

263

Է. Դ. ԱՂԱՅԱՆ
ՊՐՈԳ. Դ-Ր

Հեղինակությունը
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՍՏ ԼԵԶԿ ՆՈՐ ՈՒՍՄՈՒՆԻ

401

Ա-44

ԵՐԵՎԱՆ
1949

401

Q-44

www

Պրոֆ. դ-ր Է. Գ. ԱՂԱՅԱՆ

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ
ԸՍՏ ԼԵԶՎԻ ՆՈՐ ՈՒՍՄՈՒՆՔԻ

06 FEB 2013

263

06 APR 2010

4473-19

Проф. д-р ЭД. АГАЯН
ВВЕДЕНИЕ В ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ
ПО НОВОМУ УЧЕНИЮ О ЯЗЫКЕ
(На армянском языке)
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. В. М. МОЛОТОВА
г. Ереван—1949

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Անհրաժեշտ է, արդյոք, առաջաբան: Այսպիսի հարց տալիս է իրեն յուրաքանչյուր հեղինակ: Նույն հարցն այժմ մեր առջև է կանգնած, և մենք դրականորեն ենք պատասխանում դրան: Անհրաժեշտ ենք համարում ծանոթացնել ընթերցողներին այն հիմնական սկզբունքներին, որոնցով առաջնորդվել ենք սույն աշխատությունը գրելիս: Այդ անհրաժեշտ է առավել ևս այն պատճառով, որ պահպանելով առարկայի ավանդական անունը, — «Լեզվաբանության ներածություն», — մենք աշխատել ենք կառուցել աշխատությունը լեզվի նոր ուսմունքի հիմունքների վրա:

Առաջին փորձը կատարելով այդ ուղղությամբ՝ մենք անշուշտ հանդիպել ենք որոշ դժվարությունների. և դա հասկանալի է: Բոլոր փորձերը, որոնք կատարվել են մինչև այժմ ավանդական, բուրժուական լեզվաբանության սկզբունքները լեզվի նոր ուսմունքի հետ հաշտեցնելու ուղղությամբ, ձախողվել են: Այլ բան չէր էլ կարելի սպասել: Լեզվի նոր ուսմունքը մարքսիստական լեզվաբանական ուսմունք է. նա ունի ուրիշ իր էությունը իսկ: Նվ նրա հաշտեցումը բուրժուական լեզվաբանության սկզբունքների հետ անկարելի է և անթույլատրելի:

Նվ, ահա, սրանով էլ բնորոշվում է մեր այս աշխատությունը՝ որպես ընդհանուր լեզվաբանության դասագիրք, ի տարբերություն այդ առարկայի համար մինչև այժմ եղած գրքերի:

Միշտ հիշելով լեզվի նոր ուսմունքի հիմնադիր, սովետական հանճարեղ լեզվաբան ակ. Ն. Յա. Մառի խոսքերն այն մասին, որ լեզվի նոր ուսմունքը տրամաբանորեն հակադիր է բուրժուական լեզվաբանության հիմունքներին, մենք աշխատել ենք սույն դասընթացն ամբողջապես կառուցել նոր ուսմունքի հիմունքների վրա և դրանով իսկ ապահովել բուհերում այդ ուսմունքի յուրացումն ու դուրս մղել ավանդական լեզվաբանությունը, որին դեռ

կառնած են մնում լեզվաբանության առանձին դասախոսներ բուհերում:

Մինչդեռ Մառի աշակերտներն ու հետևորդներն իրենց ուսումնասիրություններով հարստացնում են ու զարգացնում սովետական լեզվաբանությունը, մեր երկրի որոշ լեզվաբաններ անտեսում են լեզվի նոր ուսմունքի նվաճումները, անտեղի հարձակումներով փորձում են վարկաբեկել այն և դրանով իսկ աշխատում են «փրկել» բուրժուական լեզվաբանությունը, որի ռեակցիոն էությունը վաղուց արդեն բացահայտված է հենց Մառի կողմից:

Ամեն մի մարքսիստի համար վաղուց արդեն պարզ է, որ բուրժուական լեզվաբանությունը, այսպես կոչված հնդեւրոպականությունը, իր բոլոր հին ու նոր դպրոցներով հանդերձ ծառայել և ծառայում է իմպերիալիզմի ագրեսիվ քաղաքականությանը: Առանձնապես քսաներորդ դարում հնդեւրոպականությունը դարձել է ռասայական նեխած «տեսության» ու հայրենուրաց կոսմոպոլիտիզմի քարոզիչը: Այժմ էլ նա այդ դերը կատարում է անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմի համար՝ նրա համաշխարհային տիրապետության ձգտումները գիտության մեջ քարոզելով:

Իր էությունով հակագիտական այդ լեզվաբանությունը, «նախալեզվի», «նախացեղի» ու «նախահայրենիքի», «բարձր», «արտոնյալ», «կենսունակ» և «ցածր», «ոչ կենսունակ» լեզուների ռեակցիոն տեսությամբ աշխատում է արդարացնել իմպերիալիզմի գաղութակալական քաղաքականությունը, «հզոր» ազգերի կողմից «թուլերին» ճնշելու և ստրկացնելու մարդախոշոր քաղաքականությունը:

Մառը առաջին լեզվաբանն էր, որ հետևողականորեն մերկացրեց բուրժուական լեզվաբանության ռեակցիոն էությունը, ցույց տվեց, որ նա բուրժուազիայի մսից ու արյունից է և կոչված է բուրժուազիային ծառայելու: Սակայն Մառի դերը միայն քննադատական-ժխտողական չէր, ինչպես կարծում են մեր լեզվաբաններից մի քանիսը: Մառը ոչ միայն քննադատեց, բացահայտեց բուրժուական լեզվաբանության ռեակցիոն, հակագիտական էությունը, այլև՝ հիմնադրեց լեզվի նոր ուսմունքը, մարքսիստական ուսմունքը՝ ի հակադրություն բուրժուական լեզվաբանության:

Բուրժուական լեզվաբանությունը հիմնված է իդեալիստական աշխարհայացքի վրա, կամ, որոշ դեպքերում՝ վուլգար մատերիալիզմի վրա: Մառը դրանց հակադրեց մարքս-լենինյան մատերիա-

լիզմի վրա հիմնված լեզվի նոր ուսմունքը: Օգտագործելով մարքսիզմի կլասիկների տված սկզբունքները լեզվի մասին՝ Մառը իր ուսումնասիրություններով ստեղծեց մի կուռ տեսություն՝ լեզվի մատերիալիստական տեսությունը:

Այժմ, երբ արտասահմանյան, առանձնապես անգլո-ամերիկյան ռեակցիոն լեզվաբանությունը նորանոր երանգավորումներով ու տարատեսակներով է՛լ ավելի եռանդով է պաշտպանում ու քարոզում իդեալիստական փիլիսոփայության բարբառանքները, սովետական լեզվաբանությունը առավել ևս մարտական, առավել ևս անողոք կերպով պետք է մերկացնի ու ջախջախի այդ լեզվաբանության սկզբունքները:

Ամեն մի զիջում, որ կատարվում է բուրժուական լեզվաբանության նկատմամբ, վնասակար է սովետական գիտությանը: Ամեն մի փորձ, որ նպատակ ունի արգարացնել բուրժուական լեզվաբանության այս կամ այն սկզբունքը («նոր մեկնաբանությամբ», «ցանկալի լուսաբանությամբ», վերջին հաշվով հանգում է ռեակցիոն գիտության պաշտպանությանը և սովետական առաջավոր, ռևոլյուցիոն գիտության սկզբունքներից հրաժարվելուն:

Կիրառելով մարքս-լենինյան դիալեկտիկական մեթոդը՝ իր ուսումնասիրությունների մեջ Մառը բացահայտեց լեզվի զարգացման դիալեկտիկական օրինաչափությունները: Նա ցույց տվեց, որ լեզուն և մտածողությունը, կազմելով դիալեկտիկական միասնություն, զարգանում են միասնական, ընդհանուր օրինաչափություններով, որ բոլոր լեզուներն էլ, չնայած իրենց յուրահատկություններին ու տարբերություններին, դրսևորում են լեզվի ծագման ու զարգացման միասնական պրոցեսի ընդհանուր օրինաչափությունները:

Հետևողականորեն քննադատելով բուրժուական լեզվաբանության սկզբունքները՝ Մառը ցույց տվեց, որ դա լեզվի իսկական գիտություն չէ, այլ պատմականորեն կազմավորված ու ավանդված լեզուների ձևերի գիտություն: Նա բացահայտեց բուրժուական լեզվաբանության ֆորմալիստական, մետաֆիզիկական բնույթը: Այժմ, երբ ֆորմալիզմը բուրժուական գիտության դավանանքն է դարձել բոլոր բնագավառներում, սովետական գիտությունը է՛լ ավելի մարտականորեն պետք է պայքարի դրա դեմ, է՛լ ավելի անողոքաբար ու վճռականորեն ջախջախի ֆորմալիզմի ամեն մի արտահայտություն: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է հիմնովին վերանայել ավանդական դարձած լեզվաբանության հիմունքները մարքս-

լենինյան դիալեկտիկական մատերիալիզմի դիրքերից: Բայց այդ բանը հիմնականում արդեն կատարել է Մաոը, ո՛չ միայն քննադատելով ավանդական լեզվաբանությունը, այլև, որ գլխավորն է, հիմնադրելով լեզվի նոր ուսմունքը: Այդ ուսմունքի համաձայն էլ, ահա, մենք աշխատել ենք զրել լեզվաբանության սույն դասընթացը:

Ասել հարկավոր է, արդյոք, որ իբրև առաջին փորձ իր տեսակի մեջ, այս աշխատությունը կարող է ունենալ որոշ թերություններ: Բայց այդ թերությունները, եթե կան, հեշտությամբ կարող են վերացվել մարքսիստ լեզվաբանների օգնությամբ և մեր իսկ հետագա ջանքերով:

Ամեն կասկածից վեր է, որ բոլորիկյան սկզբունքային քրննադատությունը կօգնի մեզ այդ գործում:

Ա. Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Յուրաքանչյուր դիտություն ունի յուր ուսումնասիրության առարկան. լեզվաբանությունն էլ, անշուշտ, ունի յուր ուսումնասիրության առարկան, որ է մարդկային լեզուն: Սակայն, ինչպես գիտենք, լեզուն ուսումնասիրվում է այլևայլ նպատակներով ու մոտեցումներով: Այսպես, դեռևս տարրական դպրոցից սկսած ուսուցվում են մայրենի լեզուն և նրա քերականությունը: Կարելի է, որեմն, ասել, թե տարրական կամ միջնակարգ դպրոցում անցնում են լեզվաբանություն, կարելի է արդյոք լեզվի դպրոցական ուսուցումը համարել լեզվաբանություն: Իհարկե, ո՛չ: Ծիշտ է, ամեն դեպքում էլ, թե՛ մայրենի, թե՛ մի ուրիշ լեզվի քերականությունը սովորելիս անհրաժեշտաբար սովորողը ծանոթանում է լեզվաբանության որոշ տարրական սկզբունքներին, բայց այդ սկզբունքները չեն անցնում քերականության ուսուցման գործնական պահանջներից այն կողմ: Մայրենի լեզվի ուսուցման նպատակն է սովորեցնել, գիտակցել տալ այդ լեզվի առկա օրինաչափությունները, զարգացնել բանավոր ու գրավոր խոսքի հմտությունը, ինչպես և՛ մայրենի լեզվի քերականության ուսուցմամբ նախապատրաստել ու դյուրացնել ուրիշ լեզուների հետագա ուսուցումը: Օտար լեզուների գործնական ուսուցումը նույնպես լեզվաբանություն չէ՝ դեռևս, քանի որ նա ևս նպատակ չունի ուսումնասիրելու և լուծելու այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են՝ լեզվի ծագումը, նրա զարգացման օրինաչափությունները և այլ բազմաթիվ հարցեր: Ծիշտ է, հենց այդ հարցերի լուսաբանման համար անհրաժեշտ է շատ լեզուներ իմանալ և, որ գլխավորն է, բազմազան լեզուների դանազան իրակություններն օգտագործել: Լեզուների իմացումը, ճիշտ է, որոշ հոգ է պատրաստում լեզվաբանական ուսումնասիրու-

թշուհների համար, բայց սոսկ պրակտիկ կերպով մի քանի լեզու-
ներ սովորելը կամ իմանալը դեռևս մարդկային լեզվի գիտական
ուսումնասիրություն չէ:

Ի՞նչ է, ուրեմն, լեզվաբանությունը, և որո՞նք են նրա խնդիր-
ները: Ամենից առաջ, պարզ է, որ լեզվաբանությունը մարդկային
լեզվի ուսումնասիրությունն է, բայց այդ ուսումնասիրությունը
հիմնված է, մի կողմից՝ առանձին լեզուների փաստական երևույթնե-
րի քննության վրա, մյուս կողմից՝ լեզվի տեսական, ընդհանուր հար-
ցերի լուսաբանման վրա: Այս երկու կողմերը լեզվաբանության մեջ
հանդես են գալիս միասնաբար: Չի կարելի պատկերացնել մարդկա-
յին լեզվի գիտական ուսումնասիրություն առանց կոնկրետ, առան-
ձին լեզուների ուսումնասիրության, և, ընդհակառակն, առանձին լե-
զուների գիտական ուսումնասիրություն՝ առանց լեզվի ծագման
ու զարգացման օրինաչափությունները լուսաբանող տեսական
սկզբունքների: Այսպիսով՝ լեզվաբանությունը, որպես լեզուն
ուսումնասիրող գիտական դիսցիպլին, իր մեջ է առնում թե՛ լեզվի
ուսումնասիրության ընդհանուր տեսությունն ու մեթոդոլոգիան,
և թե՛ առանձին լեզուների, լեզվական խմբերի ու սիստեմների
կոնկրետ հետազոտությունների ամբողջությունը, որ լեզվաբանա-
կան ընդհանուր եզրակացությունների ու տեսական ընդհանրացում-
ների առաջնությունն է հիմքն է հանդիսանում: Լինելով միանգամայն
կոնկրետ նյութի վրա հիմնված գիտություն՝ լեզվաբանությունը,
այնուամենայնիվ, էմպիրիկ գիտություն չէ: Նա չի զբաղվում միայն
լեզվական երևույթների գիտական նկարագրությամբ կամ շարա-
դրանքով: Նա, հենց այդ կոնկրետ լեզվական երևույթների հետա-
զոտությամբ, պետք է կարողանա գտնել այդ երևույթներն առաջ
բերող պատճառները, գտնել բազմազան լեզվական երևույթների
միջև եղած կապը, նրանց փոխադարձ պայմանավորվածությունը
և դրա շնորհիվ երևան բերել մարդկային լեզվի զարգացման ընդ-
հանուր օրինաչափությունները: Բացի դրանից՝ լեզվաբանությունը
չի զբաղվում միայն լեզվական ձևերի ուսումնասիրությամբ. լե-
զուն սոսկ ձևերի կույտ չէ. նա ունի իր բովանդակությունը: Ուստի
և՛ լեզվի ուսումնասիրությունը կարելի է իսկական գիտական
հիմքերի վրա դնել այն ժամանակ միայն, եթե ուսումնասիրության
է ենթարկվում լեզուն՝ ձևի ու բովանդակության իր միասնության
մեջ: Իսկ եթե այսպես է, ապա լեզվաբանությունը որոշ չափով
նաև փիլիսոփայական գիտություն է: Հիրավի, լեզվաբանությունն
իր մեջ է առնում և՛ լեզվական նյութի ուսումնասիրությունը,

և՛ լեզվի փիլիսոփայությունը: Այս տեսակետից միանգամայն
սխալ է 19-րդ դարի բուրժուական լեզվաբաններից ոմանց այն
կարծիքը, թե լեզվի ուսումնասիրությունը գործ չունի լեզվի փիլի-
սոփայության հետ: Այդպես էր կարծում, օրինակ, Ավգուստ Շլայ-
խերը, որն ասում էր, թե լեզվաբանությունից պետք է բաժանել,
անջատել լեզվի փիլիսոփայությունը: Ելնելով իր այն հակադի-
տական սկզբունքից, թե լեզուն բնական մարմին է, ինչպես կեն-
դանական ու բուսական օրգանիզմները, նա լեզվաբանությունը
համարում էր բացառապես բնական գիտություն, իսկ լեզվի փի-
լիսոփայությունը՝ բոլորովին անջատելով դրանից, հատկացնում
էր փիլիսոփայությանն՝ ընդհանրապես: Այս տեսակետի սխալը,
նախ՝ այն է, որ լեզվաբանությունը դիտում է իբրև բնական գի-
տություն: Իրականում լեզվաբանությունը ոչ թե բնական, այլ հա-
սարակական գիտություն է. լեզուն ինքը հասարակական վերնաշեն-
քային երևույթ է, և պարզ է, որ այդպիսի երևույթն ուսումնասիրող
գիտությունը կարող է միայն և միայն հասարակական գիտություն
լինել: Այնուհետև, լեզվաբանությունը, ըստ այդ տեսակետի, դառ-
նում է լոկ էմպիրիկ, փաստագրական գիտություն. նրա առարկան,
այդպիսով, դառնում է լեզուների ձևը, մինչդեռ այդ ձևերն առանց
բովանդակության ոչինչ չեն ասում մեզ: Միայն լեզվի ձևի ու բո-
վանդակության միասնական ուսումնասիրությունը կարող է լինել
իսկական գիտություն: Իսկ եթե այսպես է, ապա լեզվաբանու-
թյուն չի կարող լինել առանց լեզվի փիլիսոփայության: Լեզվի
ուսումնասիրությունն, այսպիսով, պետք է կատարվի և՛ կոնկրետ
մատերիալի քննությամբ ու հետազոտությամբ, և՛ դրա փիլիսո-
փայական լուսաբանությամբ: Այլ կերպ լեզուն չենք կարող ըմբռ-
նել, այլ կերպ չենք կարող հասկանալ լեզվի էությունը, նրա տեղն
ու դերը հասարակության վերնաշենքային մյուս երևույթների
մեջ և հասարակության կյանքում: Այս բոլորը նշանակում են, թե
լեզվաբանությունը մարդկային լեզվի գիտական ուսումնասիրու-
թյունն է: Իբրև այդպիսին լեզվաբանությունը պատկանում է հա-
սարակական գիտությունների շարքին:

Եթե լեզվաբանությունն ուսումնասիրում է մարդկային լեզուն,
այսպես դա նշանակում է, որ նա միաժամանակ նաև պատմական
գիտություն է: Իրոք, լեզուն մի քարացած երևույթ չէ. նա հարատև
փոփոխվող ու զարգացող մի երևույթ է: Լեզվաբանությունն ուսում-
նասիրում է այդ պատմականորեն զարգացող երևույթն իր բո-
լոր մանրամասնություններով ու բազմազանություններով, իր բո-

լոր վիճակներով ու դրսևորումներով, իր զարգացման պրոցեսի մեջ: Իսկ այդ արդեն ցույց է տալիս լեզվաբանության պատմական բնույթը:

Իսկ ո՞րն է լեզվաբանության նպատակը, ի՞նչ տեսական ու գործնական նշանակություն ունի նա: Լեզվաբանության նպատակն է՝ լուսաբանել մարդկային լեզվի ծագման պրոցեսը, գտնել լեզվի զարգացման օրինաչափությունները, ցույց տալ նրա տեղն ու դերը հասարակության կյանքում և տալ այն սկզբունքները, որոնցով պետք է առաջնորդվել յուրաքանչյուր լեզվի ու լեզվական երևույթի հետազոտության բնագավառում: Սակայն, հենց այդ տեսական խնդիրների լուծմամբ էլ լեզվաբանությունն ստանում է նաև միանգամայն գործնական բնույթ: Երևան հանելով լեզվի զարգացման օրինաչափությունները՝ նա բացում է մեր առջև լեզուների հետագա զարգացման հեռանկարներն ու ուղիները և ուղեցույց հանդիսանում լեզվաշինարարության գործում: Այսպիսով՝ լեզվաբանությունն անմիջականորեն հասարակական կյանքի հետ կապված մի գիտություն է, լեզվական շինարարությանը նպաստող գիտություն է: Լեզվաբանությունը խորապես պարտիական գիտություն է, մի հզոր գործոն դադափարական պայթյալի և կուլտուրական շինարարության բնագավառում:

2. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐՆ ՈՒ ՄԱՍՆԱՎՈՐԸ, ՎԵՐԱՅԱԿԱՆՆ ՈՒ ԿՈՆԿՐԵՏԸ

Վերն ասացինք, որ լեզվաբանությունն ուսումնասիրում է «մարդկային լեզուն»: Բայց ինչ-որ ընդհանուր «մարդկային լեզու», համամարդկային մի լեզու, ինչպես գիտենք, գոյություն չունի: Կան առանձին լեզուներ, ինչպես՝ հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն և այլն: Այդ առանձին լեզուներն է ուսումնասիրում, ուրեմն, լեզվաբանությունը: Ե՛վ այդ, և՛ ոչ: Բանն այն է, որ լեզվաբանությունն իր բոլոր տեսական եզրահանգումներին և ընդհանրացումներին հասնում է հենց այդ առանձին լեզուների ուսումնասիրության միջոցով հավաքած նյութի հիմամբ: Սակայն, առնելով այդ առանձին ուսումնասիրությունների նյութը, մի կողմ թողնելով այս կամ այն լեզվին հատուկ մասնակիությունները՝ լեզվաբանությունը գտնում է այն ընդհանրությունները, որոնք գոյություն ունեն այդ առանձին լեզուների միջև, և հենց դրա հիմամբ էլ երևան հանում մարդկային լեզվի ընդհանուր օրինաչափությունները:

Այսպես օրինակ՝ կոնկրետ լեզուների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայերենում ծով բառի հոգնակին է ծովեր, ռուսերենում՝ море, հոգնակին՝ моря, իսկ արաբերենում՝ նույն (bahra «ծով») բառի հոգնակին՝ buhur, այսինքն՝ հայերենում այդ բառի հոգնակին կազմելու համար ավելացվում է—եր մասնիկը, ռուսերենում e-ն փոխվում է—я-ի, իսկ արաբերենում բառամիջի a ձայնագույնը փոխվում է u-ի, իսկ իր բաղաձայնների մեջ ավելանում է u: Լեզվաբանության համար այստեղ կարևորն այն չէ, թե հիշյալ լեզուներից մեկը հոգնակին կազմում է—եր մասնիկով, մյուսը՝—я, այլ այն, որ դրանցից առաջին երկուսը հոգնակի կազմելու համար եզակիի հիմքին ավելացնում են որևէ մասնիկ, մինչդեռ երրորդը՝ նույն բանի համար փոխում է բառի մեջ եղած ձայնավորը՝ ավելացնելով նաև նորը: Այստեղից լեզվաբանությունը եզրակացնում է, որ, օրինակ, հոգնակին կազմելու համար մի խումբ լեզուներ բառի հիմքին այս կամ այն մասնիկն են ավելացնում, այլ լեզուներ՝ բառամիջի ձայնավորներն են փոխում, ուրիշ լեզուներ բառը կրկնում են անփոփոխ և այլն: Հետևաբար, եթե առանձին լեզուների ուսումնասիրությունը քննում է, թե տվյալ լեզուն այս կամ այն լեզվական երևույթը դրսևորելու համար ի՞նչ կոնկրետ միջոցներ ու ձևեր ունի, ապա լեզվաբանությունը դրանց հիման վրա ձգտում է պարզել, թե բոլոր լեզուները, անկախ իրենց տարբերություններից ու առանձնահատկություններից, ի՞նչ միջոցներ են գործադրում լեզվական այս կամ այն երևույթի դրսևորման համար, այսինքն գտնում, վեր է հանում այն ընդհանրություններն ու տարբերությունները, որոնք գոյություն ունեն աշխարհիս բազմաթիվ ու բազմազան լեզուների միջև: Նշանակում է, «մարդկային լեզուն» ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ աշխարհիս բոլոր լեզուների ամբողջությունը: Իբրև այդպիսին նա և՛ ընդհանուր է, և՛ վերացական: Ընդհանուր է, որովհետև նա չուր մեջ առնում է այն բոլորը, ինչ որ գոյություն է ունեցել կամ ունի աշխարհիս որևէ լեզվում. վերացական է, որովհետև որևէ տեղ, իբրև որևէ ազգի, ժողովրդի կամ ցեղի լեզու, մենք չենք կարող գտնել այն. մենք նրա մասին խոսում ենք միայն առանձին լեզուների ուսումնասիրությունների միջոցով կատարած ընդհանրացումների հիմամբ: Այսպիսով, եթե մարդկային լեզուն ընդհանուրն ու վերացականն է, ապա առանձին լեզուները (տոհմի, ցեղի, ժողովրդի կամ ազգի, մեռած կամ կենդանի) մասնավորն են ու կոնկրետը: Առանձին լեզուները մարդկային այդ ընդհանուր ու վերացական լեզվի իրական վիճակն են, նրա գոյը:

Հետագայում մենք կտեսնենք, որ այդ առանձին լեզուներն էլ, իհարկե, իրենց հերթին ընդհանուր են ու վերացական՝ լեզվական ամելի փոքր միավորների (դասակարգի, խմբավորումների և այլն) լեզվի նկատմամբ։ Սակայն այստեղ մեզ առաջման հրաժեշտ է շեշտել մի ուրիշ հանգամանք. մենք գիտենք, որ ժողովրդի, ցեղի կամ ազգի լեզուն դրսևորվում է, վերջին հաշվով, անհատների, իհարկե, հասարակական անհատների, միջոցով, և որ այդ «անհատների լեզուները» հաճախ զգալիորեն տարբերվում են իրարից. բայց տվյալ ցեղի, ժողովրդի կամ ազգի լեզուն ուսումնասիրելիս մենք աչքաթող ենք անում այն տարբերությունները, որ կրում են բացառապես անհատական բնույթ և, դրան հակառակ, վերցնում ենք այն, ինչ որ տվյալ լեզվական հանրությունը կազմող բոլոր, կամ գրեթե բոլոր անհատների համար ընդհանուր է. զուտ անհատական բնույթի տարբերությունները նշվում են իբրև շեղումներ ընդհանուրից։ Ուրեմն, այդ անհատների «լեզուների» հիմամբ մենք գտնում, ուսումնասիրում ենք տվյալ լեզվական հանրության ընդհանուր (տոհմային, ցեղային կամ ազգային) լեզուն։ Ահա, ճիշտ այնպես, ինչպես այդ «անհատների լեզուների» ուսումնասիրությամբ մենք հասնում ենք դրանց ընդհանուրին՝ մարդկային կոլեկտիվի լեզվին, այդպես էլ առանձին լեզուների ուսումնասիրությամբ մենք հասնում ենք համընդհանուրի, մարդկային լեզվի, իբրև այդ բոլոր առանձին լեզուների ընդհանուրի, օրինաչափությունների։ Բացի դրանից, վերը հոգնակիի կազմության համար մեր բերած օրինակից մենք եզրակացրինք, որ հայերենում, օրինակ, հոգնակիի մասնիկն է—եւ, սակայն գիտենք նաև, որ այդ մասնիկը, ինչպես և ծով բառն ու նրա հոգնակին հանդես են գալիս միայն խոսքի մեջ, որ նրանք խոսքից դուրս կյանք չունեն, և եթե մենք նրանց մասին խոսում ենք՝ վերցնելով խոսքից դուրս՝ ապա այս դեպքում մենք վերացում, արատրակցիա ենք կատարում, մեր ուսումնասիրությունը հնարավոր դարձնելու համար՝ մի կողմ թողնելով կոնկրետ խոսքը։

Վերը ասածներից հեշտ է եղրակացնել, որ լեզվաբանությունը յուր ուսումնասիրություններն ու հետազոտություններն սկսում է մասնավորից ու կոնկրետից, դրանց հիման վրա հասնում ընդհանուրին ու վերացականին. սակայն մասնավորի ուսումնասիրությամբ գտնելով ընդհանուրի ծագման ու զարգացման օրինաչափությունները՝ լեզվաբանությունը հենց իր ընդհանուր եզրակացությունների հիմամբ որոշում, սահմանում է այն սկզբունքները, որոնց օգնությամբ պետք է ուսումնասիրել մասնավորը։

Մարդկային լեզուն, որպես վերացական ընդհանրություն, հանդես է գալիս կոնկրետ լեզուների միջոցով. կոնկրետ լեզուները մարդկային լեզվի իրական դրսևորումներն են։ Այս տեսակետից մոտենալով՝ մենք առանձին լեզուները դիտում ենք որպես մի ամբողջության առանձին մասերը, հիշելով, որ նրանք, չնայած իրենց բոլոր յուրահատկություններին ու տարբերություններին, իրենց էությունը ընդհանրական են, միասնական։

3. Մ Ե Ք Ո Ղ Ը

Լեզուն, իբրև ամբողջություն, երբեք էլ միանգամից ու ամբողջապես չի դրսևորվում։ Անկարելի է մի անգամ խոսելու պրոցեսում դրսևորել այն ամենը, ինչ որ ունի որևէ լեզու։ Խոսելը, խոսողության յուրաքանչյուր ակտը լեզվի ամբողջության մի մասնակի գործադրումն է միայն։ Լեզուն ամբողջանում է հանրության խոսելու գործունեության անվերջ ու անընդհատ պրոցեսում, որի մեջ յուրաքանչյուր առանձին խոսողական ակտը հանդիսանում է ամբողջ լեզվական անվերջ շղթայի մի օղակը միայն։ Բայց ինքը խոսքն էլ, որպես մի ամբողջական միավոր, դարձյալ իր մասերն ունի։ Նա իր մեջ է առնում նախադասությունը, իսկ նախադասությունը՝ յուր անդամները, նախադասության անդամները՝ բառեր ու նրանց հարաբերություններն արտահայտող հատկանիշներ (մասնիկներ, շեշտ, դասավորություն և այլն) և այսպես անվերջ։ Այս տեսակետից մոտենալով՝ տեսնում ենք, որ լեզուն անվերջ ու անսահման մասերի է բաժանվում, անհամար միավորների մասնատվում։ Լեզուն այսպիսով անքիվ ու անհամար մասնակիություններ է ամբողջությունն է։ Բայց այդ ամբողջությունը առանձին մասերի ու միավորների մեխանիկական հանրագումարը չէ։ Լեզուն հանդիսանում է մի կուտ համակարգ (սիստեմ), մի միասնական ամբողջություն, որի մեջ բոլոր մասերն ու միավորները, բոլոր մասնակիությունները փոխադարձ կապի մեջ են գտնվում միմյանց հետ ու փոխադարձաբար պայմանավորված են միմյանցով։ Լեզվական ոչ մի միավոր ինքն իրենով պայմանավորված ինքնաբավ կատեգորիա չէ. յուրաքանչյուր միավոր, յուրաքանչյուր լեզվական հնչյուն, արմատ, մասնիկ, բառ և այլն, գոյություն ունի այն անխախտելի կապի մեջ միայն, որով նա լեզվական ընդհանուրի, լեզվական միասնական համակարգի մեջ է մտնում։ Այս նշանակում է, որ լեզվաբանությունը չի կարող ուսումնասիրել այդ մաս-

նակիությունները իրարից անկախ, ինքնաբաւ կերպով: Ընդհանրապէս, լեզվաբանական ուսումնասիրութիւնը գիտականորեն ճիշտ կարող է լինել այն դեպքում միայն, երբ նա այդ մասնակիութիւններն ուսումնասիրում է իրենց փոխադարձ պայմանավորվածութեան ու կապի մեջ, երբ նա այդ մասնակիութիւնները բնութագրում է իրենց ամբողջութեան մեջ: Մյուս կողմից՝ յուրաքանչյուր լեզու մասնակիութիւնների մի կուտ միասնութիւն կազմելով հանդերձ, ինչպես տեսանք, հանդիսանում է մարդկային լեզվի մի կոնկրետ դրսևորումը, մի մասնիկը: Իսկ այս նշանակում է, որ ոչ մի լեզու չի կարելի գիտականորեն ուսումնասիրել առանձին վերցրած. յուրաքանչյուր լեզվի ուսումնասիրութիւն կարող է գիտական արդյունքի հասնել այն դեպքում միայն, երբ նա ուսումնասիրվում է մյուս լեզուների հետ ունեցած նրա փոխադարձ կապի մեջ: Իվերջո, լեզուն հասարակական երևույթ է և փոխադարձ կապի ու պայմանավորվածութեան մեջ է հասարակական մյուս երևույթների հետ: Իսկ սրանից հետևում է, որ լեզվի գիտական ուսումնասիրութեան համար, լեզվական երևույթները ճիշտ ըմբռնելու և լուսաբանելու համար անհրաժեշտ է լեզուն ուսումնասիրել այն կապի ու փոխադարձ պայմանավորվածութեան մեջ, որ գոյութիւն ունի նրա և հասարակական մյուս երևույթների միջև: Միայն այսպիսի ուսումնասիրութեամբ կարելի է ճիշտ հասկանալ լեզուն ու նրա բազմազան երևույթները:

Իր ամբողջութեան մեջ, իր անխախտելի միասնութեամբ լեզուն, այնուամենայնիւ, մեկընդմիջտ տրված պատրաստի գործ չէ, նա քարացած երևույթ չէ: Ընդհակառակն, լեզուն հարաշարժ ու հարափոփոխ վիճակում է գտնվում, մշտապես արտադրվում ու վերարտադրվում է, անդադար ստեղծագործվում ու վերաստեղծագործվում: Լեզուն անընդհատ պրոցես է: Եթե այդպես է, ապա չի կարելի լեզուն ուսումնասիրել որպէս մի պատրաստի, ավարտված գործ, որպէս մեկընդմիջտ կայուն վիճակ: Լեզվի այդպիսի ուսումնասիրութիւնը մեզ կտա լեզվի խիստ խեղաթյուրված ըմբռնումը: Իսկ ինչի լեզվի մետաֆիզիկական ուսումնասիրութիւն: Լեզուն կարելի է ճիշտ ըմբռնել այն դեպքում միայն, երբ նա ուսումնասիրվում է իր փոփոխման ու զարգացման անընդհատ պրոցեսում:

Լեզվի այդ զարգացումը, սակայն, լոկ քանակական աճ չէ, լոկ աստիճանական փոփոխութիւնների մեխանիկական գումար չէ: Լեզվի մեջ, ինչպես և հասարակական կյանքի բոլոր երևույթների մեջ, զարգացումը կատարվում է քանակական փոփոխութիւն-

ներին հաջորդող որակական փոփոխութիւններով, զարգացման ցածր վիճակից դեպի ավելի բարձր տանող անընդհատ շարժումով: Մարքսիստական լեզվաբանութիւնն ուսումնասիրում է լեզվի զարգացումը՝ դիտելով այդ զարգացումը «...ո՛չ թէ որպէս աճման պարզ պրոցես, որտեղ քանակական փոփոխութիւնները չեն հասցնում որակական փոփոխութիւնների,—այլ որպէս այնպիսի զարգացում, որն աննշան և թաքնված քանակական փոփոխութիւններից անցնում է բացահայտ փոփոխութիւնների, արմատական փոփոխութիւնների, որակական փոփոխութիւնների, որտեղ որակական փոփոխութիւնները կատարվում են ո՛չ թէ աստիճանաբար, այլ արագորեն, անակնկալ կերպով, մեկ վիճակից թռիչքածն մի ուրիշ վիճակի անցնելու ձևով, կատարվում են ո՛չ թէ պատահաբար, այլ օրինաւորորեն, կատարվում են աննկատելի ու աստիճանական քանակական փոփոխութիւնների կուտակման հետևանքով»:¹

Լեզուների ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ ոչ մի լեզու միատարր չէ, բացառապէս կատարյալ տարրերից չի կազմրված: Յուրաքանչյուր լեզու իր մեջ կրում է և՛ դրական, և՛ բացասական կողմեր, յուրաքանչյուր լեզվի մեջ գոյութիւն ունեն հնացած, մեռնող երևույթների տարրեր և առաջացող ու զարգացող երևույթների տարրեր: Ինչպես յուրաքանչյուր երևույթի, այնպէս էլ լեզվի մեջ «հնի և նորի, մահացողի և ծնվողի, իր դարն անցկացողի և զարգացողի միջև մղվող պայքարը կազմում է զարգացման պրոցեսի ներքին բովանդակութիւնը, քանակական փոփոխութիւնները որակական փոփոխութիւնների վերածվելու ներքին բովանդակութիւնը»:²

Նշանակում է, լեզուն ճիշտ ըմբռնելու համար, նրա զարգացումը ճիշտ հասկանալու և լուսաբանելու համար պետք է ուսումնասիրել լեզվի զարգացումն իրրեւ հակասութիւնների պայքար, գտնել լեզվի մեջ «մեռնողը, հինը, իր դարն ապրածը» և ցույց տալ «նորը, ծնվողը, զարգացողը»:

Այսպէս ուրեմն, վերն ասվածները ցույց են տալիս, որ լեզվաբանութեան մեթոդն է՝ ուսումնասիրել լեզուն իր մասնակիութիւնների փոխադարձ կապի ու պայմանավորվածութեան մեջ, ուսումնասիրել լեզուն իր անընդհատ փոփոխման ու զարգացման պրո-

¹ Համկ(բ)Պ Պատմութիւն, Երևան, 1947, էջ 145—146:

² Անդ. էջ 148:

ցեսում, իր թռիչքածն զարգացման ու հակասությունների պայքարի պրոցեսում: Այս նշանակում է, որ լեզվաբանության մեթոդը դիալեկտիկական մեթոդն է: Այո՛, սովետական լեզվաբանության մեթոդը մարքսիստական դիալեկտիկական մեթոդն է և այլ կերպ չի էլ կարող լինել: Ուրիշ որևէ մեթոդ սովետական լեզվաբանության չի կարող ունենալ, որովհետև միայն մարքսիստական դիալեկտիկական մեթոդն է, որ տալիս է, ինչպես բոլոր մյուս երեվոյթների, այնպես էլ լեզվի ճիշտ ըմբռնման բանալին:

4. Լեզվի ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Եթե լեզվաբանության առարկան է մարդկային լեզուն, եթե լեզվաբանությունն ուսումնասիրում է լեզուն, ապա ի՞նչ է նա՝ լեզուն, և ի՞նչ տեղ ու դեր ունի մարդկային հասարակության կյանքում:

Թե՛ գիտության մեջ, թե՛ առօրյա կյանքում հաճախ է խոսվում կենդանական լեզվի մասին, ըստ որում սովորաբար այն հակադրում են մարդկային լեզվին: Այդ հակադրությունը, իհարկե, ունի իր հիմնավորումը: Կենդանական «լեզվի» և մարդկային լեզվի միջև կա որակական տարբերություն: Կենդանիների «լեզուն», — եթե նույնիսկ ընդունենք, որ կենդանիները լեզու ունեն, — բնական է, նա ձեռքբերովի չէ: Կենդանական բնազդական ճիշերն ու ձայները, որոնք հաճախ կարող են տարբերվել իրարից ըստ պայմանների, երբեմն ընկալվում են նույն ցեղի կենդանիների կողմից և նրանց մեջ առաջ բերում այս կամ այն բնազդ: Այսպես, օրինակ, շները տարբեր տեսակի հաչոցները տարբեր հանգամանքներում տարբեր էլ զգացումներ են առաջացնում նրանց ցեղակիցների մեջ: Կան կենդանիներ, որոնք նույնիսկ մարդկային հնչյուններն ու բառերը կարող են սովորել և վերարտադրել: Այդպես է, օրինակ, թուփալը: Բայց չնայած դրան, այդ բոլոր դեպքերում էլ կենդանիների «լեզվի» ու մարդկային լեզվի միջև նմանությունը միայն արտաքին է: Էսպես նրանք որակական, սկզբունքային տարբերություններ ունեն, և ոչ մի դեպքում կենդանիների «լեզուն» չի կարելի լեզու համարել այս բառի իսկական իմաստով: Կենդանական ճիշը, որքան էլ նա բազմազան լինի, այնուամենայնիվ հանդիսանում է հոգեկան որևէ վիճակի կամ զգացման բնազդական-ձայնական արտահայտությունը: Նա այս կամ այն բնազդի ոչ կամային արտահայտություններից մեկն է. նա տարրորոշված, գիտակցված չէ,

որպես առանձին բառ-հասկացություն: Ինչ վերաբերում է թուփալին, որը կարող է վերարտադրել մարդկային լեզվի հնչյուններն ու բառերը, ապա այս դեպքում էլ նրա կատարածը ավելի մեխանիկական-նմանողական երևույթ է և ոչ՝ գիտակցական. որքան էլ թուփալը «ընդունակ» լինի, այնուամենայնիվ իր իսկ արտասանածը որոշակիորեն չի ըմբռնում և, որ ավելի կարևորն է, նա միայն վերարտադրում է իր սովորածը, իսկ դրա հիման վրա նորանոր խոսքեր կազմել ու «խոսել», ինչպես գիտենք, նա չի կարողանում: Վերջապես, կենդանիների «լեզուն» չունի և չի կարող ունենալ հասարակական ֆունկցիա թեկուզ հենց այն պատճառով, որ կենդանիները, նույնիսկ այսպես կոչված «հասարակություններով» ապրող կենդանիները, զուրկ են այնպիսի հասարակությունից, ինչպիսին ունի մարդկությունը: Մարդկային հասարակությունը գիտակցված աշխատանք կատարող, արտադրության միջոցներ արտադրող մարդկանց արտադրական հարաբերությունների վրա հիմնված հասարակություն է. իսկ կենդանիներն այդպիսի հասարակություն չունեն:

Վերն ասածներից հետևում է, որ լեզուն որոշելու համար պետք է նկատի ունենալ նրա այն բնույթն ու դերը, որով նա տարբեր որակ ունի կենդանիների «լեզվի» համեմատությամբ: Այդ բնույթն ամենից առաջ այն է, որ մարդկային լեզուն բնազդական ճիշերի հանրագումարը չէ, ազդարարման կամ ազդանշման (սիգնալիզացիայի) պայմանական նշանների հավաքածու չէ, այլ գիտակցված ու տարրորոշված միավորների մի կուռ համակարգ: Լեզվի մեջ գոյություն ունեցող յուրաքանչյուր միավոր, յուրաքանչյուր հնչյուն, բառ և այլն հանդես է գալիս ո՛չ թե բնազդաբար, խոսողի կամքից ու մտավոր գործունեությունից անկախ, այլ ընդհակառակն՝ միանգամայն գիտակցական կերպով՝ որպես խոսողի մտավոր գործունեության արտահայտություն: Մյուս կողմից՝ լեզվական այդ միավորներն, ինչպես ասել ենք, փոխադարձաբար կապված ու պայմանավորված են միմյանց հետ և կազմում են մի անխախտելի միասնություն: Նշանակում է, լեզվի որոշման առաջին հիմունքը այն է, որ նա մարդու մտավոր գործունեության արտահայտության համակարգն է, մտածողության դրսևորման, ձևավորման համակարգը:

Լեզուն ոչ միայն մտածողության արտահայտման, այլև ձևավորման միջոցն է: Սակայն մարդկային մտածողության արտահայտությունը մարդու բնական հատկությունը չէ: Մենք մեր մտածածը

չենք արտահայտում բնազդաբար ու ինքնանպատակ կամ աննպատակ կերպով: Ընդհակառակն՝ արտահայտելով մեր մտածողությունը՝ գիտացկաբար կերպով մենք հաղորդում ենք ուրիշներին մեր մտքերը: Ուրեմն՝ մտածողության արտահայտման այդ համակարգը հանդիսանում է որպես մարդկանց փոխադարձ հաղորդակցման միջոց:

Բայց ինքը հաղորդակցումն էլ բնական երևույթ չէ և առաջ է եկել ոչ որպես բնական պահանջ: Հաղորդակցելու անհրաժեշտությունն առաջ է եկել մարդկային հասարակության կազմավորվելու պրոցեսում, մարդու հասարակայնորեն կազմակերպվելու պրոցեսում, որպես մարդկային կոլեկտիվի մեջ ստեղծված հասարակական հարաբերությունների արդյունք: Այստեղից հետևում է, որ մարդկային հաղորդակցումը նույնպես հասարակական երևույթ է, պատմականորեն առաջացած անհրաժեշտություն, և լեզուն հենց այն միջոցն է, որ ծառայում է այդ անհրաժեշտ պահանջը բավարարելուն: Նա մարդկային հասարակության հաղորդակցման միջոցն է: Նշանակում է, լեզվի որոշման մյուս հիմունքն այն է, որ նա հասարակության կյանքում հաղորդակցման միջոցի դերն է կատարում: Եթե այսպես է, ապա՝ լեզուն մտածողության ձևավորման և հասարակական հաղորդակցման միջոցի միասնական համակարգն է:

Պատմությունը ցույց է տալիս, որ մտածողության արտահայտման ու հաղորդակցման միջոցի այդ համակարգը՝ լեզուն, երկու կարգի կարող է լինել, երկու դրսևորումներ կարող է ունենալ: Առաջինը և պատմականորեն նախորդածը մտածողության արտահայտության ու հաղորդակցման կինետիկ (շարժումնային) լեզվական համակարգն է: Մարդկային հասարակության կազմավորման ու զարգացման նախնական աստիճանում, ինչպես ցույց է տրվել Մառը, մարդիկ հաղորդակցել են ձեռքերի, մարմնի զանազան մասերի շարժումների և դեմքի միմիկայի միջոցով, իսկ հնչունային լեզուն եղել է չափազանց անզարգացած վիճակում և կատարել է երկրորդական, օժանդակ դեր: Երկրորդը և պատմականորեն հաջորդածը հնչունային լեզվական համակարգն է, որ առաջացել է հասարակական հարաբերությունների ու հասարակական մտածողության զարգացման ավելի բարձր աստիճանում: Շնորհիվ հասարակական գործունեության՝ մարդիկ աստիճանաբար զարգացնում են իրենց ճանաչողությունը: Դրա հետևանքը լինում է այն, որ նրանք իրենց կողմից գիտակցված երևույթներին նաև անուններ

են տալիս և ստեղծում հնչունային լեզվի համակարգը: Այս համակարգն աստիճանաբար զարգանում է հենց կինետիկ լեզվական համակարգի մեջ, նրան զուգընթաց, մինչև որ, վերջապես, բացատվում է նրան և ինքը դառնում մտածողության արտահայտման ու հաղորդակցման միջոցի գերիշխող համակարգը: Սրա հետևանքն այն է լինում, որ կինետիկ լեզուն բոլորովին դուրս է մղվում, և ստեղծված հնչունական լեզուն մնում ու զարգանում է՝ անցնելով իր զարգացման տարբեր ստադիաները: Լեզվաբանությունն ուսումնասիրում է այդ երկու համակարգը, թեև ընդհանրապես հիմնականում ծանրանում է երկրորդի վրա: Այլ կերպ լինել չի էլ կարող, որովհետև կինետիկ լեզուն ընդգրկում է մարդկային հասարակության պատմության նախնական շրջանը: Հնչունական լեզուն ընդգրկում է մարդկության հետագա ամբողջ կյանքը, իր պատմության մեջ արտահայտում է մարդկային մտածողության գրեթե ամբողջ պատմությունը, մինչդեռ կինետիկ լեզուն արտահայտում է մտածողության զարգացման մի աստիճանը միայն՝ նախնական աստիճանը, որ և անշուշտ ուսումնասիրվում է, որչափով այդ հնարավոր է:

Վերը տրված սահմանումին կարելի է առարկել՝ ասելով, թե հաղորդակցման համար ծառայում են նաև ուրիշ միջոցներ, ինչպես՝ գիրը, Մորզեի այբուբենը, լապտերների «լեզուն» և այլն: Մի՞թե դրանք լեզուներ չեն, մի՞թե դրանք հաղորդակցման միջոցներ չեն: Անշուշտ հաղորդակցման միջոցներ են, բայց՝ ոչ ինքնուրույն: Դրանք բոլորն էլ հիմնված են հնչունական լեզվի վրա և պայմանական նշանների իրենց համակարգով ծառայում են հնչունական լեզվի արտահայտմանը: Իրոք, մեր տառերը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ հնչունների պայմանական նշաններ, և յուրանաբլյուր տառ միջոց է հանդիսանում մեր գիտակցության մեջ այս կամ այն հնչյունի հասկացությունը զարթեցնելուն: Այդպես էլ ամբողջ գրավածքը (բառեր, նախադասություններ և այլն) մեր գիտակցության մեջ հարուցում, զարթեցնում է հնչունական լեզվի համակարգը և հենց դրանով իսկ հասկանալի դառնում մեզ: Ուրեմն, գրային, ինչպես և բոլոր մյուս պայմանական նշանների, համակարգը ինքնուրույն համակարգ չէ և լեզու չէ, ինչպես մենք ենք ըմբռնում «լեզու» հասկացությունը: Լեզուն մտածողության արտահայտման ու հաղորդակցության ինքնուրույն պատմականորեն կազմավորված համակարգն է, իսկ գրային, պայմանական նշանների ու այլևայլ ազդանշան միջոցների համակարգերը հենված են արդեն

լեզվի վրա: Առանց լեզվի դրանք գոյություն ունենալ չեն կարող, իսկ լեզուն առանց դրանց գոյություն ունեցել է և կարող է ունենալ:

Լեզվի վերահիշյալ որոշումն, այսպիսով, լիովին ցույց է տալիս մարդկային լեզվի որակական տարբերությունը կենդանական «լեզվից» և, միաժամանակ, հաղորդակցման համար գործածվող լեզվով պայմանավորված մյուս արվեստական միջոցներից: Բայց և այնպես, այդ որոշումը դեռևս լիովին պատկերացում չի տալիս լեզվի՝ իբրև լեզվաբանության առարկայի մասին և չի սահմանազատում լեզվաբանությունն ուրիշ հարակից գիտություններից, որոնք իրենց հետազոտությունների ժամանակ նույնպես անհրաժեշտաբար ուսումնասիրում են լեզուն ու լեզվական այլևայլ երևույթներ: Այսպես, ազգաբանը (էթնոլոգ) այս կամ այն երկրի ժողովուրդներն ուսումնասիրելու, դասակարգելու և բնութագրելու համար, յուրաքանչյուր ժողովրդի հատկանիշները թվարկելու ու քննարկելու ժամանակ անխուսափելիորեն պետք է նկատի առնի նաև նրա լեզուն: Հոգեբանը մարդու մտավոր գործունեությունն ուսումնասիրում է լեզվի միջոցով, պատմաբանը, այս կամ այն ժողովրդի անցյալն ուսումնասիրելու համար, անհրաժեշտաբար դիմում է նախ և առաջ գրավոր հուշարձաններին և դրանց լեզվական վերլուծությամբ քաղում պատմական տեղեկություններ: Այդպես էլ հասարակագետը, ֆիզիոլոգը և այլն, իրենց ուսումնասիրությունների ժամանակ հաճախ են զբաղվում լեզվով ու քննում այն այլևայլ նկատառումներով, այլևայլ մոտեցումներով: Այդ նշանակում է, որ լեզուն ուսումնասիրության առարկա է նաև պատմության, հասարակագիտության, ազգագրության և այլ հասարակական գիտությունների համար: Այո՛, որոշ չափով լեզուն նաև այդ գիտությունների առարկան է: Բայց այդ նշանակում է նաև, որ լեզվաբանությունը նույնանում է այդ գիտությունների հետ կամ միայն սպասարկում է դրանց որոշ տվյալներով: Ո՛չ, չի նշանակում: Այդ բոլոր գիտությունների համար լեզվի քննությունը օժանդակ միջոց է իրենց առարկայի ուսումնասիրության համար, օժանդակ աղբյուր՝ իրենց առարկան իր բոլոր կողմերով ու երևույթներով ուսումնասիրելու համար: Մինչդեռ լեզվաբանության բուն առարկան հենց լեզուն է, լեզուն՝ իր բազմապիսի ու բարդ երևույթներով, որոնց լուսաբանության համար ինքը լեզվաբանությունն էլ փոխադարձաբար դիմում է մյուս գիտություններին՝ ստանալով նրանցից անհրաժեշտ նյութեր: Ուստի և, որպեսզի պարզ լինի,

լեզվաբանության, որպես ինքնուրույն գիտական դիսցիպլինի, տարբերությունը հարակից գիտություններից, անհրաժեշտ է հիշել ու սահմանել մարդկային լեզվի բնույթի այն բնորոշ կողմերը, որոնցով նա դառնում է այդ ինքնուրույն գիտության հատուկ առարկան:

5. ԼԵԶՈՒ, ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ, ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Եթե, ինչպես ասացինք, լեզուն հանդիսանում է մարդկային հասարակության հաղորդակցման միջոցի համակարգը, ապա նշանակում է, որ մարդկային հասարակությունից դուրս լեզու գոյություն ունենալ չի կարող: Իրոք, անկարելի է մտածել, թե մարդկային հասարակությունից դուրս, հասարակական կյանքից ի ծնե բացարձակապես կտրված մեկը, — եթե այդպիսի մեկը կարող է գոյություն ունենալ, — կարող է ունենալ լեզու¹, կարող է խոսել: Ահա թե ինչու Մարքսն ասում է. «Լեզուն իբրև առանձին մարդու պրոդուկտ անիմաստ բան է: ...Լեզուն որոշ կոլեկտիվի պրոդուկտ է»² Ուրեմն, լեզվի բնույթի առաջին հատկանշական կողմն այն է, որ նա հասարակական երևույթ է և գոյություն կարող է ունենալ մարդկային հասարակության մեջ: Բայց լեզուն, իբրև հասարակական երևույթ, ունի, անշուշտ, յուր դերը, յուր առանձնահատուկ ֆունկցիան, և այդ առանձնահատուկն այն է, որ լեզուն հանդես է գալիս իբրև մարդկանց հաղորդակցման, իրենց մտքերն ու մտածողությունները միմյանց հաղորդելու, իրար հասկանալու և հասարակական կյանքով փոխադարձաբար իրար հետ կապվելու միջոց: Լեզվական յուրաքանչյուր միավոր հանդես է գալիս իբրև արտահայտիչ, փոխարինողն ու հաղորդողն այն մտավոր գործունեությունների, որոնք առաջանում են մարդու մեջ իբրև այս կամ այն ցանկության, ձգտման կամ զգացման արդյունք: Այդպիսով լեզվական համակարգի միջոցով մենք հաղորդում ենք ուրիշներին մեր մտածումները, մեր հոգեկան ապրումները, զգացումները, մի խոսքով՝ մեր գիտակցության բովանդակությունը: Լեզուն իբրև հաղորդակցման միջոց, հնարավորություն է տալիս ոչ միայն մարդ-

¹ Պոսքն, իհարկե, լեզու անատոմիական օրգանին չի վերաբերում:

² Կ. Մ ա ր ք ս, Կապիտալիստական արտադրությանը նախորդող ձևերը, Երևան, 1941, էջ 31:

կային կոլեկտիվի առանձին անդամների զգացումներն ու մտքերը հաղորդել ուրիշներին, այլև հենց դրա շնորհիվ հնարավոր է դարձնում ուրիշների մեջ էլ առաջացնել համապատասխան զգացումներ ու մտքեր և առաջ բերել բազմազան ու բազմաթիվ պատասխան գործողություններ:

Սակայն մարդկանց իրար հետ հաղորդակցելու մասին խոսելիս չպետք է մոռանալ մի կարևոր հանգամանք: Մարդիկ, ինչպես տեսանք, միմյանց հետ կարող են հաղորդակցել ոչ միայն հնչյունային լեզվի միջոցով, այլև մարմնի, հատկապես դեմքի ու ձեռքերի, գանազան շարժումներով, ինչպես այդ անում են խուլ ու համբեր: Բայց այստեղ էլ, եթե ուշադրությամբ քննենք, կտեսնենք, որ այս կամ այն շարժումը նույն դերն ունի, ինչ որ հնչյունային լեզվում՝ բառերը: Խուլ ու համբերի յուրաքանչյուր շարժումն ունի յուր որոշյալ իմաստը և այստեղ տվյալ շարժումն այդ իմաստի համար նույնպիսի ձև է հանդիսանում, ինչպես նույն իմաստի համար հնչյունային լեզվում գոյություն ունեցող բառը: Բացի այդ, գոյություն ունեն բազմաթիվ այլ կարգի լեզուներ, ինչպես գրային լեզուն, զանազան նշանների ու կոդերի լեզուն (Մորզեի այբուբեն, լապտերներ, դրոշներ և այլն), որոնք բոլորն էլ, ինչպես ասել ենք, հանդես են գալիս իբրև տեսողական նշանների համակարգ, որ հիմնված է որևէ հնչյունային լեզվի վրա և նրա պայմանական փոխարինողն է: Դրանցից և ոչ մեկը արժեք ունենալ չի կարող, եթե նա չի բացատրվում որևէ լեզվով:

Մարդկային հաղորդակցման այս բազմազան միջոցները, որոնցից հիմնականը, ինչպես տեսանք, հնչյունային լեզուն է, մի-մի կապակցող հանգույցներ են աշխատանքային կոլեկտիվի անդամների միջև և հանդես են եկել առաջին հերթին այդ կոլեկտիվի աշխատանքային կյանքի պահանջով: Աշխատանքն է այն հիմնական գործոնը, որ, ինչպես անհրաժեշտություն է ստեղծել մարդկային հաղորդակցման, այնպես էլ նպաստել է այդ հաղորդակցման միջոցի լեզվի ստեղծմանը: «Աշխատանքի զարգացումն անհրաժեշտաբար նպաստում էր հասարակության անդամների ավելի սերտ համախմբման, որովհետև նրա շնորհիվ ավելի հաճախակիանում էին փոխադարձ աջակցության, համատեղ գործունեության դեպքերը, և յուրաքանչյուր առանձին անդամի համար ավելի պարզ դարձավ այդ համատեղ գործունեության օգտի գիտակցությունը: Կարճ ասած, ձևավորված մարդիկ հասան այն բանին, որ նրանց մեջ պահանջ առաջ եկավ միմյանց ինչ-որ բան ասելու: Պահանջը ստեղծեց իր օրգանը. կապի անզարգացած կոկորդը մոդուլա-

ցիայի միջոցով դանդաղ, բայց անշեղորեն փոխակերպվում էր ավելի ու ավելի զարգացած մոդուլացիայի համար, իսկ բերանի օրգաններն աստիճանաբար սովորում էին արտասանել մեկ հորորոշ հնչյուն մշտաի ետևից»¹:

Այսպիսով, լեզվի բնույթի մյուս բնորոշ հատկանիշն այն է, որ նա մարդկանց հաղորդակցման միջոցն է, աշխատանքային կյանքում մարդկանց իրար հետ կապակցող հանգույցներից մեկը. «Լեզուն մարդկային հաղորդակցման կարևորագույն միջոցն է»²:

Եթե լեզուն մարդկանց մտքերն ու մտածողությունները միմյանց հաղորդելու միջոց է, եթե լեզվի միջոցով մենք արտահայտում ենք մեր մտածածը, ապա պարզ է, որ լեզվի և մտածողության մեջ պետք է լինի որևէ կապ: Իրոք, միանգամայն սխալ կլիներ մտածել, թե լեզուն հասարակական գիտակցությունից բոլորովին անկախ, ինքնաբավ մի տեխնիկական միջոց է: Ընդհակառակն, լեզուն ծառայում է իբրև մեր մտքերն ու մտածողություններն իրար հաղորդելու միջոց միայն այն բանի շնորհիվ, որ նա մեր զգայարանների միջոցով ընկալվող լսելի կամ տեսանելի նյութական տարրերով արտահայտում է մարդկանց հասարակական գիտակցության բովանդակությունը: Լեզվական յուրաքանչյուր միավոր միաժամանակ հանդես է գալիս նաև իբրև մտածողության տարբերակիչ միջոց: Լեզվի միջոցով մենք կարողանում ենք ոչ միայն հաղորդակցել միմյանց հետ, այլև մտածել, օբեկտիվ իրականությունը ճանաչել ու գիտակցել: Նախքան մի երևույթի կամ առարկայի մասին խոսելը մենք պետք է ճանաչենք այն, իսկ ճանաչելու համար պետք է անուն տանք նրան: Այսպիսով, լեզուն անբաժանելի կերպով միացած է մարդկային մտածողության հետ: Մարդկային գիտակցության մեջ արտաքին աշխարհը և մարդուն ճանաչելու պրոցեսում առաջ եկած յուրաքանչյուր նոր երևույթ, նոր մոմենտ, յուրաքանչյուր փոփոխություն յուր արտահայտությունն է գտնում լեզվի մեջ: Այդ փոփոխությունների հետևանքով է, որ փոփոխվում է լեզուն, հարստանում նորանոր բառերով ու քերականական ձևերով: Ահա թե ինչու լեզուն ասում էր. «Մտքի իրողությունները մերձագույնս արտա-

¹ Ֆ. Էնգելս, *Աշխատանքի դերը կապի մարդու փոխակերպվելու պրոցեսում*, Երևան, 1948 թ., էջ 7:

² В. И. Ленин, О праве наций на самоопределение, Соч., т. XVII, III изд., стр. 428.

հայտնվում և արտացոլվում են լեզվի մեջ»¹ Իսկ այս նշանակում է որ լեզուն ու մտածողությունը փոխադարձաբար կապակցված ու պայմանավորված են իրարով. լեզվական յուրաքանչյուր երևույթ յուր ծագմամբ ու զարգացմամբ պայմանավորված է մտածողությամբ: Եվ եթե ասում ենք, որ մարդն արտաքին աշխարհը գիտակցում ու ճանաչում է լեզվի միջոցով, ապա այս նշանակում է, որ լեզուն հանդես է գալիս իբրև մարդկային մտածողության միջոց: Այս վերջինս իր հերթին ցույց է տալիս մեզ, որ լեզուն սերտորեն առնչված է գիտակցության հետ:

Լեզվական յուրաքանչյուր երևույթ գիտակցության նյութական ձևն ու արտահայտությունն է. յուրաքանչյուր բառ, նախադասություն, քերականական ձև, մի խոսքով՝ յուրաքանչյուր լեզվական միավոր ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մեր գիտակցության նյութական ձևը: Նույնիսկ հնչյունները, որոնք առաջին հայացքից անիմաստ ձայներ են թվում, հանդես են գալիս իբրև իմաստի տարբերակիչ միավորներ, որոնցով կազմում ենք ու տարբերում իրարից բառերը. յուրաքանչյուր հնչյուն, ինչպես կտեսնենք յուր տեղում, իր գոյությունը պայմանավորված է հասարակական գիտակցությամբ: Այսպիսով երևան են գալիս լեզվի բնույթի ևս երկու հատկանշական կողմերը. լեզուն մտածողության միջոց է և լեզուն առարկայացած գիտակցություն է: Լեզվի այս հատկանիշների սպառիչ սահմանումը տվել են Մարքսը և Էնգելսը ասելով. «Ոգու» վրա սկզբից եեթ ծանրացած է մատերիայի կողմից «ծանրացած լինելու» անեծքը, որը (մատերիան) այստեղ հանդես է գալիս հանձին օդի տատանվող շերտերի, հանձին հնչյունների, կարճ ասած՝ հանձին լեզվի: Լեզուն նույնպես հին է, որքան և գիտակցությունը. լեզուն հանդիսանում է գործնական, ուրիշ մարդկանց համար էլ գոյություն ունեցող և միայն դրա շնորհիվ ինձ համար ևս գոյություն ունեցող, իսկական գիտակցություն, և, ինչպես գիտակցությունը, լեզուն ևս առաջ է գալիս ուրիշ մարդկանց հետ հաղորդակցելու անհրաժեշտությունից...»² Այսպիսով, լեզուն հանդես է գալիս իբրև վերնաշենքային մի բարդ երևույթ: Կազմելով հակադրությունների դիալեկտիկական միասնություն գիտակցության հետ՝ լեզուն, ինչպես և գիտակցությունը, յուր ծագմամբ ու զարգացմամբ պայմա-

նավորված է մարդկային հասարակության կազմավորմամբ ու զարգացմամբ: Իրարով փոխադարձաբար պայմանավորված ազդերեությունների ծագման ու զարգացման պրոցեսը, որպես մարդկային կոլեկտիվ աշխատանքի արդյունք, միանգամայն պարզորոշ կերպով լուսաբանել է Էնգելսը.

«Սկզբում աշխատանքը, իսկ հետո դրա հետ միասին նաև հոգորոշ խոսքն այն երկու ամենագլխավոր խթանները եղան, որոնց ազդեցության տակ կապկի ուղեղն աստիճանաբար մարդկային ուղեղի փոխարկվեց, որը, կապկի ուղեղին շատ նման լինելով հանդերձ, իր մեծությամբ և կատարելությամբ շատ է քերականացում նրանից: Իսկ ուղեղի հետագա զարգացմանը զուգընթաց ընթանում էր նրա մերձավորագույն օրգանների՝ զգայարանների հետագա զարգացումը: Ինչպես որ լեզվի աստիճանական զարգացումը շարունակ ուղեկցվում է լսողության օրգանի համապատասխան նրբացմամբ, ճիշտ այդպես էլ ուղեղի զարգացումն ընդհանրապես ուղեկցվում է բոլոր զգայարանների ամբողջության կատարելագործմամբ: Արժիվը նշանակելիորեն ավելի հեռուն է տեսնում, քան մարդը, բայց մարդու աչքն իրերի մեջ զգալիորեն շատ ավելի բան է տեսնում, քան արծվի աչքը: Շունը նշանակելիորեն ավելի նուրբ հոտառություն ունի, քան մարդը, բայց նա չի տարբերում այն հոտերի մեկ հարյուրերորդական մասն անգամ, որոնք մարդու համար տարբեր իրերի որոշ հատկանիշներ են հանգիստանում: Իսկ շոշափելիքի զգայությունը, որ կապկի մոտ շատ թույլ կերպով հանդես է գալիս ամենակոպիտ, սաղմային ձևով, մշակվել-զարգացել է մարդու հենց ձեռքի զարգացման հետ միասին, աշխատանքի շնորհիվ:

«Ուղեղի և նրան ենթակա զգայարանների, ավելի ու ավելի պայծառացող գիտակցության, արատակցիայի և մտահանգման ընդունակության զարգացումը հակադարձ ազդեցություն ունեցում աշխատանքի և լեզվի վրա, երկուսին էլ տալով հետագա զարգացման նորանոր խթաններ: Այս հետագա զարգացումը մարդու՝ կապկից վերջնականապես զատվելու մոմենտից սկսած բնավ չվերջացավ, այլ, ընդհակառակը, հետո էլ շարունակվեց. տարբեր ժողովուրդների մոտ և տարբեր էպոխաներում աստիճանով և ուղղությամբ տարբեր լինելով, երբեմն նույնիսկ ընդհատվելով տեղական ու ժամանակավոր հետադարձ շարժումներով, այդ զարգացումն ընդհանուր առմամբ և ամբողջու-

¹ В. И. Ленин, Философские тетради, стр. 9.

² К. Маркс и Ф. Энгелс, Немецкая идеология, Соч., т. IV, стр. 20—21.

թյամբ հզոր քաջվածքով առաջ էր ընթանում, ստանալով, մեկ կողմից, նոր հզոր խթան, իսկ մյուս կողմից՝ ավելի որոշ ուղղություն այն բանի շնորհիվ, որ պատրաստի մարդու երևան գալով ի լրումն առաջացավ ևս մի նոր տարր՝ հասարակությունը»¹:

Վերն ասածները ինքնին լույս են սփռում լեզվի մի այլ կողմի վրա: Այդ ասածներից մենք եզրակացրինք, որ լեզուն հասարակության վերնաշենքային մի բարդ երևույթ է, բայց մենք գիտենք նաև, որ ինչպես ինքը հասարակությունը, այնպես էլ յուրաքանչյուր հասարակական երևույթ դասակարգայնորեն երկատված է: Լեզուն, իբրև առարկայացած գիտակցություն, արտահայտում, դրսևորում է ոչ թե հասարակական գիտակցությունն ընդհանրապես, — որպիսին գոյություն էլ չունի, — այլ այս կամ այն հասարակությունը կազմող դասակարգերի դասակարգային գիտակցությունը: Մեզ շրջապատող երևույթներն ու իրողությունները տարբեր բովանդակություն են ստանում տարբեր դասակարգերի մոտ, տարբեր կերպով ճանաչվում ու արժեքավորվում: Եվ, ահա, օրեկտիվ իրականության դասակարգայնորեն տարբեր գիտակցումն ու ճանաչումը յուր արտացոլումն է գտնում լեզվի՝ իբրև մտածողության ձևավորման համակարգի և առարկայացած գիտակցության մեջ: Այսպիսով, յուրաքանչյուր դասակարգային հասարակության մեջ լեզուն յուր բովանդակությամբ դասակարգայնորեն երկատված է: Եթե այդպես է, ապա յուրաքանչյուր դասակարգային հասարակության լեզվի մասին խոսելիս, պետք է անպայմանորեն որոշել, սահմանել, թե որ դասակարգի լեզվի մասին է խոսվում: Այս չի նշանակում, իհարկե, թե մենք արհեստականորեն պետք է խզենք, անջատենք իրարից տարբեր դասակարգերի լեզուները, կամ տարբեր դասակարգերի համար իրարից ձևով նույնպես բոլորովին տարբեր լեզուներ որոնենք: Ո՛չ, այս կամ այն դասակարգային հասարակության մեջ մենք սովորաբար գտնում ենք մի լեզու՝ որ յուր ձևով ընդհանուր է այդ հասարակությունը կազմող դասակարգերի համար: Բայց ձևով ընդհանուր այդ լեզուն յուր բովանդակությամբ դասակարգայնորեն երկիւնդկված է: Ուրեմն յուրաքանչյուր դասակարգային հասարակություն ունի յուր ընդհանուր կամ գրեթե ընդհանուր լեզուն, որ միասնական լինելով ըստ ձևի, տարբեր է ըստ բովանդակության: Դասակարգայնորեն այդ տարբեր լեզուները միանալով ձևով ընդհանուր մի լեզվի մեջ՝ նույնպիսի հակադրամիաս-

¹ Փ. Լեգել, Աշխատանքի գերը կապի՝ մարդու փոխաբերվելու պրոցեսում, Երևան, 1948, էջ 8—9:

նություն են կազմում, ինչպես հենց ինքը՝ հասարակությունը, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ տարբեր, հակամարտ դասակարգերի դիալեկտիկական հակադրամիասնությունը: Այսպիսով՝ լեզուն դասակարգային երևույթ է. իբրև այդպիսիք տարբեր դասակարգերի լեզուները հաճախ իրարից էապես շտաբերվելով իրենց ձևով (հնչյունաբանություն, քերականություն), միանգամայն տարբեր են ու հակադիր՝ իրենց բովանդակությամբ, այն է՝ իմաստաբանությամբ, բառապաշարով:

Այնուամենայնիվ, լեզվի դասակարգայնությունը ճիշտ միևնույն դրսևորումը չունի դասակարգային բոլոր ֆորմացիաների մեջ: Ֆեոդալական հասարակարգում, օրինակ, դա արտահայտվում է մեծ մասամբ բարբառների ու ֆեոդալական արիստոկրատիայի իշխող լեզվի հակադրությամբ: Մյուս կողմից՝ այդ բարբառներին զուգընթաց, նույնիսկ այն դեպքում, երբ ուսման ժողովուրդն էլ խոսում է ազնվականների լեզվով, ապա՝ ուսմանների մոտ բազմաթիվ երևույթների համար գործածվում են այլ բառեր, ազնվականների մոտ՝ այլ բառեր: Ռամիկները իրավունք չունեն գործածելու ազնվականների բառերը, իսկ ազնվականների համար «անվայել» է գործածել ուսմանների բառերը: Սրա հիանալի օրինակն է տալիս տիբեթերենը. այս լեզվի մեջ կան երկու կարգի բառեր՝ հարգական կամ պատվավոր (*ze sahi skad*) և հասարակ կամ ուսման (*mo an gtam*): Ֆուկույի ֆրանսերեն լեզվով գրված այդ լեզվի քերականության մեջ բերված է 196 բառ երկու շարքով՝ իրար դեմ առ դեմ դրված՝ և՛ ազնվականների «պատվավոր» բառերը, և՛ ուսմանների բառերը: Այդ բառացանկի մեջ կան ոչ միայն ազգակցություն (հայր, մայր, որդի, դուստր), հագուստի անուն (ձեռնոց), մարմնի մասեր (գլուխ, մեջք, թիկունք, փոր, աչք, քիթ, բերան, գլխի մազ, քթանցք, աչք ձեռք, ձախ ձեռք և այլն) նշանակությամբ բառեր, այլև այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են. թքաման, թուք, ատամնափոքիչ, ձի, ձիու ախոռ, մեռել այրելու փայտ և այլն¹: Նման երևույթ, բայց ավելի ցայտուն արտահայտությամբ, տեսնում ենք հին հնդկական դրամատիկական գրականության մեջ: Այստեղ դրամատիկական երկերում ազնվականները և քրմերը խոսում են սանսկրիտ լեզվով, իսկ ժողովրդի ներկայացուցիչները՝ արհամարված խոսակցական՝ պալի լեզվով: Թեև սա գրականության մեջ է արտահայտվել, բայց հենց այդ էլ նշանակում է, որ իրական կյանքում ևս այդպես եղել է և միայն դրա շնորհիվ էլ գրականության մեջ արտահայտվել է: Այսպիսի բազմաթիվ օրինակներ կարելի է

¹ Foucaux, Grammaire de la langue tibétaine. Paris, 1863, էջ 126—136:

բերել ֆեոդալական հասարակարգում տարբեր դասակարգերի լեզուների տարբերությունն ու դասակարգային հակադրամիասնությունը ցույց տալու համար:

Բուրժուական հասարակության մեջ, ազգերի կազմավորման զուգընթաց, կազմավորվում են նաև ազգի համար ընդհանուր ազգային լեզուները: Բարբառների ու ազգային լեզվի միջև եղած հակադրությունն այստեղ ևս չի վերանում: Բայց այստեղ ավելի հատկանշական է լեզվի ներքին տարբերակումը, լեզվի բովանդակության դասակարգային տարբերակումը: Ազգային լեզուները, բուրժուական հասարակության մեջ, արտաքուստ թվում են միատարր, մեծ մասամբ նույն են քերականական ձևերը, բառերը և այլն. մինչդեռ նրանց իմաստային կողմը, նրանց բովանդակությունն այնպես է երկփեղկված, որ կարծես թե այլ լեզվով է խոսում բուրժուազիան և այլ լեզվով՝ պրոլետարիատը: Այս երևույթը հանճարեղ կերպով դիտել է Ֆրիդրիխ Էնգելսը անգլերեն լեզվի մեջ. «...Բանվոր դասակարգը, — ասում է Էնգելսը, — հետզհետե փոխվելով՝ միանգամայն այլ ժողովուրդ է դարձել, քան անգլիական բուրժուազիան: Աշխարհիս մյուս բոլոր ժողովուրդների հետ բուրժուազիան ազգակցական ավելի մեծ նմանություններ ունի, քան իր կողքին ապրող բանվորների հետ: Բանվորներն այլ բարբառով են խոսում, այլ գաղափարներ ու պատկերացումներ ունեն, ¹ այլ բարքեր և բարոյական սկզբունքներ ունեն, այլ կրոն և այլ քաղաքականություն, քան բուրժուազիան»:² Այսպիսով դասակարգային երկատվածությունը լեզվի բնույթի կարևորագույն հատկանշական կողմերից մեկն է դասակարգային հասարակությունների էպոխայում:

Վերջապես, մինչև այժմ լեզվի մասին խոսելով մենք միշտ այն կապերինք մարդկային հասարակության հետ. բայց ինչպես ինքը, հասարակությունը, այնպես էլ հասարակական երևույթները հավիտենական, քարացած ու անփոփոխ երևույթներ չեն. նրանք գտնվում են անընդհատ փոփոխության ու զարգացման պրոցեսում: Մենք տեսանք, որ լեզուն ստեղծվել է մարդկային հասարակայնության կողմից, հասարակական կյանքի հետ առաջ եկած հայտնի անհրաժեշտության պատճառով և հանդես եկած որոշ հնարավորությունների շնորհիվ: Այստեղից հետևում է, որ լեզուն պատմական կառուցվածք է, իսկ իբրև այդպիսին՝ նա գտնվում է հարա-

ռու փոփոխման ու զարգացման մեջ: Ինքը՝ լեզուն իր կենդանի գոյով, իբրև կենդանի խոսք, ներկայանում է՝ որպես մի պրոցես, որ բազմաառիթմի ու բազմաթիվ օրինաչափություններով զրսերով է ամեն րոպե, ամեն վայրկյան և որ, դրանով իսկ, արտացոլում է իր մեջ օբեկտիվ իրականության օրինաչափությունները:

Ամփոփելով մինչև այժմ ասածները լեզվի մասին՝ գալիս ենք հետևյալ եզրակացության. լեզուն հասարակական երևույթ է. նա ստեղծվել է մարդկանց՝ իրար հետ հաղորդակցելու անհրաժեշտության պահանջով և իբրև այդպիսին լեզուն «մարդկային հաղորդակցման կարևորագույն միջոցն է» (Էնգելս): Լեզուն մտածողության միջոց է և առարկայացած գիտակցություն. իբրև այդպիսին նա արտահայտում է իրական կյանքի երևույթները. «Ոչ միայն, ոչ լեզուն իրենք իրենց առանձնահատուկ թաղավորություն չեն կազմում... նրանք իրական կյանքի արտահայտություններն են միայն»:³ Իբրև ադալիսին լեզուն դասակարգային երևույթ է, և, վերջապես, լեզուն պատմական կառուցվածք է, հարատև փոփոխվող ու զարգացող մի երևույթ:

6. ԼԵԶՎԻ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խոսելով մարդկային լեզվի մասին՝ վերը մենք ասացինք, որ իբրև այդպիսին նա և՛ ընդհանուր է, և՛ վերացական. սակայն իր կոնկրետ զրսերումներով (ցեղի, տոհմի, ժողովրդի, ազգի լեզու) նա հանդես է գալիս որպես ունեւ, իրական ու կոնկրետ երևույթ՝ հանդիսանալով այս կամ այն մարդկային հանրության հաղորդակցման միջոցը: Իբրև մարդկային հաղորդակցման միջոց լեզուն անխզելիորեն միացած է մարդու մտավոր գործունեության հետ. նա մի անբաժանելի միասնություն է կազմում գիտակցության հետ և հանդիսանում է մեր մտքերի ու մտածությունների նյութական արտահայտությունը: Լինելով վերնաշենքային մի բարդ երևույթ՝ լեզուն միաժամանակ հանդես է գալիս նաև իբրև հասարակական այլ վերնաշենքային երևույթների ձև, ինչպես գրականություն, գիտության և այլն: Իր այս ֆունկցիաներով ու հատկանիշներով լեզուն ընդհանրական երևույթ է մարդկային հասարակության բոլոր ձևերի ու աստիճանների համար. լեզուն գոյություն ունի այն պահից ի վեր, երբ մարդը պատմական ասպարեզ է գալիս իբրև մարդ, այսինքն՝ իբրև արտադրամիջոցներ արտադրող

³ K. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. IV, стр. 435.

¹ Ընդգծումը մերն է. — Է. Ա.:

² Ֆ. Էնգելս. Բանվոր դասակարգի դրությունն Անգլիայում, Երևան, 1934, էջ 210—211.

հասարական կենդանի: Այս նշանակում է՝ պատմականորեն կազմավորված մարդկային յուրաքանչյուր հանրության մեջ լեզուն գոյություն ունի. անկարելի է գտնել մարդկային որևէ հանրություն (ցեղ, տոհմ և այլն), նույնիսկ վայրենական վիճակում, որը զուրկ լինի լեզվից: Իբրև այդպիսին էլ, ահա, լեզուն ընդհանրական երևույթ է: Սակայն իր այդ ընդհանրությամբ հանդերձ, լեզուն նույնպես պատմականորեն գոյացած ու կազմավորված երևույթ է, և, դրա շնորհիվ էլ, յուր կոնկրետ դրսևորումների մեջ՝ բազմազան: Վերը տեսանք, որ մարդկային լեզուն՝ իբրև մի ընդհանուր երևույթ, վերացական է, որ այդպիսի մի միասնական համամարդկային լեզու գոյություն չունի. այդ ընդհանուր-մարդկայինը դրսևորվում, կոնկրետանում է պատմականորեն կազմավորված բազմաթիվ ու ալլազան լեզուների մեջ: Այստեղից հետևում է, որ լեզուների այս ալլազանությունն ու բազմությունը նույնպես պատմականորեն առաջացած երևույթ է, ընդհանուրի հետ ծագած ու նրա հետ ներս միասնություն կազմող մի երևույթ: Բանն այն է, որ յուրաքանչյուր կոնկրետի մեջ յուր արտացոլումն է գտնում և՛ ընդհանուրը՝ համամարդկայինը, և մասնավորը՝ լեզվական այս կամ այն հանրության առանձնահատուկը: Այսպես, մարդկությունը յուր զարգացման ընթացքում ձեռք է բերել խոսելու, լեզու ունենալու ունակություն. բայց այդ ունակությունը երկու կողմ ունի. մեկը, թեև դարձյալ պատմականորեն զարգացած, արդի մարդու մոտ հանդես է գալիս իբրև բնական ունակություն. դա մտածելու և խոսելու բնախոսական (ֆիզիոլոգիական) ունակությունն է (ուղեղը, արտասանական և լսողական օրգանները և այլն): Մյուսը պատմականորեն առաջացած լինելով՝ իբրև պատմա-հասարակական կյանքի երկարատև զարգացման պրոցեսի արդյունք, յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում հանդես է գալիս իբրև նոր, պատմականորեն վերջստի՛ն կազմավորվող երևույթ: Դա այս կամ այն լեզուն սովորելն է, հասարակական կյանք մտնող յուրաքանչյուր նոր սերնդի կողմից այս կամ այն լեզուն յուրացնելը, իբրև հաղորդակցման միջոց գործադրելը: Լեզվական ունակության այդ երկու կողմերը հեշտությամբ կարելի է դիտել երեխաների մոտ: Յուրաքանչյուր նորմալ մանուկ նախքան այս կամ այն լեզուն սովորելն ունի արդեն խոսողության բնական կարողությունը և նախքան խոսելը՝ մանկական ճիշեր ու թոթովանքներ արտաբերելով՝ գործադրում է այդ ունակությունը: Սկզբից նա արտաբերում է շտաբրորոշված, անմիտ ու անիմաստ ճիշեր, որոնք մանկան զգացողության (քաղց, ցավ

և այլն) բնազդական արտահայտությունն են. աստիճանաբար երեխան անցնում է թոթովանքին. կամաց-կամաց նրա մոտ տարբերակվում են հնչյունները, և նա սկսում է արտասանել այդ հնչյունների զանազան միացություններ: Նախապես այդ թոթովանքները նույնպես աննշանակ են, բայց որոշ ժամանակից հետո նրանք երեխայի մոտ հայտնի իմաստ են ստանում: Այդպիսով՝ մանուկը յուր շրջապատի հետ հաղորդակցելու համար «գործադրում» է իր բնատուր ունակությունը և «ստեղծում» իր «լեզուն»: Սկզբնապես անիմաստ թոթովանքները հետզհետե նրա համար դառնում են բառեր, և նրա շրջապատը, որ միշտ ուշադիր է մանկան յուրաքանչյուր շարժումին, ճիշին ու թոթովանքին, սովորում է այդ «բառերը»: Սակայն զալիս է երրորդ շրջանը. երեխան, անընդհատ շփվելով իր շրջապատի հետ, շարունակ լսում է իրեն շրջապատողների խոսակցությունը իր և ուրիշների հետ: Մի կողմից՝ նա աստիճանաբար յուրացնում է այդ լեզուն, դանդաղորեն բայց հաստատապես սկսում է ինքն էլ վերարտադրել իր շրջապատից լսածն ու յուրացրածը, մյուս կողմից՝ հրաժարվում իր «լեզվից», որ իր «ստեղծագործությունն» էր, յուր անհատականը, և, իբրև այդպիսին էլ, հակադրության մեջ էր շրջապատի լեզվի հետ: Այս ձևով են, ահա, հանդես գալիս երեխայի մոտ լեզվի զարգացման երկու մոմենտները՝ բնատուր-ժառանգականի գործադրությունը և նրան շրջապատող հասարակական միջավայրի սոցիալ-պատմականորեն կազմավորված լեզվի յուրացումը: Ճիշտ դրան համապատասխան էլ մանկան շրջապատը վերաբերվում է նրան. այն շրջանում, երբ դեռ երեխան բնազդական ճիշեր է արձակում և, զլխավորապես, լացով հայտնում յուր զգացողությունը, նրա շրջապատը «հասկանում» է այդ ճիշերն ու լացը դարձյալ կուտակված փորձի շնորհիվ. այդ փորձի շնորհիվ մանկան շրջապատը գիտե, որ երեխայի ճիշը կամ լացը նրա զգացողության (քաղցի, ցավի, ուրախության և այլն) արդյունք է. այս դեպքում հավասարապես մեզ «հասկանալի» են թե՛ հայ, թե՛ ռուս, թե՛ ֆրանսիացի մանկան լացը՝ իբրև բնազդական և, ընդհանրապես, միատեսակ, գրեթե միևնույն ձևով դրսևորվող երևույթ: Նրկրորդ շրջանում, երբ մանուկը յուր թոթովանքներին այս կամ այն իմաստն է տալիս, մի կողմից՝ նրա շրջապատը սովորում է երեխայի «լեզուն», իսկ, մյուս կողմից՝ երեխան ինքը լսում է և ընկալում, իր բառ-թոթովանքների կողքին նա աստիճանաբար յուրացնում է իրեն շրջապատողների լեզուն և կամաց-կամաց սովորում վերարտադրել այն: Այս երկրորդ շրջանում, օրի-

նով, հայ երեխայի «լեզուն» հասկանալի չէ ոչ միայն, ասենք, ուս-
սին կամ ֆրանսիացուն, այլև նույնիսկ բոլոր հայերին. նրա «լե-
զուն» հասկանալի է միայն իրեն շրջապատող մի սեղմ շրջանակի
համար, որ մշտական շփման շնորհիվ սովորում է նրա բառ-թոթո-
վանքները. այդ միանգամայն բնական է, իհարկե: Վերն ասացինք,
որ այդ բառ-թոթովանքները երեխայի ստեղծագործությունն են և,
իբրև աշակերտին, տարբեր երեխաների մոտ տարբեր ձև ու տարբեր
իմաստ կարող են ունենալ, ինչպես՝ մի երեխա «հաց» բառի հա-
մար գործածում է «փափա» թոթովանքը, մի ուրիշը՝ «աթի» և այլն:
Վերջապես՝ դրանից հետո երեխան երկարատև շփման միջոցով իր
շրջապատից ստացածը, կոտակածն ու յուրացրածը սովորում է վեր-
արտադրել:

Այսպես է ընթանում, ահա, սոցիալ-պատմականորեն կազ-
մավորվածի յուրացումը հանրության կողմից, և հենց այս էլ լեզու-
ների բազմազանության պատճառն է: Եթե այս կամ այն լեզուն
պատմականորեն կազմավորված մարդկային տվյալ հանրության
հաղորդակցման միջոցն է, ապա շատ բնական է, որ տարբեր
մարդկային հանրություններն էլ (ցեղեր, առհմեր և այլն) տարբեր
լեզուներ ունենան: Սակայն ընդհանրապես մարդկային լեզվի ծագ-
ման և առանձին լեզուների ստեղծման ու կազմավորման մասին
հանգամանորեն խոսելու ենք առանձին գլխում. առայժմ անհրա-
ժեշտ է հիշել, որ մարդկային լեզուն ընդհանրական է, համապար-
փակ, որ, իբրև աշակերտին, նա իր դրսևորումն ու կոնկրետ գոյու-
թյունն է ստանում առանձին լեզուների բազմության ու այլազա-
նության մեջ և որ, վերջապես, այդ երկուսը՝ ընդհանրականն ու
առանձնականը կազմում են մի անխախտելի միասնություն:

7. ՉԵՎ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Վերը մենք ցույց տվինք, որ լեզուն և մտածողությունը կազ-
մում են մի միասնություն: Բայց ինչպե՞ս է դրսևորվում այդ մի-
ասնությունը: Մենք գիտենք, որ արտաքին աշխարհը, օբեկտիվ ի-
րականությունը մեր գիտակցության մեջ առարկայանում է լեզվի
միջոցով և որ, հենց դրա շնորհիվ, լեզուն հանդիսանում է իսկա-
կան, առարկայացած գիտակցություն: Լեզուն հանգես է գալիս
իբրև մի նյութական միջոց, որով մարդը կարողանում է գիտակցել
իր շրջապատը. «արտաքին աշխարհի տպավորությունները մարդու
վրա՝ արտահայտվում են նրա գլխի մեջ, — ասում է Էնգելսը, —

արտահայտվում են նրա մեջ զգայությունների, մտքերի, գրգռու-
թի, կամային շարժումների ձևով»: Այդ տպավորությունները, օ-
բեկտիվ իրականության բարդ երևույթները հասարակայնորեն կազ-
մակերպված մարդը՝ զգայարանների միջոցով ընկալելով՝ գիտակ-
ցում և իր մտքի սեփականությունն է դարձնում հասկացություն-
ներ կազմելով. իսկ հասկացությունները մեր գիտակցության մեջ
ամրացնում ենք հոգաբաշխ հնչյունների այս կամ այն խումբը
հատկացնելով նրանց: Այսպիսով, հնչյունները, որպես լեզվի նյու-
թական տարր, այն միջոցն են հանդիսանում, որով մեր գիտակ-
ցության մեջ ամրանում է օբեկտիվ իրականության իմացումը:
Հնչյունական խմբերով կազմվող յուրաքանչյուր բառ մեր գիտակ-
ցության մեջ հանգես է գալիս որպես արտաքին աշխարհի այս
կամ այն իրի, երևույթի փոխարինողը. օբեկտիվ, մեզանից ան-
կախ առարկան բառերի միջոցով դառնում է մեր մտքի առարկան:
Այսպիսով բառը, ինչպես և լեզվական յուրաքանչյուր միավոր,
հանդիսանում է ձևի և բովանդակության միասնությունը: Բառի
ձևն է նրա հնչյունական կազմը, որով նա՝ բառը, ընկալվում է և
մնում է մեր գիտակցության մեջ, որով նա հաղորդվում է ուրիշ-
ներին. բառի իմաստը այն իրի, առարկայի, երևույթի հասկա-
ցությունն է, որ արտահայտվում է տվյալ հնչյունական կազմով:
Սակայն մենք գիտենք, որ օբեկտիվ իրականության երևույթները,
առարկաներն ու իրերը մարդկային հասարակության բոլոր
անդամների կողմից, ինչպես և հասարակության զարգացման
տարբեր աստիճաններում, միևնույն ձևով չեն ընկալվում և ըմ-
բռնվում: Հասարակական մարդն այս կամ այն երևույթն ընկալելու,
գիտակցելու մեջ արտահայտում է նաև իր վերաբերմունքը, սուբեկ-
տիվացնում է արտաքին աշխարհի իրողությունները. և հենց այս է
պատճառն, ահա, որ միևնույն բառը նույն հասարակության տարբեր
դասակարգերի մոտ նույն ձևով կարող է դրսևորել միանգամայն
տարբեր, հակադիր բովանդակություն: Այսպես, օրինակ, հայերեն
պետություն բառն իր ձևով ընդհանուր է բոլոր հայերի համար, սա-
կայն տարբեր դասակարգերի մոտ այդ նույն բառը տարբեր գնահա-
տություն ու բովանդակություն ունի, ճիշտ այնպես, ինչպես տարբեր
դասակարգեր տարբեր էլ վերաբերմունք ունեն այս կամ այն ուե-
տության (պետական սիստեմի) նկատմամբ: Այստեղ, իհարկե,
զարմանալի և տարօրինակ ոչինչ չկա: Վերը մենք ցույց ենք տվել,
որ լեզուն և գիտակցությունը մի գիտելիքիկական միասնություն
են կազմում. բայց մենք գիտենք, որ վերացական, ինչ-որ միա-

«տարր, բացարձակ գիտակցություն գոյություն չունի, որ գիտակցությունը, իբրև «գիտակցված գոյ» դասակարգային է, և, բնականաբար, լեզվի մեջ էլ չի կարող շարտահայտվել դասակարգայնությունը, քանի որ նա հանդիսանում է առարկայացած գիտակցություն: Եթե այդպես է, եթե լեզվական միեւնույն միավորը (բառը) նույն ձևով կարող է տարբեր կերպով ընկալվել հասարակության տարբեր անդամների կողմից, ապա, նշանակում է, լեզվական այդ ձևը պայմանական է: Բայց այդ նորությունն չէ: Մարքսիզմի կլասիկները վաղուց արդեն լուսաբանել են ձևի և բովանդակության փոխհարաբերության հարցը. ձևը բովանդակության պայմանական արտահայտությունն է միայն և, իբրև այդպիսին, նա ևս, բովանդակության նման, փոփոխական է: Բովանդակությունը համիտենապես կառչած չէ այս կամ այն ձևին. բովանդակությունն ու ձևը հանդես են գալիս իբրև հակադրությունների դիալեկտիկական միասնություն և, իբրև այդպիսին, նրանք մշտապես պայքարի մեջ են: Այսպես է նաև լեզվի մեջ. բառերը, որպես այս կամ այն առարկայի անուն, որպես այս կամ այն բովանդակության ձև մեր գիտակցության մեջ՝ պայմանական են. դեռ ավելին, նրանք պայմանականորեն են արտահայտում արտաքին իրականության երեւոյթները և այդ շատ պարզ պատճառով. յուրաքանչյուր բառ մեր գիտակցության մեջ հանդես է գալիս որպես օբեկտիվ իրականության որևէ իրի, երևույթի փոխարինողը և այդ իրի, երևույթի հասկացությունը տվյալ բառի իմաստն է. այդ ճիշտ է: Բայց ճիշտ է նաև այն, որ յուրաքանչյուր բառ բացի իր բուն իմաստից արտահայտում է նաև մի ուրիշ, «հավելյալ» բան և այդ «հավելյալը» մեր վերաբերմունքն է հենց բառի իմաստի նկատմամբ: Մյուս կողմից՝ բառի հնչյունական կազմը, որպես տվյալ բովանդակության ձև համիտենապես անփոփոխ չէ, նա ենթակա է փոփոխման, զարգացման: Նույնպես և բովանդակությունը փարպած չէ: Մարդկությունը յուր զարգացման տարբեր աստիճաններում տարբեր կերպ է ընկալում ու ձանաչում յուր շրջապատը, օբեկտիվ իրականությունը, և մարդու կողմից իր շրջապատի ձանաչման զարգացմանը զուգընթաց, բնականաբար, զարգանում է նաև լեզվական այս կամ այն ձևով դրսևորվող բովանդակությունը: «Մարդու առջև բռնության երևույթների ցանցն է: Բնագրական մարդը չի տարբերում իրեն բնությունից: Գիտակից մարդը տարբերում է. կատեգորիաները տարբերման, այսինքն աշխարհի ձանաչման, աստիճանիկներն են, ցանցի մեջ՝ հանգուցային կետերը, որոնք օգնում են ձանաչե-

լու և տիրապետելու նրան»: ¹ Մարդու կողմից աշխարհի ձանաչման այդ աստիճաններն, ահա, արտահայտվում են լեզվի մեջ, և հենց այդ է պատճառը, որ Լենինը հատուկ նշանակություն է տալիս լեզվի պատմությանը՝ համարելով այն իմացության տեսության ու պատմության աղբյուրներից մեկը: ² Հասարակական կեցության զարգացումը, հասարակության նյութական կյանքի զարգացումը առաջ է բերում նաև մարդկային գիտակցության զարգացում: Այդպիսով զարգանում է լեզվի բովանդակությունը և այդ բովանդակությունը ժամանակավորապես արտահայտվում է հին ձևով. այստեղից էլ առաջանում է բովանդակության ու ձևի պայքարը, որը, վերջապես, հանգում է նոր, համապատասխան ձևի գոյացմանը, կամ վերափոխում, «նորացում է», այսինքն նոր բովանդակությանը «համապատասխան» է դարձնում հին ձևը. «Բովանդակությունն առանց ձևի անհնար է, բայց բանն այն է, որ այս կամ այն ձևը, իր բովանդակությունից ետ մնալու պատճառով, երբեք չի համապատասխանում այդ բովանդակությանը, և, այդպիսով, նոր բովանդակությունը «հարկադրված է» ժամանակավորապես հին ձևի մեջ պարփակվել, որը կոնֆլիկտ է առաջ բերում նրանց միջև. ³... կոնֆլիկտը գոյություն ունի ո՛չ թե բովանդակության ու ձևի միջև, որը նոր ձև է որոնում և նրան է ձգտում»: ⁴

Վերն ասածներից հեշտությամբ կարելի է եզրակացնել, որ լեզվական ձևն ու բովանդակությունը լինելով մի միասնություն, հանդես են գալիս իբրև պատմական երևույթ և հանդիսանում են հասարակական գոյի հետ սերտորեն, անխզելի կերպով առնչված մի իրողություն: Դեռ ավելին, լեզուն յուր մեջ դրսևորում, արտահայտում է հենց հասարակական գոյը: Իբրև հասարակական կյանքի վերնաշենքային երևույթներից մեկը լեզուն յուր կազմավորմամբ և զարգացմամբ պայմանավորված է հասարակության նյութական կեցությամբ, և, հետևաբար, լեզվական երևույթների, լեզվի զարգացման ընթացքի, լեզվական ձևի և բովանդակության ճիշտ ըմբռնման համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է ճիշտ ըմբռնել ու լուսաբանել հասարակության նյութական կեցությունը: «Հասարա-

¹ В. И. Ленин. Философские тетради, стр. 94.

² Անդ. էջ 321:

³ Ի. Վ. Ասալին, Անարխիզմ թե սոցիալիզմ, Երկեր. հատ. 1-ին, էջ 356 - 357:

⁴ Անդ. էջ 357. ծան.:

կուլթյան նյութական կյանքն,—ասում է ընկեր Ստալինը,—օրչեկ-տիվ ռեալություն է, որը գոյութիւն ունի մարդկանց կամքից անկախ, իսկ հասարակութեան հոգևոր կյանքն այդ օրչեկտիվ ռեալութեան արտացոլումն է, կեցութեան արտացոլումը: Նշանակում է, հասարակութեան հոգևոր կյանքի ձևավորման աղբյուրը, հասարակական իդեաների, հասարակական թեորիաների, քաղաքական հայացքների, քաղաքական հիմնարկների ծագման աղբյուրը պետք է փնտրել ո՛չ թե հենց այդ իդեաների, թեորիաների, հայացքների, քաղաքական հիմնարկների մեջ, այլ հասարակութեան նյութական կյանքի պայմանների մեջ, հասարակական կեցութեան մեջ, որի արտացոլումն են այդ իդեաները, թեորիաները, հայացքները և այլն»¹ Սակայն լեզուն, իբրև վերնաշենքային հոգևոր երևույթ, կրավորական կերպով չի արտացոլում հասարակական կյանքի երևույթները: Ինչպես ամեն մի վերնաշենքային երևույթ, լեզուն նույնպես հանդիսանում է հասարակական կյանքի ակտիվ գործոններից մեկը. «լեզուն զարգացման ու պայքարի զենք է»²,—ասում է ընկեր Ստալինը: Այսպիսով լեզուն հանդիսանում է պատմա-հասարակական մի բարդ երևույթ, լեզվական ձևն ու բովանդակութունը, որ պատմականորեն կազմավորված մի իրողութիւն են, իրենց զարգացման օրինաչափութիւններով իսկ արտահայտում են մարդկային հասարակական կյանքի զարգացման օրինաչափութիւնները:

3. Լեզվի ԲՄԲՈՆՈՒՄԸ Լեզվաբանութեան ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մինչև այժմ ասածներից պարզորոշ կերպով կարելի է եզրակացնել, որ մարքսիստական լեզվաբանութիւնը լեզվի բմբոնման ու բնորոշման հարցում առաջնակարգ դերը ձիշտ կերպով հասկացնում է հասարակական գոյին: Ինչպես յուրաքանչյուր վերնաշենքային երևույթ, այնպես էլ լեզուն յուր ծագմամբ ու զարգացմամբ պայմանավորված է հասարակութեան նյութական կյանքով: Սակայն մեզ համար այս միանգամայն պարզ ու որոշակի դրույթը վաղուց չէ, որ ընդունվել է լեզվաբանութեան մեջ: Ավելին. բուրժուական լեզվաբանութիւնը մինչև այժմ էլ չի ընդունում այդ:

¹ Համկ(ր)Պ Պատմութիւն, Երևան, 1947 թ., էջ 157:

² Ի. Վ. Ստալին, Ինչպես է հասկանում սոցիալ-դեմոկրատիան առաջին հարցը, Երևան, հատ. 1-ին, էջ 49:

Կանգ շառնելով 17—18-րդ դարերում իշխող այն «տեսութեան» վրա, որ լեզուն աստվածաշնորհ մի ձիրք է մարդու մոտ և, իբրև այդպիսին՝ անփոփոխելի ու անեղծ մի երևույթ, անհրաժեշտ է ծանոթանալ 19 և 20-րդ դարերում բուրժուական լեզվաբանութեան մեջ լեզվի նկատմամբ դավանված մի քանի տեսութիւնների մասին: Նախապես պետք է ասել, որ բոլոր այդ տեսութիւններն էլ, անկախ իրենց տարբերութիւններից, տառապում են մի ընդհանուր, հիմնական արատով, այն է՝ իդեալիզմով: Եթե դիալեկտիկական մատերիալիզմն ուսուցանում է, որ լեզուն, ինչպես և յուրաքանչյուր վերնաշենքային երևույթ, պայմանավորված է հասարակութեան նյութական կյանքով, ապա բուրժուական լեզվաբանութիւնը, դրան հակառակ, լեզուն դիտում է իբրև արդյունք հասարակութեան նյութական կյանքից անկախ գոյութիւն ունեցող ինքնաբավ մի բանի, որ կոչվում է ոգի, իդեա և այլն: Լեզուն իբրև թե «ոգու» կամ «իդեայի» ստեղծագործ գործունեութեան արդյունքն է: Այսպես, օրինակ, 19-րդ դարի առաջին կեսի նշանավոր լեզվաբան Վիլհելմ Ֆոն Հոմբոլդտը մեկն էր նրանցից, որոնք հակադրվելով այն տեսութեանը, թե լեզուն մեկընդմիշտ հաստատված ու անփոփոխ երևույթ է, առաջ քաշեցին լեզվի պատմական բմբոնման տեսութիւնը: Դիտելով լեզուն իբրև անընդհատ զարգացող երևույթ, իբրև մասնակիութիւնների մի անխախտելի ամբողջութիւն, որ դրսևորվում է ամեն վայրկյան, Հոմբոլդտը երևան հանեց լեզվի դիալեկտիկան: Սակայն դրան զուգընթաց Հոմբոլդտը դիտում էր լեզուն իբրև ոգու գործունեութեան արդյունք և այսպիսով իսկ իր տեսութեան հիմնաքարը դարձնում իդեալիստական դիալեկտիկան:

Իդեալիզմի մի այլ արտահայտութիւնն է այսպես կոչված հոգեբանական-ինդիվիդուալիզմի տեսութիւնը լեզվաբանութեան մեջ: 19-րդ դարի երկրորդ կեսում մի խումբ լեզվաբաններ այն տեսութիւնն առաջ քաշեցին, թե գոյութիւն չունեն ցեղի, ազգի, ժողովրդի լեզուներ, այլ կան միայն անհատների լեզուներ: Ըստ այդ տեսութեան լեզուն անհատի հոգեկան-ֆիզիոլոգիական ներքին գործունեութեան արդյունքն է և, հետևաբար, միակ իրական անհատի լեզուն է, իսկ ցեղի, ժողովրդի, ազգի լեզուն «գիտական ֆիկցիա» է: Այս տեսութիւնը, բացի նրանից, որ լեզվի գոյութիւնը դարձյալ կտրում է հասարակութեան նյութական կեցութիւնից և լեզուն համարում մարդու հոգեկան-ֆիզիոլոգիական ներքին գործունեութեան արդյունք, նախորդից էլ հետադիմական է այն

պատճառով, որ ժխտում է լեզվի հասարակության բնույթը: Ըստ այս տեսության անհատն ու անհատի լեզուն մեխանիկորեն հակադրվում են հասարակությանն ու հասարակության (ցեղի, ժողովրդի և այլն) լեզվին: Մինչդեռ, ինչպես վերը ասել ենք, լեզուն, իբրև մարդկային հաղորդակցման միջոց, կարող է գոյություն ունենալ միայն հասարակության մեջ: Լեզուն մարդկային մտածողության միջոց է, իսկ «մարդկային մտածողությունը գոյություն ունի որպես միջխարդավոր անցյալ, ներկա և ապագա մարդկանց անհատական մտածողություն»:¹

վերջապես դրանցից շատ առաջ չի անցնում 20-րդ դարում, եվրոպայում լեզվաբանություն մեջ մեծ դեր խաղացած «սոցիոլոգիական դպրոցը»։ Այս դպրոցի ներկայացուցիչները լեզվական իրողությունները դիտում են իբրև հոգեկան ու ֆիզիոլոգիական երեվույթների հաջորդականություն։ Օրինակ, այդ դպրոցի հիմնադիր Ֆերդինանդ դը Սոսյուրն այսպես է բացատրում խոսելու պրոցեսը. նախ՝ խոսողներից մեկի ուղեղում ծագում է որևէ միտք, որը զուգորդվում է համապատասխան լեզվական նշանների կամ լսողական պատկերացումների հետ. դա հոգեկան երևույթ է։ Դրան հաջորդում է ֆիզիոլոգիականը, երբ ուղեղի թելադրությամբ այդ լսողական պատկերացումները հաղորդվում են խոսակցին՝ արտասանական օրգանների աշխատանքի շնորհիվ և օդի տատանվող ալիքների միջոցով։ Լսողի մոտ կատարվում է հակառակ գործողությունը. նախ՝ լսողական պատկերացումների ընկալում ականջի միջոցով (ֆիզիոլոգիական), ապա՝ այդ լսողական պատկերացման զուգորդությունը համապատասխան հասկացության հետ։ Այստեղ, ինչպես հեշտությամբ կարելի է նկատել, խոսողության հետ կապված մտածելու և վերարտադրելու պրոցեսը ֆորմալիստորեն խրդվում, անջատվում է իրական աշխարհից։ Լեզուն այդպիսով դիտվում է իբրև պայմանական նշանների մի համակարգ, որ ավանդաբար փոխանցվում է սերնդե սերունդ, և որ յուրաքանչյուր նոր սերունդ ընդունում է պասսիվ կերպով։ Անջատելով լեզվական իրողությունները հասարակական պրակտիկայից, «սոցիոլոգ» լեզվաբանները ոչ միայն հասարակությունը դիտում են իբրև պասսիվ կերպով ավանդված լեզուն յուրացնող մի միավոր, այլև լեզուն

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. т. XIV, стр. 86.

пер. 1933, стр. 36.

զրկում են իր ակտիվ, մարդկային հասարակական կյանքում ունեցած գործնական բնույթից: Վերջապես, լեզվի փոխանցումը սերընդից սերունդ դիտելով իբրև պատրաստի նյութի պարտադիր ու պասսիվ յուրացում՝ այս դպրոցը լեզուն դարձնում է վերհասարակական ու վերացական մի երևույթ, և, թեպետ հակադրվելով նախորդ դպրոցին՝ լեզուն համարում է «հասարակության ընդհանուր գործ», բայց և այնպես, պայմանական նշանների սոսկական հանրագումարը դարձնելով ու հասարակության գոյից անջատելով սբոզում է լեզվի դասակարգային բնույթը:

Բուրժուական լեզվաբանությունը ճիշտ չի լուծել նաև լեզվի ու մտածողության փոխհարաբերության հարցը: Այս հարցում բուրժուական լեզվաբանության մեջ իշխում են երկու հիմնական տեսություններ, երկուսն էլ դիալեկտիկական մատերիալիզմի հետ անհամատեղելի: Ոմանք լեզվի ու մտածողության միասնությունը դիտում են իբրև նույնություն և այստեղից էլ հանում ամեն կարգի կեղծ-դիտական հետևություններ: Այսպես՝ ելնելով լեզուների բազմազանության փաստից և համարելով մտածողությունը «անձայն խոսք», շատ լեզվաբաններ բառակազմության և, առհասարակ, խոսքի կառուցվածքի առանձնահատկություններն այս կամ այն լեզվում՝ համարում են տվյալ լեզվով խոսող հանրության մտածողության առանձնահատկությունը և այստեղից էլ եզրակացություններ հանում այն մասին, թե, օրինակ, թրքական կամ կովկասյան ժողովուրդների մտածողությունը տարբերվում է, ասենք, հնդկրոպական ժողովուրդների մտածողությունից, ու դրանով իսկ դուռ բացում ամեն տեսակ հակագիտական, շովինիստական «տեսությունների» համար՝ ժողովուրդների ու նրանց լեզուների անհավասարության մասին: Իբրև լեզվի և մտածողության նույնացման օրինակ կարելի է հիշել ֆրանսիական գիտնական Լևի Ֆրյուպի տեսությունը: Խոսելով Հյուսիսային Ամերիկայի հնդիկների լեզվի ու մտածողության մասին՝ նա ասում է. «Պոնկա ցեղի հնդիկը մի մառդ սպանեց եղնիկին ասելու համար պետք է ասի. մառդ, նա, մեկ, կենդանի, կանգնած (ուղղական հորվով), դիտմամբ սպանեց, առձակելով նետը, եղնիկին, նրան, կենդանի, կանգնած (հայցական հորվով), որովհետև սպանել բայի ձևը տվյալ դեպքի համար պետք է ընտրվի նրա մի քանի ձևերից»:¹ Բայց մի՞թե Ֆրյուպի հնդիկների մոտ է այդպես. չէ՞ որ մյուս լեզուներն էլ ու-

¹ Леви-Брюль. Первобытное мышление, русск. пер., 1930, стр. 96.

նեն այդպիսի առանձնահատկություններ, որ ֆրանսիացի գիտնականը համարում է «կոնկրետ մանրութիւններ»։ Նույն միտքը արտահայտելու համար հայը, օրինակ, պետք է ասի. մի մառդ սպանեց եղնիկին. իսկ դրանով արտահայտված են բազմաթիւ «կոնկրետ մանրութիւններ»։ Այսպէս, մի մառդ նշանակում է՝ մառդ (անծանոթ կամ ծանոթ՝ միևնույն է), որի մասին նախապես խոսված չէ (ուղղական հոլով), սպանեց, այսինքն՝ տվյալ մոմենտից առաջ (անցյալում), կատարեց և ավարտեց սպանելու գործողությունը մի անգամ, մենակ (եզակի), եղնիկին, այսինքն՝ մեկ եղնիկ, որի մասին խոսված է (որոշյալ), շնչավոր, գործածված անձի առումով, և ոչ իրի և այլն։ Ժիշտ այդպիսի «կոնկրետ մանրութիւններ» ունի նաև ֆրանսերենը (un homme tua le serf). որ ֆրանսիացի գիտնականն աչքաթող է արել։ Վերջինիս իբրև առարկություն՝ հաճախ ասում են, թե ֆրանսիացին կամ հայը, ուրաք և այլն, չեն գիտակցում այդ «մանրութիւններ» և սոսկ իբրև վերապրուկ կրկնում են հրնուց ավանդված քերականական կատեգորիաները. բայց չէ՝ որ այդ նույնը կարող ենք ասել նաև հնդիկների մասին։ Ասել, թե արտահայտության այս կամ այն առանձնահատուկ միջոցը դրսևւորում է մտածողության առանձնահատկությունը, նշանակում է նույնացնել ձևը բովանդակության, արտահայտման միջոցը՝ իմաստի, լեզուն՝ մտածողության հետ, իսկ այդ նշանակում է չբժրոնել լեզվի ու մտածողության փոխհարաբերությունը։ Նույն միտքը, նույն բովանդակությունը կարող ենք արտահայտել տարբեր լեզուներով, տարբեր միջոցներով ու ձևերով, և դրանից ոչինչ չի փոխվի մեր մտածողության մեջ։

Նախորդ տեսությանը հակառակ՝ ելնելով հենց այն փաստից, որ միևնույն բովանդակությունը տարբեր լեզուներում տարբեր ձևվերով կարելի է արտահայտել, և որ յուրաքանչյուր լեզու ունի իրեն յուրահատուկ «մանրութիւններ», ամերիկացի որոշ լեզվաբաններ ու ազգաբաններ (Սեպիր, Բոսա և այլք) հանգում են այն եզրակացության, թե լեզվի և մտածողության մեջ ոչ մի կապ չկա, որ դրանցից յուրաքանչյուրը մի անկախ ու ինքնաբաւ թագավորություն է։

Այս հակադիտական տեսակետն առանձնապես մեծ եռանդով են քարոզում ժամանակակից անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմի հյու ծառաները՝ ամերիկյան «լեզվաբաններ»։ Նրանք այդ տեսությունը քարոզելով կամենում են «ապացուցել», թե լեզուն միայն պայմանական նշանների մեխանիկական գումար է, ուստի և՛ հեշ-

տությամբ կարելի է բոլոր լեզուները փոխարինել անգլերենով։ Այլ կերպ ասած՝ լեզվաբանության մեջ էլ նրանք նույն աշխարհակալությունն են քարոզում, ինչ որ քաղաքականության մեջ։ Եվ այդ քարոզը փորձում են հիմնել այն հակադիտական տեսակետի վրա, թե լեզվի ու մտածողության միջև որևէ կապ գոյություն չունի։ Անտարակույս այս «տեսակետը» նույնքան սխալ ու հակադիտական է, որքան և նախորդը։ Բանն այն է, որ պատմականորեն կազմավորված լեզվի մասին խոսելիս պետք է տարբերել իրարից ձևը և բովանդակությունը, արտահայտման միջոցն ու իմաստը, որոնք ոչ թե նույնություն են կազմում, այլ միասնություն, այն էլ՝ հակադրությունների միասնություն, և, իբրև այդպիսին, մշտական պայքարի մեջ են։

Օրինակ, վերցնենք ժամանակակից հայերենի և ռուսերենի տարբերության մեկ կողմը. առաջինը չունի քերականական սեռ, երկրորդը՝ ունի։ Բայց կարելի է դրանից եզրակացություն հանել ժամանակից հայի և ռուսի մտածողության առանձնահատկությունների մասին։ Ո՛չ։ Դրան հակառակ, կարելի է եզրակացնել, թե ռուսի մոտ քերականական սեռը պատահական մի երևույթ է, չունի յուր պատմական արմատները։ Դարձյալ՝ ո՛չ։ Ժամանակակից ռուսը գիտե անշուշտ, որ СТОЛ «սեղան» արական սեռին է պատկանում, ОЕМО «պատուհան» չեզոք սեռին և СТЕНА «պատ» իգական սեռին։ Բայց այդ նշանակում է, թե նա սեղանը արու է համարում, պատուհանը՝ անսեռ, իսկ պատը՝ էգ, բնականաբար՝ ո՛չ։ Ինչպե՞ս հասկանալ ուրեմն։ Իհարկե, ոչ մի կերպ հասկանալ չենք կարող, եթե հենց իրենց միասնության մեջ միմյանցից չտարբերենք մտածողությունն ու լեզուն։ Սեռի գոյությունը ռուսերենում արդյունք չէ՝ ռուսների առանձնահատուկ մտածողության կամ մանավանդ՝ մտածողական ուրույն ունակությունների։ Նա արդյունք է հասարակական կյանքի զարգացման որոշ աստիճանին համապատասխանող հասարակական գիտակցության։ Պատմական զարգացման որոշ աստիճանում մարդկությունը աշխարհը, յուր շրջապատի առարկաները բաժանել է տարբեր տեսակների, կարգերի, դասերի, սեռերի և այլն։ Այսօրվա ամերիկյան ցեղերն էլ դեռևս իրենց շրջապատող առարկաները 8—10 կարգի են բաժանում։ Այդ բաժանումը պայմանավորված է եղել մարդկության աշխարհըմբռնումով, հասարակական գիտակցությամբ, իսկ վերջինս՝ հասարակական գոյով։ Գիտակցության ավելի բարձր զարգացման աստիճանում թեև մնացել է այդ լեզվական կատեգորիան՝ իբրև վերապրուկ, բայց այդ կատեգորիան

պայմանավորող գիտակցությունը մեռել է: Այդպիսի բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել բոլոր լեզուներից: Օրինակ՝ հայերենում, նույնիսկ գիտական գրականության մեջ, գործածում ենք **արևը ծագեց, արևը դուրս եկավ, արևը մտավ** և այլն: Բայց մեզանից ո՞վ չգիտե որ արևը չի ծագում և չի մտնում: Բանն այն է, որ երբեմնի մարդը երկիրը համարել է անշարժ, իսկ արևը՝ շարժուն, և գիտակցության այդ աստիճանին միանգամայն համապատասխան են հիշյալ արտահայտությունները: Այժմյան մարդն ավանդաբար պահել է նույն արտահայտությունները, բայց նա միաժամանակ գիտակցում է, որ ոչ թե արևն է պտտվում երկրի շուրջը, այլ երկիրը՝ իր առանցքի և արևի շուրջը. այլ կերպ ասած՝ նույն արտահայտության մեջ ժամանակակից մարդը դնում է բոլորովին նոր, գիտակցության զարգացման արդիական աստիճանին համապատասխան բովանդակություն: Նշանակում է, պատմականորեն կազմավորված լեզվի յուրաքանչյուր միավոր պետք է քննել պատմական մոտեցմամբ, պետք է քննել յուր ձևի ու բովանդակության հակադրամիասնության մեջ, պետք է կարողանալ տարբերել իրարից ձևն ու բովանդակությունը, արտահայտման միջոցն ու արտահայտած իմաստը, և ոչ թե՝ լեզվական ձևերը նույնացնելով նրանց բովանդակության հետ՝ նույնություն համարել լեզուն ու մտածողությունը կամ, ընդհակառակը, անջատել, իրարից անկախ երևույթներ համարել դրանք: Լեզվական յուրաքանչյուր երևույթ պայմանավորված է հասարակական գիտակցությամբ, այդ երկուսն իրար հետ մի անխզելի միասնություն են կազմում և արդյունք են հասարակական գոյի: «Ոչ միտքը, ոչ լեզուն իրենք իրենցից ուրույն (особое) թաղավորություն չեն կազմում... նրանք իրական կյանքի արտահայտություններ են միայն»: Իբրև այդպիսին նրանք՝ լեզուն և գիտակցությունը և՛ փոխազդում են միմյանց վրա, և՛ հաճախ տարրն թանում իրարից. իբրև այդպիսին նրանք հարատև պայքարի մեջ են: «Մտքի իրողությունները մերձագույնս արտահայտվում և արտացոլվում են լեզվի մեջ» (Լենին), բայց այդ չի նշանակում, թե լեզուն ու մտածողությունը նույնություն են կազմում. լեզուների միջև եղած առանձնահատկությունները պայմանավորված են տվյալ լեզվական հանրության հասարակական գոյով և պատմականորեն առաջ եկած անհրաժեշտության արդյունք են. բայց այդ թույլ չի տալիս նույնացնելու մտածողությունը լեզվի:

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IV, стр. 435.

հետ ու եզրակացություններ հանելու այս կամ այն ժողովրդի մտածողության առանձնահատկությունների մասին, խոսելու այս կամ այն ռասայի յուրահատուկ մտածողական ունակությունների մասին:

9. ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐԸ

Մինչև այժմ մենք հանգամանորեն խոսեցինք հասարակական կյանքում լեզվի ունեցած դերի, լեզվի առանձնահատկությունների մասին և դրանից ելնելով՝ սահմանեցինք լեզուն իբրև հասարակության վերնաշենքային երևույթներից մեկը: Այդտեղից արդեն հեշտ է եզրակացնել, որ լեզվի ուսումնասիրությամբ զբաղվող գիտությունը՝ լեզվաբանությունը պատկանում է հասարակական գիտությունների շարքին: Իբրև այդպիսին նա սերտ կապակցության մեջ է հասարակական ուրիշ գիտությունների հետ: Այսպես, ամենից առաջ լեզվաբանությունը փոխադարձ կապի մեջ է պատմական գիտությունների հետ (ժողովուրդների պատմություն, մարդկային հասարակության պատմություն, կուլտուրայի պատմություն և այլն): Յուր ուսումնասիրությունների ընթացքում լեզվաբանը հաճախ է դիմում պատմությանը՝ լեզվական այս կամ այն երևույթի լուսաբանման համար: Իր հերթին պատմաբանն էլ, առանձնապես հին շրջանների պատմության ուսումնասիրման ժամանակ, առաջին հերթին դիմում է լեզվական տվյալներին ու նրանց պատմահասարակական վերլուծությամբ պարզաբանում ժողովուրդների անցյալին վերաբերող շատ հարցեր: Այդպես էլ լեզվաբանությունը փոխադարձ կապի մեջ է փիլիսոփայության, գրականագիտության¹, հոգեբանության հետ:

Մյուս կողմից լեզվաբանությունը կապվում է բնական գիտությունների, առանձնապես՝ ֆիզիոլոգիայի հետ: Խոսելու գործողության մի որոշ հատվածը, ինչպես գիտենք, պայմանավորված է արտասանական ու լսողական օրգանների աշխատանքով, և լեզվաբանը՝ ուսումնասիրելով լեզվի հնչյունական համակարգը՝ այսպես թե այնպես դիմում է ֆիզիոլոգիայի տվյալներին: Սակայն այդ

¹ Шор и Чесоданов, Введение в языковедение, Москва, 1945, էջ 24, գրառում են, որ լեզվաբանության և գրականագիտության կապը միակողմանի է, որովհետև լեզվաբանությունը ոչինչ չի առնում գրականագիտությունից: Մեր կարծիքով այդ ճիշտ չէ: Ինչպես լեզվաբանությունն է նյութ մատակարարում գրականագիտությանը, նույնպես էլ վերջինս՝ առաջինին:

ավյալները օգտագործելով՝ լեզվաբանը լեզվի հնչյունական համա-
կարգը դիտում է դարձյալ իբրև հասարակական երևույթ, և այդ
պատճառով էլ փոխադարձաբար նյութ չի մատակարարում ֆիզիո-
լոգիային: Այսպիսով՝ լեզվի և բնական գիտությունների կապը
գերազանցապես միակողմանի է:

Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ լեզվի ուսումնասիրությունը
մի ինքնաբավ բնագավառ չէ, որ լեզվի ուսումնասիրության ըն-
թացքում մենք հաճախ հավասարապես պետք է կարողանանք
օգտագործել նաև հարակից գիտությունների մատակարարած նյու-
թը: Բայց ինչպե՞ս պետք է ուսումնասիրել լեզուն, և որո՞նք են
լեզվաբանության բաժինները: Վերը մենք ասել ենք, որ լեզվա-
բանության առարկան է մարդկային լեզուն, բայց միաժամանակ
ասել ենք նաև, որ մի ընդհանուր համամարդկային լեզու գոյու-
թյուն չունի, որ մարդկային լեզուն դրսևորվում է կոնկրետ լեզու-
ների միջոցով: Հետևաբար, առաջին հերթին կարող է խոսք լինել
առանձին լեզուների ուսումնասիրությունների մասին: Սակայն
յուրաքանչյուր առանձին լեզու էլ կարելի է ուսումնասիրել տար-
բեր մոտեցումներով և իր տարբեր կողմերով: Մի կողմ թողնելով
գալրոցական-ուսուցողական քերականությունները, որոնց մեջ տըր-
վում են տվյալ լեզվի գործուն օրինաչափությունները, ծանոթա-
նանք լեզվի գիտական ուսումնասիրությանն ու նրա բաժիններին:
Լեզվի գիտական ուսումնասիրությունը նպատակ ունի լուսաբանել
տվյալ լեզվի իրողությունները, գտնել այդ լեզվին հատուկ օրինա-
չափությունները իրենց պատմական զարգացման մեջ: Այս մոտե-
ցումով լեզուն կարելի է ուսումնասիրել նախ և առաջ մի որոշ
ժամանակաշրջանի սահմաններում: Օրինակ, կարելի է ուսումնա-
սիրել ժամանակակից հայոց լեզուն իր իրողությունների գիտա-
կան վերլուծումով, այդ կլինի հայոց լեզվի մի փուլի ուսումնա-
սիրությունը, թեև, իհարկե, այս դեպքում էլ հաճախ անհրաժեշտ
է պատմական որոշ էքսկուրսիաների դիմել: Կարելի է նույն հայոց
լեզուն ուսումնասիրել գրերի գյուտից՝ մեր գրականության հիմնա-
դրման օրից (5-րդ դարից) սկսած մինչև մեր օրերը և ցույց տալ
պատմական այն ուղին, որով անցել է մեր լեզուն. այս էլ կլինի
տվյալ լեզվի պատմական ուսումնասիրությունը կամ՝ ինչպես սովո-
բաբար ասվում է՝ պատմական քերականություն: Վերջապես, կարե-
ւի է ուսումնասիրել հայերենը նրա ավելի հնագույն, նախադրային
շրջանից, նրա կազմավորման ժամանակից սկսած մինչև մեր օրե-
րը: Այս դեպքում, քանի որ հնագույն շրջանի համար մենք գրա-

վաք աղբյուրներ չունենք, ապա մեր ուսումնասիրություններն
առիպված ենք կատարել նյութական կոպտության տվյալների և
ուրիշ լեզուների համեմատությամբ ձեռք բերած նյութի վրա: Այս-
պիսի ուսումնասիրությունը կոչվում է պատմա-համեմատական
քերականություն: Այս երեք դեպքերում էլ կարելի է ուսումնասի-
րել լեզուն յուր բոլոր կողմերով կամ նրա առանձին բաժինները:
Իսկ այդ բաժինները հետևյալներն են.

ա) Հնչյունաբանություն (ֆոնետիկա), որ զբաղվում է լեզվի
հնչյունական համակարգի, նրա զարգացման ու փոփոխությու-
նների ուսումնասիրությամբ:

բ) Խմաստաբանություն (սեմասիոլոգիա կամ սեմանտիկա),
որն զբաղվում է բառիմաստի իրողությունների, բառիմաստի փո-
փոխությունների, դրանց պատճառների և օրինաչափությունների
ուսումնասիրությամբ:

գ) Բառագիտություն (լեքսիկոլոգիա), որն զբաղվում է լեզվի
բառապաշարի և բառակազմական օրենքների ու միջոցների ուսում-
նասիրությամբ:

դ) Ստուգաբանություն (էտիմոլոգիա), որն զբաղվում է բա-
ռերի ծագման ու փոխառությունների ուսումնասիրությամբ. սո-
վորաբար այս երեքը՝ իմաստաբանությունը, բառագիտությունն ու
ստուգաբանությունը միացվում են մի բաժնում, ինչպես անելու
ենք և մենք:

ե) Ձևաբանություն (մորֆոլոգիա), որն զբաղվում է բառերի
կառուցվածքի, նրանց ձևական փոփոխությունների ուսումնասիրու-
թյամբ և դասակարգում բառերն ըստ նրանց ընդհանուր իմաստի:

զ) Շարահյուսություն (սինտաքսիս), որն ուսումնասիրում է
նախադասությունները, նրանց կառուցվածքն ու կապակցությունը:
Այս երկու բաժինները սովորաբար միացվում են մի բաժնում, որ
կոչվում է Բերականություն (գրամատիկա):

է) Բարբառագիտություն (դիալեկտոլոգիա), որն ուսումնա-
սիրում է տվյալ լեզվի առանձին, տեղական-ժողովրդական խոս-
վածքները՝ ի հակադրություն էթնիկական կամ ազգային ընդհա-
նուր լեզվի: Բարբառագիտությունը լեզուների ուսումնասիրության
մեջ մի առանձին դիսցիպլին է կազմում. բայց նա, միաժամանակ,
յուրաքանչյուր լեզվի պատմության մի գլուխն է կազմում, այն
չափով, որչափով նա զբաղվում է բարբառների առաջացմամբ,
տվյալ էթնիկական կամ ազգային լեզվի ու նրա բարբառների միջև
կապը ընդհանրություններով ու տարբերություններով:

Սրանք են, ահա, առանձին լեզուների ուսումնասիրության բաժինները: Ընդհանուր լեզվաբանությունը՝ վերցնելով առանձին լեզուների ուսումնասիրությամբ կուտակված նյութը՝ նույնպես ունի այդ բաժինները, բայց այս դեպքում նրան զբաղեցնողը մի լեզվի իրողությունները չեն, այլ բոլոր ուսումնասիրված լեզուներին: Բացի այդ, ընդհանուր լեզվաբանության մեջ այդ բաժիններին ավելանում են նաև մարդկային լեզվի, իբրև յուրահատուկ հասարակական երևույթի, ծագման ու զարգացման ուսումնասիրությունը, լեզվի ընդհանուր տեսական հարցերի վերլուծությունն ու լուսաբանումը:

Այս բաժիններով և նույն հաջորդականությամբ էլ, ահա, կազմվում է սույն դասընթացը՝ իբրև հավելված ունենալով որոշ տեղեկություններ նաև գրի պատմությունից ու լեզվաբանության պատմությունից:

10. ԽՈՍՈՂՈՒԹՅՈՒՆ. ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾՔԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վերը մենք ասել ենք արդեն, որ մարդկային լեզուն, իբրև ընդհանուր մի երևույթ, իր կոնկրետ գոյն է ստանում առանձին լեզուների մեջ: Բայց առանձին (ցեղի, ժողովրդի և այլն) լեզուներն էլ իրենց հերթին հանդիսանում են մի ընդհանրություն, որ իր զրահորումն է ստանում, մի կողմից՝ տվյալ լեզվով խոսող հանրության անդամների միջոցով և, մյուս կողմից՝ խոսքի միջոցով: Քննենք այս երկուսը: Յուրաքանչյուր լեզու (ցեղի, ժողովրդի, ազգի), իբրև տվյալ հասարակության հաղորդակցման միջոց, յուր հիմնական կողմերով (հնչյուններ, բառապաշար, քերականություն) պարտադիր է այդ հասարակության բոլոր անդամների համար, և դրանցից յուրաքանչյուրն իր մեջ կրում է տվյալ լեզուն յուր ընդհանուր կողմերով: Օրինակ՝ հայերեն խոսող յուրաքանչյուր հայունի արդեն հայերենի ամբողջական համակարգն իբրև պոտենցիալ ունակություն, այնպես, ինչպես հայերեն խոսող մյուս բոլոր հայերը: Այս լեզվի ընդհանուր-հասարակական կողմն է և լեզվի գոյության առաջնակարգ նախապայմանը: Երկու կամ ավելի մարդիկ կարող են հաղորդակցել իրար հետ լեզվի միջոցով այն ժամանակ միայն, երբ նրանք ունեն միատեսակ լեզվական պոտենցիա (հնչյուններ, բառապաշար և այլն): Սակայն, այդ ընդհանուրից բացի, հասարակության յուրաքանչյուր անդամ կարող է ունենալ նաև իր առանձնահատուկ, անհատական լեզվական հատկանիշ-

ները, որոնցով նա հակադրվում է մյուսներին և տարբերվում նրանցից: Օրինակ՝ մեկը կարող է հայերեն ձայնավորներն արտասանել որոշ երկարացմամբ, մի ուրիշը՝ բաղաձայնները կարող է ավելի թույլ արտասանել, քան անհրաժեշտ է, կամ ընդհակառակն, մի երրորդը կարող է ավելի արագ խոսել, կամ ձայնավորներին ռնգային երանգ տալ, ինչ որ սովորաբար կոչում են «քթում խոսել» և այլն: Դրանցից յուրաքանչյուրը կլինի այս կամ այն հասարակական անհատի լեզվական յուրահատուկ հատկանիշը, նրա շեղումը այն ընդհանուրից, որը պարտադիր է տվյալ լեզվական հանրության համար՝ ամբողջությամբ վերցրած: Այդ շեղումը, սակայն, երբեք էլ այն աստիճանին չպետք է հասնի, որ խզում առաջանա անհատականի և ընդհանուրի միջև: Այսպես, օրինակ, մեկը կարող է արագախոսությամբ պատրճառ ասել պատուհանի փոխարեն և այդ, իհարկե, դեռևս, կարող է թույլատրելի համարվել, թեև այդ դեպքում էլ անշուշտ այդպես արտասանելը կենթարկվի ընդհանուրի դիտողության: Բայց եթե, ասենք, մեկը նույն բառն արտասանի պատան, բնականաբար, այս դեպքում արդեն նրան չենք հասկանա, քանի որ այդ ձևը ոչ մի կերպ ընդհանուրի կողմից ընդունված «պատուհան» բառի հետ չի կապվում, այստեղ անհատականի և ընդհանուրի կապը բացարձակապես խախտվում է: Ուրեմն, յուրաքանչյուր անհատ կարող է ունենալ յուր առանձնահատկություններն այն չափով միայն, որ չափով այդ առանձնահատկությունները չեն խախտում ընդհանուրի օրենքները: Այսպիսով, լեզվական հանրության յուրաքանչյուր անդամ հանդիսանում է այդ հանրության համար ընդհանուր լեզուն կրողը և նրա զրահորը: Այդ զրահորման ժամանակ յուրաքանչյուր անհատ կարող է ունենալ որոշ առանձնահատկություններ, և դրանով էլ նրա լեզուն ընդհանուրի հետ իր մեջ կունենա նաև անհատական տարրը, մասնավորը: Լեզվի այս անհատական երանգն է, ահա, որ մի խումբ լեզվաբանների, առանձնապես երիտօրդականներին, առիթ է տվել պնդելու, թե կան միայն «անհատական լեզուներ». բայց մենք, որ երևույթները բնութագրում ենք ոչ թե նրանց մասնավոր, կոնկրետ զրահորումներով ու մասնակի ձևերով, այլ իրենց էությունով և ամբողջությամբ, անտարակույս, հեշտությամբ կարող ենք զգալ և՛ այդ տեսության ամբողջ սխալը, և՛ ճշտորեն բնորոշել «անհատական» լեզուն: Անհատական լեզուն,—եթե պայմանական կերպով գործածենք այդ տերմինը,—ընդհանուր լեզվի կոնկրետ գոյն է, նրա իրական վիճակը:

իրեն աշխարհին նա տվալ լեզվական հանրության համար ընդհանուր լեզվի մասնավորն է, կոնկրետը. հետևաբար, յուրաքանչյուր «անհատական» լեզու ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ տվալ հանրության պատմականորեն կազմավորված ընդհանուր լեզուն անհատական որոշ երանգավորումներով, երանգավորումներ, որոնք երբեք ընդհանուրի և մասնավորի միջև անջրպետ չպետք է ստեղծեն: Այսպիսով, «անհատական» լեզուն հանդես է գալիս ոչ թե իբրև ինքնաբավ, ընդհանուրից անկախ մի բան, այլ ընդհակառակն՝ ընդհանուրի իրական վիճակը: Անհատականը՝ մասնավորը, և ընդհանուրը միմյանցից անկախ և իրար տարամերժ միավորներ չեն. նրանք մի միասնություն են կազմում, և չի կարող մեկը գոյություն ունենալ առանց մյուսի:

Այժմ անցնենք երկրորդին, այսինքն՝ խոսքին: Մենք ասացինք, որ յուրաքանչյուր անհատ յուր մեջ կրում է տվալ հանրության համար ընդհանուր լեզուն. բայց չէ՞ որ այդ ընդհանուրը դեռևս ունակություն է, հնարավորություն, որով նա կարող է հաղորդակցել ուրիշների հետ. չէ՞ որ մարդ ամեն բույն յուր ամբողջ լեզվական հնարավորությունները չի գործադրում և ամեն բույն դրա կարիքը չունի էլ. չէ՞ որ, վերջապես, մարդ ամեն բույն չի գործադրում իր այդ հնարավորությունը, այլ միայն այն ժամանակ, երբ դրա կարիքն ունի, այսինքն՝ երբ որևէ մեկի հետ հաղորդակցել է կամենում: Այսպիսով՝ լեզուն յուրաքանչյուրի մոտ մի ներքին ունակություն է, պոտենցիա, որ նրան հնարավորություն է տալիս հաղորդակցելու ուրիշների հետ: Այդ պոտենցիան, լեզվական ունակությունը կյանք է ստանում, իրական վիճակի է վերածվում այն ժամանակ միայն, երբ մարդ գործադրում է իր հենց այդ ունակությունը, այսինքն՝ խոսում է: Լեզվական պոտենցիալ կարողության այդ գործադրությունը կոչվում է խոսողություն: Այս նկատառումով լեզուն հանդես է գալիս իբրև տվալ հանրության կարողությունը, լեզվական ունակությունը, որ յուր ընդհանուր կողմերով գրեթե նույնությամբ գոյություն ունի այդ հանրության յուրաքանչյուր անդամի մոտ և, ավելի անկենդան ու ոչ կատարյալ ամբողջությամբ, ամփոփվում է տվալ լեզվի քերականության ու բառարանի մեջ, մինչդեռ խոսողությունը հանդիսանում է այդ կարողության դրսևորումը, գործադրումը:

Խոսողության՝ լեզվական այդ ունակության գործադրման՝ արդյունքը խոսքն է, այսինքն՝ այն միտքը (մտածությունը), որ համապատասխան լեզվական ձևավորումով (նախադասություն,

նախադասության անդամներ և այլն) հաղորդվում է մեկից մյուսին: Խոսքն, այսպիսով, լեզվի իսկական գոյավիճակն է, լեզվի կյանքը: Խոսքի մեջ է, որ կոնկրետանում, միս ու արյուն է առնում մեր լեզվական պոտենցիան, խոսքի, որ գոյություն է ստանում ինչպես խոսելու և գրելու, այնպես էլ կարդալու և լուռ, ինքնին մտածելու ժամանակ: Եթե իբրև լեզվական ունակություն մարդն իր գիտակցության մեջ ունի բառեր, քերականական ձևեր և այլն՝ իրարից անկախ, ապա՝ դրան հակառակ՝ խոսողության պրոցեսում՝ խոսքի մեջ այդ բոլորը հանդես են գալիս իրար հետ կապակցված, իրարով պայմանավորված, և մեկը մյուսի հետ մի անբաժանելի միասնություն կազմելով. խոսքի մեջ չկա որևէ միավոր, — նախադասություն, բառ, քերականության ձև, — որ սերտ հարաբերության մեջ չլինի նույն խոսքի մյուս մասերի հետ: Խոսքը կազմող բոլոր միավորները մի անբաժանելի միասնություն են կազմում և, այս տեսակետից, առանձին նախադասությունները, նրանց վերլուծությունն ու առանձին տարրերի բաժանելը գիտական արստրակցիա է միայն, բայց արստրակցիա, որ անհրաժեշտ է հենց այդ ամբողջությունը՝ խոսքը, ճիշտ և բազմակողմանիորեն ուսումնասիրելու համար: Այսպիսով, պատմականորեն կազմավորված յուրաքանչյուր լեզու (ցեղի, ժողովրդի, ազգի և այլն) յուր կոնկրետացումն է ստանում, մի կողմից՝ անհատների միջոցով, որոնք այդ լեզվի կրողներն ու գործադրողներն են հանդիսանում, և, մյուս կողմից՝ խոսքի միջոցով, որը լեզվի իրական վիճակը, իսկական գոյն է հանդիսանում:

Այժմ մի երկու խոսք այն մասին, թե ինչպես է կատարվում խոսողությունը, և ինչպես կարելի է վերլուծել խոսքը: Ամենից առաջ, ինչպես արդեն ասել ենք, խոսողության համար անհրաժեշտ է, որ խոսողներն ունենան լեզվական միևնույն ընդհանուր պոտենցիան, այլ կերպ ասած՝ իմանան նույն լեզուն: Այս անհրաժեշտ, հասարակական արժեք ունեցող նախապայմանի առկայության դեպքում միայն հնարավոր է խոսել: Բուն խոսողության պրոցեսն առաջին հերթին սկիզբն է առնում խոսողի մոտ՝ իբրև մտավոր, հոգեկան և ֆիզիոլոգիական պրոցեսների մի ներդաշնակություն: Այսպես, նախ և առաջ խոսողը մտածում է որևէ բան, տալով իր մտածածին համապատասխան լեզվական ձևավորում, այսինքն՝ իր գլխում կազմում է խոսք: Ապա՝ այդ խոսքը համապատասխան օրգանների ղեկավարությամբ և արտասանական գործարանների աշխատանքով հաղորդվում է խոսակցին:

Դրան հաջորդում է օղի ալիքավորումը, որ խոսողից խոսակցին է հասցնում արտասանվածքը: Լսողի մոտ կատարվում է հակառակ գործողությունը: Նախ՝ լսողության օրգանները համապատասխան կենտրոնին են հաղորդում լսածը, որի շնորհիվ նրա ուղեղում էլ դարձնում են լեզվական այն ձևերն ու հասկացությունները, որ հաղորդել է խոսողը, ապա՝ դրանց շնորհիվ էլ լսողի մոտ կազմվում է նույն խոսքը, որ նախապես կազմվել էր խոսողի մոտ: Խոսողության պրոցեսում հաղորդումն ու ընկալումը միևնույն երևույթի երկու բաղկացուցիչ մասերն են կազմում, երևույթ, որ սկիզբ առնելով խոսողից, ավարտվում է լսողի մոտ: Այդպես էլ, մտածելը, լեզվական ձևավորումն ու հաղորդումը (եթե խոսում են) վայրկենական երևույթ են և չի կարելի անջատել իրարից: Բայց նրանց, իբրև միևնույն պրոցեսի տարբեր մոմենտների, առկայությունը հեշտությամբ կարելի է նկատել, երբ մարդ խոսում է մի լեզվով, որին լավ չի տիրապետում: Այդպիսի դեպքում սովորաբար ասում են այս լեզվով (օր. հայերեն) մտածում է, այն լեզվով (օր.՝ ռուսերեն) խոսում: Այստեղ, իրոք, դրսևորվում են մտածելու և լեզվականորեն ձևավորելու, այսինքն՝ խոսք կազմելու, երկու մոմենտները: Հայը, որ ռուսերեն լավ չգիտե, նախ մտածում է և ձևավորում այդ մտածածը հայերենով, ապա՝ ֆարգմանում ռուսերենի, այսինքն՝ նույն մտքին տալիս ռուսերեն լեզվի իր յուրացրած ձևերը (բառեր, քերականական ձևեր և այլն) և այդպիսով կազմում յուր խոսքը՝ ռուսերեն լեզվով: Այդպես է նաև ընկալման դեպքում, երբ լավ չիմացած լեզվով լսում ենք, ապա՝ այդ լսածը մեր մտքում ֆարգմանում ենք այն լեզվով, որ լավ գիտենք: Վերջապես, խոսողության երկու բաղկացուցիչ մոմենտները՝ հաղորդումն ու ընկալումը՝ իրարից բոլորովին անջատ հանդես են գալիս գրելու և կարդալու ժամանակ: Գրելիս մենք հաղորդում ենք մեր մտքում կազմված խոսքը, բայց այս դեպքում ոչ թե լսելի, այլ տեսանելի նշաններով (տառերով), իսկ կարդալիս ընկալում ենք դարձյալ տեսանելի նշաններով:

Ինչպես խոսողությունը մի ամբողջական պրոցես է կազմում, այդպես էլ խոսողության ընթացքում արտասանվածը մի միասնություն է կազմում՝ իբրև մի ամբողջական խոսք: Սակայն արտասանվածքն, այնուամենայնիվ, իր ամբողջության մեջ պարունակում է ավելի փոքր միավորներ, որոնք թեև իրականում իրարից անջատ չեն, բայց, ինչպես վերն ասացինք, հենց արտասանվածքը ճիշտ և բազմակողմանիորեն ուսումնասիրելու համար անհրա-

ժեշտ է մասնատել, վերլուծել այդ ամբողջությունը, քննել նրա միավորներից յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին և դրա միջոցով ճիշտ, գիտականորեն հիմնավորված գաղափար կազմել ամբողջության մասին: Արդ՝ արտասանվածքը կարելի է վերլուծել երեք տեսանկյունով.

1. Նյութական, այսինքն՝ ամբողջ արտասանվածքը վերլուծել արտասանական ու լսողական ավելի փոքր տարրերի, մինչև լեզվի ամենանվազագույն նյութական միավորը՝ հնչյունը:

2. Շարահյուսական, այսինքն՝ խոսքը բաժանել մտքերի, ապա՝ դրանք էլ ավելի փոքր միավորների, մինչև խոսքի ամենափոքր միավորները՝ նախադասության անդամները:

3. Ձևաբանական, այսինքն՝ արտասանվածքը բաժանել իմաստային հատվածների, մինչև իմաստային ամենանվազագույն միավորը՝ արմատը կամ մասնիկը¹:

Ավելի լավ պատկերացնելու համար՝ այս երեք մոտեցումներով վերլուծենք հետևյալ ժողովրդական առածը. սևին սապոնն ինչ աճի, խեղճ՝ խրատը:

Առաջին դեպքում, երբ մենք՝ մի կողմ թողնելով իմաստը՝ դիտում ենք միայն նյութական տեսակետից և վերլուծում այդ արտասանվածքը մեր արտասանության ու լսողության վրա հիմնվելով՝ ունենում ենք մի ամբողջական հնչյունական շղթա, որ տրոհվում է հետևյալ հատվածների՝

Սևին | սապոն | երևին | չաճի | խեղճ | խրատը |

Ամբողջական հնչյունական շղթայի այդ հատվածներից յուրաքանչյուրը կազմում է մի միավոր՝ իբրև մի շեշտ կրող ամբողջություն: Այս դեպքում, իհարկե, բառերը կարող են մասնատվել, քանի որ արտասանության ժամանակ շատ հաճախ մի բառի վերջին հնչյունը միանում է հաջորդին, ինչպես վերը՝ երկրորդ—երրորդ և երրորդ—չորրորդ հատվածներում: Շեշտավոր այս հատվածները կարող ենք ավելի փոքր մասերի բաժանել, այսինքն՝ վերածել այդ հատվածները կազմող վանկերին. օրինակ՝ սևին հատվածը՝ սև-ին վանկերի կբաժանենք, իսկ վանկն այն ամբողջությունն ունի, որ արտասանվում է միասնաբար՝ շնչի մեկ արտամղումով: Վերջապես, այդ վանկերն էլ կարող ենք բաժանել իրենց բաղադրիչներին, այսինքն՝ առանձին հնչյունների՝ ս-ե-վ-ի-ն: Սրանից ա-

¹ Հմմտ. Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն, գիրք Ա, Երևան, 1939, էջ 50:

վելին շենք կարող շարունակել մեր վերլուծությունը, որովհետև նյութական տեսակետից մենք հասել ենք արդեն այդ արտասանվածքի նվազագույն միավորներին՝ հնչյուններին:

Երկրորդ՝ շարահյուսական տեսակետից մենք այդ արտասանվածքը կարող ենք վերլուծել նախ՝ երկու միավորի.

1. Սևին սապոնն ինչ անի,

2. Խեին խաաթ (ինչ անի):

Երկրորդ միավորը, ինչպես տեսնում ենք, առանձին վերցրած, թերի է. բայց ամբողջության մեջ այդ թերին լրացվում է առաջնով: Շարունակելով մեր վերլուծությունը՝ մենք կարող ենք այդ պարզ նախադասությունների մեջ գտնել նրանց ենթական, առարկայալը և մյուս անդամները և այդպիսով ցույց տալ այն հարաբերությունները, որ արտահայտում են այդ անդամները: Նախադասության անդամներն այլևս վերլուծելի չեն շարահյուսական տեսակետից, որովհետև նրանցից յուրաքանչյուրը հանդիսանում է արդեն խոսքի նվազագույն միավորը:

Վերջապես երրորդ՝ ձևաբանական տեսակետից՝ հենվելով հնչյունական կազմի և իմաստի միասնության վրա, մենք այդ արտասանվածքը կարող ենք բաժանել հետևյալ միավորներին՝ սևին-սապոնն-ինչ-անի-խեին-խաաթ: Դրանցից յուրաքանչյուրը՝ հնչյունական համապատասխան կազմով՝ ներկայացնում է իմաստային մի միավոր, այսինքն՝ մի բառ: Բայց այդ բառերն էլ հաճախ բաժանելի են լինում. տվյալ դեպքում մենք կարող ենք վերցնել հենց առաջինը՝ սևին բառը, և կտեսնենք, որ այդ կարող ենք բաժանել հնչյունական-իմաստային ավելի փոքր ինքնուրույն միավորների: Սյապես՝ սևին բաժանվում է սև-ի-ն հատվածների, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի ուրույն իմաստ և մենք կարող ենք այլ դեպքերում էլ գտնել ուրիշ բաղադրությունների հետ՝ իրենց իմաստով, ինչպես՝

սև-ություն	աշակերտ-ի	առու-ն
սև-ահեր	սեղան-ի	սեղան-ի-ն
սև-անալ	պատ-ի	այգի-ն
սև-երես	քար-ի	շղթա-ն
սև-աթույր	ձեռք-ի	ձեռք-ի-ն

Բառերի այս երեք շարքից առաջինը ցույց է տալիս, որ սև հնչյունակազմն ունի իր ինքնուրույն, կայուն իմաստը (սև գույնի հասկացությունը), երկրորդ և երրորդ շարքերը ցույց են տալիս ի և

ն մասնիկների իմաստը, առաջինը՝ տրական հոլովի, երկրորդը՝ առարկայի որոշյալ լինելը ցույց տալու համար:

Այսպիսով մենք տարրալուծեցինք սևին բառը և հասանք սև, ի, և բաղադրիչներին, որոնք իբրև հնչյունի և իմաստի միասնություն այլևս բաժանելի չեն: Ուրեմն, ձևաբանական տեսակետից արտասանվածքի նվազագույն միավորներն են արմատները և մասնիկները, որոնք մի ընդհանուր անվամբ կոչվում են ձևույրներ:

Ինչպես կարելի է հեշտությամբ եզրակացնել շարահյուսական ու ձևաբանական վերլուծությունից, սրանք միմյանց շարունակությունն են կազմում: Իրոք, ձևաբանական վերլուծությունն սկսվում է աշխտելից, որտեղ վերջանում է շարահյուսականը: Այլ կերպ լինել չի էլ կարող. բառերը կարող են սրպես ինքնուրույն միավորներ դիտվել խոսքից դուրս միայն. խոսքի մեջ նրանք սերտորեն կապակցված են իրար հետ և զրկված անկախությունից: Եվ միայն այդ կապակցությունից վերանալով ու բառերին տեսակա-նորեն ինքնուրույնություն տալով՝ մենք կարող ենք վերլուծել նրանք:

Բ. ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

11. ԼԵՁՎԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱԿԱՆ-ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿՈՂՄԸ

Ձևի և բովանդակության մասին խոսելիս մենք եկանք այն եղբակացության, որ լեզվի նյութական-ձևական կողմն արտահայտվում է հնչյուններով, և որ բառի ձևը հենց նրա հնչյունական կազմն է: Արտասանվածքի վերլուծության ժամանակ նյութական տեսակետից վերլուծելով արտասանվածքը՝ եկանք այն եղբակացության, որ լեզվի նվազագույն միավորը հնչյունն է: Հնչյունը նյութական, մատերիական միավոր է հենց այն բանի շնորհիվ, որ նա արտասանելի և լսելի է, որ արտասանական գործարանների միջոցով մենք որոշ ալիքավորում ենք առաջ բերում օդի մեջ, իսկ այդ ալիքները՝ ներգործելով լսողի ականջին՝ առաջ են բերում նրա մոտ նույնպիսի լսողական-մտավոր պատկերացումներ, ինչպիսին ուներ հաղորդողը: Մյուս կողմից՝ հնչյունը նվազագույն նյութական միավորն է լեզվի մեջ, որովհետև, ինչպես վերը տեսանք, մենք այլևս չենք կարող տարրալուծել, բաժանել հնչյունն ավելի փոքր ինքնուրույն միավորների: Ահա՛ լեզվի այդ նյութական նվազագույն միավորի՝ հնչյունի ուսումնասիրությամբ է զբաղվում հնչյունաբանությունը:

Այն հանգամանքը, որ հնչյունները հանդես են գալիս, մի կողմից՝ իբրև նյութական միավորներ, որպես մեր արտասանական գործարանների որոշ աշխատանքի արդյունք, իսկ, մյուս կողմից՝ իբրև հասարակական արժեք ստացած, տվյալ լեզվական հանրության մեջ ընդհանրություն ստացած միավորներ, — այդ հանգամանքը մեզ ստիպում է ուսումնասիրել լեզվի հնչյունական համակարգը երկու տեսանկյունով: Առաջինն է հնչյունների ֆիզիոլոգիական-ֆիզիկական կողմի՝ ուսումնասիրությունը, որով մենք պարզում ենք թե ո՞ր գործարանները ի՞նչ աշխատանք են կատարում այս կամ այն հնչյունի արտասանության ժամանակ, ո՞ր գոր-

ծարանների և նրանց ինչպիսի աշխատանքի շնորհիվ է ստացվում այս կամ այն հնչյունը (հնչյունների ֆիզիոլոգիա) և, վերջապես, ինչ տարբերություն կա զանազան հնչյունների միջև՝ ըստ նրանց ձայնի, աղմուկի, երկարության և այլն (հնչյունների ֆիզիկա): Այս երկրորդը՝ հնչյունների տարբերությունների սահմանումը հիմնվում է, բնականաբար, լսողության վրա, որով մենք զգում ենք տարբեր հնչյունների առանձնահատկությունները: Հնչյունների դասակարգման ժամանակ, բնականաբար, մենք պետք է հիմնվենք ինչպես ֆիզիոլոգիական, այնպես էլ ֆիզիկական (լսողական) տվյալների վրա:

Երկրորդ մոտեցմամբ մենք ուսումնասիրում ենք հնչյուններն իրենց հասարակական-պատմական կողմով, այսինքն՝ քննում տվյալ հնչյունական համակարգը յուր պատմական զարգացման մեջ, յուր փոփոխություններով, յուր հասարակական արժեքավորմամբ ու դերով: Ինքնին հասկանալի է, որ այս երկու մոտեցումներով լեզվի հնչյունական համակարգն ուսումնասիրելիս, մենք զարձյալ որոշ վերացում ենք կատարում, որովհետև հնչյունի ֆիզիոլոգիական-ֆիզիկական կողմն իրականում նրա պատմական-հասարակական կողմից անկախ, անհարիր հանդես չի գալիս. ընդհակառակն, հնչյունի այդ երկու կողմերը փոխադարձաբար իրարով պայմանավորված են և մի միասնություն են կազմում, բայց մենք պայմանական կերպով դրանք անջատում, իրարից առանձին-առանձին ենք քննում սոսկ գիտական-հետազոտական նկատառումով:

12. ԽՈՍՈՂՈՒ ԳՈՐԾԱՐԱՆՆԵՐԸ. ԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ԱՊԱՐԱՏ

Խոսողության նկարագրության ժամանակ մենք տեսել ենք արդեն, որ խոսողությունն իբրև մի ամբողջական պրոցես յուր մեջ ընդգրկում է տարբեր մոմենտներ՝ մտածողական, հաղորդման և ընկալման: Այդ մոմենտներին համապատասխան էլ մարդու խոսելու գործարաններն ըստ իրենց կատարած դերի բաժանվում են երեք կարգի.

ա) Ղեկավարող գործարան, այսինքն՝ ուղեղը, որ, ինչպես

հայտնի է, դեռևս չի տվին ուսումնասիրված չէ յուր գործունեության բոլոր մանրամասնություններով: Գիտենք, առայժմ, որ խոսելու կենտրոնը, որը կոչվում է Բոնկի կենտրոն, գտնվում է ուղեղի ձախ կիսագնդի երրորդ գալարում, իսկ հիշողության կենտրոնը, որը կոչվում է Վերնիկեի կենտրոն, գտնվում է դրա մոտ:

բ) Կատարող գործարաններ, որոնց միջոցով մենք հաղորդում ենք ուրիշին մեր մտածածը կամ զգացածը. այս դեպքում առաջին հերթին մենք, բնականաբար, գործ ունենք ամբողջ արտասանական ապարատի հետ, որի համառոտ նկարագրությունը տրվելու է ստորև: Սակայն կատարողական գործարանը հանդիսանում է նաև ձեռքը՝ գրավոր հաղորդման ժամանակ, ինչպես և ձեռքն ու դեմքը (մարմնի այլևայլ մասերով հանդերձ) նշաններով խոսելու ժամանակ: Կատարող գործարանները իրենց այդ գործունեությամբ կապված են ուղեղի հետ կենտրոնախոսչա նյարդերով:

գ) Ընդունող գործարաններ, որոնց միջոցով մենք ընկալում ենք հաղորդվածը. ընդունող գործարանն է առաջին հերթին ամբողջ լսողական սխեման, ապա՝ աչքերը՝ գրավոր և նշանացի լեզվի համար, ինչպես և շոշափելիքը՝ կույրերի լեզվում: Ընդունող գործարաններն իրենց այդ գործունեությամբ կապված են ուղեղի հետ կենտրոնաձիգ նյարդերով:

Ինչպես ասացինք, կատարողական գործարանն է առաջին հերթին արտասանական ապարատը, որի միջոցով իրականացվում է մեր մտավոր խոսքի հաղորդումը: Արտասանական ապարատի սկիզբն է առնում կրծքի խոռոչից, որտեղ տեղավորված են ստոծանին (դիաֆրագմա) և բոֆերը: Այս երկուսն իրապես այն շարժվող են մասնակցում արտասանությանը, որ շարժվող օդ են մատակարարում արտասանական մյուս գործարաններին՝ արտասանության ժամանակ: Ստոծանու կծկումների շնորհիվ կծկվում ու բացվում են նաև թոքերը, որի շնորհիվ էլ օդը ներշնչվում և արտաշնչվում է. արտասանության պրոցեսում թոքերը կատարում են փուքսի դեր՝ դուրս մղելով օդի հոսանքը: Թոքերի անմիջական շարունակությունն է կազմում շնչափողը, որ ցածում՝ թոքերի մոտ բաժանվում է երկու բրոնխիալ ճյուղերի: Շնչափողը վերջավորվում է կոկորդով (լարինքս), որ հանդիսանում է ձայնի առաջացման հիմնական օջախը: Կոկորդը բաղկացած է երկու հիմնական կոճիկից՝ վահանաձև կոճիկ և «ադամախնձոր» (կադիկ), որոնք իրար հետ

միացած են մկաններով: Ադամախնձորի լայն մասում, վահանաձև կոճիկի պատերի միջև գտնվում են բրգաձև շարժուն գեղձերը: Կոկորդում են գտնվում ձայնալարերը, որոնք առջևի մասով ամրացած են վահանաձև կոճիկին, իսկ ետին մասով հանգչում են բրգաձև գեղձերի վրա՝ կազմելով մի անկյուն, որ կոչվում է ձայնաժեղա (голосовая щель): Ձայնալարերը շարժուն են և կարող են իրարից հեռանալ ու մոտենալ: Ձայնալարերի դերը շափազանց մեծ է արտասանության պրոցեսում. նրանց թրթռումների միջոցով է, որ կոկորդում առաջանում է ձայնը: Թոքերից դուրս մղվող օդի հոսանքը շարժման մեջ է դնում ձայնալարերը, ինչպես երաժշտական գործիքի լարերն են շարժման մեջ մտնում հարվածից. այդ շարժման շնորհիվ ձայնալարերը պարբերական կամ ընդհատվող թրթռումներով դուրս մղվող օդի ալիքները վերածում են ձայնական ալիքների, որոնք և հաղորդվում են արտասանական հաջորդ օրգանին՝ բերանի խոռոչին, որը սահմանազատվում է կոկորդից անմիջապես կոկորդի վերև գտնվող մակալեզվով (էպիգլոտիս), որ փակում ու բացում է կոկորդը: Շնչելու ժամանակ նա բարձրանում է վեր ու բացում կոկորդը, իսկ ուտելու և խմելու ժամանակ իջնում ու փակում կոկորդը, որպեսզի ուտելիքը շնչափողը չզնա:

Բերանի խոռոչը յուր շարժուն և անշարժ մասերով հանդիսանում է մեր արտասանության կարևորագույն օրգանը: Եթե թոքերն օդի հոսանքն են արտամղում, իսկ ձայնալարերը այդ հոսանքը ձայնալիքների վերածում, ապա բերանի խոռոչը ստացված ձայներն ու աղմուկները վեր է ածում հնչյունների. բերանի խոռոչում են կազմվում հնչյունները: Բերանի խոռոչի ետին մասն է կազմում եռախը (ֆարինքս), որ գտնվում է անմիջապես կոկորդից վերև և անմիջականորեն միացած է բերանի խոռոչի և քթի խոռոչի հետ: Բերանի խոռոչը գտնվում է վերին անշարժ ծնոտի և ստորին շարժական ծնոտի միջև: Բերանի խոռոչի ներքին մասը բաղկացած է ներքին առամնաշարից՝ լնդերքով հանդերձ և ներքին շրթունքից, իսկ վերին մասը՝ վերին շրթունքից, վերին առամնաշարից՝ իրենց լնդերքով (ալվեոլներով), կոշտ քիմքից և փափուկ քիմքից, որի վերջավորությունն է կազմում մակալեզուն: Բերանի խոռոչն արտասանության մեջ կատարում

է հիմնականում երեք դեր. նախ՝ իր շարժուն և անշարժ մասերով ձևավորում է կոկորդից ստացվող ձայնական ալիքները, այսինքն՝ նրանք վերածում է հնչյունների: Երկրորդ հանդիսանում է արձագանքարան՝ կոկորդից դուրս մղվող ձայնա-
յին ալիքների համար: Եվ երրորդը՝ յուր տարբեր բացվածքներով ինքնուրյուն աղմուկներ է ստեղծում ու հաղորդում կոկորդից ըս-
տացվող ձայնական ալիքներին և այդպիսով նոր երանդ ավելաց-
նում այդ ալիքներին: Սակայն բերանի խոռոչում առավել մեծ
դեր է կատարում լեզուն, որ ամենից ավելի շարժուն և ձկուն օր-
դանն է այնտեղ: Լեզուն արատասանությանը մասնակցում է իր
երեք մասերով՝ առջևի ծայրով և նրա մակերեսով, միջին մասով
և ետին մասով, ինչպես և իր մակերեսի տարբեր դիրքերով (կրծ-
կըված կամ փռված): Յուր տարբեր մասերի մասնակցությամբ
լեզուն բերանի խոռոչի մյուս մասերի համագործակցությամբ՝ տար-
բեր հնչյունների է վերածում ձայնային ալիքները:

13. ՉԱՅՆ ԵՎ ԱՂՄՈՒԿ. ՈՒԺԳՆՈՒԹՅՈՒՆ.
ԲԱՐՁՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԵՄԲԲ

Ծանոթանալով արտասանական գործարաններին՝ մենք տեսանք, որ յուրաքանչյուր գործարան տարբեր մասնակցություն է ունենում արտասանությանը և տարբեր դեր է խաղում հնչյունների կազմավորման մեջ: Գործարանների այդ տարբեր դերով էլ պայմանավորված են հնչյունների տարբեր տեսակները:

Այսպես, ձայնալարերի աշխատանքով է պայմանավորված, ինչպես տեսանք, օդի հոսանքի փոխարկումը ձայնական ալիքների։ Բայց ձայնալարերը տարբեր կերպով կարող են թրթռալ և, ներքին բաց ձայնալարերը տարբեր կերպով կարող են թրթռալ և, որնականաբար, ստացված արդյունքն էլ տարբեր կլինի։ Եթե թրթռելից դուրս մղվող օդի հոսանքն ունի անհրաժեշտ արագություն և միևենույն համաչափությունը, ապա ձայնալարերը թրթռում են պարբերաբար, համաչափ կերպով։ Պարբերական տատանումը հեշտ է դիտել երաժշտական գործիքների լարերի վրա։ Հարված ստանալով՝ երաժշտական լարն ամբողջությամբ մղվում է իր հավասարակշիռ դիրքից դեպի որևէ կողմ, այնուհետև նա կրկին դառնում է յուր նախկին վիճակին, ապա՝ մղվում դեպի հակառակ կողմը և այդպես շարունակ, մինչև դադարելը։ Այդպիսով, յուրաքանչյուր լրիվ շեղումը՝ նախ մեկ, ապա՝ մյուս կողմը, միասին կազմում է մի տատանում, եթե այդ տատանումները կրկնվում են հաջորդաբար ու համաչափ կերպով, ապա նրանք պարբերական տատանումներ են։ Այդպես են ստացվում նաև ձայնալարերի պարբերական տատանումները, որոնց արդյունքը լինում է երաժշտական հնչյունը, որ լեզվաբանության մեջ կոչվում է ուղղակի ձայն։

Բացի ձայնի և աղմուկի տարբերությունից, արտասանված հնչյունները կարող են տարբերվել իրարից ուժգնությամբ, բարձրությամբ և տեմբրով:

Հնչյունի ուժգնությունը պայմանավորված է դուրս մղվող օդի հոսանքի թափով: Ինչպես դաշնամուրի միևնույն ստեղծին կարող ենք հարվածել թույլ կամ ուժեղ, և ստացված ձայնը նույն բարձրությունը կունենա, բայց տարբեր ուժգնություն, ճիշտ այդպես էլ մենք կարող ենք արտասանել հնչյունը նույն բարձրությամբ, բայց օդի հոսանքի առավել կամ պակաս ուժեղ թափով: Արդյունքն այն է լինում, որ օդի հոսանքի ուժգին թափով ձայնալարերն առավել ուժգնորեն են թրթռում, և ստացված ձայնը լինում է ուժեղ, իսկ թույլ հոսանքի դեպքում ձայնալարերն էլ

համապատասխանաբար թույլ են թրթռում, և ստացված ձայնը լինում է նույնպես թույլ:

Եթե հնչյունների ուժգնությունը պայմանավորված է ձայնալարերի թրթռումի ուժգնությամբ, ապա բարձրությունը պայմանավորված է ձայնալարերի թրթռումների արագությամբ, այսինքն՝ տատանումների քանակով՝ տվյալ ժամանակամիջոցում: Որքան ավելի արագ են տատանվում ձայնալարերը, այնքան էլ բարձր է ստացված ձայնը: Իսկ տատանումների արագությունը կախված է ձայնալարերի լարվածությունից. որքան ավելի է ձգված ձայնալարը, այնքան էլ արագ են տատանումները: Այդ բանը հնչողությամբ կարելի է դիտել լարային երաժշտական գործիքի վրա, որի լարերը որքան ձգվում են, այնքան էլ ձայնի աստիճանը բարձր է լինում: Մյուս կողմից, տատանումների արագությունը կախված է նաև ձայնալարերի կարճությունից ու երկարությունից. որքան ձայնալարը կարճ է, այնքան էլ շատ են տատանումները: Այդ պատճառով էլ սովորաբար կանանց ու երեխաների ձայնն ավելի բարձր է լինում՝ համապատասխան նրանց ձայնալարերի կարճության՝ տղամարդու ձայնալարերի համեմատությամբ: Այսպիսով, ըստ ձայնալարերի թրթռումների արագության ձայնը կարող է լինել բարձր կամ ցածր:

Վերջապես, տեմբրը ձայնի երանգն է: Թե՛ մարդկային ձայնը, և թե՛ առհասարակ ամեն մի ձայն, բաղկացած է մի շարք տոներից: Այդ տոներից մեկը հիմնականն է, իսկ մյուսները՝ կոդմնակի, երկրորդական (օրերտոներ). հիմնական տոնով պայմանավորված է ձայնի բարձրությունը, իսկ երկրորդական տոները առաջին են ձայնին այս կամ այն երանգը, որ և կոչվում է տեմբր: Երաժշտության մեջ տեմբրի տարբերությամբ զանազանվում են իրարից երաժշտական տարբեր գործիքների միեկնույն բարձրությունն ունեցող ձայները: Ինչ վերաբերում է լեզվի հնչյուններին, ապա տեմբրի տարբերությամբ զանազանվում են իրարից միեկնույն բարձրությամբ արտասանվող ի, է, ա, օ, ու և այլ ձայնավորները: Կոկորդից ստացվող միեկնույն բարձրությամբ ձայնը բերանի խոռոչում ստանում է նոր տոներ, երանգավորումներ, և դրանց շնորհիվ էլ առաջանում են այն տարբերությունները, որ կան հիշյալ ձայնավորների միջև:

Թե՛ ուժգնությունը, թե՛ բարձրությունը, և թե՛ տեմբրը հատուկ են ինչպես ձայնին, այնպես էլ աղմուկին, սակայն, եթե ձայնի մեջ հնչողությամբ կարելի է դիտել դրանք, ապա՝ աղմուկի

մեջ շատ ավելի դժվար է. այդ պատճառով էլ աղմուկի բնույթն ըստ տեմբրի և բարձրության ավելի պակաս չափով է ուսումնասիրված:

14. ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Վերը մենք տեսանք, որ հնչյունի հատկանիշների մեջ ամենից ավելի հիմնական, որակ կազմողը՝ ձայնի կամ աղմուկի հատկանիշն է: Ըստ այդ երկու հատկանիշների էլ լեզուների բոլոր հնչյունները կարելի է բաժանել երկու խմբի. երաժշտական և աղմկային: Երաժշտական են այն հնչյունները, որոնց մեջ գերիշխում է ձայնը, այսինքն՝ որոնց արտասանությունը պայմանավորված է ձայնալարերի պարբերական թրթռումով: Աղմկային են այն հնչյունները, որոնց մեջ գերիշխում է աղմուկը, այսինքն՝ որոնք ստացվում են ձայնալարերի ոչ պարբերական թրթռումով կամ առանց ձայնալարերի թրթռումների: Այս սահմանման համաձայն երաժշտական հնչյունների խմբին են պատկանում թե՛ բոլոր ձայնավորները, և թե՛ ձայնորդները (լ, մ, ն, ր և այլն), իսկ աղմկային հնչյունների խմբին՝ մնացյալ բաղաձայնները:

Սակայն, լեզվաբանության մեջ սովորաբար հնչյունները բաժանվում են երկու խմբի՝ ձայնավորներ և բաղաձայններ:

Այս բաժանումը, որ գալիս է հին աշխարհի քերականությունից, ժամանակակից լեզվաբանության մեջ հաճախ է քննադատվում: Բանն այն է, որ հների տված սահմանումն այդ երկու խմբերի մասին, իրոք որ բավականաչափ դիտական հիմնավորում չունի: Հատկապես ձայնավորների որոշման համար հներից եկած ավանդական սահմանումով նկատի է առնվում այնպիսի հատկանիշ, որ կարող ենք գտնել նաև ոչ ձայնավոր հնչյունների մեջ: Այսպես, ըստ այդ ավանդական բնորոշման ձայնավոր են այն հնչյունները, որոնք վանկ են կազմում. բայց այս բնորոշումը ճիշտ չի կարելի համարել, որովհետև վանկ կարող են կազմել նաև այդ բնորոշմամբ բաղաձայն համարված այնպիսի հնչյուններ, ինչպես ր, լ, ո և այլն, որոնք կոչվում են ձայնորդներ (տես ստորև § 17): Մյուս կողմից՝ ձայնավորներն էլ հաճախ կարող են հանդես գալ ոչ իբրև վանկ կազմող, ինչպես, օրինակ, ե-ն գրաբարյան մատենաբանում, կամ ու-ն՝ գրաբարյան դրուագ բառում, օ-ն ֆրանսերեն *moi* «ես» բառում և այլն:

Ճիշտ չէ նաև այն բնորոշումը, որ նկատի է ունենում միայն

ձայնի հատկանիշը՝ ձայնավոր համարելով այն հնչյունները, որոնց մեջ գերիշխում է ձայնը, իսկ աղմուկն աննշան է, կամ բոլորովին չկա: Սրա սխալն այն է, որ այդպիսով ձայնավորների խմբին պետք է հատկացնել բոլոր լեզուների նաև այնպիսի հնչյուններ, ինչպես լ, մ, ն, ր և այլն:

Վերջապես, 1945 թվին լույս տեսած Շորի և Չեմոդանովի «Введение в языковедение» դասագրքում ձայնավորների առավել տարբերակիչ հատկանիշն է համարվում այն, որ բոլոր բաղաձայնները «կազմվում են արտասանական ապարատի որոշյալ կետում (ամենից հաճախ բերանի խոռոչում), հետևաբար, նրանք տեղայնացված են (локализованы), իսկ ձայնավորներն իրենց կազմավորմամբ տեղայնացած չեն, և նրանց կազմելուն արտասանական ապարատը մասնակցում է ամբողջությամբ»¹ Այս բնորոշումը նույնպես միակողմանի է և, նկատի ունենալով միայն արտասանական, ֆիզիոլոգիական կողմը՝ աչքաթուղ է անում ըստացված արդյունքի՝ ձայնավորների ու բաղաձայնների որակական տարբերությունը:

Ենելով այն հանգամանքից, որ այդ բնորոշումները սպառնիչ կերպով չեն բնութագրում ձայնավոր հնչյուններն իբրև առանձին որակի ի հակադրություն բաղաձայնների, եվրոպական որոշ լեզվաբաններ այն տեսությունն են առաջ քաշում, թե ձայնավորների ու բաղաձայնների առջև զգալի, որակական տարբերություն ընդհանրապես գոյություն չունի: Այսպես, օրինակ, ֆրանսիացի լեզվաբան Վանդրիեսը գրում է. «Ձայնավորների ու բաղաձայնների միջև կա տարբերություն ըստ ֆունկցիայի, բայց չկա իրականում տարբերություն նրանց բնույթի մեջ, և նրանց բաժանող սահմանը պարզ չէ: Ե՛վ բաղաձայնները, և՛ ձայնավորները կազմում են «բնական շարքի մասը, որի վերջին տարրերն են միայն պարզորեն տարբերվում»: Այդ շարքի բևեռներից մեկում գտնվում են ձայնավորները (a, e, o)...: Մյուս բևեռումն են գտնվում խուլ պայթական բաղաձայնները (p, t, k)»² Ինքնին հասկանալի է, որ այս տեսության հետ համաձայնել չի կարելի: Բանն այն է, որ հիմք ընդունելով հնչյունների միջև եղած ընդհանրությունը, այս տեսությունը բացառում է այդ ընդհանրության տարբեր մասերի որակական առանձնահատկությունները: Այս մոտեցումով մենք կարող էինք

իրար միացնել նաև բնության բազմաթիվ երևույթներ, որոնց «վերջին տարրերն են միայն պարզորեն տարբերվում», բայց որոնք, ըստ էության, որակապես տարբեր են:

Մեր կարծիքով ձայնավորների և բաղաձայնների բնորոշման համար մենք երկու հիմունք պետք է ունենանք. նախ՝ այդ երկու խմբերի որակական տարբերությունը՝ ըստ ձայնի, ապա՝ նրանց կազմավորման-արտաբերման յուրահատուկ բնույթը: Ըստ այսմ, ձայնավոր են այն հնչյունները, որոնց մեջ գերիշխում է ձայնը և որոնց կազմավորմանն ու արտաբերմանը մասնակցում է արտասանական ապարատն ամբողջությամբ, որոնց կազմավորումը տեղայնացած չէ: Բաղաձայն են այն հնչյունները, որոնց մեջ զգալիորեն առկա է աղմուկը (ձայնի գոյությանը զուգընթաց կամ ձայնից զուրկ), և որոնց կազմավորումը տեղայնացած է: Այսպիսով, բացի ձայնավորներից, բոլոր մյուս հնչյունները (ձայնորդներ, ձայնեղ բաղաձայններ, խուլ բաղաձայններ և այլն) կմիանան մի խմբում՝ իրենց ընդհանուր հատկանիշներով (աղմուկ և արտասանության բնույթ)։ Ինչ վերաբերում է նրանց ֆունկցիոնալ տարբերություններին, ապա այդ մասին կխոսվի համապատասխան տեղում (§ 17):

15. ՉԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ

Վերի սահմանումից ինքնին հասկանալի է դառնում, որ բոլոր ձայնավորներն ըստ իրենց հիմնական որակի, այսինքն՝ ըստ ձայնի պարունակության, նույն բնույթն ունեն: Ասել ենք նաև, որ ձայնավորների հիմնական տարբերություններն ստեղծվում են բերանի խոռոչում՝ տեմբրի շնորհիվ: Խոսելով բերանի խոռոչում ձայնավորների կազմավորման մասին՝ պետք է հիշել երկու հանգամանք. նախ այն, որ թեև այս կամ այն ձայնավորը յուր արտասանության տեղով կապվում է սովորաբար լեզվի այս կամ այն մասի մասնակցության հետ, բայց այդ ևս որոշ պայմանականություն ունի. որովհետև ձայնավորի կազմավորմանը մասնակցում է բերանի ամբողջ խոռոչը. ուստի և այդ պայմանական տեղայնացումը նկատի ունի միայն լեզվի որևէ մասի գերակշիռ դերը՝ բերանի խոռոչի մյուս օրգանների նկատմամբ՝ տվյալ ձայնավորի արտաբերման պրոցեսում: Մյուս կողմից՝ պետք է հիշել, որ ձայնավորների արտասանության ժամանակ բերանի խոռոչը պատնեշներ չի ստեղծում. ճիշտ է, բերանի խոռոչի որոշ օրգաններ կարող են առավել

¹ Шор и Чемоданов, Введение в языковедение, էջ 33:

² Ж. Вандриес, Язык, русск. пер., М, 1937, стр. 33.

կամ պակաս չափով մոտենալ իրար, բայց երբեք չեն կարող միանալ՝ հալվել: Այնպես որ, ձայնավորների արտաբերման ժամանակ բերանի խոռոչում միշտ էլ մնում է մի անցք, որով ազատորեն, առանց խոչընդոտի, հանգիստի դուրս են գալիս կոկորդից եկող ձայնական ալիքները:

Ձայնավորները դասակարգելու համար առաջին հերթին նկատի է առնվում լեզվի մասնակցությունը, որով հիմնականում պայմանավորված է նրանց կազմավորումը. իսկ լեզուն կարող է մասնակցել ձայնավորների արտասանությանը չորս տարբեր մասերով ու տարբեր դիրքով: Այսպես, լեզուն կարող է մասնակցել արտասանությանն իր առջևի մասով, այսինքն՝ որոշ ձայնավորների, ինչպես օրինակ՝ ի, արտասանության ժամանակ դեպի կոշտ քիմքն է բարձրանում լեզվի միջին մասը, որոշ չափով նաև միջին մասից դեպի առաջ տարածվող մասը, բայց ոչ ծայրը: Լեզվի ծայրն այդ ձայնավորների արտասանության ժամանակ ավելի ցած է գրտնքվում՝ հենված ստորին ատամնաշարին: Այս կարգի ձայնավորները կոչվում են առաջնալեզվային:

Ձայնավորների մյուս խմբի (օրինակ՝ ք) արտասանությանը լեզուն կարող է մասնակցել ամբողջապես, այսինքն՝ լեզուն ամբողջությամբ բարձրանում է դեպի վեր: Այս ձայնավորները կոչվում են միջնալեզվային:

Վերջապես ձայնավորների երրորդ խմբի արտասանությանը (ինչպես՝ ա) լեզուն մասնակցում է իր ետին մասով, այսինքն՝ դեպի վեր է բարձրանում նրա ետին մասը, մինչդեռ առջևի ծայրը իջած է լինում ցած՝ դեպի ստորին ատամնաշարը, ինչպես առաջնալեզվային ձայնավորների արտասանության ժամանակ: Այս կարգի ձայնավորները կոչվում են ետնալեզվային:

Այդ յուրաքանչյուր տեղով լեզուն կարող է մասնակցել ձայնավորների արտասանությանը տարբեր բարձրացմամբ, այսինքն՝ նա կարող է բարձրանալ դեպի վեր տարբեր աստիճանով: Օրինակ՝ առավել բարձր դիրք է ընդունում լեզուն ի ձայնավորի արտասանության ժամանակ, միջին աստիճանի բարձրանում է, օր.՝ օ-ի արտասանության ժամանակ և, վերջապես, ամենից ցածր դիրքում է լինում, օր.՝ ա-ի արտասանության ժամանակ: Ըստ այդ բարձրացումների ձայնավորները լինում են՝ վերին, միջին և ստորին բարձրացման:

Յուր այդ տարբեր տեղերով ու տարբեր աստիճանի բարձրացումներով լեզուն կարող է մասնակցել արտասանությանը չորս

մակերեսի՝ փռված կամ կծկված վիճակով. ըստ այդմ էլ ձայնավորները կարող են լինել փակ կամ նեղ, եթե նրանց արտասանության ժամանակ լեզվի մակերեսը կծկված է, և բաց կամ լայն, եթե նրանց արտասանության ժամանակ լեզվի մակերեսը փռված է: Ժամանակակից հայերենում միևնույն ձայնավորների այդ երկու տեսակները գոյություն չունեն. մենք ունենք ձայնավորի մի տեսակը՝ փակ (նեղ) կամ բաց (լայն), իսկ նրա կրկնակը՝ ոչ: Մինչդեռ գրաբանում է ձայնավորն, օրինակ, ունեցել է այդ երկու տեսակը. ե-ն եղել է փակը, իսկ է-ն՝ բացը:

Լեզվի տարբեր մասերի մասնակցությամբ ու տարբեր վիճակների շնորհիվ մենք կարող ենք ստանալ 18 ձայնավոր, բայց դա դեռ բոլորը չէ. այդ դասակարգման մեջ մենք նկատի ենք ունենում միայն որոշակիորեն իրարից տարբերվող կետերն ու վիճակները, մինչդեռ դրանց զուգընթաց կան նաև շատ անցողիկ, միջակա կետեր ու վիճակներ, որոնց շնորհիվ ստացվում են ձայնավորների բազմաթիվ տարբերակներ, որոնք, սակայն, զգալապես դժվար է արդեն զանազանել: Մյուս կողմից՝ պետք է հիշել, որ այդ տարբեր մասերն ու վիճակները բոլոր լեզուներում ճշտորեն չեն համապատասխանում իրար: Մի լեզվում, օրինակ, ետնալեզվային ձայնավորները կարող են արտասանվել ավելի ետին մասով, քան մի ուրիշ լեզվում, բայց այդ երկու դեպքերում էլ մենք հավասարապես կոչում ենք ետնալեզվային, նկատի առնելով այն, որ երկու դեպքում էլ լեզուն մասնակցում է իր միջին մասից դեպի ետ տարածվող հատվածով:

Այդ բոլոր ձայնավորները կարելի է արտասանել շրթունքների առավել կամ պակաս մասնակցությամբ. ըստ այդմ կարող ենք ստանալ շրթնայնացած կամ ոչ շրթնայնացած ձայնավորներ: Շրթնայնացած ձայնավորների արտասանության ժամանակ շրթունքներն առաջ են ձգվում և ընդունում որոշ կորացում, մինչդեռ ոչ շրթնայնացած ձայնավորների արտասանության ժամանակ նրանք պարզապես իրարից հեռացած են, առանց որոշ ձգման ու կորացման: Այսպիսով՝ միայն լեզվի օգնությամբ ստացվող 18 ձայնավորները կարելի է կրկնապատկել, ունենալով 18 շրթնայնացած և 18 ոչ շրթնայնացած ձայնավորներ:

Վերջապես այդ ձայնավորների արտասանության ժամանակ արտամղվող օդը, քիմքային վարագույրի իջեցումով, կարող է դուրս գալ ոչ միայն բերանի, այլև՝ ռնդային խոռոչով, և այդպի-

առվ արտասանվող ձայնավորը կոնգալանա, այսինքն՝ նրա ար-
ձագանքը կստեղծվի ոչ միայն բերանի, այլև՝ ռնգային խոռոչում:
Այսպիսի ձայնավորները կոչվում են ռնգային: Ժամանակակից
գրական հայերենում ընդհանրապես ռնգային ձայնավորներ չկան,
բայց կան լեզուներ, որոնց մեջ շատ են ռնգային ձայնավորները
(օր. ֆրանսերեն, լեհերեն և այլն): Այսպիսով, մարդու արտասա-
նական փորձարանները նախավորություն են տալիս արտասանելու
72 ձայնավոր: Դեռ ավելին. եթե հաշվի առնենք ավելի նուրբ
երանգավորումները, կարող ենք այդ թիվը է՛լ ավելի մեծացնել:
սակայն այդ հաշիվը միայն տեսական է: Սովորաբար ոչ մի լե-
զու լիովին չի օգտագործում այդ հնարավորությունը և, հետևա-
րար, ոչ մի լեզու չունի այն բոլոր տեսակի ձայնավորները, որ կա-
րելի է արտասանել: Ընդհանրապես լեզուների ձայնավորական
սիստեմն ունի որոշ սահմանափակում և խուսափում է ծայրահեղ
ծանրաբեռնվածությունից: Այժմ, ելնելով սույն դասընթացի գործ-
նական բնույթից, մի կողմ թողնենք ուրիշ լեզուները և ծանոթա-
նանք ժամանակակից հայոց լեզվի ձայնավորներին:

Ետնալեզվային ոչ շրթնայնացած ձայնավորն է ա-ն, որ կարող
է արտասանվել թե՛ ստորին, թե՛ միջին և թե՛ վերին բարձրաց-
մամբ, ունենալով համապատասխան երանգավորումը: Հայերեն
ա-ն որոշ լեզվաբաններ համարում են ստորին բարձրացման, ո-
մանք էլ՝ միջին: Մեր կարծիքով առաջինն ավելի հավանական է:
Ետնալեզվային շրթնայնացած ձայնավորներն են. միջին բարձ-
րացմանը՝ օ, վերին բարձրացմանը՝ ու:

Միջնալեզվային միջին բարձրացման ոչ շրթնայնացած ձայ-
նավորն է Է-ն: Միջնալեզվային ուրիշ ձայնավոր չունենք:

Առաջնալեզվային ձայնավորներն են. ոչ շրթնայնացած, մի-
ջին բարձրացմանը՝ է, վերին բարձրացմանը՝ ի: Առաջնալեզվային
շրթնայնացած ձայնավորներ չունենք:

Ստորև բերում ենք ժամանակակից հայերենի ձայնավորների
տախտակը:

Հայոց լեզվի ձայնավորների տախտակ				
Լեզվի բարձրացման աստիճանը	Ետնալեզվային		Միջնալեզ- վային	Առաջնալեզ- վային
	Ոչ շրթնայ- նացած	Շրթնայ- նացած	Ոչ շրթնայ- նացած	Ոչ շրթնայ- նացած
Ստորին բարձրացում	ա	—	—	—
Միջին բարձրացում	—	օ	—	է
Վերին բարձրացում	—	ու	—	ի

Այս տախտակի մեջ տեղ չեն գտել հայերեն ո, և տառերն այն
պարզ պատճառով, որ նրանք ուրիշ ձայնավորներ չեն ներկայաց-
նում, քան օ, է: Այսպես՝ բառամիջում ո-ն հավասար
է օ-ի, իսկ ե-ն՝ է-ի, իսկ բառասկզբում, երբ նրանք արտա-
սանվում են վօ, յէ, կազմում են երկհնչյուններ, որոնց
ձայնավորներն են դարձյալ օ և է: Մի խոսքով՝ մեր օ և
է ձայնավորներն այբուբենում ներկայացված են երկուական տա-
ռերով՝ օ, ո և է, ե: Վերջապես, վերի տախտակի մասին պետք է
ավելացնել նաև, որ նա նկատի ունի մեր ձայնավորների հիմնա-
կան, գերակշիռ հատկանիշը և, այս տեսակետով, որոշ պայմանա-
կանություն ունի. իրականում այդ ձայնավորներից յուրաքան-
չյուրը խոսելու ժամանակ տարբեր դեպքերում կարող է ունենալ
առավել կամ պակաս զգալի երանգավորումներ, որոնք, սակայն,
այստեղ հաշվի չեն առնվում:

16. ԲԱՂԱՁԱՅՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Ինչպես ասել ենք, բաղաձայնների որակական տարբերու-
թյունը ձայնավորներից այն է, որ բաղաձայնների մեջ ղգալապես
առկա է աղմուկը, իսկ որոշ դեպքերում՝ բացարձակապես գերիշ-
խող: Մյուս կողմից՝ բաղաձայնների արտասանությունը տեղայնա-
ցած է: Այդ տեղայնացումն արդյունք է այն բանի, որ բաղաձայն-
ների արտասանության ժամանակ բերանի որոշ մասերը միմյանց
հպվելով կամ շփվելով ստեղծում են պատնեշներ՝ դուրս մղվող
օդի ալիքի առջև: Եթե ձայնավորների արտասանության ժամանակ
բերանի օրգանները (լեզու և քիմք, շրթունքներ) երբեք չպետք
է այնքան մոտենան իրար, որ փակեն դուրս մղվող ձայնալիքի
ազատ ելքը, ապա՝ բաղաձայնների արտաբերության ժամանակ
այդ սերտ մոտեցումը շփման կամ հպման ձևով, անհրաժեշտ է,
և հենց բաղաձայնների արտասանության տեղայնացումն էլ դրա
արդյունքն է: Բաղաձայնի կազմավորումը կապված է հենց այն
տեղի հետ, որտեղ ստեղծվում է պատնեշը, կապված է հենց այն
օրգանների հետ, որոնք շփվում կամ հպվում են իրար:

Հիմք ընդունելով այդ տեղայնացումը, բաղաձայններն՝ ըստ
իրենց արտաբերության կամ ավելի ճիշտ՝ ըստ իրենց կազմավոր-
ման տեղի բաժանվում են հինգ խմբի. 1) կոկորդային, 2) ետնալեզ-
վային, 3) միջնալեզվային, 4) առաջնալեզվային, 5) շրթնային:
Վերջին երկուսը կարող են ունենալ նաև իրենց ենթատեսակները:

մասի և կոշտ քիմքի միջամասի ստեղծած փակվածքի կամ անցքի միջոցով: Միջնալեզվային բաղաձայնները կոչվում են նաև քմային: Այդպիսի բաղաձայններ կարելի է գտնել հայերեն որոշ բաբառներում (օր. Ագուլիսի բարբառում): Ժամանակակից հայերենում մեկ միջնալեզվային բաղաձայն կա միայն՝ ձայնորդ յ-ն, բայց ձայնորդների մասին խոսելու ենք առանձին:

Առաջնալեզվային պայթական բաղաձայններն են. ձայնեղը՝ դ, խուլը՝ տ: Այդ երկուսն էլ արտասանվում են լեզվի առջևի ծայրի և վերին ատամնաշարի հպումով ու պայթումով, ուստի և լեզվատամնային են:

Առաջնալեզվային շփականները, որոնք բոլորն էլ միջատամնային են, բաժանվում են ևս երկու ստորաբաժանման՝ սուլական և շշական, այն պատճառով, որ առաջինները, մանավանդ շշուկով խոսելիս, նման են սուլոցի, իսկ երկրորդները՝ շշոցի: Սուլականներ են. ձայնեղը՝ գ, խուլը՝ ս. շշականներ են. ձայնեղը՝ ծ, խուլը՝ շ:

Շրթնային պայթական բաղաձայններն են. ձայնեղը՝ բ, խուլը՝ պ: Երկուսն էլ արտասանվում են երկու շրթունքների հպումով ու պայթումով. ուստի երկուսն էլ երկշրթնային են: Շփական բաղաձայններն են. ձայնեղը՝ վ, խուլը՝ ֆ. սրանք երկուսն էլ շրթնատամնային են:

Չայնորդներ. մենք դիտարկելով կերպով մինչև այժմ շխոսեցինք ձայնորդների մասին, նկատի ունենալով նրանց յուրահատուկ բնույթը ձայնեղ և խուլ բաղաձայնների համեմատությամբ: Վերը ասել ենք արդեն, որ ձայնորդների մեջ գերիշխում է ձայնը, և որ ձայնորդները որոշ լեզուներում կարող են հանդես գալ իբրև վանկարար հնչյուններ, այսինքն՝ իրենց ֆունկցիայով հավասարվել ձայնավորներին: Մի քանի լեզվաբաններ, ելնելով հենց այդ յուրահատկությունից, ձայնորդները համարում են մի առանձին խումբ, ի տարբերություն ձայնավորների և բաղաձայնների: Սակայն այդ ճիշտ չէ: Համաձայն այն սկզբունքների, որոնցով մենք դասակարգել ենք հնչյունները, ձայնորդները պատկանում են բաղաձայնների խմբին. այս բանում համոզվելը դժվար չէ: Չայնորդների մեջ, ձայնի գերիշխող դերին զուգընթաց, առավել կամ պակաս չափով առկա է նաև աղմուկը. այս տեսակետից, թեև ձայնորդները նման են ձայնավորներին, բայց և նրանցից զգալապես տարբեր են: Մյուս կողմից, ձայնորդների արտասանության ժամանակ բերանի որոշ մասերը հպվում կամ շփվում են իրար, այս-

ինքն՝ նրանց արտասանությունը նույնպես տեղայնացած է, ինչպես և բաղաձայններին: Ինչպես տեսնում ենք, այդ հատկանիշներով ձայնորդները լիովին համապատասխանում են այն սահմանումին, որով բնորոշել ենք բաղաձայնները: Բայց ինչպե՞ս է, որ նրանք կարող են նաև հանդես գալ իբրև վանկարարներ կամ, ինչպես հետո կտեսնենք, երկբարբառի տարր: Այդ պայմանավորված է ձայնորդների յուրահատուկ բնույթով. ինչպես ասացինք, ձայնորդների մեջ գերիշխում է ձայնը, այս տեսակետից նրանք միջին տեղն են զբաղում ձայնավորների ու ձայնեղ բաղաձայնների նրկատմամբ. ամենաաղմկային ձայնորդներն (մ, ն) ավելի շատ ձայն ունեն և քիչ աղմուկ, քան ամենից առավել ձայն պարունակող ձայնեղները (գ, ծ և այլն): Եվ հենց այս էլ հնարավորություն է տալիս ձայնորդներին վերածվել ձայնավորի: Այս դեպքում բերանի խոռոչում ստեղծվող պատնեշներն աննշան են լինում, որի շնորհիվ էլ ստեղծվում է ոչ թե աղմուկ, այլ՝ տեմբր: Այսպիսով այն չեզոքներում, որոնց մեջ կան նույն ձայնորդի, օրինակ՝ ր-ի վանկարար և ոչ վանկարար տեսակները, մենք ունենք երկու տարբեր օրակներ. ր, որ վանկ է կազմում, այսինքն՝ նրա մեջ բացարձակապես իշխում է ձայնը և արտասանությունն առավել նվազ չափով է տեղայնացած՝ պատնեշների աննշանության հետևանքով, որի շնորհիվ էլ նա կարող է կատարել ձայնավորի ֆունկցիա, — և ր, որ վանկարար չէ, այսինքն՝ նրա մեջ ձայնի գերիշխմանը զուգակցված է նաև զգալի աղմուկի գոյությունը, ստացվում է բերանում ստեղծվող նշանակալից պատնեշների շնորհիվ, որով նրա արտասանությունն առավել չափով տեղայնանում է և, հետևաբար, նա բաղաձայն է: Ինչպես տեսնում ենք, ձայնավորների ֆունկցիայով հանդես գալը մի պատահական երևույթ չէ, այլ դարձյալ պայմանավորված է հենց հնչյունի օրակով: Եթե նա կարող է կատարել ձայնավորի ֆունկցիա, ապա դա այն պատճառով, որ իր էությունամբ իսկ, իբրև օրակ, ձայնավոր է: Եվ պատահական չէ, որ այն լեզուներում, որոնց մեջ ձայնորդները կարող են նաև ձայնավոր լինել, գոյություն ունեն այդ ձայնորդների երկու տարբեր տեսակներ. օրինակ՝ չեխերենում կան երկու տեսակ լ և երկու տեսակ ր. դրանցից մի տեսակը վանկարար է և, հետևաբար, պարզապես ձայնավոր, ոչ թե լոկ իր ֆունկցիայով, այլ, առաջին հերթին հենց իր օրակով, որով և պայմանավորված է ֆունկցիան: Երկրորդ տեսակը վանկարար չէ և սովորական բաղաձայն է: Դրան հակառակ, այն լեզուները, որոնք ունեն ձայնորդների մեկական

տեսակ, ձայնորդն իբրև վանկարար չեն կարող օգտագործել: Օրինակ, հայերեն *բ, լ, մ* և այլն երբեք չեն կարող վանկարար լինել, որովհետև նրանք իրենց որակով բաղաձայն են: Այս նախնական տեղեկությունից հետո անցնենք հայերենի ձայնորդների նկարագրությանը: Ժամանակակից հայերենի ձայնորդներն են *բ, ր, ո, յ, մ, ն*:

Լ ձայնորդն ըստ արտասանության տեղի առաջնալեզվային է. ինչպես *տ* և *դ* բաղաձայնների, այնպես էլ *լ*-ի արտասանության ժամանակ լեզվի առջևի ծայրը հպվում է վերին ատամնաշարին, ուստի՝ նա ևս լեզվատամնային է. բայց եթե առաջինների դեպքում լեզվի առջևի ծայրի կենտրոնական մասը հպվում է պալթում է, ապա *լ* արտասանելիս հպվում է լեզվի առջևի ծայրը, իսկ երկու կողքերից դուրս է գալիս օդը. այս պատճառով էլ *լ*-ն հաճախ կոչվում է նաև կողքային: Ըստ արտասանության եղանակի *լ*-ն շփական է:

Ր ձայնորդը նույնպես առաջնալեզվային է և դարձյալ կազմվում է լեզվի առջևի ծայրի և վերին ատամնաշարի միջոցով: *Ր*-ի արտասանության յուրահատուկ կողմն այն է, որ լեզվի ծայրն այս դեպքում թրթռում է:

Ո-ն հանդիսանում է *բ*-ի տարբերակներից մեկը. նրանց միջև տարբերությունը ստեղծվում է մի կողմից՝ արտասանության տեղի մյուս կողմից՝ թրթռումների շատության շնորհիվ: Ըստ արտասանության տեղի *ո*-ն կարելի է համարել լեզվաքմային. նրա արտասանությանը մասնակցում է ոչ միայն լեզվի ծայրը, այլև միջին մասից առաջ տարածվող ամբողջ հատվածը: Բացի այդ, լեզուն *ո*-ի արտասանության ժամանակ շփվում է ոչ թե ատամնաշարին, այլ քիմքին: *Ո*-ի արտասանության ժամանակ լեզուն թրթռում է ավելի տեղականորեն և ավելի ուժգնորեն: *Ր* և *ո* ձայնորդները կոչվում են նաև թրթռուն ձայնորդներ, համաձայն լեզվի թրթռումներին:

Այս երեք ձայնորդները (*լ, ր, ո*) կոչվում են նաև նայ (*թաց*):

Յ-ն ըստ արտասանության տեղի միջնալեզվային է. նա արտասանվում է լեզվի միջին մասի և քիմքի միջոցով: Այդ է պատճառը, որ *յ* ձայնորդին անմիջապես նախորդող բաղաձայնը հաճախ քմայնանում է, ինչ որ սովորական լեզվով կոչում են փափկացում: Ըստ արտասանության եղանակի *յ*-ն շփական է:

Մ և *ն* ձայնորդները, թեև կազմվում են բերանի տարբեր մասերում, բայց որովհետև նրանց արտասանության ժամանակ դուրս

մղվող օդի հոսանքն անցնում է նաև ռնգային խոռոչն ու արձագանք ստեղծում այնտեղ, երկուսն էլ ռնգային հնչյուններ են կոչվում:

Մ-ն ըստ արտասանության տեղի երկշրթնային է. նրա արտասանության ժամանակ իրար են հպվում երկու շրթունքները և օդի մի մասն անցնում է ռնգային խոռոչը, իսկ մյուս մասը դուրս է գալիս բերանից՝ շրթունքների փակվածքի պալթումից հետո:

Ն-ձայնորդն ըստ արտասանության տեղի առաջնալեզվային է. լեզուն իր առջևի մասով հպվում է վերին քիմքի առջևի մասին, ուստի և՛ *ն*-ն լեզվաքմային է:

*Հ*ին հայերենում՝ գրաբարում, գոյություն է ունեցել նաև շրթնային-շփական *չ* ձայնորդը, որ ժամանակի ընթացքում վերածվել է սովորական *վ*-ի և ժամանակակից գրական հայերենում գոյություն չունի, բայց որոշ հայերեն բարբառներում պահպանվել է:

18. ԲԱՐԴ ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐ

Բարդ բաղաձայնները, ինչպես ասել ենք, նրանք են, որոնք կարելի է տարրալուծել երկու կամ ավելի հնչյունական միավորների, այսինքն՝ որոնք կազմվում են երկու կամ ավելի պարզ բաղաձայններից: Այդ միացումը, սակայն, սոսկական, մեխանիկական դոմար չէ, այլ բարդության բաղադրիչների միասնական, անանջատ արտաբերումը, այնպես, որ, վերջին հաշիվով, այդ բարդություններն էլ սովորական լսողական տեսակետից ընկալվում են իբրև մի պարզ հնչյուն (օրինակ՝ հայերեն *ծ, ծ* և *այն*): Նրանց բաղադրիչներն այնքան սերտորեն են միանում, որ նրանցից յուրաքանչյուրի գոյությունն՝ առանձին-առանձին, անզգալի է դառնում:

Բարդ բաղաձայնների մի բաղադրիչը միշտ էլ պետք է լինի որևէ պարզ պալթական, երկրորդ բաղադրիչը կարող է լինել կամ *ն* շունչը կամ որևէ շփական. կարող է նաև բարդ բաղաձայնը բաղկացած լինել մի պալթականից ու *ն*-ից և որևէ շփականից: Ըստ բարդության երկրորդ բաղադրիչի՝ բարդ բաղաձայնները բաժանվում են երկու խմբի՝ շնչեղներ (առպիրատներ) և կիսաշփականներ (աֆրիկատներ):

Շնչեղ կոչվում են այն բարդ բաղաձայնները, որոնք կազմված են որևէ պարզ պալթականից և *ն*-ից. հայերենի շնչեղներն են. անալեզվային՝ *ֆ* (*=կհ*), առաջնալեզվային՝ *ք* (*=տհ*) և շրթնա-

յին՝ փ (=պհ). ինչպես տեսնում ենք, այս բոլորն էլ ըստ ձայնի պատկանում են խուլ բաղաձայններին: Բայց շնչեղանալ կարող են նաև ձայնեղները, ինչպես՝ բհ, դհ, գհ, որոնք կան շատ լեզուներում, ինչպես և հայերեն մի քանի բարբառներում:

Կիսաշփակաձ (աֆրիկատ) կոչվում են այն բարդ բաղաձայնները, որոնք կազմված են մեկ պայթականից և մեկ շփականից: Այս միացումը կարող է տեղի ունենալ երկու պայմանի առկայության դեպքում միայն. ա) երբ միացող պայթականն ու շփականը ըստ արտասանության տեղի համապատասխանում են իրար. եթե, օրինակ, դրանցից մեկն առաջնալեզվային է, մյուսը ևս անպայմանորեն առաջնալեզվային պետք է լինի, բ) երբ միացող պայթականն ու շփականը համապատասխանում են իրար ըստ ձայնեղության, այսինքն, եթե մեկը ձայնեղ է, մյուսը ևս ձայնեղ պետք է լինի, և ընդհակառակն: Հայերենի կիսաշփականները, ըստ արտասանության տեղի, բոլորն էլ առաջնալեզվային են, այսինքն՝ բոլորն էլ կազմվում են առաջնալեզվային պայթականներից ու շփականներից:

Այդ կիսաշփականներն են. ձայնեղներ՝ ձ, որի բաղադրիչներն են դ, զ ձայնեղները, և ջ, որի բաղադրիչներն են դ, փ ձայնեղները, խուլեր՝ ծ, որի բաղադրիչներն են ա, ս խուլերը, և ճ, որի բաղադրիչներն են ա, շ խուլերը: Ուրիշ լեզուներում կարող են լինել նաև շրթնային ու ետնալեզվային կիսաշփականներ. օրինակ, շրթնային կիսաշփական է գերմաներեն pf-ն Kampf, «պայքար», Pferd «ծի» և այլ բառերում:

Ինչպես ասացինք, բարդ բաղաձայնը կարող է բաղկացած լինել նաև մի պայթականից և ե-ից ու մի շփականից, այլ կերպ ասած շնչեղներն էլ իրենց հերթին կարող են բարդվել շփականով և այս դեպքում կստացվեն շնչեղ կիսաշփականներ. հայերենում այդպիսի բարդ բաղաձայններն են. ց, որի բաղադրիչներն են ք (=տհ) ու ս, և չ, որի բաղադրիչներն են ք (=տհ) ու շ: Այս երկուսն էլ, ինչպես տեսնում ենք, խուլ են. սակայն կան նաև դրանց համապատասխան ձայնեղները, ինչպես, օրինակ, հայերեն բարբառներում՝ ձհ (=դհ-զ) և ջհ (=դհ-ժ): Պետք է դիտել, որ շնչեղ կիսաշփականներ կարող են գոյություն ունենալ նաև այն լեզուներում, որոնց մեջ չկա հ հնչյունը և, հետևաբար նաև՝ շնչեղներ: Օրինակ, ռուսերենում թեև չկան հ և շնչեղներ, բայց կան ց (ц), չ (ч) շնչեղ կիսաշփականներ:

Ավարտելով հայերենի բաղաձայնների նկարագրությունը,

հարկ ենք համարում հիշեցնել, որ դրանցով չեն սահմանափակվում մեր արտասանած բաղաձայնների տարբերակները. հաճախ մի բաղաձայնը տարբեր դիրքերում կարող է արտասանվել աչլեայլ նրբին տարբերություններով, որով և կստացվեն այդ բաղաձայնի զանազան տեսակները. օրինակ, ինչպես ասել ենք, կ, գ ետնալեզվայինները կարող ենք քմայնացնել, մանավանդ յ-ի ազդեցությամբ: Սակայն, սովորաբար լեզուներում հնչյունների այդ նրբին տարբերությունները չեն դիտակցվում և, հետևաբար, բաղմաթիվ տարբերակներն ըմբռնվում են իբրև մեկ հնչյուն:

Ելնելով բաղաձայնների վերոհիշյալ նկարագրությունից ու դասակարգումից՝ ստորև տալիս ենք հայերենի բաղաձայնների համադրական տախտակը (տե՛ս էջ 72):

19. Հնչյունների երկարություն և կրկնություն

Հնչյունների բարձրության և ուժգնության մասին մենք արդեն խոսել ենք, հանգամանորեն ծանոթացել ենք նաև նրանց արտասանական առանձնահատկություններին: Սակայն, այդ բոլորից բացի, հնչյունները կարող են ունենալ նաև երկարություն, ինչպես և կարող են կրկնվել: Հնչյունի երկարությունը նրա արտասանության տևողությունն է. այսպես, մենք կարող ենք, օրինակ՝ ա ձայնավորն արտասանել տևական կերպով, կամ ընդհակառակն՝ վայրկենական կերպով. ըստ այդմ էլ նա կլինի երկար կամ կարճ: Քանի որ երկարությունը կապված է ձայնի տևականության հետ, ապա, բնականաբար, երկարացվել կարող են առաջին հերթին ձայնավորները. այնուհետև՝ երկարացման որոշ հնարավորություն ունեն ձայնորդները (հատկապես ա, ւ, յ), ապա՝ շփականները: Պայթականները, որ, ինչպես ասել ենք, վայրկենական հնչյուններ են, բնականաբար, ձայնի երկարացում չեն կարող ունենալ: Սակայն սովորաբար լեզուներում բաղաձայնները չեն տարբերվում ըստ երկարության ու կարճության: Ընդհանրապես ձայնավորներն են, որ ունենում են երկարություն ու կարճություն: Շատ լեզուներ կան, որոնց մեջ նույն ձայնավորը կարող է ունենալ երկու տարբերակ՝ երկար և կարճ. այդպես են, օրինակ՝ անգլերեն, գերմաներեն, պարսկերեն լեզուները, որոնք ունեն ա, օ և այլ ձայնավորների կարճ և երկար տեսակները: Լեզվաբանության մեջ ձայնավորի երկարությունն արտահայտելու համար գործածվում է տառի վրա

	Ք			Պ			Պ			
	Բ	Պ	Պ	Բ	Պ	Պ	Բ	Պ	Պ	
Արտասանության տեղը	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական
		Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական
		Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական
	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ
		Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ
		Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ	Ծննդ
	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական
		Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական
		Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական	Պայթական
	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական
		Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական
		Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական	Ծփական
	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական
		Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական
		Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական	Կիսաշփական

դրվող հորիզոնական գծիկը (ā, ō, ū), իսկ կարծությունն արտահայտելու համար՝ աղեղնաձև նշանը (ā, ō, ū):

Եթե բաղաձայնները սովորաբար չեն ունենում երկարություն ու կարծություն, ինչպես ձայնավորները, ապա, դրա փոխարեն, նրանք ունեն ալիսպես կոչված կրկնություն: Իրականում այս կրկնությունն էլ, սակայն, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ երկարության մի ուրույն արտահայտությունը, որ պայմանավորված է հենց բաղաձայնների որակով: Ձայնավորները երկարացվել կարող են այն պատճառով, որ նրանց համար կոկորդից դուրս մղվող օդի շերտը բերանի խոռոչում պատնեշների չի հանդիպում, և մենք ազատորեն բերանի խոռոչում պատնեշների չի հանդիպում, և մենք ազատորեն կարող ենք երկարացնել ձայնն այնքան ժամանակ, որքան որ մեր թոքերը կարող են օդ մատակարարել մի շնչում: Մինչդեռ բաղաձայնների արտասանության ժամանակ, ինչպես գիտենք, բերանի խոռոչում ստեղծվում են պատնեշներ, որոնց շնորհիվ էլ կոկորդից եկող աղմուկը վերածվում է այս կամ այն բաղաձայն հնչյունին. այդ պատճառով էլ, ահա, բաղաձայնները չենք կարող ալիսպես երկարացնել, ինչպես ձայնավորները: Բաղաձայնների երկարացումն արտահայտվում է սոսկ նրանց արտասանության պրոցեսի երկարացմամբ: Իբրև օրինակ առնենք առավել վաղիկենական բաղաձայններից՝ պայթականներից մեկը՝ պ-ն: Ինչպես վերն արտասանության երկարացում է երկու մոմենտից՝ հարմից և պայթեցումից. տվյալ դեպքում, պ-ն արտասանելու համար անհրաժեշտ է, նախ՝ իրար հպել երկու շրթունքը, ապա՝ պայթեցնել: Ահա, պ-ի երկարացման համար անհրաժեշտ է իրարից դատել այդ երկու մոմենտները, այսինքն՝ հարմից անմիջապես հետո պայթեցնելու փոխարեն մի փոքր ժամանակ հպված պահել շրթունքները և հետո պայթեցնել: Թվում է, նաև հպված պահել շրթունքները և հետո պայթեցնել: Թվում է, թե մենք կրկնում ենք հնչյունը. բայց իրականում ոչ թե կրկնում և արտասանում ենք երկու պ, այլ ուղղակի նրա արտասանությանը տալիս ենք տևականություն՝ երկու մոմենտների անջատմամբ ու միջադադարով: Ծփականների երկարությունը նույնպես արտահայտվում է շփման տևողությամբ: Այսպիսով, եթե ձայնավորների երկարությունն արտահայտվում է ուղղակի ձայնի երկարացմամբ, որ, իհարկե, դաժնալ արտասանությամբ պրոցեսի երկարացում է, ապա՝ բաղաձայնների երկարությունն արտահայտվում է արտասանական պրոցեսի երկարացմամբ միայն (անշուշտ շշուկով արտասանությունը նկատի չենք առնում): Բաղաձայնների այս երկարությունը գրային ձևով սովորաբար արտահայտվում է

տառի կրկնումով (օրինակ՝ բոլակ), իսկ որոշ լեզուներում (օր-
արաբերենում) հատուկ նշանով (թաշիփ), որ ցույց է տալիս տա-
ռի կրկնությունը: Հենց այդ գրային արտահայտությամբ և լսողու-
թյամբ թվացող կրկնության պատճառով է, որ բաղաձայնների եր-
կարացումը կոչում են կրկնություն, որը, ինչպես ասացինք, դի-
տականորեն ճիշտ է, և մենք այդ ավանդական անվանումը կի-
րառում ենք հիշյալ վերապահությամբ:

Թե՛ ձայնավորների երկարությունը, և թե՛ բաղաձայնների
կրկնությունը ունեն ոչ միայն արտասանական նշանակություն,
այլև՝ հնչյունափոխական, բառակազմական ու քերական-
ական նշանակություն. օրինակ՝ պարսկերենում bad «քամի» և
bad «վատ» բառերն իրարից տարբերվում են միայն նրանով, որ
առաջինում a-ն երկար է, երկրորդում՝ կարճ, կամ հայերեն բար-
բառներում՝ աղղա «գետի ճյուղավորում» և աղա «այ տղա», տար-
բերվում են նրանով, որ առաջինում դ-ի արտասանությունը երկա-
րացվում է (դ-ն կրկնվում է), իսկ երկրորդում՝ ոչ: Սակայն եր-
կարության այդ տարբեր (հնչյունափոխական, ձևաբանական և
այլն) դերերի մասին խոսելու ենք համապատասխան տեղերում:

20. ՎԱՆԿ

Նյութական տեսակետից արտասանվածքը վերլուծելիս մենք
տեսանք, որ հնչյունից ավելի մեծ միավորն է վանկը: Սովորական
բնորոշմամբ, մանավանդ դպրոցական քերականություններում՝
մեթոդական նկատառումներով, վանկը համարվում է մի շնչով
արտասանվող հնչյունների խումբը կամ առանձին հնչյունը (ձայ-
նավորը): Բայց այդ բնորոշումը գիտական համարել չի կարելի,
որովհետև դա հիմնված է միայն լսողական տպավորության վրա և
միակողմանի է, աչքաթող է անում վանկի համար անհրաժեշտ
մյուս պայմանները: Գիտական գրականության մեջ ընդհանրապես
երկու հիմնական բնորոշում է իշխում: Առաջին բնորոշումը հիմնը-
ված է դարձյալ լսողական տպավորության վրա և էպես չի տար-
բերվում նախորդից: Ըստ այդ բնորոշման վանկ են հնչյունական
շարքի այն հատվածները, որոնք իրարից անջատվում են արտա-
սանության թուլացմամբ կամ ուղղակի կարճատև դադարով: Այս-
տեղ էլ, ինչպես տեսնում ենք, հիմունքը արտասանական հատածն
է, այսինքն՝ դարձյալ նույն «մի շունչ»:

Երկրորդ բնորոշումը հիմնված է հնչյունների հնչեղության և

լարվածության վրա: Մեր լսողությամբ շատ դյուրին է տարբերել
հնչյունների հնչեղությունը: Ձայնավորներն ու ձայնորդներն ավելի
հնչեղ են, քան մնացյալները: Եվ եթե մենք որե՛ հնչյունական
շարք արտաբերենք, թեկուզ և մի շնչով, ապա այդ շարքում պարզ
կերպով կտարբերվեն հնչյուններն իրարից՝ ըստ հնչեղության. այդ
տարբերությունների շնորհիվ մեր ամբողջական հնչյունաշարքը
կազմում է ալիքաձև մի շղթա՝ հիմնված արտասանվող հնչյուննե-
րի հնչեղության ուժեղացման ու թուլացման վրա:

Լարվածությունը կապված է ոչ թե մեր լսողության հետ, այլ
արտասանական գործարանների: Նա հակադարձ համեմատական
է հնչեղությանը. որքան հնչեղ է արտասանվող հնչյունը, այնքան
էլ նվազ է մեր արտասանական օրգանների լարումը, և, ընդհա-
կառակն, որքան թույլ է հնչեղությունը, այնքան ավելի ուժեղ է
արտասանական գործարանների լարումը: Այսպիսով, եթե հնչեղու-
թյան տեսակետից առավել լիահունչ են ձայնավորները, հետո՝
ձայնորդները, շփական ձայնեղները, խուլերը և հետո՝ միայն
պայթականները, ապա՝ արտասանական գործարանների լարվա-
ծության տեսակետից այդ շարքը շրջվում է (պայթականներ, շփա-
կաններ, ձայնորդներ, ձայնավորներ):

Ելնելով այդ հատկանիշներից էլ, ոմանք վանկը համարում
են ժամանակական մի հատված, որ պարունակում է հնչեղության
ուժեղացում երկու պակաս հնչեղ մոմենտների միջև: Սրա ավելի
լրացված սահմանումը գտնում ենք Շորի և Չեմոդանովի հիշյալ
գրքում: Ահա այդ սահմանումը. «Վանկը երկու՝ ձայնեղության
մաքսիմումների և լարվածության մինիմումների միջև ամփոփված
(заклЮченныЙ) հնչման ձայնեղության մաքսիմումը և արտասանու-
թյան լարվածության մինիմումն է: Վանկի դադարը հանդիսանում
են, հետևաբար, առավել լիահունչ հնչյունները տվյալ միացության
մեջ, իսկ վանկի սահմանը, վանկաբաժանը՝ առավել լարված
հնչյունները: Հնչյունական հոսանքի այս հաջորդական ուժեղա-
ցումն ու թուլացումն էլ խոսքի վանկատման տպավորությունն է
թողնում»¹ Այս բնորոշումն էլ, սակայն, սպառիչ համարել չի կա-
րելի: Անշուշտ հնչեղությունն ու լարվածությունը կարևորագույն
մոմենտներ են վանկի արտասանության մեջ, բայց նույնքան կարևոր
է նաև դադարը: Այսպես, օրինակ, հայերեն սեղան, կամ ոռակե-
րեն OKHO հնչյունախմբերում կարելի է միայն հնչեղության ու լար-

¹ Шор и Чегодапов. Введение в языковедение. էջ 45- 6

վածություն հիմամբ անշատել ան-դամ, OK-NO վանկերը, բայց ինչպես կարող ենք միայն գրանց օգնություն մանկատել, օրինակ, հայերեն ամենաարագ, ռուսերեն և Алик («իսկ Ալիկը») հնչյունախմբերը: Այդ հնչյունախմբերի վանկերից (ա-մե-նա-ա-րագ, а-А-лик) նա-ա և а-А վանկերի միջև ոչ մի հնչեղություն ու լարվածության տարբերակիչ սահման չի բնկած, մանավանդ ռուսերեն հնչյունաշարքինը, որի տառչին երկու վանկերը (а-а) նույն հնչեղությունն ու լարվածությունն ունեն:

Բացի այդ, հիշյալ սահմանումը վերաբերում է ոչ թե վանկին ամբողջությամբ, այլ նրա մի հնչյունին. օրինակ, հայերեն նա-
տաւ բառը բաղկացած է նաւ-տաւ վանկերից, որոնք իրենց
հնչյունների քանակով, ինչպես և հնչեղությամբ ու լարվածությամբ,
հավասար են։ Այդ վանկերից առաջինում հնչեղության երկու
միևնիմոմներն ու լարվածության մաքսիմումներն են և և ւ բաղա-
ձայնները, իսկ երկրորդում՝ տ և ւ. երկու վանկում էլ հնչեղության
մաքսիմումը և լարվածության միևնիմոմն է ա ձայնավորը. այս-
պիսով, եթե ընդունենք, որ վանկը հնչեղության երկու միևնի-
մոմների ու լարվածության երկու մաքսիմումների (ճ-ը, տ-ը) միջև
ամփոփված հնչեղության մաքսիմումը և լարվածության միևնի-
մոմն է, ապա իբրև վանկ պետք է ընդունենք միայն ա ձայնա-
վորը։ Իսկ այդ ճիշտ չէ։ Նշանակում է, արտասանված հնչյունաշարքի
վանկատման մեջ դեր է խաղում նաև մի երրորդ հանգամանք, իսկ
այդ՝ արտամղվող օդի զգալի թուլացումը կամ ուղղակի դադարն
է։ Դադարը լսողական պատրանք չէ, այլ մեր արտասանության
մամենտներից մեկը. դադարը գոյություն ունի նաև այն դեպքում,
եբբ իրար հաջորդող վանկերը որոշակիորեն սահմանադատվում են
միմյանցից հնչեղությամբ ու լարվածությամբ։ Դեռ ավելին. դա-
դարը հնչեղության ու լարվածության տարբեր ալիքավորումների
անխուսափելի արդյունքն է, որպես հնչեղությամբ ու լարվածու-
թյամբ իրարից զատվող հատվածների (ալիքների) սահմանը։ Այս-
պիսով, վանկի բնորոշման համար պետք է նկատի ունենալ միա-
ժամանակ երեք բան. հնչեղություն, լարվածություն և արտամղվող
օդի հոսանքի թուլացում կամ դադար։ Միայն այդ երեք պայմանի
առկայությամբ մենք կարող ենք հնչյունաշարքը վանկերի բաժա-
նել։ Վանկ կազմելու համար անհրաժեշտ է առավել հնչեղություն
և նվազագույն լարվածություն ունեցող հնչյունական տարր, այ-
սինքն՝ վանկարար հնչյուն. իսկ վանկարար հնչյունը հենց այն
է, ինչ որ վերը բերված սահմանման մեջ բնորոշված է իբրև վանկ։

Վանկարար հնչյունը հնչյունական շարքի մի հատվածի՝ վանկի հնչեղության առավելագույնը (մաքսիմումը) և լարվածության նվազագույնն է (մինիմումը)։ Ըստ այդմ, վանկը հնչյունաշարքի այն հատվածն է, որ առավել հնչեղությամբ և նվազագույն լարվածությամբ հակադրվում է հնչյունաշարքի մյուս հատվածներին և անջատվում է նրանցից արտասահմանության թուլացմամբ կամ դադարով։ Այսպիսով, մի վանկի մեջ էլ մենք կարող ենք գտնել «երկու ձայնեղության մինիմումների ու լարվածության մաքսիմումների միջև ամփոփված հնչման ձայնեղության մաքսիմումը և արտասանության լարվածության մինիմումը», այսինքն՝ վանկարար հնչյունը, օրինակ՝ պատ վանկի մեջ այդ հնչեղության մաքսիմումն ու լարվածության մինիմումն է ա ձայնավորը, իսկ երկու լարվածության մաքսիմումներն ու հնչեղության մինիմումները՝ պ և տ բաղաձայնները։ Վանկի այդ հնչեղության առավելագույնը, ինչպես ասացինք, կոչվում է վանկարար, իսկ մյուսները՝ ոչ վանկարար։

Ըստ հնչեղության առավելագույն լիահունչ է ա ձայնավորը, ապա հաջորդաբար՝ է, օ, ի, ու, ր։ Լիահնչության այդ աստիճանականությունն է պատճառը, որ au, ea, ai խմբերում վանկաբարն է a-ն, ei, eu խմբերում e-ն և այլն։ Զայնավորներին, ըստ լիահնչության, հաջորդում են՝ յ ձայնորդը, ապա՝ լ, ր, ո, այնուհետև՝ մ, ն, հետո՝ շփական ձայնեղները (վ, գ, ժ, դ), շփական խուլները (ֆ, ս, շ, խ), պայթական ձայնեղները (բ, գ, դ) և, վերջապես՝ պայթական խուլները (պ, կ, տ)։

Ըստ կազմության վանկերը կարող են լինել բաց և փակ:
Բաց կոչվում են այն վանկերը, որոնք վերջանում են վանկարար
հնչյունով (օր՝ կա-տու), իսկ փակ՝ այն վանկերը, որոնք վերջա-
նում են ոչ վանկարար հնչյունով (օր՝ Ար-շակ):

21. ՆՐԿԱՐԲՄԱՌՆԵՐ

Վանկի սահմանումը մեզ բերեց այն եզրակացության, որ լիահնչության, լարվածության և արտամղվող օդի հոսանքի թուլացման կամ դադարի եռակի պայմանի շնորհիվ հնչյունական մի խումբն արտասանությամբ ու լսողությամբ անջատվում է մի ուրիշ հնչյունախմբից։ Կարող է, սակայն, պատահել, որ լիահնչության ու լարվածության վերոհիշյալ պայմանների առկայությամբ բացակայի օդի հոսանքի թուլացումը կամ դադարը, և այն հնչյուն-

ները, որոնք այլ պարագաներում կարող էին վանկ կազմել, այդ դեպքում արտամղվող օդի հոսանքի անընդհատության շնորհիվ շանջատվեն իրարից: Այս դեպքում երկու վանկարար հնչյունները կմիանան մի արտասանական ամբողջության մեջ և կկազմեն միայն մի վանկ: Օրինակ, աս առաջնավորները մենք կարող ենք արտասանել իրարից անջատ՝ օդի հոսանքի անհրաժեշտ դադարով, ինչպես անում ենք Լա-ու-րա անունն արտասանելիս. այդ դեպքում մենք, իհարկե, ունենք առանձին վանկեր. բայց նույն աս առաջնավորները մենք կարող ենք արտասանել միասնաբար, առանց օդի հոսանքը դադարեցնելու և այս դեպքում, բնականաբար, մենք կունենանք մի վանկ, որի մեջ առավել լիահնչությամբ և նվազագույն լարվածությամբ օժտված առաջնավորը կմնա իբրև վանկարար, մինչդեռ ու-ն կզրկվի իր վանկարար հատկությունից, իբրև առաջին նվազ լիահունչ և առավել լարված: Նույն բանը մենք չենք կարող կատարել երկու միևնույն ձայնավորների նկատմամբ. օրինակ՝ աա, իի, ուու զույգերում մենք չենք կարող մեկը պահել իբրև վանկարար, մյուսը դարձնել ոչ վանկարար, որովհետև դրա համար անհրաժեշտ է օդի հոսանքի անընդհատություն, երկու վանկարարների միասնական արտասանություն, իսկ վերի զույգերն այդպես արտասանելով՝ մենք կստանանք պարզապես երկար ա, ի, ու (համեմատել, օրինակ, ամենաառաջ բառը): Սրանից հետևում է, որ բացի վանկից, մենք կարող ենք ունենալ նաև այլ կարգի հնչյունական խմբեր, միացություններ, այն է՝ երկբարբառներ: Երկբարբառ կոչվում են երկու վանկարար հնչյունների այնպիսի միացությունները, որոնց մեջ երկու վանկարարներից մեկը հանդես է գալիս իբրև ոչ վանկարար: Այդպիսի միացությունները չեն կարող կազմվել հավասար լարվածություն և լիահնչություն ունեցող վանկարար հնչյուններից:

Հետևաբար, երկբարբառի երկու հնչյուններից մեկը պետք է առավել լիահնչուն և նվազ լարված լինի, քան մյուսը. այստեղից չպետք է եզրակացնել, սակայն, որ երկբարբառի մեջ ձայնավորը կորցնում է յուր բնույթը, այն է՝ ձայնավոր լինելը. ո՛չ, այստեղ նա միայն հանդես է գալիս մի նոր ֆունկցիայով, որ, ինչպես տեսել ենք, արդյունք է մեր իսկ արտասանության: Եթե երկբարբառը բաղկացած է երկու վանկարար հնչյուններից, ապա, նշանակում է, երկբարբառի բաղադրիչներ կարող են լինել թե՛ երկու ձայնավորներ, և թե՛ մեկ ձայնավոր ու մի ձայնորդ: Բայց ձայնորդը երկբարբառի բաղադրիչ կարող է լինել այն լեզուներում միայն,

որոնց մեջ նա կարող է լինել ձայնավոր. այսպես, օրինակ, հայերենում բ, Վ, յ, ինչպես և մյուս ձայնորդները, չեն կարող լինել երկբարբառի բաղադրիչներ, որովհետև մենք հայերենում չունենք բ, Վ, յ իբրև ձայնավորներ. մինչդեռ սերբերենում, ուր ունեն երկու բ (որոնցից մեկը ձայնորդ՝ վանկարար է), անշուշտ այդ վանկարար բ-ն կարող է լինել երկբարբառի բաղադրիչ: Նույնպիսի պայմաններով մեկ վանկի մեջ կարող են միանալ ու, հետևաբար, մի վանկ կազմել երեք վանկարար ձայնավորներ, որոնցից երկուսն այս դեպքում կզրկվեն իրենց վանկարար դերից. այսպիսի միացությունը կոչվում է եռաբարբառ: Թե՛ երկբարբառների, և թե՛ եռաբարբառների գոյությունը պարտադիր չէ բոլոր լեզուներին: Կան լեզուներ, որոնք ունեն բազմաթիվ երկբարբառներ. այդպիսի լեզուներ են ֆրանսերենը, անգլերենը, չինարենը, ճապոներենը և այլն: Ընդհակառակն, կան լեզուներ էլ, որոնք բոլորովին չունեն երկբարբառներ. այդպիսին է, օրինակ, ժամանակակից գրական հայերենը: Հին հայերենում՝ գրաբարում, նույնպես երկբարբառներ ու եռաբարբառներ շատ են եղել, երկբարբառներից են. եա, ոյ, իւ, ուա և այլն, եռաբարբառներից՝ եայ, եաւ և այլն:

Ըստ վանկարար հնչյունի դիրքի երկբարբառները լինում են երկու տեսակ. բարձրացող, երբ վանկարար ձայնավորը ոչ վանկարարից հետո է (օր՝ եա, ուա) և իջնող, երբ վանկարար ձայնավորը ոչ վանկարարից առաջ է (օր՝ ալ, ոյ, իւ): Եռաբարբառները կարող են լինել երեք տեսակ. բարձրացող, երբ վանկարարը վերջումն է (օր՝ իուա, յուա), իջնող, երբ վանկարարն սկզբումն է (օր՝ աուի, աեու) և բարձրացող-իջնող, երբ վանկարարը երկու ոչ վանկարարների միջև է (օր՝ եաւ, եայ, իաու),

22. ՇԵՇՏ

Արտասանվածքի նյութական վերլուծության ժամանակ ամբողջ հնչյունական շղթան մենք առաջին հերթին բաժանեցինք շեշտավոր հատվածների, այսինքն՝ հատվածներ, որոնք կրում են շեշտ: Շեշտը լինում է երկու տեսակ՝ ուժգնության և երաժշտական: Ռեզոնանսի շեշտն արտահայտվում է օդի հոսանքի առավել ուժեղ արտամղումով և, հետևաբար, հնչյունաշարքի որևէ հնչյունի առավել ուժգին արտասանությամբ, մյուսների համեմատությամբ: Ուժգնության շեշտը հատուկ է ժամանակակից լեզուների մեծ մասին (հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլերեն և այլն):

Նրաժշտական շեշտն արտահայտվում է հնչյունի արտասանության ժամանակ ձայնի բարձրության փոփոխումով: Նրաժշտական շեշտը հատուկ է լինարենին և մի շարք այլ լեզուների: Նրաժշտական շեշտ սահմանափակ չափերով օգտագործում են գրեթե բոլոր լեզուները, հատկապես հարցում, զարմանք, հիացում արտահայտող բառերի համար. օրինակ՝ հայերենում՝ մի՞թե, ինչպե՞ս, հիանալի՜ է և այլն:

Իբրև ընդհանուր կանոն շեշտն ընկնում է վանկարար հնչյունի վրա, և, սովորաբար, մի բառն ունենում է մի շեշտ. բայց կարող է պատահել նաև, որ բարդ բառի մեջ երկու բաղադրիչներն էլ պահպանեն իրենց շեշտը, և այսպիսով բառը կունենա երկու շեշտ, որոնցից, սակայն, դարձյալ մեկն է հիմնականը, իսկ մյուսը՝ երկրորդական: Ըստ այսմ էլ, համաձայն շեշտվածության, բառը կարելի է բաժանել երեք աստիճանի. գլխավոր շեշտ, որ ընկնում է շեշտակիր վանկի վրա, կողմնակի կամ երկրորդական շեշտ և շեշտազրկություն: Ըստ դիրքի շեշտը կարող է լինել կայուն և փոփոխական. կայուն է, երբ միշտ որոշ վանկի վրա է լինում, և փոփոխական է, երբ ոչ միայն տարբեր, այլև միևնույն բառում անգամ, զանազան վանկերի վրա կարող է ընկնել: Հայերենում, օրինակ, շեշտը կայուն է, որովհետև միշտ ընկնում է բառի վերջին վանկի վրա. մինչդեռ ռուսերենում փոփոխական է, որովհետև այդպիսի որոշյալ տեղ չունի. կարող է մերթ վերջին, մերթ նախավերջին, մերթ առաջին վանկում լինել. օրինակ՝ вода — во́ды, окно́ — о́кны, руки́ — ру́ки և այլն:

Այս ավանդական բաժանումը, սակայն, դեռևս սպառիչ համարել չի կարելի, որովհետև կայուն շեշտն էլ իր հերթին կարող է երկու տեսակ լինել. 1) կայուն անշարժ, երբ միշտ միևնույն վանկի վրա է մնում շեշտը. օրինակ՝ գերմաներենում շեշտը միշտ ընկնում է արմատի վրա, և որքան էլ բառը աճի, նորանոր մասնիկներ ստանա, շեշտը դարձյալ նույն արմատական վանկի վրա է մնում (օր.՝ Mensch menschlich Menschlichkeit): 2) Կայուն-շարժական, երբ շեշտը միշտ որոշյալ դիրքում է լինում, բայց հենց դրա շնորհիվ էլ բառի մեջ նա կարող է փոխել իր տեղը. օրինակ՝ հայերենում շեշտը միշտ լինում է բառի վերջին վանկում, և որքան բառը աճի նորանոր վանկերով, այնքան էլ շեշտը կհեռանա յուր նախնական տեղից (օր.՝ մա՛րդ-մարդի՛կ-մարդկա՜յն-մարդկայնություն):

Նրաժշտական շեշտը, որ անշուշտ ձայնի բարձրության փո-

փոխման հետ անպայմանորեն ենթադրում է նաև ձայնի տեակա-նություն (երկարություն), կարող է տարբեր տեսակներ ունենալ: Այսպես, վանկարար հնչյունը կարող է ամբողջապես արտասանվել միևնույն բարձրությամբ (հավասար շեշտ), կարող է արտասանվել աստիճանական բարձրացմամբ՝ ցածր նոտայից դեպի բարձրը (բարձրացող շեշտ), կարող է արտասանվել աստիճանական իջեցումով՝ բարձր նոտայից դեպի ցածրը (իջնող շեշտ), վերջապես՝ կարող է արտասանվել աստիճանական բարձրացումով և իջեցումով (բարձրացող-իջնող) և ընդհակառակն՝ իջեցումով ու բարձրացումով (իջնող-բարձրացող). այս վերջին դեպքում հնչյունի սկիզբը բարձր է, ապա՝ իջնում է և կրկին բարձրանում, այնպես որ թե՛ սկզբում, և թե՛ վերջում ստացվում է բարձրության նույնպիսի աստիճան. այդ պատճառով էլ այդպիսի շեշտը կոչում են նաև երկբարձունք շեշտ: Ահա երաժշտական շեշտի այդ տարբեր տեսակների սխեմատիկ պատկերը.

— հավասար բարձրացող իջնող բարձրացող-իջնող-բարձրացող

Քանի որ բառի վանկերն ըստ շեշտվածության կարող են գրտնրվել տարբեր աստիճանների վրա, ապա նրանց արտասանությունն էլ, ըստ ուժգնության կամ բարձրության, բնականաբար, կարող է տարբեր լինել. արտասանական այս տարբերությունը շատ լեզուներում առաջ է բերում բառի հնչյունների զանազան փոփոխություններ՝ կապված նրանց շեշտվածության աստիճանի հետ: Մյուս կողմից, շեշտը հանդես է գալիս նաև իբրև բառակազմական (բառերի տարբերակման) և քերականական միջոց, որոնց մասին, սակայն, խոսելու ենք համապատասխան գլուխներում:

Բացի արտասանական շեշտից կա նաև իմաստային շեշտ, որ սովորաբար կոչվում է տրամաբանական շեշտ: Եթե արտասանական շեշտը կրում է բառի մեջ որևէ վանկ, ապա՝ տրամաբանական շեշտն ընկնում է նախադասության մեջ որևէ բառի վրա և որոշ իմաստային երանգավորում է տալիս նախադասությանը (համեմատել, օրինակ, ես տո՛ւն գնացի, ե՛ս տուն գնացի և այլն):

23. ՀԵՉՅՈՒՆԱԿԱՆ ՇՂԹԱ

Մինչև այժմ մենք խոսել ենք հնչյունների մասին առանձին-առանձին, իրարից անկախ, բայց խոսքի մեջ հնչյուններն իրարից անկախ հանդես չեն գալիս: Արտասանվածքի նյութական վեր-

յութութեան ժամանակ մենք տեսանք, որ խոսքի մեջ նշուածական տեսակետից ամբողջական միավորն է հնչյունական շղթան, որ մի սերտ միասնութիւն է կազմում իր բոլոր միավորներով (շեշտավոր հատվածներ, վանկեր, հնչյուններ)։ սակայն, որոշ վերացում կատարելով, լեզվի հնչյունական համակարգի ուսումնասիրութեանը մենք սկսեցինք նվազագույն միավորից՝ հնչյունից։ Այժմ մեզ անհրաժեշտ է քննել այն հարցը, թե ի՞նչ է հնչյունական շղթան։ Ինչպէս խոսքի մեջ յուրաքանչյուր իմաստային միավոր սերտորեն կապված է մյուսների հետ ու փոխադարձ պայմանավորվածութեան մեջ է գտնվում տվյալ խոսքը կազմող բոլոր մյուս իմաստային միավորների հետ, այնպես էլ հնչյունական շղթայի մեջ արտասանական տեսակետից բոլոր հնչյունները փոխադարձաբար պայմանավորված են իրարով։ Հնչյունական շղթան արտասանական տեսակետից առանձին հնչյունների մեխանիկական հանրագումարը չէ։ խոսքի մեջ մտնող, հնչյունական շղթան կազմող հնչյունների արտասանութեանը հանդիսանում է մի ամբողջական արտասանական պրոցես, որի մեջ առանձին տարրերը փոխադարձաբար պայմանավորված են իրարով և հաճախ ազդում են միմյանց վրա։ Եթե խոսքից դուրս, առանձին, իրարից անկախ հնչյուններ արտասանելիս մենք յուրաքանչյուր հնչյուն արտաբերելուց հետո կարող ենք մեր ուղածին չափ դադար առնել և հենց դրա շնորհիվ էլ մեր արտասանական օրգաններին տալ այն դրութիւնը, որ ունենի տվյալ հնչյունն արտասանելուց առաջ, ապա՝ խոսքի մեջ այդպես չէ։ Սովորաբար հնչյունական շղթան կազմող այս կամ այն հնչյունի արտասանութեան և դրան նախորդող ու հաջորդող հնչյունների արտասանութեան միջև ընդմիջում, լիակատար դադար չի լինում և, հետևաբար, մի հնչյունի և նրան հաջորդող ու նախորդող հնչյունների արտասանութեան ժամանակ արտասանական օրգանները չեն վերադառնում իրենց նախնական վիճակին, այլ շարունակում են մի վիճակից մյուսին անցնել, իրար ետևից զանազան հնչյուններ արտասանելու համար։ Բայց հենց այս հանգամանքն էլ պատճառ է դառնում հնչյունների փոխազդեցութեան, այսինքն, արտասանութեան ժամանակ մի հնչյունն ազդում է մի ուրիշի վրա և փոխում նրա երանգը։ Օրինակ, ժամանակակից հայերենում **-ուրջուն** մասնիկի մեջ **ք**-ի արտասանութիւնը, քմայնացման շնորհիվ, մոտենում է **ց**-ին։ պատճառն այն է, որ **ք**-ն առաջնալեզվային է, իսկ նրան անմիջապէս հաջորդող **յ**-ն միջնալեզվային։ արտասանելիս նախքան **ք**-ի արտաբերման լրիվ ավարտումը՝ արտասանական

զործարանները պատրաստվում են **յ**-ի արտասանութեանը. ահա մի հնչյունից մյուսի արտասանութեանն անցնելու այդ անցողիկ վիճակում, օգի հոսանքի անդադար արտահոսման շնորհիվ, **ք**-ին ավելանում է սուլական տարրը, որով, ինչպէս գիտենք, ստացվում է **ց** (**=թ-ս**)։ Այդպիսի ազդեցութեան արդյունքն է նաև **ն** > **մ** փոփոխութիւնը **բ**-ից առաջ, երբ շրթնային **բ**-ն փոխում է **ն**-ի արտասանութեան տեղը և դարձնում նույնպէս շրթնային, այսինքն վերածում **մ**-ի (**օր.**՝ արյուն, բայց արյամբ)։ Նշանակում է, հնչյունական շղթան կազմող հնչյուններն իրենց արտասանությամբ էլ մի միասնական պրոցես են կազմում, պրոցես, որի բոլոր բաղկացուցիչ մասերը փոխադարձ պայմանավորվածութեան ու փոխազդեցութեանների մեջ են գտնվում։ Արտասանութեան այս փոխադարձ պայմանավորվածութեանն այնքան մեծ նշանակութիւն ունի, որ դրա շնորհիվ ստեղծվում է յուրաքանչյուր լեզվին հատուկ արտասանական մի կոտ սիստեմ, որ հասարակական արժեքավորում է ստանում և պարտադիր դառնում այդ լեզվով խոսող հանրութեան բոլոր անդամների համար։ Բավական է հիշել, որ յուրաքանչյուր լեզու սովորելիս՝ մենք ոչ միայն սովորում ենք այդ լեզվի հնչյունները, բառերը, քերականութիւնը, այլև նրա արտասանական յուրահատուկ սիստեմը։ Բայց այս, ինչպէս գիտենք, միշտ և լիովին չի հաջողվում, որովհետև հաճախ այլ լեզվով խոսելիս մենք դեռ լիովին չենք կարողանում տիրապետել նրա արտասանական սիստեմին և հաճախ մեր ավելի լավ իմացած լեզվի (սովորաբար մայրենի լեզվի) արտասանական յուրահատկութիւնները պահպանում ենք նաև այլ լեզվով խոսելիս։ Սրա արդյունքն է այն, որ, ասենք, ռուսերեն խոսելիս հայր պահպանում է՝ այսպէս կոչված հայկական առոգանութիւնը, վրացին՝ վրացական և այլն։ Այս բանը չափազանց լավ է երևում, երբ մենք ռուսերեն կարդում ենք «հայի նման» կամ «վրացու նման» և այլն։ Վերջապէս, արտասանական այդ սիստեմի հետ է կապված այն, որ լեզուներում հաճախ որոշ հնչյունական խմբեր անկարելի է արտասանել. օրինակ՝ հին վրացերենում մի բառի մեջ անկարելի էր երկու **ր** արտասանել, այդ պատճառով էլ ուրիշ լեզուներից փոխառած բառերում երկու **ր**-երից մեկը դառնում էր **լ** (**Գրիգոր** > **Գրիգորի**)։ կամ՝ հին հայերենում **ր**-ով անկարելի էր բառ սկսել, ուստի և փոխառյալ բառերում **ր**-ով սկսվող բառն առջևից ստանում էր **ա** կամ **ե** (**օր.**՝ պրսկ. **rašt** **րաշտ** > **հայ.** **երաշտ**)։

լուծութեան ժամանակ մենք տեսանք, որ խոսքի մեջ նշութեան տեսակետից ամբողջական միավորն է հնչյունական շղթան, որ մի սերտ միասնութիւն է կազմում իր բոլոր միավորներով (շեշտավոր հատվածներ, վանկեր, հնչյուններ). սակայն, որոշ վերացում կատարելով, լեզվի հնչյունական համակարգի ուսումնասիրութիւնը մենք սկսեցինք նվազագոյն միավորից՝ հնչյունից: Այժմ մեզ անհրաժեշտ է քննել այն հարցը, թե ի՞նչ է հնչյունական շղթան: Ինչպես խոսքի մեջ յուրաքանչյուր իմաստային միավոր սերտորեն կապված է մյուսների հետ ու փոխադարձ պայմանավորվածութեան մեջ է գտնվում տվյալ խոսքը կազմող բոլոր մյուս իմաստային միավորների հետ, այնպես էլ հնչյունական շղթայի մեջ արտասանական տեսակետից բոլոր հնչյունները փոխադարձաբար պայմանավորված են իրարով: Հնչյունական շղթան արտասանական տեսակետից առանձին հնչյունների մեխանիկական հանրագումարը չէ. խոսքի մեջ մտնող, հնչյունական շղթան կազմող հնչյունների արտասանութիւնը հանդիսանում է մի ամբողջական արտասանական պրոցես, որի մեջ առանձին տարրերը փոխադարձաբար պայմանավորված են իրարով և հաճախ ազդում են միմյանց վրա: Եթե խոսքից դուրս, առանձին, իրարից անկախ հնչյուններ արտասանելիս մենք յուրաքանչյուր հնչյուն արտաբերելուց հետո կարող ենք մեր ուզածին չափ դադար առնել և հենց դրա շնորհիվ էլ մեր արտասանական օրգաններին տալ այն դրութիւնը, որ ունեն տվյալ հնչյունն արտասանելուց առաջ, ապա՝ խոսքի մեջ այդպես չէ: Սովորաբար հնչյունական շղթան կազմող այս կամ այն հնչյունի արտասանութեան և դրան նախորդող ու հաջորդող հնչյունների արտասանութեան միջև ընդմիջում, լիակատար դադար չի լինում և, հետևաբար, մի հնչյունի և նրան հաջորդող ու նախորդող հնչյունների արտասանութեան ժամանակ արտասանական օրգանները չեն վերադառնում իրենց նախնական վիճակին, այլ շարունակում են մի վիճակից մյուսին անցնել, իրար ետևից զանազան հնչյուններ արտասանելու համար: Բայց հենց այս հանգամանքն էլ պատճառ է դառնում հնչյունների փոխազդեցութեան, այսինքն, արտասանութեան ժամանակ մի հնչյունն ազդում է մի ուրիշի վրա և փոխում նրա երանգը: Օրինակ, ժամանակակից հայերենում **-ուրյուն** մասնիկի մեջ **բ**-ի արտասանութիւնը, քմայնացման շնորհիվ, մոտենում է **ց**-ին. պատճառն այն է, որ **բ**-ն առաջնալեզվային է, իսկ նրան անմիջապես հաջորդող **յ**-ն միջնալեզվային. արտասանելիս նախքան **բ**-ի արտաբերման լրիվ ավարտումը՝ արտասանական

զործարանները պատրաստվում են **յ**-ի արտասանութեանը. ահա մի հնչյունից մյուսի արտասանութեանն անցնելու այդ անցողիկ վիճակում, օդի հոսանքի անդադար արտահոսման շնորհիվ, **բ**-ին ավելանում է սուլական տարրը, որով, ինչպես գիտենք, ստացվում է **ց** (**=թ-ս**): Այդպիսի ազդեցութեան արդյունքն է նաև **ն** > **մ** փոփոխութիւնը **բ**-ից առաջ, երբ շրթնային **բ**-ն փոխում է **ն**-ի արտասանութեան տեղը և դարձնում նույնպես շրթնային, այսինքն վերածում **մ**-ի (օր.՝ արյուն, բայց արյամբ): Նշանակում է, հնչյունական շղթան կազմող հնչյուններն իրենց արտասանութեամբ էլ մի միասնական պրոցես են կազմում, պրոցես, որի բոլոր բաղկացուցիչ մասերը փոխադարձ պայմանավորվածութեան ու փոխազդեցութիւնների մեջ են գտնվում: Արտասանութեան այս փոխադարձ պայմանավորվածութիւնն այնքան մեծ նշանակութիւն ունի, որ դրա շնորհիվ ստեղծվում է յուրաքանչյուր լեզվին հատուկ արտասանական մի կուտ սիստեմ, որ հասարակական արժեքավորում է ստանում և պարտադիր դառնում այդ լեզվով խոսող հանրութեան բոլոր անդամների համար: Բավական է հիշել, որ յուրաքանչյուր լեզու սովորելիս՝ մենք ոչ միայն սովորում ենք այդ լեզվի հնչյունները, բառերը, քերականութիւնը, այլև նրա արտասանական յուրահատուկ սիստեմը: Բայց այս, ինչպես գիտենք, միշտ և լիովին չի հաջողվում, որովհետև հաճախ այլ լեզվով խոսելիս մենք դեռ լիովին չենք կարողանում տիրապետել նրա արտասանական սիստեմին և հաճախ մեր ավելի լավ իմացած լեզվի (սովորաբար մայրենի լեզվի) արտասանական յուրահատկութիւնները պահպանում ենք նաև այլ լեզվով խոսելիս: Սրա արդյունքն է այն, որ, ասենք, ռուսերեն խոսելիս հայը պահպանում է՝ այնպես կոչված հայկական առոգանութիւնը, վրացին՝ վրացական և այլն: Այս բանը չափազանց լավ է երևում, երբ մենք ռուսերեն կարդում ենք «հայի նման» կամ «վրացու նման» և այլն: Վերջապես, արտասանական այդ սիստեմի հետ է կապված այն, որ լեզուներում հաճախ որոշ հնչյունական խմբեր անկարելի է արտասանել. օրինակ՝ հին վրացերենում մի բառի մեջ անկարելի էր երկու **ր** արտասանել, այդ պատճառով էլ ուրիշ լեզուներից փոխառած բառերում երկու **ր**-երից մեկը դառնում էր **լ** (**Գրիգոր** > **Գրիգոլի**). կամ՝ հին հայերենում **ր**-ով անկարելի էր բառ սկսել, ուստի և փոխառյալ բառերում **ր**-ով սկսվող բառն առեկից ստանում էր **ա** կամ **ե** (օր.՝ պրսկ. **rašt** ըստ **րաշտ** > **հայ. երաշտ**):

Մինչև այժմ մենք ծանոթացանք հնչյունների արտասանության հետ կապված հատկանիշներին, քննության առանք յուրաքանչյուր հնչյունի առանձնահատկությունը՝ ըստ ձայնեղության, արտասանության տեղի, եղանակի և այլն: Այդ բոլորին առանձին-առանձին ծանոթանալուց հետո, մենք նախորդ հատվածում այն եզրակացությունը հանդեպինք, որ խոսքի մեջ հնչյուններն իրենց արտասանությամբ իսկ փոխադարձաբար պայմանավորված են միմյանցով, որ հնչյունական շղթայի մեջ իրար նախորդող ու հաջորդող հնչյունները փոխադրում են մեկը մյուսի վրա և հաճախ առաջ բերում զգալի հնչյունական փոփոխություններ: Բայց նույնիսկ այն դեպքում էլ, երբ այդ փոխադրեցությունն առաջ չի բերում մի հնչյունի փոփոխությունը մի ուրիշով, համենայն դեպս այս կամ այն չափով փոխում է տվյալ հնչյունի արտասանությունը՝ առաջացնելով որոշ նրբին տարբերություն նույն հնչյունի այլևայլ դիրքերում ունեցած արտասանությունից: Այս, իր հերթին, նշանակում է, որ միևնույն հնչյունը տարբեր դեպքերում կարող է որոշ տարբերություններով արտասանվել, և այդ դժվար չէ նկատել Բավական է ուշադրությամբ համեմատել, ասենք, դ հնչյունի արտասանությունը դու և դիր բառերում, կամ տ-ի արտասանությունը՝ տուր և մատյան բառերում, որպեսզի համոզվենք, որ նույն հնչյունների արտասանությունը տարբեր դեպքերում՝ տարբեր է լինում. տվյալ դեպքում դու և տուր բառերում դ և տ հնչյուններն արտասանվում են սովորական ձևով. մինչդեռ դիր և մատյան բառերում նրանք «փափկանում» են. այդ «փափկացումը», ասկայն, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ այդ հնչյունների քմայնացում՝ նրանց հաջորդող ի, յ հնչյունների ազդեցությամբ: Բացի այդ, ինչպես գիտենք, լեզվական նույն հանրության բոլոր անդամները ճիշտ միևնույն ձևով չեն արտասանում հնչյունները. նրանցից յուրաքանչյուրը որոշ անհատական առանձնահատկություններ է ունենում, ոմանք ավելի «կոշտ» են արտասանում հնչյունները, ոմանք՝ ավելի «փափուկ», ոմանք՝ թավ ձայնով, ոմանք՝ ավելի բարակ ձայնով և այլն, և այլն: Այստեղից հետևում է, որ լեզվի մեջ, խոսողության պրոցեսում դրսևորվում է հնչյունների անսահմանափակ բազմազանություն, և որ յուրաքանչյուր հնչյուն կարող է ունենալ բազմաթիվ տարբերակներ: Բայց ինչպե՞ս է, ուրեմն, որ այդ բազմազանությունը, այնուամենայնիվ, ընդգրկում ենք չափազանց

սահմանափակ հնչյունական համակարգի մեջ. հնչյունական այդ համակարգի սահմանափակումը չի՞ հակասում արդյոք իրականությանը: Բոլորովին էլ ո՛չ: Բանն այն է, որ խոսողության պրոցեսում մենք նկատի չենք առնում այդ մասնակի տարբերությունները, մանավանդ անհատականը, և այդ շատ հասկանալի ու բնական է: Ներածության մեջ մենք ասել ենք, որ անհատական շեղումները, որքան էլ զգալի լինեն, համենայն դեպս չեն հասնում այն աստիճանին, որ խզվի կապը՝ մասնավորի և ընդհանուրի միջև. իսկ եթե այս կամ այն պատճառով այդ անհատականն այնքան է տարբերվում ընդհանուրից, որ այլևս նրանց կապը խախտվում է, ապա՝ նվազագույն դեպքում, այդ անհատականն ընդհանուրի կողմից դիտվում է իբրև սխալ: Այդպես է նաև հնչյունների արտասանության մեջ: Բացի այդ, միևնույն հնչյունի արտասանության մեջ նկատվող տարբերությունները կարող են կրել նաև ոչ թե անհատական, այլ ընդհանուր բնույթ: Բայց այդ էլ դեռ բավական չէ, որպեսզի այդ տարբերակները հնչյունաբանորեն համարվեն տարբեր որակներ. քանի դեռ այդ տարբերակները հնչյունների հասարակական գիտակցման մեջ չեն արժեքավորվում իբրև ինքնուրույն միավորներ, ապա պարզ է, որ նրանք չեն կարող համարվել նաև հնչյունական առանձին որակներ: Հասարակական այս արժեքավորման հետևանքն այն է, որ տարբեր լեզուներում տարբեր կերպով են գիտակցվում այդ տարբերակները: Այսպես, օրինակ, վերը մեր բերած օրինակներում թեև դ և տ հնչյունների տարբեր արտասանությունն ընդհանուր բնույթ է կրում, բայց և այնպես հայերեն խոսողների մոտ այդ տարբերակները գիտակցված և արժեքավորված չեն իբրև առանձին հնչյունական որակներ. մենք այդ բոլոր բառերում էլ գիտակցում ենք իբրև մի դ և մի տ. մինչդեռ հակառակն է ուսեքենում: Բաղաձայնների քմայնացումը ուսեքենում այնպիսի արժեքավորում ու գիտակցում է ստացել, որ իրարից բոլորովին տարբեր հնչյուններ են, օրինակ՝ *вост* «ձող» և *вость* «վեց» բառերի *т*-երը (առաջինը՝ կոշտ, երկրորդը՝ փափուկ). դրան հակառակ, հայերենի *ռ* և *ր* տարբեր հնչյունները միատեսակ են գիտակցված ուսեքենում. *революция* և *апрель* «ապրիլ» բառերի *р*-երը ուսեքենում համարժեք են, իսկ հայերենում՝ ոչ (առաջինում՝ *ռ*, երկրորդում՝ *ր*). մինչդեռ *рад* «շարք» և *рад* «ուրախ» բառերում ուսի համար որոշակիորեն տարբեր *р*-եր կան (առաջինը՝ փափուկ, երկրորդը՝ կոշտ), և բավական է, ասենք, առաջինի *р*-ն կոշտ

արտասանենք և մենք նույնացրած կլինենք այդ երկու բառերը, որովհետև ուսանողներն ու-ի, ինչպես և մյուս բաղաձայնների, փա-
փով և կոշտ տեսակներն այնքան որոշակիորեն հասարակական
գիտակցում ու արժեքավորում են ստացել, որ հանդիսանում են
տարբեր հնչյունային որակներ, ինչպես հայերենում, ասենք, ու-ն
և Ե-ն: Ուրիշ լեզուներում, օրինակ՝ պարսկերենում, գերմաներե-
նում, այդպիսի տարբերակում գոյություն ունի երկար և կարճ
ձայնավորների միջև կամ ռնգային և ոչ ռնգային ձայնավորների
միջև և այլն: Սրանից հետևում է, որ հնչյունների արտասանության
մեջ եղած բոլոր տարբերությունները չեն, որ հասարակայնորեն
գիտակցվում և արժեքավորվում են իբրև առանձին հնչյունային
որակներ, ինչպես և՛ բոլոր լեզուներում միևնույն տարբերությու-
նները հավասարապես հասարակայնորեն չեն գիտակցվում և ար-
ժեքավորվում, որոշ լեզուներում այս տարբերությունն է գիտակց-
վում, ուրիշ լեզուներում այլ կարգի տարբերություններ: Այս էլ
իր հերթին նշանակում է, որ հնչյունների արտասանության մեջ
եղած բազմազանությունը սահմանափակվում է նրանց հասարա-
կական գիտակցման և արժեքավորման մեջ, և առանձին հնչյուն-
ների բազմաթիվ տարբերակները մենք գիտակցում ենք իբրև
մի ընդհանուր միավորի կոնկրետ դրսևորումներ: Մենք կարող ենք
դ-ն այլևայլ հանգամանքներում որոշ նրբին տարբերություն-
ներով արտասանել, բայց և այնպես այդ տարբերակները մենք
չենք գիտակցում իբրև նոր որակներ, այլ դարձյալ իբրև դ: Նշա-
նակում է, հակառակ հնչյունների արտասանության բազմազանու-
թյանը, նրանց հասարակական գիտակցման մեջ կա որոշ սահ-
մանափակում, որի շնորհիվ մենք տվյալ հնչյունի տարբերակ-
ները՝ իրենց ընդհանուր հատկանիշների հիմամբ՝ միացնում ենք
մի միավորի մեջ՝ մի կողմ թողնելով նրանց մասնակի, տվյալ լեզ-
վական հանրության կողմից չգիտակցվող ու չարժեքավորվող
տարբերությունները: Այստեղ էլ մենք պարզորոշ կերպով տեսնում
ենք ընդհանուրի և մասնավորի, վերացականի ու կոնկրետի
միասնությունը: Հնչյունական այն մտապատկերը, որ հասարա-
կայնորեն գիտակցված է ու արժեքավորված և լեզվական հանրու-
թյան յուրաքանչյուր անդամի գիտակցության մեջ հավասարապես
գոյություն ունի՝ իբրև որոշակի հնչյունական հասկացություն,
ընդհանուրն է և, իբրև ընդհանուր հասկացություն, վերացական
է: Այդ մտապատկերի դրսևորումները, այսինքն՝ առանձին հնչյուն-
ների արտասանությունները՝ իրենց տարբերություններով և ընդհա-

նուրի հետ ունեցած անխզելի կապով՝ իրական են ու մասնավորը:
Լեզվաբանության մեջ այդ ընդհանուրը կոչում են հնչույթ (ֆոնե-
մա), իսկ մասնավորը՝ հնչյուն: Հնչույթ է լեզվական հանրության
կողմից հասարակայնորեն գիտակցված և արժեքավորված յուրա-
քանչյուր հնչյունական հասկացություն: Իբրև ընդհանուր մտա-
պատկեր հնչույթը հանդիսանում է առանձին հնչյունների ընդ-
հանրություններից ստացվող հնչյունական հասկացությունը և
իբրև այդպիսին նա անհրաժեշտորեն ու պարտադիր կերպով գո-
յություն ունի տվյալ լեզվական հանրության յուրաքանչյուր անդա-
մի գիտակցության մեջ հավասարապես: Եթե հնչույթը ընդհա-
նուրն է, ապա հնչյունը այդ ընդհանուրի կոնկրետ դրսևորումն է:
Որե՛կ հնչույթի յուրաքանչյուր արտասանական տարբերակը հնչյուն
է: Սրանից հետևում է այն, որ ամեն լեզվում էլ հնչյունները կա-
րող են լինել բազմազան ու անսահմանափակ. բայց քանի որ այդ
առանձին հնչյունները գիտակցվում են իբրև մի հնչույթ, ուստի
և՛ լեզուներն ունեն սահմանափակ թվով հնչույթներ: Հնչույթի և
հնչյունի տարբերությունը ցայտուն կերպով կարելի է ցուցադրել
ձեռնյալ օրինակով. յուրաքանչյուր գրային լեզու յուր այբուբենի
մեջ ունի սահմանափակ թվով տառեր, և այդ տառերից յուրաքան-
չյուրն ունի իր միանգամայն որոշակի ձևը: Ամեն մարդ, որ սո-
վորում է այս կամ այն լեզվով գրել, սովորում է տվյալ լեզվի այբ-
ուբենի տառերը, որոնք իրենց ձևով, իհարկե, ընդհանուր, միա-
տեսակ են բոլորի համար: Բայց սովորելով այդ տառերը, բոլորը
միատեսակ չեն գրում. այսպես, օրինակ, հայերեն այբուբենում
փոքրատառ ա-ն մի ձև ունի միայն, և բոլոր գրագետ հայերը
փոքրատառ ա-ն մի տվորել. բայց չնայած դրան, յուրաքանչյուրը որոշ
այդ ձևն են սովորել. բայց նույն տառը գրելու մեջ. մեկը՝ ավելի եր-
տարբերություն ունի այդ նույն տառը գրելու մեջ. մեկը՝ ավելի եր-
կար կարող է անել ա-ի երեք զծերը, մյուսը՝ կարճ, մեկը՝ զծերի
կար կարող է անել ա-ի երեք զծերը, մյուսը՝ կարող է թողնել, մյուսը՝ նեղ, մե-
միջի տարածությունը շատ լայն կարող է թողնել, մյուսը՝ զեպի աջ, և այդ-
կը կարող է այդ զծերը թեքել զեպի ձախ, մյուսը՝ զեպի աջ, և այդ-
պիսով կստացվեն ա-ի տարբեր տեսակներ (ա, ա, ա, ա, ա, ա).
բայց ոչ տարբեր տառեր, այն պատճառով, որ այդ բոլոր զեպերում
էլ պահպանված են ա տառի ընդհանուր հատկանիշները, այն, որ նա
էլ պահպանված են ա տառի ընդհանուր հատկանիշներից, որոնք ցա-
բաղկացած է երեք ուղղահայաց զուգահեռ գծիկներից, որոնք ցա-
ծում միասնում են իրար երկու գծիկով: Այդ տարբեր տեսակների
միջև եղած ընդհանրության շնորհիվ է, որ մենք բոլոր տարբերակ-
ները կարող ենք իբրև ա. բայց հենց որ, ասենք թե, ա դը-
րելիս կրճատենք նրա երրորդ գծիկը (ս) և հենց դրանով իսկ

խախտելինք մեր գրածի և ա տառի միջև եղած ընդհանրությունը, ապա, բնականաբար, մենք կստանայինք ոչ թե ա տառի գրությունը, այլ մի ուրիշ տառ, այն է՝ ս: Տառերի այս տարբեր գրություններն, ինչպես գիտենք, այնքան որոշակի են լինում, որ մենք շատ հեշտությամբ կարողանում ենք ճանաչել այս կամ այն մարդու ձեռագիրը: Ահա հնչույթի և հնչյունի միջև էլ նույնպիսի միասնություն կա. հնչույթը ճիշտ այնպիսի ընդհանուր հասկացություն է մեր գիտակցության մեջ, ինչպես տառն իր ընդհարական ձևով՝ այբուբենի մեջ:

25. ՀնչՈՒՅԹԻ ՄԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ,
ԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ԲԱԶԱ.

Նախորդ հատվածը մեզ բերեց այն եզրակացության, որ պատմականորեն կազմավորված յուրաքանչյուր լեզվում գոյություն ունի, մի կողմից՝ հնչյունների բազմազանություն, մյուս կողմից՝ հնչույթների սահմանափակություն: Այժմ հետաքրքիր է պարզել, թե արդյոք լեզվաստեղծման պրոցեսի հենց սկզբից ևեթ այդպես էլ եղել է, թե ոչ: Նախապես կարող ենք ասել, որ նախնական շրջանում բոլորովին էլ հնարավոր չէր ունենալ հնչյունների այնպիսի բազմազանություն, ինչպիսին գտնում ենք պատմականորեն արդեն կազմավորված լեզուներում: Դեռ ավելին. լեզվաստեղծական նախնական պրոցեսում հնչյուններ, այս բառի իսկական իմաստով, չեն եղել: Պարզենք այս միտքը: Մենք գիտենք, իհարկե, որ նույնիսկ կապիկների որոշ տեսակներ կարողանում են արտասանել «բառեր». ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ, օրինակ, շիմպանզեն ունի բազատեսակ աղմուկ-ձիչեր, որոնցից յուրաքանչյուրն արտահայտում է որոշ զգացմունք կամ ցանկություն: Այդ ձիչերը ներկայացնում են որոշ հնչյունական խմբեր, և թեև այդ խմբերի մեջ դեռևս բոլոր հնչյունները լիովին տարբերակված ու տարրորոշված չեն, բայց և այնպես մի քանի հնչյուններ (մ, դ, խ, կ) բավականաչափ նման են մարդկային հնչյուններին, ինչպես և որոշ ձայնավորներ (օ, ու, ա) պարզորոշ կերպով ձևավորված են արդեն: Նշանակում է արդյոք, որ կապիկների մոտ մենք գտնում ենք հնչյուններ այն իմաստով, ինչ իմաստով մենք բնորոշել ենք մարդկային հնչյունը: Բանն այն է, որ կապիկների այդ ձիչ-«բառերը» կապիկների համար միանգամայն անբաժանելի են հնչյունական տեսակետից: Նրանք կազմում են հնչյունների այնպիսի մի ամ-

բողջական միասնություն, որի մեջ առանձին հնչյուններն իրարից անկախ արտասանվել ու ընկալվել կապիկի կողմից չեն կարող: Միայն մարդն է, որ իր հնչյունական պատկերացումների բազմազանության շնորհիվ կարող է տարբերակել կապիկի այդ ձիչ-«բառերի» մեջ որոշ հնչյուններ: Նշանակում է, կապիկը թեև կարողանում է «արտասանել» որոշ հնչյունական խմբեր (ձիչեր), բայց չունի հնչյուններ, որովհետև առանձին հնչյուն, իբրև մի ինքուրույն միավոր, չի կարողանում արտասանել. նա ունի, օրինակ՝ պիտ (ողջույն բարեկամներին) ձիչ-հնչյունախումբը, բայց առանձին՝ գ կամ խ չունի: Այսպիսով, կապիկ «տարբերակված» ձիչ-«բառերը», որոնց թիվը երեքհարյուրի է հասնում, իրենց բազմազանությամբ հանդերձ հիմնված չեն առանձին հնչյունների անկախ արտասանության և, մանավանդ, գիտակցման վրա: Այդ ձիչ-«բառերից» յուրաքանչյուրը մի ամբողջական արտասանական միավոր է: Հետևաբար, ամենազարգացած կապիկներն անգամ չունեն հնչյուններ, իսկ այդ նշանակում է, որ հնչույթ ունենալ բոլորովին չեն կարող, որովհետև, ինչպես տեսանք, հնչույթը պայմանավորված է առանձին հնչյունների գոյությամբ և այդ հնչյունների ընդհանրացմամբ ու վերացմամբ:

Մարդը, մարդ դառնալու ժամանակ, իհարկե, ժառանգել է այդպիսի ունակություն. միանգամայն հավանական է, որ մարդ դարձող կապիկը ևս ունեցել է որոշ ձիչ-«բառեր», բայց դրանք այնպիսի արտասանական մի միավոր են կազմել, ինչպես այժմյան շիմպանզեի ձիչերը: Մարդ դառնալու պրոցեսում, անշուշտ, մարդու ժառանգած այդ ունակությունն աստիճանաբար զարգացել է ախտատանքի շնորհիվ. «Պահանջը ստեղծեց իր օրգանը. կապիկ անզարգացած կոկորդը մոզոնացիայի միջոցով դանդաղ, բայց անշեղորեն փոխակերպվում էր ավելի ու ավելի զարգացած մոզոնացիայի համար, իսկ բերանի օրգաններն աստիճանաբար սոփոխում էին արտասանել մեկ հոգորոշ հնչյուն մյուսի ետևից»¹ Էնգելսի այս խոսքերը միանգամայն պարզորոշ կերպով լուսաբանում են հնչյունների զարգացման պրոցեսը: Նախապես յուրաքանչյուր ձիչ-«բառ» հանդիսանում է մի հնչյունային բարդ կոմպլեքս, արտասանական մի անբաժանելի ամբողջություն, որի մեջ եղած հնչյուններն առանձին, իբրև ինքնուրույն միավորներ դեռևս գոյություն չունեն: Այնուհետև, զար-

¹ Ֆ. Էնգելս, Աշխատանքի դերը կապիկի մարդու փոխակերպման պրոցեսում, Երևան, 1949, էջ 7:

գացման հաջորդ շրջանում բառերն արտասանական տեսակետից բաժանելի են դառնում իրենց վանկային հնչյունախմբերով, այսինքն՝ վանկատվում են և, վերջապես, աստիճանաբար այդ տարբերակում-հոգաբաշխումը հասնում է առանձին հնչյունների անջատմանը։ Հնչյունները վերածվում են ինքնուրույն միավորների, և սրանից հետո միայն հանդես է գալիս հնչույթը։ Բազմաթիվ կոնկրետ հնչյունների ընդհանուր հատկանիշների զուգորդությամբ մարդկային ուղեղը կատարում է վերացում (աբստրակցիա) և, մի կողմ թողնելով առանձին հնչյունների միջև եղած աննշան տարբերությունները՝ նրանց ընդհանրությունների հիմամբ ստեղծում այդ մասնակիությունների ընդհանուրը՝ որպես հնչյունական հասկացություն, որպես հնչույթ։ Ինչպես տեսնում ենք, հնչյունների զարգացումը կատարվում է բարդ, շտաբրորոշված հնչյունախմբերից (ճիշ-բառերից) դեպի վանկերն ու ապա՝ առանձին հոգաբաշխ հնչյունները, շատ բնական է, որ նախնական շրջանում այդ ճիշ-բառերը և, հետևաբար, նրանց բաղադրիչ հնչյունախմբերը սահմանափակ են եղել և աստիճանաբար ավելացել ու բազմատեսակ դարձել։ Իսկ այդ զարգացումը, ինչպես ճիշտ կերպով շեշտել է Մառը, սերտորեն կապված է մարդկային հասարակության ու մարդկային մտածողության զարգացման հետ։

հնչույթը կա հայերենում, բայց չկա ռուսերենում: Նշանակում է յուրաքանչյուր լեզու յուր զարգացման ընթացքում ստեղծում է իրեն հատուկ հնչույթները, որոնց ամբողջությունը կազմում է տվյալ լեզվի արտասանական բազան: Այսպիսով՝ արտասանական բազան պատմականորեն կազմավորված յուրաքանչյուր լեզվի հնչույթների համակարգն է, նրա ունեցած հնչույթների ամբողջությունը: Եթե լեզվի արտասանական բազան պատմականորեն է զոյանում, ապա նա կարող է նաև փոփոխվել ու զարգանալ: Եվ իրոք, հետազոտված կարելի է ցույց տալ, որ ամեն մի լեզու յուր զարգացման տարբեր շրջաններում կարող է ունենալ տարբեր արտասանական բազա, այսինքն՝ մի շրջանում ունեցած որոշ հնչույթներ կարող են հետագայում անհետանալ, վերանալ լեզվից, և ընդհակառակը, նորերը կարող են առաջանալ: Այսպես, օրինակ, հին հայերենում կար ւ ձայնորդը, կային է ձայնավորի բաց և փակ տեսակները (է, ե), որոնք ժամանակակից գրական հայերենում ալլելա չկան. դրան հակառակ գրաբարում չկար ֆ հնչույթը, մինչդեռ ժամանակակից հայերենում կա: Արտասանական բազայի կրած փոփոխություններն ու նրա զարգացումը պայմանավորված են լեզվի հնչյունների փոփոխություններով, հնչյունական-արտասանական համակարգի զարգացմամբ:

26. ՀԱԶՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Յուրաքանչյուր լեզու յուր պատմութեան ընթացքում անցնում է դարգացման մի անընդհատ պրոցեսով ու կրում բազմաթիվ ու բազմատեսակ փոփոխութիւններ. լեզվի հնչունական կողմն էլ անշուշտ զարգանում ու փոփոխվում է, առաջ բերելով, ինչպես ասացինք, նաև արտասանական բազայի փոփոխութիւն: Բայց ասացինք, նաև արտասանական կազմը միան- ինչպես ինքը լեզուն, այնպես էլ նրա հնչունական կազմը միան- դամից չեն փոփոխվում: Հնչունական կազմի փոփոխութիւնը մի- տեական, աննկատելի, բայց անդադար պրոցես է: Այդ փոփոխու- թիւնները, սկսվելով առանձին հնչուններից, նախապես սահմա- թիւնները, աստիճանաբար տարածվում, ընդհանրանում նախակ բառերում՝ աստիճանաբար տարածվում, ընդլի- են և դրանից հետո առաջ բերում մի ամբողջ հեղաշրջում՝ լեզվի և արտասանական բազայի մեջ: Ինչպես բնութեան մեջ, ինչպես մարդկային հասարակութեան զարգացման պրոցեսում, այնպես էլ մարդկային հասարակութեան զարգացման պրոցեսում, առաջ է դալիս որակական փոփոխութիւնը, որի շնոր- զադմամբ առաջ է դալիս որակական փոփոխութիւնը, որի շնոր-

հիվ լեզուն անցնում է յուր զարգացման մի նոր փուլ, ապա՝ նորանոր փոփոխություններով նորանոր փուլերի անցնում և այդպես շարունակ։ Ահա, լեզվի հնչյունական կազմի կրած այդ որակական փոփոխությունները հասկանալու համար մեզ անհրաժեշտ է պարզել այն դործոնները, որոնց շնորհիվ առաջ է գալիս այս կամ այն կոնկրետ հնչյունական փոփոխությունը։ Քննելով լեզուների կրած բոլոր հնչյունական փոփոխությունները, մենք կարող ենք բաժանել այդ փոփոխությունները երկու կարգի։ փոխազդեցական հնչյունափոխություններ և պատմական հնչյունափոխություններ։ Այս երկուսը, ինչպես հետո կտեսնենք, բոլորովին էլ իրարից անկախ չեն։ Նրանք, ընդհակառակն, փոխադարձաբար պայմանավորված են իրարով և կազմում են մի միասնական պրոցես։ Սակայն, որպեսզի կարողանանք հասկանալ հենց այդ միասնական պրոցեսը, անհրաժեշտաբար պետք է քննության առնենք դրանք առանձին-առանձին։

27. ՓՈԽԱԶԴԵՑԱԿԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Փոխազդեցական հնչյունափոխություն կոչվում են այն հնչյունական փոփոխությունները, որոնք առաջ են գալիս բառակազմի կամ ամբողջ հնչյունական շղթայի մեջ գտնվող հնչյունների փոխազդեցությամբ։ Դրանք անմիջական արդյունքն են արտասանական պրոցեսի և պայմանավորված են, մեծ մասամբ, բառակազմում եղած հնչյունների փոխազդեցությամբ կամ հնչյունաշարքի մեջ ունեցած իրենց դիրքով։ Այդպիսի հնչյունական փոփոխությունները սովորաբար իրենց տարածումով սահմանափակվում են մեկ կամ մի քանի օրինակներով, ընդգրկում են մեկ կամ մի քանի դեպքեր և հեշտությամբ կարող են պատճառաբանվել հենց իրենց ընդգրկած օրինակների ու դեպքերի հիմամբ։ Օրինակ, հին հայերենի բոկիկ բառում միջի կ-ն դարձել է ք, վերջինս էլ՝ պ և բառն ստացել է բոբիկ, բոպիկ ձևերը։ այստեղ մենք ունենք կ > ք > պ հնչյունական փոփոխությունը։ բայց այդ փոփոխությունը սահմանափակված է հենց այդ բառով, նա չի տարածվել և ընդհանրացել, մյուս կողմից՝ մենք այդ հնչյունական փոփոխությունը կարող ենք բացատրել հենց բառի հնչյունական կազմով, այն

¹ Թուսերենում հնչյունափոխության այս առաջին կոչվումը է κομμή-ιστοριος։

է՝ կ-ի ազդեցությամբ։ Ուստի և՛ այդ հնչյունափոխությունը փոխազդեցական է։ Փոխազդեցական հնչյունափոխությունները բազմաթիվ են, և այդ տեսակներից յուրաքանչյուրն ունի իր կոնկրետ պատճառը։

Նախ և առաջ իբրև այդպիսի հնչյունափոխության պատճառ պետք է հիշել հնչյունի դիրքը բառի մեջ։ Այսպես, հնչյունը կարող է փոփոխության ենթարկվել բառի վերջում՝ արտասանության թուլացման կամ դադարի հետևանքով։ Հայտնի է, որ մի բառի և մյուսի արտասանության միջև զոյություն ունի որոշ դադար։ բառի արտասանության ժամանակ դեռևս վերջին հնչյունը չարտասանած՝ մեր արտասանական ապարատը նախապատրաստվում է այդ դադարին և հաջորդ բառի արտասանության անցմանը։ Այդ նախապատրաստման հետևանքով էլ, ահա, վերջին հնչյունի արտասանության մեջ առաջանում է որոշ թուլացում, կամ ուղղակի բառի արտասանությունը դադարում է նախքան վերջին հնչյունն արտաբերելը։ Եթե թուլացումն արտահայտվում է միայն օդի հոսանքի ուժի թուլացմամբ, ապա դա կարող է առաջ չբերել հնչյունի փոփոխություն, այլ միայն հնչյունի ուժգնության փոփոխություն (տես § 13), բայց եթե բառավերջի հնչյունը ձայնեղ է, այդ թուլացմանը հաճախ կարող է միանալ նաև ձայնալարերի տատանումների դադարումը ավելի շուտ, քան հարկավոր է, որ պայմանավորված է դարձյալ բառավերջի դադարին նախապատրաստվելով։ Այս դեպքում, բնականաբար, բառավերջի ձայնեղ բաղաձայնը զրկվում է ձայնից, որի շնորհիվ էլ վերածվում է խուլի։ Այդ երևույթը հիանալի կերպով կարելի է ցուցադրել ռուսերենում, ուր բառավերջի ձայնեղներն արտասանվում են իբրև խուլեր, ինչպես՝ рог «եղջյուր» արտասանվում է роке, роџ «ցեղ» արտասանվում է роџ, воџ «սալ» արտասանվում է воџ և այլն։ Եթե բառավերջի հնչյունի արտասանությունը ոչ թե թուլանում, այլ ուղղակի դադարում է, ապա, բնականաբար, կատարվում է հնչյունի անկում։ Դրա լավագույն օրինակներն է տալիս ֆրանսերենը, ուր բառավերջի հնչյունները (թե՛ ձայնավորներ, և թե՛ բաղաձայններ) ժամանակի բնթացքում ընկել են ինչպես՝ langage «լեզու» (արտասանվում է լանգաժ), pomme «խնձոր» (արտասանվում է պոմ), manger «ուտել» (արտասանվում է մանժե) և այլն։ Այդպես և անգլերեն՝ five «հինգ» (արտասանվում է ֆայվ), writer «գրող» (արտասանվում է րայտը) և այլն։ Այդպես պետք է բացատրել նաև հին հայերեն

հիւսիսի, արծուի, տեղի և նման բառերի վերջահանգ ի-ի անկումը¹ (հյուսիս, արծիվ, տեղ)։

Հնչյունական փոփոխություններ կարող են առաջանալ նաև բառակցքում, երբ օդի դուրս մղման և ձայնալարերի թրթռալ սկսելու միջև ներդաշնակություն չկա։ Այսպես, եթե ձայնավորով է սկսվում բառը, ապա նրա արտասանության ժամանակ ձայնալարերը թրթռալ պետք է սկսեն հենց այն պահից, երբ օդը դուրս մղել ենք սկսում։ Հակառակ պարագայում, եթե ձայնալարերն ա-վելի ուշ են սկսում թրթռալ, դուրս մղվող օդը տալիս է շունչ և բառի սկզբից ավելանում է հ հնչյունը. այդպես են ստացվել հայերենի հրեգեթ, հինչ, հուր, հով ձևերը ընկեր, ինչ, ուր, ով ձևերից։ Դրա արդյունքն է նաև գրաբարյան յ > հ փոփոխությունը բառակցքում (յիցուն > հիցուն, յիշել > հիշել և այլն)։ Եթե բառն սկսվում է ձայնեղ բաղաձայնով, ապա նույն երևույթի շնորհիվ այդ բաղաձայնը շնչեղանում է. այդպես են ստացվել հայերեն բարբառներում bher, bhan, dhir ձևերը բեր, բան, դիր ձևերից։ Կարող է նաև հակառակը տեղի ունենալ. այն դեպքում, երբ բառն սկսվում է հ-ով, անհրաժեշտ է օդի դուրս մղում առանց ձայնալարերի ուժեղ թրթռման, ինչպես և կոկորդի շփում։ Բայց եթե այդ հ-ին անմիջապես հաջորդում է ձայնավոր, ապա կարող է ձայնալարերի ուժեղ տատանումն սկսվել հենց օդի դուրս մղվելու պահից և, միաժամանակ, վերացվել կոկորդի շփումը. այս դեպքում, բնականաբար, բառակցքի հ-ն կընկնի։ Դրա լավագույն օրինակն է տալիս դարձյալ ֆրանսերենը, ուր բառակցքի հ-ն մեծ մասամբ չի արտասանվում. ինչպես՝ homme «մարդ» (արտասանվում է օմ), herb «խոտ» (արտասանվում է էրբ), habit «հագուստ» (արտասանվում է աբի) և այլն։

Հնչյունափոխություն կատարվում է նաև բառի կազմում եղած երկու հնչյունների միացմամբ կամ, ընդհակառակն, մի բառը հրե-չյունի բաղադրիչների բաժանմամբ։ Այսպես, սովորաբար բառի կազմում խուլ բաղաձայնի և նրան հաջորդող հ-ի միացմամբ ստացվում է մի շնչեղ խուլ, ինչպես սեպուն + ախան > սեպհախան բառում պ և հ-ի միացմամբ ստացվել է այժմյան սեփախան ձևը։ Նույն ձևով էլ կարող են միանալ իրար կողքի գտնվող երկու պարզ բաղաձայններ (պայթական և շփական) և տալ մի կիսաշփական բարդ բաղաձայն. օրինակ՝ բշվառ > շվառ, ուր բ-շ-ի միացմամբ ստացվել է շ, արտասունք > արտսունք > արցունք, ուր տ-ս տվել են ց, այսպես և՛ ութսուն > ուցուն և այլն. այդպես և վրացերենում՝

athi «տառ» + sami «երեք» + meti «ավելի» բառերից կազմվել է athsamedi «տասներեք» բաղադրյալը, որից էլ th-s-ի միացմամբ և սկզբի a-ի անկմամբ՝ cameti (ցամեսի) և այլն։ Այս երևույթը կոչվում է հնչյունների բարդացում։ Դրա հակառակն է կատարվում, երբ բառի մեջ եղած բարդ բաղաձայնը վերածվում է իր բաղադրիչներին. ինչպես՝ վացուն > վաքսուն. հաճախ այդ բաղադրիչներից մեկն ընկնում է, և բառում մնում է միայն մի բաղադրիչը. ինչպես՝ ծածանել, սասանել, ուր ծ-ի ս բաղադրիչն է մնացել, և տատանել, ուր տ-ն է մնացել. այդպես և՛ աղաչել, բայց՝ աղոթք, ճանաչել, բայց ծանոթ և այլն։ Այս երևույթը կոչվում է հնչյունների պարզացում։

Միացման մի տարբեր ձևն է հանդիսանում այսպես կոչված ամփոփումը (հապլոլոգիա), երբ բառի կազմում եղած երկու միանման հնչյունախմբերից կամ վանկերից մեկը կրճատվում է, ինչպես՝ տավարառած > տավարած, հասարակախարգ > հասարա-կարգ, աշխարհահայացք > աշխարհայացք, ռուսերեն знаменосец > знаменосец «դրոշակակիր», близозорек > близорек > близорук «կարճատես», минералогия > минералогия «հանքաբանություն» և այլն։

Որոշ բաղաձայններ, իրար մոտ լինելով՝ առաջացնում են մի երրորդ բաղաձայն, որ արդյունք է մի բաղաձայնի արտասանու-թյունից անմիջապես մյուսի արտասանությանն անցնելու ընթաց-քում որոշ օրգանների աշխատանքի։ Այսպես՝ սր բաղաձայնների միջև սովորաբար ավելանում է տ բաղաձայնը. ինչպես՝ սրա > քսառա, ռուսերեն *острый > острый «սուր», остров > остроу < «կղզի» և այլն։ Դա արդյունք է ս-ի արտասանությանից r-ի արտասանու-թյանն անցնելու միջոցին լեզվի և վերին լինդի հպման, որից և ստացվում է տ։ Այդպես էլ նր-ի միջև ավելանում է դ. ինչպես՝ ծանր > ծանդր, մանր > մանդր, սանր > սանդր և այլն։ Նույնպես և մ-ի միջև ավելանում է բ. ինչպես՝ բմբել > բմբել, ժողովրդական՝ օմբ > օմբր, ֆրանսերեն՝ chambre «սենյակ», nombre «թիվ», լատիներեն camera, numerus նույնիմաստ բառերից և այլն։

Հնչյունափոխության պատճառ է նաև շեշտը։ Ինչպես ասել ենք, շեշտ կրող վանկը բառի մյուս վանկերի համեմատությամբ

¹ Բառի առջևից դրված աստղը նշանակում է, թե տվյալ ձևը գրավոր կերպով չի եղել, այլ վերականգնված է այլ լեզուների համեմատու-թյամբ։

¹ Հմմտ. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, հ. 1, 1939, էջ 96։

ավելի ուժգին է արտասանվում: Դրա պատճառով էլ, հենց, բառի շեշտակիր վանկը, զրկվելով շեշտից, ավելի թույլ է արտասանվում, քան շեշտված դեպքում, որի շնորհիվ էլ այդ վանկի ձայնավորը փոփոխման է ենթարկվում: Այդ երևույթը մեծ դեր է խաղում հայերենում, ուր շեշտից զրկվելով՝ ու, ի ձայնավորները դառնում են ք կամ բոլորովին ընկնում (սուր>սըրել, գլուխ>գլխավոր, սիրտ>սրտի և այլն), ե-ն (գրաբարյան է) դառնում է ի (սեր>սիրել, պարտեզ>պարտիզայան) և այլն: Այդ նույն երևույթը նույնպես մեծ դեր է խաղում նաև ռուսերենում (оѣн'о = ակնո', о'ѣна = օ'կնա և այլն):

Արտասանական բազան նույնպես կարող է հնչյունափոխության պատճառ դառնալ այն դեպքում, երբ բառեր ենք փոխ առնում այլ լեզուներից: Վերը մենք ասել ենք, որ տարբեր լեզուներ տարբեր էլ հնչյունական բազա ունեն. և, ահա, երբ մի լեզու մի ուրիշ լեզվից վերցնում է այնպիսի մի բառ, որի որևէ հնչյունը վերցնողի արտասանական բազայում գոյություն չունի, ապա այդ հնչյունը փոխում է իր ունեցած մի ուրիշ հնչյունով, որը քիչ թե շատ նմանություն ունի դրա հետ: Օրինակ՝ եթե ռուսները վերցնելու լինեն հայերեն ձի բառը, ապա՝ քանի որ ձ չունեն, պետք է այդ բառը դարձնեն դփի, ինչպես կատարում են այնպիսի հայերեն ազգանունների և անունների հետ, ինչպիսիք են. Զանիկյան (Жаникян), Զոնիկ (Зоник), և այլն: Ծիշտ այդ ձևով հին հունարենի Θεοδωρος անունը վերցրել ենք և՛ մենք, և՛ առանձին, բայց մենք բառասկզբի Թ-ն դարձրել ենք ք (Թեոդորոս), իսկ ռուսները՝ Ф (Феодор):

Հնչյունափոխական գործոն կարող է լինել նաև այսպես կոչված ժողովրդական ստուգաբանությունը կամ ժողովրդական իմաստավորումը: Շատ տերմիններ կամ հատուկ անուններ իրենց նախնական իմաստով այլևս չգիտակցվելով՝ նոր իմաստավորում են ստանում և դրա համապատասխան էլ փոխում իրենց ձևը. ինչպես՝ Արագած անունը, որ աղբրեջաներում՝ նախ՝ դարձել է Արագազ (ծ չլինելու պատճառով), ապա՝ այդպիսի իմաստավորում ստանալով՝ դարձել է Ալագջոզ (կարմիր աչք): Այդպես՝ ռուսերեն опиѣка «սխալ» բառը հին հայ առևտրականների լեզվում դարձել է հաշիվկա, կապվելով հաշիվ հայերեն բառի հետ. ռուսերեն сведетель «վկա» բառը, որ կազմված է водать «գիտենալ» բառից՝ իմաստավորվելով իբրև տեսնող՝ դարձնել է свидетель և այլն: Ժողովրդական իմաստավորման գերազանցապես ենթարկվում են

հատուկ անուններն ու գիտատեխնիկական տերմինները, թեև չեն բացառվում նաև սովորական բառերը:

Հնչյունափոխական կարևոր երևույթ է առնամանությունը (ասիմիլացիա): Այդ աչն երևույթն է, երբ բառի կազմում եղած մի որևէ հնչյուն ազդելով նույն բառի մի այլ հնչյունի վրա, նմանեցնում կամ նույնացնում է իրեն: Հենց այն պատճառով, որ առնամանության արդյունքը կարող է լինել կամ երկու տարբեր հնչյունների լիովին նույնացում կամ միայն նմանեցում, առնամանությունը բաժանում են երկու կարգի՝ մասնակի և լիակատար: Առնամանությունը լիակատար է, երբ բառի մեջ եղած մի հնչյուն՝ ազդելով մի ուրիշի վրա՝ լիովին նույնացնում է իրեն, ինչպես՝ բոկիկ>բորիկ, ուր նախորդ բ-ի ազդեցությամբ կ-ն դարձել է բ, ռուսերեն оѣна>оѣна, лѣѣно>лѣѣно (հյուսիսային ռուսերեն խոսվածքներում), որոնց մեջ Խ-ի ազդեցությամբ ք-ն դարձել է նույնպես ն:

Մասնակի առնամանությունը բառի մեջ եղած մի հնչյունի ազդեցությամբ մի ուրիշի նմանեցումն է այդ ազդող հնչյունին: Այդ նմանեցումը կարող է կատարվել երեք ուղղությամբ. ա) երբ մի հնչյուն ազդելով մյուսի վրա՝ փոխում է նրա արտասանության տեղը՝ մոտեցնելով իր արտասանության տեղին, օրինակ՝ ան-բիծ>ամբիծ, անբախտ>ամբախտ, այդպես և յան հոլովման բառերի գործիականը, ուր ն-ն դարձել է մ (արյուն, արչանք>արչամբ, քաջություն, քաջությամբ>քաջությամբ և այլն). այս բոլոր դեպքերում էլ շրթնային բ-ն ազդելով առանջնալեզվային ն-ի վրա, փոխել է նրա տեղը, դարձրել նույնպես շրթնային, որից և ստացվել է մ: բ) Երբ մի հնչյուն՝ ազդելով մյուսի վրա՝ նմանեցնում է իրեն ըստ ձայնեղության, այսինքն՝ եթե ազդողը ձայնեղ է՝ ազդվողն էլ ձայնեղանում է, եթե խուլ է՝ ազդվողն էլ խուլ է դառնում և, վերջապես, եթե ազդողը շչական է կամ շնչեղ՝ ազդվողն էլ դառնում է այդպիսին, օրինակ՝ զքողել>սփողել, ուր զ-ն խուլ է դարձել փ-ի ազդեցությամբ, ամպ>ամբ, բնկեր>բնգեր, ռուսերեն՝ сѣпаты>зѣпаты «անել» որոնց մեջ պ, կ, ս խուլերը ձայնեղացել են նախորդ կամ հաջորդ ձայնեղների ազդեցությամբ. ծանոթ բառից՝ ծանաչել>ճանաչել, ուր շ-ի (թ-շ) ազդեցությամբ ծ-ի ս բաղադրիչը դարձել է շ և ստացվել է այդպիսով ց և այլն: գ) Երբ մի հնչյուն՝ ազդելով մի ուրիշի վրա՝ նմանեցնում է իրեն ըստ արտասանության եղանակի, այսինքն՝ եթե ազդողը պայթական է, ազդվողն էլ դառնում է պայթական կամ՝ ընդհակառակն, ինչպես՝ ժողովրդական լեզվում ավտո>աֆտո>ափտո, հորալ>հա-

րաֆ > հարափ, շկաֆ > շկափ > շկապ և այլն: Այդ ճանապարհով է պարսկերեն բ-ն հայերենում դարձել վ baver > վաւեր և նման բառերում:

Առնմանության մի տեսակն է նաև ձայնավորների ներդաշնակությունը, որ շատ տարածված է թյուրքական լեզուներում. այդ լեզուներում բառի կամ բառաձևի (հոլովական, խոնարհման ձևեր) ձայնավորը պայմանավորված է բառարմատի ձայնավորով. եթե բառարմատի ձայնավորը ետնալեզվային է կամ միջնալեզվային (մասնագիտական գրականության մեջ դրանք կոչվում են sakil «ծանր»), ապա՝ բառին ալվելացող մասնիկի ձայնավորն էլ պետք է լինի այդ կարգի. օրինակ՝ ադրբեջաներեն баг «այգի» հոգնակի՝ баглар, ода «սենյակ» հոգն. բացառական՝ ода-лар-дан: եթե, ընդհակառակն, բառարմատի ձայնավորը առաջնալեզվային է («թեթև»), ապա՝ մասնիկի ձայնավորն էլ պետք է առաջնալեզվային լինի. ինչպես՝ әв «տուն» հոգն. ուղղական՝ әв-ләр, дәрс «դաս», բացառական՝ дәрс-тән և այլն: Այս երևույթը գոյություն ունի նաև հայերեն մի քանի բարբառներում (Մեղրի, Ագուլիս և այլն):

Առնմանության հակառակ երևույթն է տարեմանությունը (դիսիմիլացիա), երբ բառի կազմում եղած երկու նույն կամ նման հնչյուններից մեկը փոխվում, վերածվում է մի այլ հնչյունի. օրինակ՝ վերը հիշած բոկիկ > բոբիկ բառում կ > բ փոփոխությունից հետո երկու բ-երից մեկը դարձել է պ. բոբիկ > բոպիկ, հմմտ. բանալ > բանակ, շունչ > սունչ և ուսերեն՝ велблуд > верблуд «ուղտ». վրացերենում տարնմանությամբ մի բառի մեջ եղած երկու բ-երից մեկը մշտապես, որպես կանոն, վերածվում է լ-ի, ինչպես՝ Գրիգոր → վրացերեն՝ Գրիգոլի և այլն:

Թե՛ առնմանությունը, և թե՛ տարնմանությունը կարող են լինել առաջընթաց և ետընթաց: Առաջընթաց է այն առնմանությունը կամ տարնմանությունը, երբ նախորդ հնչյունն է ազդում հաջորդի վրա, ինչպես բոկիկ > բոբիկ. բանալ > բանակ և այլն: Ետընթաց է, երբ հաջորդ հնչյունն է ազդում նախորդի վրա, ինչպես՝ ծանաչել > ճանաչել, շունչ > սունչ և այլն:

Հնչյունափոխության մեջ ուշագրավ երևույթ է նաև հնչյունների դրափոխությունը (մետաթեզիս), երբ բառի կազմում եղած հնչյունները փոխում են իրենց տեղերը. օրինակ՝ հին խստոր դարձել է սըխտոր, կապեռ > կարպեռ, անալի (ան-աղի) > ալանի, ուսերենում՝ լեհերենից վերցրած talerz ձևից՝ тарелка «պնակ» և այլն: Հաճախ պատահում է, որ մի հնչյունի մտապատկերը մեր գիտակցու-

թյան մեջ ավելի շուտ է զարթնում, քան հարկավոր է, որի շնորհիվ էլ նույն հնչյունն արտասանվում է իր տեղից առաջ և իր տեղում. օրինակ՝ լատիներեն thesaurus «գանձ» բառից ստացվել է ֆրանսերեն trésor (նույն իմաստով), որի մեջ t-ից հետո ավելացել է r վերջին r-ի ազդեցությամբ, հայ. ժող. ախանջ > անկանջ և այլն: Կա նաև հակառակը, երբ հնչյունն արտասանվում է իր տեղում, բայց դրանից հետո էլ նրա մտապատկերը շարունակում է մնալ, որի շնորհիվ էլ նույն հնչյունն արտասանվում է երկրորդ անգամ. օրինակ՝ կանաչ > կանանչ, ճանաչել > ճանանչել և այլն:

Մինչ այժմ հիշած փոխազդեցական հնչյունափոխության տեսակները ցույց են տալիս, որ կոնկրետ հնչյունական փոփոխությունը կարող է առաջանալ այլևայլ պատճառներով: Բայց հիշված տեսակներով դեռևս չեն վերջանում բոլոր կարգի փոխազդեցական հնչյունափոխությունները: Մենք այստեղ հիշել ենք միայն դրանցից ամենակարևորները. կան դարձյալ բազմաթիվ փոխազդեցական հնչյունական փոփոխություններ (հնչյունի կրկնություն, բառի կրճատում և այլն), որոնք նույնիսկ լիովին ընդգրկել ու արձանագրել դժվար է: Այս տեսակետից մոտենալով՝ կարելի է ասել, թե փոխազդեցական հնչյունափոխության պատճառները չափազանց բազմազան, գրեթե անսահմանափակ են. այդ կարգի հնչյունափոխություն կարող են առաջացնել այն բոլոր հանգամանքները, որոնցով այս կամ այն չափով պայմանավորված է տվյալ հնչյունն իր արտասանությամբ, պատկերացմամբ, դիրքով և այլն:

28. ՀԱՄԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԸՆԴՀԱՆՐԱՅՈՒՄ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՄ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՆՁՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Հնչյունական այն կոնկրետ փոփոխությունները, որոնց ծանոթացանք, կարող են պատմական որոշ ժամանակաշրջանում աստիճանաբար տարածվել, ընդգրկել նորանոր օրինակներ ու դեպքեր և այդպիսով ընդհանուր երևույթ դառնալ: Այս բանը միանգամից չի կատարվում. նա, ինչպես ասել ենք, մի անընդհատ, աննկատելի ու տևական պրոցես է, ինչպիսին հանդիսանում է և լեզվի զարգացումն ամբողջությամբ վերցրած: Բայց ինչպես է կատարվում այդ տարածումը: Վերը բերած մեր օրինակները սովորաբար սահմանափակված էին մեկ կամ մի քանի բառերով, թեև որոշ օրինակներ էլ շատ մեծ տարածում են ստացել արդեն: Յույց տալու համար, թե ինչպես սկզբից մի կամ մի քանի բառեր ընդգրկող

փոխադրեցական հնչյունափոխությունը կարող է աստիճանաբար տարածվել և ընդհանրանալ, անհրաժեշտ է ծանոթանալ հնչյունափոխական մի այլ երևույթի հետ: Այդ երևույթը լեզվաբանության մեջ կոչվում է համաբանություն կամ նմանակություն (անալոգիա), որ համառոտակի կարող ենք բնութագրել հետևյալ ձևով: Հակառակ մինչ այժմ հիշած փոխադրեցական հնչյունափոխություններին, որոնք կատարվում էին մի բառի արտասանության հետ կապված որոշ հանգամանքների շնորհիվ և որոնք պայմանավորված էին հենց այդ իսկ բառի հնչյունական կազմով, համաբանական փոփոխությունները, որպես օրենք, կատարվում են նաև ուրիշ բառերի ազդեցությամբ: Այսպես, օրինակ, գրաբարում մենք ունենք բարձր և ցած բառերը, որոնք, իբրև հականիշներ, որոշ փոխադարձ կապի մեջ են իրար հետ: Ժամանակի ընթացքում բարձր բառի ազդեցությամբ ր է ստացել նաև ցած բառը և դարձել ցածր: Այսպես էլ սեպտեմբեր բառը՝ յուր գործածությամբ հաճախ կապված լինելով հոկտեմբեր բառի հետ՝ վերջինս, այլև դեկտեմբեր բառի ազդեցությամբ ժողովրդական խոսակցական լեզվում դարձել է սեկտեմբեր: Այդպիսի համաբանության արդյունք է գրաբարյան առնեմ բայի ապառնիի *արարցես > արացես և այլ ձևերի մեջ կատարված ր > ս փոփոխությունը, որ առաջացել է գրեցես, գործեցես և այլ ձևերի նմանությամբ: Ծիշտ այդպիսի համաբանությամբ հուաներենում այժմ հաճախ ասվում է **ХОЧЕМ** փոխանակ՝ **ХОТИМ** «ուզում ենք», **ПЛАЧЕМ** «լալիս ենք» և նման բառերի շնորհիվ: Այս և այսպիսի բազմաթիվ օրինակներ ցույց են տալիս, որ հնչյունական փոփոխությունը կարող է կատարվել ոչ միայն բառի հնչյունակազմի և արտասանության հետ կապված հանգամանքների շնորհիվ, այլև բոլորովին այլ բառերի ազդեցությամբ՝ համաբանության շնորհիվ: Ըստ որում, համաբանության ենթարկվել կարող են կամ իմաստով ու գործածությամբ իրար հետ կապ ունեցող բառերը (բարձր-ցածր, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր), կամ քերականական-ձևաբանական տեսակետից իրար կապակցվող բառաձևերը (արարցես > արացես-գրեցես և այլն), կամ, վերջապես, հնչյունական կազմով իրար հետ որոշ նմանություն ունեցող և իրար հետ հաճախ գործածվող բառերը (հմմտ. եղր-մեղր փոխանակ՝ եղ (>յուղ)-մեղր): Համաբանության այս հնչյունափոխական դերը լեզվաբանության մեջ վաղուց արդեն ուշադրություն է դրվել և բոլորի կողմից էլ ընդունված է: Սակայն, այդ դերը սովորաբար սահմանափակել են հենց նրանով, որ արձանագրել են, թե համաբանության

շնորհիվ ևս կարող են առաջանալ հնչյունափոխություններ կամ, ինչպես կտեսնենք, նաև բացառություններ: Մինչդեռ իրականում համաբանության դերը շատ ավելի մեծ է ոչ միայն հնչյունափոխության, այլև լեզվի զարգացման պրոցեսում՝ ընդհանրապես: Համաբանությունը հանդես է գալիս ոչ միայն իբրև հնչյունական փոփոխություններ կամ բացառություններ առաջացնող, այլև, որ ավելի կարևոր է, ընդհանրություններ առաջացնող երևույթ: Քերականությանը և լեզվի ծաղմանը նվիրված գլուխներում մենք ավելի հանգամանորեն ենք խոսելու համաբանության դերի մասին. այստեղ մեզ անհրաժեշտ է տեսնել, թե ինչ դեր կարող է խաղալ նա հնչյունական փոփոխությունների ընդհանրացման պրոցեսում: Վերցնենք այսպիսի օրինակ. գրաբարում անցյալ կատարյալը ց-ով կազմող բոլոր բազմավանկ բառերը ապառնիում այդ ց-ն դարձնում են ս (գրեմ-գրեցի-գրեսցես, սիրեմ-սիրեցի-սիրեսցես և այլն). այդ փոփոխությունն արդյունք է այն բանի, որ ապառնիի մի շարք ձևերում իրար մոտ ստացվել են երկու ց (գրեցցես, գրեսցես, գրեցցուք, գրեսցեն), և այդ երկու ց-երից մեկը՝ տարնմանության շնորհիվ դարձել է ս (գրեցցես > գրեսցես): Այս, իհարկե, նախապես եղել է փոխադրեցական հնչյունափոխություն, իբրև այդպիսին էլ, բոլոր բառերում միանգամից չի կատարվել, այլ, նախ՝ կատարվել է, անշուշտ, մեկ կամ մի քանի բառերում, ապա՝ դրանց նմանությամբ տարածվել նաև մնացյալ նույն կարգի բառերի վրա և ընդհանրացել. բայց այդ ընդհանրացումով դեռ ամեն ինչ չի վերջացել: Հենց այն պատճառով, որ ապառնիի վեց ձևերի մեջ չորսում կատարվել է այդ փոփոխությունը իրար կողքի գտնվող երկու ց-երի տարնմանությամբ և այդպիսով ապառնի ձևերի մեջ այդ գերիշխող է դարձել, ց-ն փոխվել է ս-ի նաև հոգնակի երկրորդ դեմքում, ուր ունենք ցց և ոչ՝ ցց (գրեցջիք > գրեսջիք): Այսպիսով՝ ապառնիի ձևերի մեջ համաբանությամբ ստացվել է ընդհանրացում, որի շնորհիվ կատարյալի ց-ն դառնում է ս ոչ միայն ց-ից անմիջապես առաջ լինելով, այլև՝ առհասարակ որևէ բաղաձայնից (ջ) առաջ չլինելով: Այսպես՝ առաջին դեմքում ց-ն մնում է անփոփոխ, որովհետև նրան անմիջապես հաջորդում է ձայնափոք (գրեցից), իսկ մյուս ձևերում ց-ն դառնում է ս, որովհետև նրան անմիջապես հաջորդում է բաղաձայն (գրեսցես, գրեսցես, գրեսցուք, գրեսջիք, գրեսցեն): Նշանակում է, հայտնի պատճառով կատարված հնչյունական մասնակի փոփոխությունը համաբանության շնորհիվ տարածվել է նորանոր օրինակների ու դեպքերի վրա

և աստիճանաբար ընդհանրացել: Վերցնենք մի օրինակ էլ ժամանակակից գրական հայերենից. մենք մի անգամ ասել ենք արդեն, որ-ուրյուն մասնիկի մեջ յ-ի ազդեցությամբ ք-ն քմայնացել է, ապա՝ աստիճանաբար մոտեցել ց-ին, և այժմյան գրական արտասանությամբ -ուրյուն մասնիկի մեջ ունենք ավելի շուտ ց, քան թե ք: Որ բաղաձայնները յ-ից առաջ լինելով կարող են քմայնանալ, այդ կարող ենք ցույց տալ բազմաթիվ օրինակներով. ինչպես ատյան, մատյան, անկյուն և այլն, որոնց բոլորի մեջ էլ զգալի է տ, կ բաղաձայնների քմայնացումը (փափկացումը), բայց որ այդ քմայնացումը կարող է ինքնին հասնել ք>ց հնչյունափոխության, մենք հայերենի ուրիշ օրինակներից չգիտենք: Ինչպես՝ բացատրել ուրեմն. շատ հավանական է, որ ք-ի քմայնացումից հետո, այդ քմային ք-ն դարձել է ց այնպիսի բառերում, որոնց մեջ -ուրյուն մասնիկից առաջ ունենք ց. ինչպես՝ խոսակցություն, մասնակցություն, կացություն, մրցություն և այլն, որոնց թիվը փոքր չէ: Եվ ահա, հենց այդ ց-ի ազդեցությամբ ստացված ամամասնությունն աստիճանաբար համաբանության շնորհիվ տարածվել է արդեն իսկ փոփոխման պրոցեսի մեջ գտնվող -ուրյուն մասնիկի ք-ի վրա նաև այն դեպքերում, երբ բառի մեջ ց չկա, և այդպիսով՝ ընդհանրացել: Նշանակում է, փոխազդեցական կոնկրետ հնչյունական փոփոխությունները ժամանակի ընթացքում համաբանության շնորհիվ կարող են աստիճանաբար տարածվել և վերջապես ընդհանրանալ: Բայց հենց այն պահից, երբ հնչյունական փոփոխությունն ընդհանրանում է, մենք ունենք այլևս ոչ թե առանձնակի, փոխազդեցական հնչյունափոխություն, իբրև մասնավոր երևույթ, այլ ընդհանուր, կամ պատմական, հնչյունափոխություն: Ընդհանուր հնչյունափոխություն կոչվում են այնպիսի հնչյունական փոփոխությունները, որոնք ոչ թե սահմանափակվում են մեկ կամ մի քանի օրինակներով ու դեպքերով, այլ ընդգրկում են նույն կամ նման բոլոր դեպքերը և հենց դրանով իսկ առտացրվում լեզվի հնչյունական կազմի պատմական զարգացումը: Եթե փոխազդեցական այս կամ այն կոնկրետ հնչյունափոխությունը սահմանափակվում է փոքրաթիվ դեպքերով և հեշտությամբ կարող է բացատրվել իբրև այս կամ այն հանգամանքի անմիջական արդյունք (հնչյունի դիրքը, առնմանություն, բարդացում և այլն), ապա՝ ընդհանուր հնչյունափոխությունը ոչ միայն իր տարածմամբ ընդհանուր երևույթ է դառնում, այլև նրա անմիջական պատճառները միայն

գընվում, անդգալի են դառնում հենց այդ ընդհանրացման շնորհիվ:
Այսպես, եթե բոկիկ բառի կ>բ > պ (բոկիկ, > բորիկ > բոպիկ)
փոփոխությունը մենք հեշտությամբ կարող ենք բացատրել հենց իր
խոսկ՝ բառի հնչյունակազմով, ապա, օրինակ՝ գրաբարյան առերկ-
բարբառի օ դառնալը (աւր>օր, աւրենք>օրենք և այլն) մենք այլևս
չենք կարող այդպիսի մի կոնկրետ բառի հետ կապել. ճիշտ է, այդ
հնչյունափոփոխությունը ևս նախապես մասնավոր դեպքեր է ընդ-
գրկել և ապա՝ ընդհանրացել, բայց այդ ընդհանրացումից հետո
մենք այլևս չենք կարող գտնել, թե սկզբնապես ո՞ր բառում է կա-
տարվել այդ ու հետո տարածվել մյուսների վրա: Մյուս կողմից,
ընդհանուր հնչյունափոխությունը որքան էլ արագորեն տարածվի
և ընդհանրանա, այնուամենայնիվ անհրաժեշտ է պատմական մի
որոշ ժամանակաշրջան հենց այդ ընդհանրացման համար: Հան-
դես գալով նախ իբրև հնչյունափոխության մասնավոր, առանձնա-
կի երևույթ՝ որոշ ժամանակամիջոցում նա զեռևս աննկատելիոր-
են տարածվում է նորանոր դեպքերի վրա և պատմական միայն
որոշ շրջանում հանդես գալիս արդեն իբրև ընդհանրացած երևույթ:
Այս պատճառով էլ ընդհանուր հնչյունափոխությունը լեզվաբանու-
թյան մեջ կոչում են նաև պատմական հնչյունափոխություն:¹

Ընդհանուր հնչյունափոխության բազմաթիվ օրինակներ է տալիս հայերենը։ Այսպես՝ հին հայերենի բառակցքի ե ձայնավորը, որ հնում արտասանվել է իբրև է, ժամանակի ընթացքում դարձել է յե, ինչպես՝ երևալ՝ յերևալ, երեկ՝ յերեկ, ես՝ յես և այլն։ Այդպես
և՛ աւ երկրորդագծով բաղաձայնից առաջ դարձել է օ, ինչպես՝ տուն,
>տօն, աւղ>օղ, ձաւն՝ ձօն, և այլն։ Մակայն ընդհանուր հնչյունա-
փոխության լավագույն օրինակն են հանդիսանում այսպես կոչված
բաղաձայնների տեղաշարժները (nepeδοш, Lautverschiebung),
որոնցով հարուստ է հայերենը։ Այդ տեղաշարժների էությունը այն է,
որ երբեմնի ձայնեղ պայթականները ժամանակի ընթացքում վերած-
վել են խուլերի, կամ շնչեղացել են և այլն, որի հետևանքով էլ
փոխվել է լեզվի ամբողջ պայթական-բաղաձայնական համակարգը։
Պայթականների տեղաշարժը հայ բարբառներում բաժանվում է
երեք կարգի. 1) ձայնեղ պայթականներն ու կիսաշփականները

¹ Այդ ինքից չի նշանակում, թե փոխադրեցական հնչյունափոխումը թյուրները պատժականորեն հանդես եկող երեւութ չեն: Ընդհակառակն, թյուրները նույնպես պատժականորեն են առաջ գալիս, և հենց այդ տեսակէտից նրանք նույնպես պատժականորեն հնչյունական փոփոխութիւններ չպատժական: Էլ ընդունելի չէ ընդհանուր հնչյունական փոփոխութիւններին պատժանումը:

վերածվել են խուլերի. ինչպես՝ բերան > պերան, ան > ծու, ջուր > նուր և այլն: Այդպես է Ղարաբաղի, Հաղբուքի, Խոյի, Վանի և այլ բարբառներում: 2) Խուլերը ձայնեղացել են, իսկ ձայնեղները՝ շնչեղացել. ինչպես՝ պապ > բաբ, ծուխ > ձուխ, տատ > դադ, կերակուր > գերագուր, բերան > բ'երան (bheran), ան > ան, (jhu), դուռ > դ'ուռ (dhuṛ) և այլն: Այդպես են Համշենի, Ակնա, Արաբկիրի և այլ բարբառներ: 3) Ձայնեղները խլացել են, խուլերը՝ ձայնեղացել, ինչպես՝ բերան > պերան, ջուր > նուր, ան > ծու, բայց՝ պապ > բաբ, տատ > դադ, ծուխ > ձուխ և այլն: Այսպես են Կիլիկիայի բարբառի Մարաշի ենթաբարբառը և Զեյթունի Շորվայան թաղի խոսվածքը:¹

Բաղաձայնական տեղաշարժներով հարուստ են նաև գերմանական լեզուները, որոնց մեջ այդ տեղաշարժներն առաջ են բերել հնչյունական ամբողջ համակարգի խիստ փոփոխություն:

29. ՀՆՉՅՈՒՆԱԿԱՆ ՕՐԵՆՔ

Հնչյունական այդ ընդհանուր փոփոխությունների ուղամասնախորությունը ցույց է տալիս, որ հնչյունական փոփոխությունը իր զարգացմամբ ընդհանրության հասնելով՝ լեզվի տվյալ շրջանում հանդես է գալիս իբրև մի կանոնավոր օրինաչափություն, որ չի թուլատրում բացառություններ, ինչ-որ պատահականություններ: Իր տարածմամբ այդ ընդհանուր հնչյունափոխությունն ընդգրկում է նույն կարգի բոլոր դեպքերը և հենց այդպիսով իսկ դառնում հնչյունափոխական մի կուռ սիստեմ: Այդ ընդհանուր հնչյունափոխությունները լեզվաբանության մեջ կոչվում են հնչյունական օրենք: Անշուշտ՝ օրենք բառն այստեղ ունի պայմանական կիրառություն և այն չպետք է հասկանալ յուր սովորական իմաստով: Նա հանդիսանում է արդեն իսկ կատարված փոփոխությունների ձևակերպումը. մենք կարող ենք խոսել այս կամ այն հնչյունական օրենքի մասին այն ժամանակ միայն, երբ նա արդեն իսկ կատարված փաստ է դարձել լեզվի զարգացման տվյալ շրջանում: Բայց հենց այդ կատարված փաստն իրականում հանդես է գալիս որպես օրինաչափորեն ու հետևողականորեն կատարվող փոփո-

¹ Հայերենի բաղաձայնական տեղաշարժների մանրամասն քննությունը տես Ա. Ղաբիբյան, Հայերեն բարբառների գոսակարգման խընդիւրը, Պետհամալսարանի գիտ. աշխատություններ, Կ. XI, էջ 5—18:

խոթյունների մի կուռ ամբողջություն, հաճախ իբրև հետևանք ունենալով լեզվի ամբողջ հնչյունական համակարգի հեղաշրջումը: Այդ կատարվում է այն պատճառով, որ հնչյունական օրենքն ընդգրկում է ոչ թե մեկ կամ մի քանի առանձին դեպքեր, կամ առանձին հնչյուններ, այլ իրար հետ կապված հնչյունների ամբողջ խումբեր: Այսպես՝ վերը հիշած բաղաձայնների տեղաշարժը չի սահմանափակվում մի բ կամ դ հնչյունի փոփոխությամբ, այլ ընդգրկում է բոլոր պայթական ու կիսաշփական բաղաձայնները: Նույնպես և ալ երկբարբառի վերածումը օ ձայնավորի չի հանդիսանում մի ինքնաբավ երևույթ, այլ մի մոմենտն է հանդիսանում այն ընդհանրական պրոցեսի, որի շնորհիվ երկբարբառները վերանում են՝ վերածվելով պարզապես մեկական ձայնավորի (աւ > օ, աւ (օւ) > ու (ւ), ոյ > ու) կամ երկհնչյունի (եա > յա, ոյ > ույ): Իբրև լեզվի հնչյունական կազմի զարգացման շարժիչ ուժ հնչյունական օրենքը միանգամայն օրինաչափ և հետևողականորեն զարգացող ու գործող երևույթ է: Իբրև այդպիսին նա չի թուլատրում ոչ մի բացառություն, ոչ մի պատահականություն: Բայց այս չի նշանակում, իհարկե, թե հնչյունական օրենքը բացարձակ է և անսահմանափակ ու համայնապարփակ: Ո՛չ, իր զարգացման ընթացքում հնչյունական օրենքը, որքան էլ նա անդիմադրելի ուժ ունենա և որքան էլ ընդհանրական լինի, կարող է թուլատրել որոշ շեղումներ, որոնք, սակայն, ոչ թե պատահական բացառություններ են, այլ դարձյալ որևէ ուրիշ օրինաչափության արդյունք: Այսպես, օրինակ, նախորդ հատվածում մեր հիշած բաղաձայնական տեղաշարժների յուրաքանչյուր տեսակը հանդիսանում է մի կուռ հնչյունական օրենք: Բայց դրանցից ոչ մեկն էլ հայերենի համար բացարձակ ու համապարփակ չէ. եթե առաջին տեղաշարժը տարածվում է, ասենք, Ղարաբաղի, Վանի և մի քանի ուրիշ բարբառների վրա, ապա չի տարածվում մնացյալ բարբառների վրա: Տեղաշարժների երկրորդ տեսակը տարածվում է մի քանի ուրիշ բարբառների, բայց ոչ Ղարաբաղի, Վանի, Խոյի և այլ բարբառների վրա: Այդպես էլ, շափազանց մեծ տարածում ստացած՝ ձայնեղների խլացումը Ե-ից հետո (վարդ > վարթ, բարձ > բարց և այլն), չի տարածվել Մեղրու, Աղուլիսի, Կարճևանի, Թբիլիսիի և Արթվիկի բարբառներում, որոնց մեջ Ե-ից հետո ձայնեղները անփոփոխ են մնացել (վարդ -- վարդ, բարձ -- բարձր և այլն): Նշանակում է, հնչյունական օրենքը կարող է սահմանափակվել տեղով. այն հնչյունափոխությունը, որ օրինաչափ երևույթ է մեկ տեղի համար, կարող է բոլորովին չլինել մի

այլ տեղում: Տեղի այս սահմանափակումը պատմական երևույթ է և տարբեր ժամանակներում տարբեր դեր կարող է խաղալ: Ֆեոդալական հասարակության մեջ տեղային տարբերությունները շատ ավելի մեծ ու բազմազան են լինում շնորհիվ այն բանի, որ ֆեոդալիզմի ժամանակ երկրի մասնատվածությունը շատ ավելի ուժեղ է: Բուրժուական հասարակարգում այդ տեղայնացումը համեմատաբար նվազ դեր է խաղում ազգի և ազգային լեզվի գոյության պայմաններում, թեև երբեք էլ չի վերանում և չի էլ կարող վերանալ: Վերջապես՝ սոցիալիզմի դարաշրջանում տեղայնացումը լիովին վերանում է և ազգային լեզուն դառնում է ամբողջ ազգի սեփականությունը: Դրան համապատասխան էլ լեզվի մեջ կատարվող յուրաքանչյուր փոփոխություն, այդ թվում նաև հնչյունական փոփոխությունները, ընդհանուր է տվյալ լեզվին՝ ամբողջ այն տերիտորիայում, որտեղ խոսում են նրանով: Տեղային սահմանափակումն, այսպիսով, լիովին վերանում է սոցիալիզմի դարաշրջանում:

Հիշենք այլ կարգի դեպքեր. վերը հիշած բաղաձայնների տեղաշարժները, չնայած իրենց օրինաչափ բնույթին, պարտադիր չեն նաև բոլոր ժամանակների համար: Օրինակ՝ թեև գրաբարյան ձայնեղները ժամանակակից գրականում *բ-ից* հետո դարձել են խուլ, բայց մեր լեզվի մեջ նոր մտած բառերն այդ փոփոխությանը չեն ենթարկվում, օրինակ՝ հին հայերեն կարգ բառը մենք արտասանում ենք կարբ, բայց մեր լեզվի մեջ նոր մտած արգոսկենա բառում *գ-ն* արտասանում ենք գ, այն պատճառով, որ *բ-ից* հետո բաղաձայնների խլացման օրենքը այլևս դադարել է գործելուց: Նա կատարվել է որոշ ժամանակաշրջանում և ապա՝ դադարել: Դրանով է բացատրվում նաև այն, որ ժամանակակից գրական հայերենում բազմաթիվ հայերեն բառերի մեջ նույնպես այդ փոփոխությունները չեն կատարվել: Այն բառերը, որոնք մտել են մեր լեզվի մեջ ժողովրդի խոսակցական լեզվից, օրինաչափորեն ենթարկվել են այդ օրենքին (վարդ>վարթ, մարդ>մարթ, Թադաւոր>Թաքավոր, բարձ>բարց և այլն), իսկ այն բառերը, որոնք մեր գրական լեզուն մտել են գրական ճանապարհով՝ գրաբարից, չեն ենթարկվել այդ օրենքին (հարգել, արձագանք, խուզող, և այլն): Ուրեմն, հնչյունական օրենքը սահմանափակվում է նաև ժամանակով: Այն օրենքը, որ հատուկ է տվյալ լեզվի զարգացման այս փուլին, կարող է հատուկ չլինել մյուս փուլերին: Վերջապես, հնչյունական օրենքը կարող է սահմանափակվել նաև ուրիշ հըն-

չյունական օրենքներով. այսպես, օրինակ՝ հայերեն *ջ-ն* Մեղրու բարբառում մնում է անփոփոխ (արջ>առջ, աջ>աջ և այլն), բայց եթե գտնվում է *բ-ից* առաջ (ջբ), նրա հետ միասին տալիս է շկ. (մեջք>մաշկ, քաջք>քաշկ և այլն): Նույնպիսի շեղում կարող է կատարվել նաև համաբանության շնորհիվ, օրինակ՝ ժողովրդական լատիներեն canem, capram, caballum, cantor բառերից ստացվել են ֆրանսերեն chien «շուն», chèvre «այծ», dieval «ձի», chantre «երգեցիկ», որոնց մեջ *ս-ն* դարձել է ch (շ). բայց vincat ձևից ստացված ֆրանսերեն vainque «հաղթի» ձևում այդ փոփոխությունը չի կատարվել, որովհետև համաբանության շնորհիվ պահպանվել է *ս-ն* նույն բայի մյուս ձևերի ազդեցությանմբ (vendre, vendu և այլն): Հետևաբար, զանազան հնչյունափոխական օրենքներ կարող են խոչընդոտ հանդիսանալ այս կամ այն հնչյունական օրենքի բացարձակ տարածմանը: Այսպիսով կարող են ստացվել որոշ շեղումներ այս կամ այն հնչյունական օրենքից, որոնք, սակայն, պատահականություններ չեն, այլ արդյունք լեզվի զարգացման տվյալ շրջանում գոյություն ունեցած այլևայլ երևույթների, որոնք նույնպես օրինաչափ են այդ լեզվի զարգացման տվյալ շրջանում:

Այս բոլորից հետևում է, որ լեզվի հնչյունական կազմի, ինչպես և ամբողջ լեզվի, զարգացումը կատարվում է պատմականորեն առաջացող օրինաչափությունների շնորհիվ և որ, լեզվի զարգացման և ոչ մի շրջանում էլ այս կամ այն օրինաչափությունը հանդես չի գալիս իբրև մի ինքնաբավ, առանձին ու մեկուսացած հերույթ, այլ փոխադարձաբար կապված ու պայմանավորված է երևույթ, այլ փոխադարձաբար կապված ու պայմանավորված է բազմաթիվ ու բազմատեսակ օրինաչափությունների հետ: Լեզվի հնչյունական համակարգի զարգացումը արդյունք է մի ամբողջ շարք օրինաչափությունների միասնական գործունեության: Բայց ինչպե՞ս են առաջանում այդ օրինաչափությունները, ինչո՞վ է պայմանավորված այս կամ այն հնչյունական օրենքի առաջացումը:

Վերը մենք ստացինք արդեն, որ մասնավոր, փոխազդեցական հնչյունափոխությունները տարածվում, ընդհանրացում են ստանում համաբանության շնորհիվ: Բայց ինչպե՞ս է, որ այս կամ այն հնչյունափոխությունը համաբանությամբ ընդհանրանում է, ինչպես գրաբարյան ապառնիի ցց>սց-ն, իսկ մի ուրիշը չի ընդհանրանում: Այս բանի համար կան զանազան պատճառներ, որոնցից հիմնականները կարող ենք համարել երեքը: Առաջին, համաբան-

նության համար անհրաժեշտ նախապայմանը միանման ղեպքերի շատութիւնն է: Որպեսզի այս կամ այն հնչյունափոխութիւնը տարածում ստանա, պետք է, որ այդ հնչյունափոխութիւնն առաջացնող ղեպքերը (բառաձև, քերականական ձև և այլն) բազմաթիւ լինեն, կազմեն որոշ զգալի քանակ: Այսպես, գրաբարյան հիշյալ ցց>սց փոփոխութիւնը թեև նախապես առաջացած պետք է լինի մի կամ մի քանի բառերում, բայց նա հեշտութեամբ կարող էր տարածվել հենց այն պատճառով, որ ապառնիում ցց ունեցող բառերը չափազանց մեծ թիւ են կազմում: Այդպես և՛ ժամանակակից հայերենի -ութիւն մասնիկում ք-ի քմայնացումն ու ապա՝ ց-ին մոտենալը, ինչպես ասել ենք, նախ՝ տեղի է ունեցել այնպիսի բառերում, որոնց մեջ կա ց. բայց այդ բառերն արդեն մի բաժական ղգալի թիւ են կազմում և երբ համաբանութեամբ այդ կարգի բոլոր բառերում ց-ի առնամանութեամբ կատարվում է հիշյալ մասնակի հնչյունափոխութիւնը, ապա մենք ստանում ենք ք> ց հնչյունափոխութեան բազմաթիւ նման ղեպքեր: Այնուհետև, քանակապես ղգալի դարձած այդ հնչյունափոխութիւնը կրկին համաբանութեամբ տարածվում է-ութիւն մասնիկն ունեցող նաև մյուս բառերի վրա և այդպիսով՝ ընդհանրանում՝ հանդես գալով իբրև ընդհանուր օրինաչափութիւն: Իբրեւք հակառակ օրինակներ. գրաբարյան բոկիկ բառը դարձել է բոբիկ. մինչև այժմ մենք այդ հնչյունափոխութիւնը դիտել ենք իբրև առնամանութիւն, բայց իրականում այդ արդյունք է միաժամանակ և՛ առնամանութեան, և՛ տարնմանութեան: Եթե մի կողմից՝ ք-ն իրեն է նմանացրել կ-ն, ապա՝ մյուս կողմից՝ հենց երկու կ-երից մեկն էլ տարնմանեցրել է մյուսին: Որ այդ այդպես է, պարզապես երևում է այն բանից, որ այդ բառի արմատում (բոկ) այդ նույն փոփոխութիւնը չի կատարվել, որովհետև այդտեղ այլևս երկու կ չունենք: Արդ, որպես-դի կ>ք հնչյունափոխութիւնը տարածվել, մենք պետք է ունենա-լինք որոշ թիւով նման ղեպքեր, այսինքն՝ այնպիսի բառեր, որոնց սկզբում լինել ք, իսկ հաջորդ երկու վանկում՝ երկու կ. բայց քա-նի՝ այդպիսի բառ կարող ենք գտնել, մանավանդ եթե նկատի ունենանք նաև վանկերի քանակն ու տեսակը (երկու վանկ, որոնցից առաջինը բաց է, երկրորդը փակ): Այդպես է նաև ք>ս փո-փոխութիւնը առաջես > առաջես, առաջէ> առաջէ և այլ բայաձևերում, որ կատարվել է համաբանութեամբ. բայց որպեսզի քց>սց փոփոխութիւնը հանդես գար իբրև ընդհանուր օրենք, պետք է ունենայինք դոնե մի քանի նման բայաձևեր՝ ուրիշ բայե-

րից, այսինքն՝ պետք է ունենայինք այնպիսի բայեր, որոնք ա-պառնիի այդ ձևերում ունենային երկու ք, որոնցից մեկը՝ ց-ից անմիջապես առաջ: Նշանակում է, համաբանութեան և քնդան-րացման առաջին ճախապայմանը տվյալ մասնակի հնչյունափո-խութիւնն առաջացնող միանման ղեպքերի քանակական շատու-թիւնն է:

Երկրորդ նախապայմանը, որ նույնքան կարևոր է, որքան առաջինը, տվյալ լեզվով խոսող հանրութեան վերաբերմունքն է այս կամ այն մասնակի հնչյունափոխութեան նկատմամբ: Մեզա-նից յուրաքանչյուրը խոսողութեան պրոցեսում կարող է կատարել այս կամ այն մասնակի հնչյունափոխութիւնը, բայց դա, բնա-կանաբար, չի ազդի մեր լեզվի վրա, որովհետև կրում է և՛ պա-տահական, և՛ անհատական բնույթ: Այսպես օրինակ, որեւէ մեկը խոսելու ժամանակ ականջ ասելու փոխարեն մի անգամ կարող է ասել ականձ. բայց սա պատահական է, որովհետև հենց այդպես արտասանողը միշտ արտասանում է ականջ և այդ ջ>ձ փոփոխու-թիւնը միայն մի անգամ է գործածել և պատահաբար: Դա նաև անհատական է, որովհետև մշուսները բոլորն էլ ձիշտ կերպով արտասանում են ականջ: Այդ պատճառով էլ տվյալ արտասանու-թիւնը (ականջ> ականձ) մենք պարզապես համարում ենք սը-խալ և կոչում ենք լեզվի սայքափում: Կարող է հնչյունափոխու-թիւնը լինել անհատական, բայց ոչ պատահական: Այսպես, շատ հաճախ այս կամ այն անհատը չի կարողանում արտասանել որեւէ հնչյուն. հատկապես մանուկների մոտ ղգալի է ք-ի փոխարեն լ արտասանելը, որ կարող է լինել նաև մեծերի մոտ: Այդ, ինչպես դիտենք, համարվում է արատ և մեծ մասամբ, երբ շարունակվում է նաև հասուն տարիքում, արդյունք է լեզվի արատի (թլմատու-թեան): Այդ փոփոխութիւնը (օր.՝ ք> լ) այլևս պատահական չէ, որովհետև տվյալ խոսողը ոչ թե մի ղեպքում միայն, պատահա-բար է կատարում այդ, այլ միշտ և հետևողական կերպով: Այս երկու ղեպքում էլ, սակայն, մենք ոչ մի երաշխիք չունենք, որ տը-վյալ հնչյունափոխութիւնը (պատահական, թե հետևողական) կընդհանրանա, որովհետև նա հատուկ է միայն այս կամ այն մարդուն, այսինքն՝ բացառապես անհատական է: Որպեսզի այս կամ այն հնչյունափոխութեան ընդհանրանա, առաջին հերթին անհրաժեշտ է, որ հենց ինքը, այդ հնչյունափոխութիւնը լինի ոչ թե անհատական, այլ ընդհանուր՝ տվյալ լեզվով խոսող հանրու-թեան համար: Օրինակ, այժմյան հայերենում երբեմնակի գործած-

վող շոսսե (խճուղի) բառը ունի երկու ձև: Գրական բանավոր խոսքի մեջ նա գործածվում է շոսսե ձևով, իսկ ժողովրդական խոսակցական լեզվում նա գործածվում է շոջ ձևով, որովհետև ժողովրդի բացարձակ մեծամասնությունն այդպես է արտասանում: Շատ ուշագրավ է, որ շոսսե ձևը գործածող ինտելիգենտը ժողովրդի հետ խոսելիս, սովորական խոսակցության ժամանակ գործածում է շոջ ձևը, որ հարազատ է ժողովրդին: Ընդհակառակն, սովորաբար շոջ ձևը գործածող շոֆերը կամ գյուղացին հանդիսավոր խոսակցությունների ժամանակ (ժողով, նիստեր և այլն) գործածում է շոսսե ձևը: Այդպես էլ յուրաքանչյուր հնչյունական փոփոխություն, որպեսզի հանդես գա իբրև հնչյունափոխական կայուն երևույթ, պետք է դադարի պատահական և անհատական լինելուց: Այս նշանակում է, որ տվյալ մասնակի հնչյունական փոփոխությունը պետք է կատարվի այդ լեզվով խոսող հանրության գոնե զգալի մեծամասնության կողմից, որպեսզի փոքրամասնությունն էլ աստիճանաբար դրան հետևի և, այդպիսով, տվյալ հնչյունափոխությունը ընդհանուր դառնա բոլորի համար: Իսկ դրա համար էլ անհրաժեշտ է, որ այս կամ այն հնչյունափոխությունը կատարվի ոչ թե մի անգամ, պատահական կերպով, իբրև «լեզվի սայթաքման» արդյունք, այլ կատարվի հաճախ, հետևողական կերպով և աստիճանաբար վերածվի մշտական երևույթի: Հետևաբար, հնչյունական օրենքի առաջացման մյուս նախապայմանն այն է, որ այս կամ այն կոնկրետ հնչյունափոխությունը մշտապես կատարվող և բնդհանուր երևույթ լինի տվյալ լեզվով խոսող հանրության համար: Որևէ հնչյունափոխություն վերը հիշած նախապայմանի առկայությամբ համաբանության շնորհիվ տարածվել և ընդհանրանալ կարող է այն դեպքում միայն, երբ այդ հնչյունափոխությունն ընդհանուր բնույթ է կրում և կատարվում է տվյալ լեզվով խոսող հանրության եթե ոչ բոլորի, գոնե զգալի մեծամասնության կողմից: Այդ առաջանում է այն բանի շնորհիվ, որ միևնույն փոփոխությունը, թեև նախապես իբրև «շեղում», կատարվում է ոչ թե մեկ, այլ շատ անհատների կողմից: Այսպես, եթե բոկիկ դարձել է բոբիկ առնամանության (բ-կ > բ-բ) և տարնմանության (կ-կ > բ-կ) շնորհիվ, ապա նա կատարվել է ոչ թե մեկի մոտ և մի անգամ, այլ շատերի մոտ և մշտապես: Իսկ այդ միանգամայն բնական է, որովհետև հենց այն պատճառները, որոնք բոկիկը դարձնում են բոբիկ ինձ մոտ, կարող են այդպես դարձնել նաև շատ ուրիշների մոտ, այսինքն՝ այդ փոփոխությունն առաջացնող

ինձ մոտ եղած պատճառները կարող են լինել նաև ուրիշների մոտ: Այստեղից հետևում է, որ լեզվի զարգացման պրոցեսում այս կամ այն հնչյունափոխությունը դառնում է անհրաժեշտություն: Մեր ժամանակակից լեզվում -ուրյուն մասնիկի մեջ ր-ի քմայնացումը հանդես է եկել արդեն իբրև անհրաժեշտություն. մեր արտասանական սխառեմի զարգացման տվյալ շրջանում մեղ համար անկարելի է այլևս րյ խմբում ր-ն արտասանել առանց քմայնացման, և այդ ոչ միայն ինձ, այլև ուրիշների համար: Հետևաբար՝ այդ քմայնացումը կատարում եմ ոչ միայն ես, այլև ուրիշները: Այնուհետև, անկարելի է դարձել նաև այդ քմայնացած ր-ի արտասանությունը ց-ունեցող բառերում (խոսակցություն, մրցություն և այլն), ուստի և ր > ց փոփոխությունը այդ բառերում կատարում եմ ոչ միայն ես, այլ և ուրիշները: Այսպիսով, «անհատների» կողմից կատարվող այդ մասնակի հնչյունափոխությունները իրականում դարձյալ հասարակական բնույթ են կրում հենց իրենց ծագման պրոցեսում իսկ: Հակառակ պարագայում անհատականը նման իբրև սոսկ անհատական: Նշանակում է «անհատները»՝ տվյալ լեզվով խոսող հանրության անդամները՝ այստեղ հանդես են գալիս որպես դրսևորողներ, կատարողներ լեզվի զարգացման տվյալ փուլում ստեղծված անհրաժեշտություն: Նրանք այս կամ այն փոփոխությունը կատարում են իրարից անկախ և իրենց կամքից անկախ՝ դրսևորելով լեզվի մեջ հանդես եկած անհրաժեշտությունը, որ կրում է հասարակական բնույթ:

Վերջապես, երրորդ՝ այս կամ այն կոնկրետ հնչյունափոխության ընդհանրացման և հնչյունական օրենք դառնալու համար կարևոր նախապայման է նաև այն, որ ուրիշ որևէ պատճառ խոշորագույն չհանդիսանա այդ ընդհանրացմանը: Այսպես օրինակ, գրաբարյան ցց > սց հնչյունափոխությունն ընդհանուր է, բայց նա բացարձակ չէ, քանի որ կատարվում միավանկ հիմք ունեցող բառերն ապառնիում այդ օրենքին չեն ենթարկվում (բաց-ցես, կեց-ցես և այլն): Դրա պատճառն, անշուշտ, այն է, որ բառի կարծության շնորհիվ հիմքային ց-ի գիտակցումն ուժեղ է եղել, որ և չի թուլ տվել ց-ն ս-ի փոխել: Նշանակում է, որևէ հնչյունափոխությամբ, նախ՝ հասարակական բնդհանուր երևույթ դառնալու, և ապա՝ դրա բնդհանրացման ու որպես հնչյունական օրենք հանդես գալու համար մյուս անհրաժեշտ նախապայմանն այն է, որ որևէ կողմնակի հանգամանք, լեզվի գործող օրենքներից բխած, կամ հասարակության կողմից գիտակցորեն հարուցված որևէ խոշոր-

դատ արգելք չհանդիսանալ այդ բանին և շխափանի դրա կատարումը:

Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ հնչյունական օրենքը հանդես է գալիս հայտնի նախապայմանների առկայության դեպքում և որոշ պատճառների շնորհիվ, որոնք գոյություն ունեն բոլոր դեպքերում, չնայած այն բանին, որ բոլոր դեպքերում էլ մեզ չի հաջողվում գտնել այդ պատճառները՝ մեր ձեռքի տակ բավականաչափ տվյալներ չունենալով՝ հենց այդ պատճառները գտնելու համար: Ինչ վերաբերում է այդ նախապայմանների ստեղծվելուն և պատճառների առաջանալուն, ապա՝ դրանք պայմանավորված են հասարակության մտավոր ու հոգեւոր կյանքի զարգացմամբ ու փոփոխությամբ, իսկ այս էլ, ինչպես գիտենք, պայմանավորված է հասարակական կեցությամբ: Այսպիսով լեզվի հնչյունական համակարգի զարգացումն ու փոփոխությունն էլ արդյունք են հասարակության նյութական կյանքի, հասարակական գոյի զարգացման ու փոփոխության: Եվ եթե այսօր մենք գիտակցական պայքար ենք մղում, օրինակ, մի շոշ ձևի կամ մեր լեզվի մեջ նկատվող որոշ «շեղումների» դեմ, կամ, ընդհակառակն, նպաստում ենք ուրիշ «շեղումների» տարածմանը, ապա այդ ոչ թե այն պատճառով, որ այդպես է թելադրում այս կամ այն անհատի ցանկությունն ու ճաշակը, այլ այն պատճառով, որ այդպես են թելադրում մեր հասարակական կեցությունը և մեր հասարակության՝ այդ կեցությունը համապատասխանող ամբողջ մտավոր ու հոգեւոր կյանքը՝ մեր հասարակական գիտակցությունն ու հոգեբանությունը:

Գ. ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

30. ԲԱՌԻ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մինչև այժմ մենք ծանոթացել ենք լեզվի նյութական կողմին՝ հնչյունական համակարգին, առանց նկատի ունենալու առանձին հնչյունների կամ հնչյունախմբերի իմաստային կողմը: Բայց, ինչպես ասել ենք արդեն, հնչյունները լեզվի մեջ հանդես են գալիս իբրև ինքնաբավ նյութական միավորներ. նրանք ծառայում են իբրև ատարձ այն ամենի, ինչ որ մենք լեզվի միջոցով ուզում ենք արտահայտել: Մյուս կողմից, արտասանվածքի իմաստային վերլուծության ժամանակ մենք տեսանք, որ ամբողջ արտասանվածքը բաժանվում է զանազան հնչյունախմբերի, որոնցից տասանվածքը բաժանվում է զանազան հնչյունախմբերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր ինքնուրույն իմաստն ու համապատասխան գործածությունը: Խոսքի մեջ իմաստի ու գործածության տեսակետից ինքնուրույն միավորները բառերն են: Յուրաքանչյուր բառ ունի յուր հնչյունական կողմը և յուր նյութական կոնկրետացած իմաստը: Իբրև այդպիսին նա լեզվի մեջ հանդես է գալիս իբրև ձևի և բովանդակության այնպիսի մի միասնություն, որ ինքնուրույն է ինչպես իր իմաստով, այնպես էլ իր գործածությամբ: Իրոք լեզվի մեջ մենք ունենք ձևի և բովանդակության միասնություն կազմող նաև ուրիշ միավորներ, որոնք, սակայն, բառ համարվել չեն կարող: Օրինակ՝ այն բազմաթիվ մասնիկները (ածանցները), որոնք այս կամ այն կոնկրետացումն են տալիս բառին, նույնպես ունեն ձև և բովանդակություն, ինչպես՝ ալ, -իկ, -ություն, և այլն: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր բովանդակությունը, և մենք գիտենք, թե ո՛րը ի՛նչ կոնկրետացում կարող է տալ բառիմաստին. բայց դրանցից ոչ մեկն էլ խոսքի մեջ չի կարող հանդես գալ իբրև ինքնուրույն միավոր, այսինքն՝ չի կարող գործածվել անկախ կերպով: Ուրիշ օրինակներ բերենք. քառ, պատ,

ծառ և ալլն հնչյունական խմբերը դարձյալ ձևի ու բովանդակության միասնություն են կազմում և կարող են գործածվել որպես ինքնուրույն միավորներ, մինչդեռ նույնպիսի միասնություն կազմող հեռ- (հեռ-անալ), մոռ-(մոռ-անալ), գետ-(գետենալ) հնչյունախմբերը չեն կարող ինքնուրույն գործածություն ունենալ: Ինչո՞վ բացատրել, ուրեմն, այդ երևույթը. ինչո՞վ է պայմանավորված այս կամ այն հնչյունախմբի ինքնուրույն գործածությունը: Այդ բանը մեզ համար պարզ կլինի, եթե մենք փոքր ինչ ավելի ուշադրությամբ քննենք հիշյալ հնչյունախմբերից յուրաքանչյուրի բովանդակությունը: Վերը հիշած մասնիկներից յուրաքանչյուրն ունի, իհարկե, յուր հայտնի բովանդակությունը. օրինակ, մենք գիտենք, որ-ուրյուն մասնիկը կազմում է վերացական կամ հավաքական գոյականներ (քաջություն, ուսանողություն), բայց մենք գիտենք նաև, որ-ուրյուն մասնիկը ինքնին չի արտահայտում որևէ կոնկրետ, նյութական իմաստ. քանի դեռ նա միացած է որևէ բառի, մենք չենք կարող իմանալ, թե նա կոնկրետ ինչ իմաստ ունի: Այդպես և մոռ-, գետ-, հեռ-արմատները, թեև ունեն բովանդակություն և արտահայտում են մոռանալ, գիտենալ, հեռանալ, մոռացում, գիտություն և այլ բառերի ընդհանուր գաղափարը, բայց դեռ իմաստի կոնկրետացում չունեն: Նրանց արտահայտած իմաստը որոշ գործողության կամ երևույթի ընդհանուր գաղափարն է միայն: Մյուս կողմից՝ թե՛ հիշյալ մասնիկներից, և թե՛ արմատներից ոչ մեկն էլ չունի ոչ միայն ինքնուրույն գործածություն, այլև՝ անկախ գոյություն: Իսկապես՝ -իկ,-ուրյուն և այլ մասնիկների կամ մոռ-, գետ-, հեռ- և նման արմատների մասին մենք խոսում ենք միայն հայտնի, վերացում կատարելով. լեզվի մեջ զրանցից և ո՛չ մեկն էլ անկախ գոյություն չունի և հանդես է գալիս միայն ալլեալլ բառերի մեջ: Ուրեմն, որպեսզի այս կամ այն հնչյունախմբն ինքնուրույն գործածություն ունենա, անհրաժեշտ է, որ նա, առաջին հերթին, ունենա կոնկրետացած իմաստ և, մյուս կողմից, ունենա անկախ, ինքնուրույն գոյություն: Հետևաբար, վերը թված բառ, պատ, ծառ բառերը կարող են ունենալ անկախ գործածություն այն բանի շնորհիվ, որ նրանցից յուրաքանչյուրն ունի կոնկրետացած իմաստ և անկախ, ինքնուրույն գոյություն: Այդ բանը հեշտ է պատկերացնել հետևյալ կերպ.-ուրյուն մասնիկն, իբրև վերացական կամ հավաքական գոյականներ կազմող ածանց, առանձին, անկախ, առանց որևէ բառի միացության գոյություն ունենալ չի կարող. այս դեպքում նա իր իմաս-

տով էլ կոնկրետացած չէ և արտահայտում է միայն ընդհանուր գաղափար (վերացականության կամ հավաքականության): Մինչդեռ երբ ասում ենք. քնկերս շատ է սիրում ուրյուն գործածել, ապա այս դեպքում մենք տալիս ենք նրան և՛ կոնկրետ իմաստ, և՛ անկախ գոյություն, որովհետև այստեղ ուրյունը չի արտահայտում ինչ-որ ընդհանուր գաղափար, այլ պարզապես նշանակում է «-ություն մասնիկը»: Այդպես էլ, շա՛րժ արմատն արտահայտում է շա՛րժել, շա՛րժում բառերի ընդհանուր գաղափարը և անկախ, առանձին գոյություն չունի. մինչդեռ երբ լսում ենք ժողովրդական «շա՛րժը (=երկրաշարժը) շատ քույլ էր» նախադասությունը, ապա՝ մենք այստեղ ունենք իմաստի կոնկրետացում և այդ արմատի անկախ գոյությունը՝ առանց որևէ ուրիշ կոնկրետացնող մասնիկի (-ել,-ում), որ և հնարավոր է դարձնում նրա ինքնուրույն գործածությունը: Նշանակում է բառ կարող է կոչվել այն հնչյունը կամ հնչյունախումբը, որ ունի կոնկրետացած իմաստ և անկախ, ինքնուրույն գոյություն ու գործածություն: Հնչյունախմբի իմաստի կոնկրետացումն ու նրա անկախ գոյություն ունենալը, այսինքն նրա բառ դառնալը պայմանավորված է լեզվի զարգացման տվյալ աստիճանում նրա ունեցած գործածությամբ. այսպես՝ վեհո՛րեն, ուժգե՛նորեն և նման բառերի -որեն մասնիկն այժմ չունի կոնկրետացած իմաստ ու անկախ գործածություն, ուստի և բառ չէ, մինչդեռ գրաբարում նա ունի կոնկրետացած իմաստ և անկախ գոյություն ու գործածություն, հետևաբար՝ նա բառ էր (հմտ. ոչ է օրէն դիցազանց...): Այդպես և՛ շա՛րժ արմատը մեր գրական լեզվում չունի կոնկրետացած իմաստ ու անկախ գոյություն, մինչդեռ ժողովրդական, խոսակցական լեզվում ունի, ուստի և այդ դեպքում նա բառ է:

Արտասանական տեսակետից, բացի հնչյունակազմից ու դրա հետ կապված առանձնահատկություններից, բառի համար հատկանշական է նաև շեշտը: Յուրաքանչյուր բառ անպայմանորեն պետք է ունենա մի եմֆատիկ բառային շեշտ: Նույնիսկ այն լեզուներում, ուր բարդ բառերի բաղադրիչները պահպանում են իրենց շեշտը և ամբողջ բաղադրյալն ունենում է մի քանի շեշտ, այնուամենայնիվ այդ շեշտերից միայն մեկն է հիմնական, իսկ մյուսները՝ երկրորդական, որով և պայմանավորված է այդ բարդությունների, իբրև շեշտավոր հատվածների՝ արտասանական ամբողջությունը:

Օրեկտիվ իրականության առարկաներն ու երևույթները մեր գիտակցության սեփականությունն են դառնում բառերի միջոցով: Բառերը, իրենց հնչյունական կազմով ու իմաստով, մեր գիտակցության մեջ հանդես են գալիս իբրև այդ օրեկտիվ իրականության առարկաների ու երևույթների փոխարինողներ: Այն, ինչ որ մեզանից անկախ և մեզանից դուրս գոյություն ունի իբրև իր, առարկա, երևույթ և այլն, հանդես է գալիս որպես մեր գիտակցության մեջ տվյալ իրին, առարկային կամ երևույթին փոխարինող բառի նյութական իմաստ: Բայց այս նշանակում է արդյոք, որ բառիմաստը նույնություն է կազմում այս կամ այն կոնկրետ առարկայի հետ: Բոլորովին էլ ոչ: Տարակույս չկա, իհարկե, որ յուրաքանչյուր բառ, իբրև որևէ իրի, առարկայի, երևույթի անուն, ինքնին նշում է արդեն այս կամ այն իրը, առարկան, երևույթը և այլն: Բայց դա բառիմաստի մի կողմն է միայն. դա բառի անվանողական դերն է: Մինչդեռ բառիմաստն ավելի լայն հասկացողություն է և չի սահմանափակվում այս կամ այն իրի, առարկայի նշումով: Ամենից առաջ, յուրաքանչյուր բառ հենց բառ դառնալու համար նախապես ենթադրում է որոշ ընդհանրացում ու վերացում: Այսպես, մենք ունենք սեղան, արձո առարկաներն իրենց բազմաթիվ տեսակներով ու ձևերով: Այդ տեսակետից յուրաքանչյուրը մի կոնկրետ առարկա է. մինչդեռ մեր գիտակցության մեջ սեղան, արձո բառերը չեն նշում այդ կոնկրետ տեսակներից որևէ մեկը, այլ տալիս են այդ բազմաթիվ առարկա-տեսակների ընդհանուր հասկացությունը: Այդպես էլ կենդանի, բույս, ֆառ բառերը նշանակում են շափազանց բազմազան ու բազմաթիվ կենդանիներ (գալ, շուն, եղնիկ և այլն), բույսեր (ծառ, խոտ, թուփ և այլն), ֆառեր (գրանիտ, տուֆ և այլն): Նշանակում է, այդ ընդհանրացման ու վերացման շնորհիվ մենք հասնում ենք այնպիսի մի աստիճանի, երբ բառիմաստն այլևս չի համընկնում կոնկրետ առարկայի անվանումին: Դրան հակառակ, միևնույն առարկան մենք կարող ենք արտահայտել տարբեր ձևերով ու միջոցներով. ինչպես օրինակ՝ Երևան և Հայաստանի մայրաքաղաք ասելով մենք հավասարապես նկատի ունենք միևնույն քաղաքը, այսինքն՝ նույն իմաստը, մինչդեռ արտահայտում ենք տարբեր միջոցներով ու ձևերով: Վերջապես, որ բառիմաստն ու բառ-անվանումը կարող են չհամընկնել իրար, շատ պարզ կերպով երևում է դերանունների մեջ: Դերանուններն, ինչ-

պես հայտնի է, խոսքի մեջ հանդես են գալիս իբրև այլևայլ բառերի փոխարինողներ: Նրանց այդ դերը հնարավոր է դառնում այն բանի շնորհիվ, որ նրանք, առանձին վերցրած, չունեն առարկայական վերաբերություն, այսինքն՝ խոսքից դուրս չեն կարող լինել այս կամ այն առարկայի անվանումը: Օրինակ՝ ես դերանունն ունի իմաստ և այդ իմաստն այն է, որ նա նշանակում է տվյալ մոմենտում խոսող անձ, իր իսկ խոսողի համար: Հետևաբար՝ յուրաքանչյուր անձ կարող է ես կոչել իրեն, երբ խոսողության պրոցեսում նա ուղղում է նշել ինքն իրեն: Այդպես են նաև մյուս դերանունները: Այս բոլորից հետևում է այն, որ յուրաքանչյուր բառի բովանդակությունն ունի երկու կողմ՝ բառիմաստ և առարկայական վերաբերություն: Բառիմաստն այն ընդհանուր հասկացությունն է, որ հասարակական գիտակցմամբ ու արժեքավորմամբ պարունակում է բառը: Առարկայական վերաբերությունն այն կոնկրետ նշանակությունն է, որ ունի բառը տվյալ խոսքի մեջ, տվյալ գործածությամբ: Այստեղ էլ, ինչպես տեսնում ենք, հանդես են գալիս իրենց անխզելի կապով, որպես հակադրությունների դիալեկտիկական միասնություն, բառիմաստը՝ իբրև ընդհանուր, և առարկայական վերաբերությունը՝ իբրև մասնավոր:

32. ԲԱՌԻՄԱՍՏ ԵՎ ՊԱՏԿԵՐԱՅՈՒՄ

Վերն ասածներից հեշտ է եզրակացնել, որ բառիմաստը մեր գիտակցության մեջ հանդես է գալիս իբրև որևէ առարկայի, երևույթի ընդհանուր հասկացություն և հենց դրանով էլ ինքնին ենթադրում է որոշ վերացում (աբստրակցիա)՝ կոնկրետից: Սակայն, դրան հակառակ, նույնիսկ ժամանակակից որոշ լեզվաբաններ էլ բառիմաստը դիտում են որպես առարկայի պատկերացում, որպես ուղղակի մտապատկեր: Այս տեսությունը, որ սկիզբ է առել անցյալ դարի կեսերից, հանգում է այն բանին, որ բառիմաստի ըմբռնումը խոսողների կողմից համարում է հոգեբանական մի պրոցես: Այսպես, ըստ այդ տեսության, երբ խոսողը հաղորդում է որևէ բառ, որևէ առարկայի կամ երևույթի անուն, ապա նախ և առաջ ինքը խոսողն իր մեջ նկատի է ունենում իր նշած առարկայի կամ երևույթի պատկերացումը, նրա որոշակի մտապատկերը: Արտասանված հնչյունախմբի, այսինքն՝ բառի հնչյունակազմի միջոցով օւնկնդրողի լսողական տպավորությունները նրա մեջ ևս դարձեց-

նում են այն նույն առարկա-մտապատկերները, որ ունեն հազորդողը, և այսպիսով տեղի է ունենում հազորդակցողների փոխադարձ ըմբռնումը: Այս, իհարկե, ընդունելի է: Բավական է հիշել վերն ասած հենց այն փաստը, որ բառիմաստը, որպես ընդհանուր հասկացություն, չի նշում որևէ կոնկրետ առարկա, այլ միայն այդ առարկայի վերացական հասկացությունը: Երբ խոսողը արտասանում է բույս բառը, նա ինքն էլ չունի որևէ կոնկրետ բույսի պատկերացումը, նա ինքն էլ նույնիսկ չգիտե, թե խոսքը կոնկրետ ո՞ր բույսի մասին է: Օրինակ՝ երբ ասում ենք, բույսն անում է, մենք չգիտենք, թե կոնկրետ ինչ բույսի մասին ենք խոսում, այսինքն՝ նկատի չենք ունենում որևէ ծառ, թուփ կամ խոտ, այլ այդ բոլորը միասին վերցրած: Իսկ եթե մենք նկատի չունենք որևէ կոնկրետ առարկա, ապա՝ շատ պարզ է, որ առարկայի մտապատկեր նույնպես ունենալ չենք կարող: Եթե մենք արտասանում ենք տուն բառը, առանց նկատի ունենալու որևէ կոնկրետ տուն, ապա՝ ինչպե՞ս կարող ենք որևէ տան մտապատկերն ունենալ այդ բառն արտասանելիս: Հոգեբանական այն պրոցեսը, որի շնորհիվ մենք ստանում ենք այս կամ այն առարկայի մտապատկերը, կապված է հենց այդ կոնկրետ առարկայի հետ. մինչդեռ բառիմաստն, ինչպես ասել ենք, ենթադրում է վերացում հենց այդ կոնկրետ առարկաներից: Ուրեմն, բառիմաստը չի կարելի նույնացնել հոգեբանական պատկերացման հետ և, հենց դրանով իսկ, լեզուն գիտել իբրև հոգեբանական երևույթ: Եթե մենք կարողանում ենք փոխադարձաբար ըմբռնել իրար ու հասկանալ միմյանց հազորդած բառերի իմաստները, ապա՝ այդ միայն այն բանի շնորհիվ ենք կարողանում, որ մեզանից յուրաքանչյուրի գիտակցության մեջ տվյալ հնչյունը կամ հնչյունախումբը հանդես է գալիս իբրև այս կամ այն հասկացության նյութական ձև: Ուրիշից լսած հնչյունական տպավորությունները մեր գիտակցության մեջ առաջ են բերում այս կամ այն բառի հնչյունական ձևի մտապատկերը, իսկ այդ էլ՝ այն հասկացությունը, որ կապված է հենց այդ հնչյունական ձևի հետ:

33. ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳՈՅՈՅՈՒՄԸ

Բայց ինչպե՞ս է, որ մարդկանց գիտակցության մեջ կազմվում, գոյանում է տվյալ հնչյունական խմբի հետ կապակցվող հասկացությունը, ինչպե՞ս է առաջանում ու կազմվում այս կամ այն բառաձևի հետ կապված հասկացությունը, որի շնորհիվ էլ

մարդիկ կարողանում են փոխադարձաբար ըմբռնել իրար: Այդ պրոցեսի միանգամայն որոշակի պարզաբանությունը տալիս է Մարքսը: «Փոխադրություններ Ազգայնականների մասին» հոդվածի մեջ նա ասում է: «Մարդը հարաբերության մեջ է գտնվում առավելին աշխարհի առարկաների, իբրև յուր պահանջների բավարարման միջոցների, հետ... Ինչպես և ամեն մի կենդանի, նրանք սկսում են այն բանից, որ ուտեն, խմեն և այլն, այսինքն ոչ թե «գտնվեն» ինչ-որ հարաբերության մեջ, այլ ակտիվորեն գործեն, գործունեության շնորհիվ տիրապետեն արտաքին աշխարհի որոշ առարկաներին և այդպիսով բավարարեն իրենց պահանջները (նրանք, հետևաբար, սկսում են արտադրությունից): Այս պրոցեսի կրկնության շնորհիվ այդ առարկաների՝ «մարդու պահանջները» բավարարելու ունակությունը տպավորվում է նրանց ուղեղում, մարդիկ և զազանները սովորում են նաև «տեսականորեն» տարբերել իրենց պահանջները բավարարելուն ծառայող արտաքին առարկաները մյուս բոլոր առարկաներից: Հետագա զարգացման որոշ մակարդակի վրա, այն բանից հետո, երբ բազմապատկեցին և ապա միաժամանակ ավելի զարգացան մարդկանց պահանջներն ու գործունեության տեսակները, որոնց օգնությամբ նրանք բավարարվում են, մարդիկ տալիս են առանձին անուններ (названия) այդ առարկաների ամբողջ կարգերին (классам), որ նրանք փորձով արդեն տարբերում են միացյալ արտաքին աշխարհից: Այս անխուսափելիորեն վրա է հասնում (наступает), քանի որ նրանք գտնվում են արտադրության պրոցեսում, աշխինքն՝ այդ առարկաների յուրացման պրոցեսում, մշտապես աշխատանքային կապի մեջ իրար հետ և այդ առարկաների հետ և շուտով սկսում են նույնպես և կոփվ մղել ուրիշ մարդկանց հետ՝ այդ առարկաների համար: Բայց այդ բառային անվանումը պատկերացման ձևով միայն արտահայտում է այն, ինչ-որ կրկնվող գործունեությունը վեր է ածել փորձի, այսինքն (а именно) այն, որ որոշ արտաքին առարկաներ որոշ հասարակական կապի մեջ ապրող մարդկանց [ոս խոսքի առկայությունից անհրաժեշտաբար բխող ենթակայություն է], ծառայում են նրանց պահանջները բավարարելու համար: Մարդիկ տալիս են այդ առարկաներին առանձին (անհատական) անուն, որովհետև նրանք արդեն գիտեն այդ առարկաների ունակությունը՝ ծառայել նրանց պահանջների բավարարմանը, որովհետև նրանք առավել կամ պակաս հաճախ կրկնվող գոր-

ծունեութեան օգնութեամբ աշխատում են տիրապետել նրանց և այդպիսով նաև պահել իրենց տիրապետութեան տակ. նրանք, հնարավոր է, այդ առարկաներն անվանում են «բարիքներ» կամ դարձյալ ուրիշ որևէ կերպ, որը նշանակում է, որ նրանք պրակտիկ կերպով գործադրում են այդ առարկաները, որ վերջիններս նրանց օգտակար են... Մարդիկ փաստորեն սկսում են նրանից, որ իրենց են յուրացնում արտաքին աշխարհի առարկաները, որպես միջոցներ՝ իրենց սեփական պահանջները բավարարելու համար և այլն, և այլն. հետո նրանք հասնում են այն բանին, որ և բառային կերպով նշանակում են դրանք իբրև իրենց պահանջները բավարարելու միջոցներ, — իբրև որպիսին դրանք արդեն ծառայում են նրանց համար պրակտիկ փորձում (в практическом опыте) ...մարդիկ ոչ միայն պրակտիկալում վերաբերվում են այդպիսի նման առարկաներին, որպես իրենց պահանջների բավարարման միջոցների, այլև նաև պատկերացումների մեջ և ապա բառային արտահայտության մեջ նշում են դրանք իբրև իրենց պահանջները «բավարարող» առարկաներ...¹ Այս հատվածում Մարքսը միանգամայն պարզորեն լուսաբանում է առարկաների բառային անվանման ու բառիմաստի կազմավորման պրոցեսը: Մարդը նախ և առաջ արտագրության պրոցեսում որոշ հարաբերությունների մեջ է մտնում արտաքին աշխարհի առարկաների հետ, այդ հարաբերությունների շնորհիվ տարբերում է «իր պահանջները բավարարելուն ծառայող» առարկաները մնացյալ առարկաներից և ապա անվանում է այդ առարկաները: Սակայն, անվանելով առարկաները, նա այդ անվանումների մեջ դնում է հենց այն հարաբերությունը, որ կա իր և այս կամ այն առարկայի միջև: Նույն տեղում Մարքսն ասում է. «Նրանք (մարդիկ — է. Ա.) վերագրում են առարկային օգտակարության բնույթը, որը իբրև թե հատուկ է իրեն իսկ՝ առարկային, թեև ոչխարին հագիվ թե իբրև չուր «օգտակար» հատկություններից մեկը պատկերանար այն, որ նա պիտանի է մարդուն որպես կեր»²: Նշանակում է, տալով առարկաներին բառային անվանումներ, այսինքն՝ այս կամ այն հնչյունախումբը հատկացնելով այս կամ այն առարկային, մենք այդ անվանումների (հնչյունախմբի) մեջ դնում ենք ոչ թե առարկաների ձևի, գույնի և այլ արտաքին հատկա-

նիշի մտապատկերը, այլ հենց այն հարաբերությունը, որ կա մեր և այդ առարկաների միջև: Հետևաբար, բառիմաստի կազմվելը հիմնված է մարդու պրակտիկ գործունեության վրա և արտահայտում է ինչպես օբեկտիվ իրականության իրերը, առարկաներն ու երևույթները, այնպես էլ մարդու ունեցած հարաբերությունները, մի կողմից՝ արտաքին աշխարհի հենց այդ իրերի, առարկաների ու երևույթների, մյուս կողմից՝ ուրիշ մարդկանց հետ: Իհարկե, գիտակցության զարգացման նախնական ստադիայում հասկացության գոյացման պրոցեսում որոշ օժանդակ դեր կարող են կատարել նաև առարկայի ձևը, գույնը և ուրիշ արտաքին հատկանիշներ: Սակայն հասարակական գործունեության զարգացման ու դրա հիմամբ նաև գիտակցության զարգացման հետագա ստադիաներում առարկաների արտաքին հատկանիշները, որպես նրանց ճանաչման աղբյուր, ետին պլանն են մղվում և որոշ չափով պահպանում իրենց դերը ո՛չ թե հասկացությունների գոյացման, այլ՝ քերականական կարգերի առաջացման մեջ: Հետագայում, սակայն, գիտակցության ու լեզվի զարգացման ավելի բարձր ստադիաներում այդ դերը ևս գրեթե վերանում է և կամ մնում՝ լոկ որպես անցած ստադիաների վերապրուկ:¹ Ուստի և՛ երբ խոսվում է հասկացության գոյացման մասին, առաջին հերթին պետք է նկատի ունենալ հենց առարկաները, երևույթները՝ հասարակության կյանքում ունեցած իրենց դերով ու պիտանիությամբ:

Արտաքին աշխարհի նկատմամբ ակտիվորեն գործելու պրոցեսում մարդիկ ճանաչում են արտաքին առարկաները նրա հետ ունեցած կրկնվող հարաբերությունների շնորհիվ և հենց այդ ճանաչմամբ էլ կազմում այդ առարկաների հասկացությունները իրենց գիտակցության մեջ: Այս բանը հեշտ է ցույց տալ ամենահասարակ օրինակներով. դեռ նոր խոսել սովորող երեխան նախապես չի տարբերում իրեն շրջապատողներին իբրև մայր, հայր, քառա և այլն: Բայց հենց այդ շրջապատողները շարունակ երեխայի մոտ կրկնում են այդ անունները և ցույց տալիս դրանց կրողներին: Աստիճանաբար այդ անունդհատ կրկնվող անվանումների ու ցուցադրումների շնորհիվ երեխան սովորում է այդ բառերը և հասկանում, այսինքն՝

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, стр. 461--462.

² Անդ, էջ 462:

¹ Առարկաների արտաքին հատկանիշների, որպես որոշ քերականական կնիքների առաջացման աղբյուրի մասին տես քերականական կտրվածքի մեջ:

Ճանաչում այդ անունները կրողներին: Այդ իսկ ճանաչումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հասկացության գոյացումը գիտակցության մեջ: Մի ուրիշ օրինակ բերենք, ենթադրենք, թե երկու տարբեր ազգի ներկայացուցիչներ միմյանց չեն հասկանում. նրանցից մեկը (ա) մյուսից (ծ) խնդրում է ծխախոտ՝ որոշ նշաններով արտահայտելով ծխախոտի գաղափարը (երկու մատները բերանի մոտ տարած՝ օդ ներծծել ու դուրս փչել և այլն): Դիմացինը այդ նշաններից ստացած տեսողական տպավորությունների շնորհիվ հասկանում է մյուսին, թեև անմիջապես չի տեսնում ծխախոտ առարկան. այստեղ հաղորդված նշաններն ընկալողի գիտակցության մեջ զարթեցնում են ծխախոտ առարկայի հասկացությունը ու բառային ձևը, որի շնորհիվ էլ նա հասկանում է: Երկրորդ դեպքում, նույն մարդը մյուսին ցույց է տալիս մի իր, որ վերջինս երբեք չի տեսել և որի մասին ոչ մի գաղափար չունի: Այս դեպքում, իհարկե, երկրորդն անմիջապես ունենում է որոշ պատկերացում, բայց, դրան հակառակ, նա չի հասկանում, թե ինչ բան է այդ իրը, որովհետև չի ճանաչում այն և, հետևաբար, իր գիտակցության մեջ չունի այդ իրի բառ-անվանումն ու բառիմաստ-հասկացությունը: Այստեղից հետևում է, որ կոնկրետ առարկաների հետ ունեցած հարաբերությունների միջոցով և հենց դրանց ընթացքում մենք ճանաչում ենք այդ առարկաները և դարձնում մեր գիտակցության սեփականությունը՝ այդ առարկայի հասկացությունը պարունակող անվանումներով՝ բառերով և ոչ՝ այդ առարկաների պատկերացումներով: Այսպիսով բառաձևի և բառիմաստի միջև հասարակական պրակտիկայի շնորհիվ ստեղծվում է ձևի ու բովանդակության միասնություն հենց բառի ծագման պրոցեսում և այն ընդհանուր հասկացությունը, որ մենք վերն անվանեցինք բառիմաստ, արտացոլում է այդ հասարակական պրակտիկան: Հետևաբար, այդ ընդհանուր հասկացությունը, այսինքն՝ բառիմաստը տվյալ լեզվական համարային կողմից հասարակական գործունեության շնորհիվ օբեկտիվ իրականության ճանաչողությունն է, արտահայտված բառային ձևով: Բայց չէ՞ որ մարդը հարաբերության մեջ է մտնում իրեն շրջապատող բազմաթիվ ու բազմատեսակ առարկաների հետ, որոնցից յուրաքանչյուրը, չնայած նույն տեսակի մյուս առարկաների հետ ունեցած նմանություններին, ունի նաև իր առանձնահատուկ հատկանիշները, մինչդեռ լեզվի մեջ այդ առանձին առարկաների յուրահատկությունները վերացվում, անտես են առնվում:

Այո՛, լեզվի մեջ մենք կատարում ենք հասարակական փորձի դասդասում, ընդհանրացում ու վերացում: Մեզ շրջապատող բազմաթիվ ու բազմատեսակ առարկաները վերածելով այլևայլ դասերի (կարգերի)՝ մենք մի կողմ ենք թողնում տվյալ դասի մեջ մտնող առարկաների մասնակի հատկանիշները և միացնում այդ բոլորը նրանց միջև եղած ընդհանուր հատկանիշների հիմամբ, այսինքն՝ իրականում եղած մասնավորներից մեր հասարակական փորձի շնորհիվ մենք մեր գիտակցության մեջ ստեղծում ենք այդ մասնավորների ընդհանուր հասկացությունը: Իսկ ընդհանուրն ու մասնավորն, ինչպես բազմիցս ասել ենք, դիալեկտիկական անխախտելի միասնություն են կազմում. «Առանձինը գոյություն չունի այլ կերպ, — ասում է Լենինը, — քան այն կապակցությամբ, որը տանում է դեպի ընդհանուրը: Ընդհանուրը գոյություն ունի միայն առանձինի մեջ, առանձինի միջոցով: Ամեն մի առանձինը (այսպես թե այնպես) ընդհանուր է: Ամեն մի ընդհանուրն առանձինի (մասնիկը կամ կողմը կամ էությունն) է: Ամեն մի ընդհանուր միայն մոտավորապես է ընդգրկում բոլոր առանձին առարկաները: Ամեն մի առանձին է ընդգրկում բոլոր առանձինն ոչ լիովին և այլն և այլն»¹: Այսպիսով, մտնում է ընդհանուրի մեջ ոչ լիովին և այլն և այլն»²: Այսպիսով, առարկաները, բազմաթիվ մասնավորները՝ նրանց միջև եղած ընդհանուր հատկանիշների շնորհիվ և, իբրև այդպիսին էլ, նա՛յդ ընդհանուրը, գոյություն ունի միայն մեր գիտակցության մեջ: «Լեզվի մեջ կա միայն ընդհանուրը («это»? ամենից ընդհանուր բառն է)», — ասում է Լենինը³: «...Առանձնակին (единичное) կատարյալ կերպով չի կարող արտահայտված լինել... ամեն մի բառ (խոսք) արդեն ընդհանրացնում է... Զգացումը ցույց է տալիս իրականը, միտքն ու բառը՝ ընդհանուրը»⁴: Ընդհանուրի ստեղծմամբ իսկ մարդը կատարում է որոշ վերացում՝ կոնկրետ առարկաների մասնավոր առանձնահատկություններն անտեսելով և դրանց փոխարեն իր գիտակցության մեջ վերցնելով ընդհանուրը: Այս բանը փոխառնելով նշել է Ֆոյերբախը, որի խոսքերը յուր. «Փիլիսոփայատուն կերպով նշել է Ֆոյերբախը, որի խոսքերը յուր. «Փիլիսոփայական տեսություններում» մեջ բերելով Լենինը շատ է հավանում, «Զգայական ընկալումը տալիս է առարկան, իսկ միտքը՝ նրա անունը: Մտքի մեջ չկա ոչինչ, որ չլիներ զգայական ընկալման մեջ

¹ Լենին, Երկեր, հ. XIII, էջ 421:

² Ленинский Сборник, т. XII, стр. 223

³ Անդ, էջ 219.

(NB), բայց այն, ինչ որ զգայական ընկալման մեջ տրված է իրապես, մտքի մեջ գտնվում է միայն անվանապես, անունով: Միտքը բարձրագույն էակն է, աշխարհի կառավարողը, բայց միայն անունով, և ոչ՝ իրականում (լավ է ասված!): Բայց ի՞նչ է անունը: Տարբերակման համար ծառայող նշան, աչքին ընկնող ինչ-որ հատկանիշ, որը ես դարձնում եմ առարկայի ներկայացուցիչը (представитель), որ բնութագրում է առարկան, որպեսզի հիշեմ նրան յուր ամբողջականության մեջ¹: Այս խոսքերը արժանացել են Լենինի հավանությանը այն պատճառով, որ դրանց մեջ ճիշտ կերպով տրված է առարկաների ու բառիմաստի փոխհարաբերությունը: Մեզ շրջապատող բազմաթիվ իրական, մասնավոր առարկաները հասարակական գործունեությամբ կուտակված փորձի շնորհիվ մենք դասդասում ենք, մի դասի մեջ առնելով «աչքին խփող», միևնույն բնութագրող հատկանիշը ունեցող բազմաթիվ առարկաները՝ մի կողմ թողնելով նրանց մասնակի հատկանիշները: Այսպիսով՝ մենք առարկաների միջև եղած այն ընդհանուրն ենք վերցնում, որ հատուկ է այս կարգի առարկաներից բոլորին, հանդիսանում է այս կարգի առարկաները մյուս կարգի առարկաներից տարբերակող հատկանիշը: Այս ընդհանրացումն ու վերացումն, անշուշտ, լեզվի մեջ հենց սկզբից ևեթ հանդես չեն եկել: Չարգացման նախնական, ստորին աստիճանի վրա ինչպես գիտակցությունը, այնպես էլ լեզուն հանդես են եկել առավել չափով կոնկրետ անմիջականությամբ՝ արտաքին աշխարհի նկատմամբ: Այսպես, դեռ նոր մարդ դարձող մեր նախահայրերի համար աղքատիկ հասարակական փորձի շնորհիվ իրարից բոլորովին տարբեր բաներ էին առվի ջուրը, լճացած ջուրը, գետնից դեպի վեր բխող աղբյուրի ջուրը և այլն, իր այդ աղքատիկ ճանաչողության համապատասխան էլ նախամարդը դրանք ըմբռնում էր իբրև տարբեր առարկաներ և ունենում տարբեր հասկացություններ: Հետագայում, հասարակական կյանքի զարգացման ընթացքում և նորանոր փորձերի շնորհիվ մարդը գտնում է այդ բոլորի, իբրև մի կարգի առարկաների, ընդհանուր հատկանիշը և դրան համապատասխան էլ ստեղծում ջուր բառը, իբրև ընդհանուր հասկացություն նրա բոլոր մասնակիությունների համար: Այդպես են ստացվել մասնավոր այսպես կոչված վերացական հասկացությունները՝ կոնկրետից: Հայերեն ըմբռնել ծագում է բռնոն արմատից, ռուսերեն՝ воззрение «հայացք», мировоззрение «աշխարհայացք» — տեսնել արմատից, ֆրան-

սերեն comprendre «հասկանալ, ըմբռնել» — prendre «վերցնել» արմատից և այլն: Այսպիսի անսահման օրինակներ կարելի է բերել, ցույց տալու համար, որ լեզուների այդ վերացական բառերն իրենց ծագմամբ կապված են միանգամայն կոնկրետ երևույթների ու առարկաների ըմբռնման հետ: Այս մասին շատ որոշակիորեն ասում է Մարքսը. «Բայց ի՞նչ կասեր (ծեր) Հեգելը, եթե այն աշխարհում իմանար, որ «ընդհանուրը» (Allgemeine) գերմաների և հյուսիսայինների (у северян) մոտ նշանակում է ոչ այլ ինչ, քան համայնքի հողը (Gemeinland) իսկ «մասնավորը» (Sundre, Besondre) ոչ այլ ինչ, քան այդ համայնական հողից առանձնացված մասնավոր սեփականությունը (Sondereigen): Այստեղ տրամաբանական կատեգորիաները... ուղղակի բխում են «մեր հարաբերություններից»¹: Այս բոլորից հեշտ է եզրակացնել, որ հասկացությունները կազմվում և զարգանում են հասարակական գործունեությամբ ստեղծվող փորձի հիմամբ, և որ բառիմաստը յուր ծագմամբ ու զարգացմամբ արտացոլում է հենց այդ հասարակական փորձը: Ինչպես հասարակական ճանաչողությունը, այնպես էլ բառիմաստը իր զարգացմամբ կոնկրետից դեպի ընդհանուրն է գնում: Հենց այդպիսով էլ լեզվի բառիմաստների զարգացումն անցնում է այն ուղին, ինչ որ մարդկային հասարակական ճանաչողությունը:

34. ԶԳԱՅԱԿԱՆ (ԷՄՓԻՐՈՆԱԼ) ԽՈՍՔ

Մինչև այժմ՝ խոսելով բառիմաստի մասին՝ մենք նկատի ունեինք արտաքին աշխարհի առարկաների ու երևույթների բառային հասկացությունը: Բայց հենց այդ դեպքում էլ՝ ելնելով այն սկզբբունքից, որ այդ առարկաների ու երևույթների հասկացության մեջ արտացոլվում է հասարակական պրակտիկան՝ մենք ասել ենք, թե բառիմաստի մեջ հասարակական մարդը դնում է նաև իր վերաբերմունքը օբեկտիվ իրականության առարկաների ու երևույթների նկատմամբ: Այսպիսով՝ մենք բառիմաստի մեջ գտնում ենք ոչ միայն արտաքին աշխարհի առարկան, այլև մարդու ներաշխարհի երևույթները: Իրոք, չէ՞ որ մարդու համար գոյություն ունեն ոչ միայն արտաքին աշխարհի երևույթները, այլև իր իսկ ներքին աշխարհը՝ յուր զգացումներով, ապրումներով, ցանկություններով ու խաղճությամբ: Կարո՞ղ է արդյոք մարդն իր այդ ներքին աշխարհը չդրսևորել լեզվի միջոցով: Բնականաբար, ո՞չ: Լեզվական յուրա-

¹ Ленинский Сборник, т. 9, 141.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXIV, стр. 34-35.

քանչյուր միավորի մեջ մարդն արտահայտում է ո՛չ միայն արտաքին աշխարհի երևույթները, այլև իր վերաբերմունքը այդ երևույթների նկատմամբ, այդ երևույթների առաջացրած զգացմունքները և այլն: Նշանակում է, խոսքի մեջ բառերը հանդես են գալիս ոչ միայն իբրև մտքի նշաններ, այլև՝ իբրև զգացական նշաններ՝ արտահայտելով խոսողի վերաբերմունքը, հոգեվիճակը, ցանկությունը և այլն: Սովորական խոսակցության ժամանակ էլ լսողը կարող է գաղափար կազմել խոսողի հոգեկան վիճակի մասին, արտահայտվածի նկատմամբ ունեցած նրա վերաբերմունքի մասին՝ դատելով խոսողի բառերի ընտրությունից, նրանց դասավորությունից, ինտոնացիայից և այլն: Խոսողն էլ իր հերթին ձգտում է այդ բանին, այսինքն՝ աշխատում է լսողին հաղորդել իր վերաբերմունքը, իր այս կամ այն զգացմունքը, հոգեկան ապրումները՝ կապված իր արտահայտածի հետ:

Այս երևույթի արդյունքը լինում է այն, որ լեզվի մեջ ստեղծվում է ոչ միայն բառիմաստների (հասկացությունների) արտահայտության համակարգ, այլև՝ զգացմունքների արտահայտության համակարգ: Լեզուն հանդիսանում է այդ երկու համակարգերի միասնությունը: Հենց դրա արդյունքն է այն, որ լեզվի մեջ, մանավանդ խոսակցական լեզվի մեջ, ստեղծվում են բազմաթիվ ու բազմատեսակ ձևեր, որոնք արտահայտում են խոսողի վերաբերմունքը տվյալ երևույթի, գործողության, այսինքն՝ յուր արտահայտած խոսքի նկատմամբ: Համեմատել, օրինակ, հետևյալ նախադասությունները. դե գնացե՛ք. գնացե՛ք, է՛լի. գնացե՛ք է՛. գնացե՛ք. լա՛վ, գնացե՛ք և այլն: Այս նախադասությունները բոլորն էլ նույն միտքն են արտահայտում, բայց որքա՞ն տարբեր է նրանցից յուրաքանչյուրի մեջ խոսողի կողմից դրված վերաբերմունքը: Այդպիսի բազմաթիվ դուգաձևերով, ահա, մարդը հաղորդում է ոչ միայն իր մտածածը, այլև զգացածը: Այդ զգացմունքների արտահայտման համար խոսողը դիմում է հավելադիր բառերի (դե, էլի, է, մի և այլն), ինտոնացիայի, կրկնությունների օգտագործմանը և, վերջապես, նույնիսկ աղավաղումների: Խոսողության պրոցեսում, յուր ասածն ափելի արտահայտիչ դարձնելու համար, մարդ հաճախ աղավաղում է իրականը, չափազանցում կամ նվազեցնում է նրա նշանակությունը: Դրա լավագույն ասպեկտներն են հավելադրությունները (պլեոնազմ) և չափազանցությունները (հիպերբոլա): Հավելադրություն է այն երևույթը, երբ իմաստի սաստկացման համար մենք իրար հետ կրկնում ենք երկու համարժեք բառեր կամ ավելացնում

ենք մի բառ, որի իմաստը մյուսի մեջ արդեն իսկ գոյություն ունի: Օրինակ՝ ես իմ սեփական ձեռքովս գրեցի (որի մեջ իմ և սեփական բառերն ուս հոդը նույն իմաստն են արտահայտում), վեր բարձրանալ, ցած իջնել (որոնցից բարձրանալ արդեն նշանակում է դեպի վեր գնալ, իսկ իջնել՝ դեպի ցած գնալ) և այլն: Չափազանցություն է այն, երբ դարձյալ իմաստի սաստկացման համար գործածում ենք այնպիսի բառեր կամ համեմատություններ, որոնք իրականում ճիշտ չեն. օրինակ՝ ամբողջ կյանքը լացով անցկացրեց, նրա տանը օձի ձուկ է պակաս և այլն: Հաճախ դիմում ենք նաև հակադրությունների օգտագործմանը, երբ հաստատում ենք մեր մտածածի հակառակը, ինչպես՝ լա՛վ ես ասում. (=լավ չես ասում, ասածդ ինձ դուր չի գալիս), շա՛տ խելո՛ք ես (=շատ խելոք չես), մե՛ծ բան է (=մեծ բան չէ) և այլն, կամ երբ հարցական ենք դարձնում հաստատականի փոխարեն, ինչպես՝ արածդ հիմարություն է՞ (=արածդ հիմարություն է), խելո՞ք գլխի՞դ է (=խելոք գլխիդ չէ) և այլն, կամ՝ երբ հակառակ իմաստ արտահայտող մի բառ ենք ավելացնում, ինչպես՝ բո՛ւ բո՛ւ աչքով ես տեսել (հակադրում ենք՝ տեսնել և կուրություն) և այլն: Այս միջոցներն, իհարկե, բազմազան են և կարող են խոսքին հաղորդել ամենանուրբ երանգավորումներ: Կարևորն այստեղ այն է, որ դրանք ծառայում են մեր ապրումների, վերաբերմունքի, ցանկության դրսևորմանը: Այդ պատճառով էլ այսպիսի արտահայտությունները չպետք է նույնացնել պատկերավոր կամ բանաստեղծական մտածողության հետ: Պատկերավոր մտածողությունն արտահայտում է օբեկտիվը ավելի վառ, տպավորիչ գույներով, մինչդեռ զգացականն արտահայտում է սուբեկտիվը, անհատական՝ առանց փոխելու օբեկտիվի էությունը: Իհարկե, դա չի նշանակում, թե այստեղ սուբեկտիվը ինչ-որ ինքնաբավ, ինքն իրենից սկսվող և իրենով ավարտվող, մյուսներից անկախ մի միավոր է. ո՛չ: Քանի որ յուրաքանչյուր մարդ հասարակական մարդ է, քանի որ հասարակության յուրաքանչյուր անհատը յուր մեջ կրում ու դրսևորում է տվյալ հասարակությանը հատուկ գիտակցությունն ու հոգեբանությունը, ապա պարզ է, որ այդ զգացականն էլ հասարակական է: Բայց, ի տարբերություն պատկերավոր մտածողության, զգացականը դրսևորում է հենց հասարակության հոգեկան հատկանիշները, դասակարգային, քաղաքական վերաբերմունքն ու գնահատականը, ինչպես՝ ժամանակակից լեզվում բուրժուա, կուլակ, չարչի և այլն, որոնք քաղաքական գնահատություն են արտահայտում:

Զգացական այդ արտահայտչական միջոցները հաճախ առաջ են բերում նույն իմաստը արտահայտող բառեր և համանիշներ, որոնք, ինչպես և վերը թված միջոցները, ոչ թե փոխում են բառ-իմաստը, ոչ թե փոխում են տվյալ առարկայի կամ երևույթի հասկացությունը մեր գիտակցության մեջ, այլ արտահայտում են մեր հավանությունը, ախորժանքը կամ տհաճությունը, համաձայնու-թյունը կամ տարաձայնությունը, ցավակցությունը, համակրանքը կամ հակակրանքը, ուրախությունը կամ տխրությունը, հեղնանքը կամ հարգանքը տվյալ երևույթի նկատմամբ: Այսպես օրինակ, երբ ասում ենք ուտել, փորը լցնել, լափել, խժռել, կամ ծիծաղել, երոնրոպա, սեպերը բաց անել և այլն, մենք իրականում նույն երևույթն ենք արտահայտում, բայց՝ նշում ենք նաև մեր վերաբերմունքը: Եվ այդ վերաբերմունքն ըմբռնելի է դառնում լեզվական հանրությանն այն բանի շնորհիվ, որ այս կամ այն երևույթի նկատմամբ տվյալ հան-րությունն ունի այս կամ այն վերաբերմունքը: Բայց քանի որ դասակարգային հասարակությունների մեջ ինքը՝ հանրությունը միա-տարր ու միաձուլ չէ, այլ բաժանված է հակամարտ դասակարգե-րի, ապա՝ ինքնին հասկանալի է, որ այդ հակամարտ դասակար-գերը տարբեր վերաբերմունք ունեն այս կամ այն բառիմաստի նկատմամբ, ինչպես նրանք տարբեր վերաբերմունք ունեն դրա ար-տահայտած առարկայի կամ երևույթի նկատմամբ: Իսկ այս նշա-նակում է, որ բառի մեջ արտահայտվող վերաբերմունքը նույնպես դասակարգային է դասակարգային հասարակությունների մեջ, և որքան էլ բառի միջոցով արտահայտված վերաբերմունքը առաջին հայացքից անհատական թվա, այնուամենայնիվ այդ «անհատա-կանը» արտահայտում է հասարակության որոշ խավի, որոշ դասակարգի վերաբերմունքը, քանի որ ինքը՝ անհատն էլ պատկա-նում է հասարակական որոշ խմբավորման, պատկանում է որևէ դասակարգի և կրում այդ դասակարգի գիտակցությունը, հոգեկան հատկանիշները և այլն: Մեզ շրջապատող իրերը, առարկաներն ու երևույթները, հասարակության կյանքում տեղի ունեցող իրողու-թյունները, դեպքերն ու երևույթները տվյալ հասարակությունը բա-ղադրող դասակարգերի կողմից արժանանում են այս կամ այն գնահատականին, իսկ այդ գնահատականն էլ դրսևորվում է այդ դասակարգերից յուրաքանչյուրին պատկանող անհատների միջո-ցով՝ տվյալ իրողության կամ երևույթի նկատմամբ ցուցաբերած վերաբերմունքով, — որ արտահայտվում է բառի, ինչպես և ամբողջ

խոսքի, մեջ: Այսպիսով՝ բառի մեջ բացի բառիմաստից մենք գրա-նում ենք նաև մի հավելյալ բան՝ հասարակական վերաբերմունքը: Նշանակում է, բառի բովանդակությունը իր մեջ է առնում և՛ բառ-իմաստը, և՛ հասարակության տարբեր դասակարգերի տարբեր վերաբերմունքը՝ դասակարգային հասարակությունների մեջ: Իսկ այս նշանակում է, թե չի կարելի խոսել բառի բովանդակության մասին առհասարակ, չի կարելի կարծել, թե, եթե որևէ բառ իր ձե-վով և բառիմաստով ընդհանուր է հասարակության հակամարտ դասակարգերի մոտ, ապա՝ նրա բովանդակությունը ևս նույնն է: Ո՛չ, նույն ձևն ու նույն բառիմաստն ունեցող բառը տարբեր բո-վանդակություն ունի տարբեր դասակարգերի մոտ՝ ըստ նրանց ու-նեցած վերաբերմունքի: Ինչ վերաբերում է մեր հասարակարգին, սոցիալիստական հասարակարգին, ապա՝ այստեղ այլ բան ենք դռնում: Մեր հայրենիքում շահագործող դասակարգերը վերացված են. մենք ունենք սոցիալիստական հասարակություն: Իսկ այդ նը-շանակում է, որ բառի բովանդակության մեջ էլ սոցիալիզմի դաս-րաշրջանում մենք չենք կարող գտնել հակամարտ դասակարգերի վերաբերմունք: Բառի բովանդակությունը սոցիալիզմի դարաշրջա-նում արտահայտում է հենց սոցիալիստական հասարակության վե-րաբերմունքը:

35. ԲԱՌԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մինչև այժմ ասածները երևան հանցյին բառի բովանդակու-թյան երեք բաղադրիչ տարրերը՝ բառիմաստ-հասկացությունը, ա-ռարկայական վերաբերությունը և հասարակական վերաբերմուն-քը: Սակայն դրանով չի սպառվում բառի բովանդակությունը: Բա-ռի բովանդակության մասին ամբողջական գաղափար կազմելու համար մեզ անհրաժեշտ է զբաղվել նաև բառի ստուգաբանու-թյամբ և պարզել բառի ստուգաբանական իմաստի և հետապաշում ստացած բառիմաստի փոխհարաբերությունը, որի համար վերն աս-ածները բավականաչափ հնարավորություն են ընձեռնում: Ստու-գաբանություն (Этимология) կոչվում է լեզվաբանության այն գաղափար, որ ուսումնասիրում է լեզվական միավորների ծագումը, բաժինը, որ ուսումնասիրում է բառի ստուգաբանություն է կոչվում նախնական իմաստն ու դերը: Բառի ստուգաբանություն է կոչվում բառի համադրությունն ու համեմատությունը նույն արմատից

¹ Այդ մասին ավելի մանրամասն տես § 5 և 40:

ստացված բառերի հետ, նրա ծագման բացատրությունն ու նրա նախնական իմաստի պարզաբանումը: Նախորդ հատվածները մեզ բերեցին այն եզրակացության, որ բառի նախնական կոնկրետ իմաստը հետագայում կարող է ընդհանրանալ ու վերացվել: Այս վերացումն ու ընդհանրացումը լեզվաբանության մեջ ամանդաբար բացատրված է այսպես կոչված պատկերավոր մտածողության մեջ: Իբրև թե որևէ բառ այդ պատկերավոր մտածողությամբ վերագրվում է մի այնպիսի այլ առարկայի կամ երեվույթի, որ որոշ արտաքին նմանություն ունի տվյալ բառի արտահայտած առարկայի կամ երևույթի հետ: Յավոք, այդ նույն տեսակետը պաշտպանում են նաև սովետական գիտնականներ Շորը և Չեմոդանովը: Այդ տեսակետը հիշյալ հեղինակները բացատրում և հիմնավորում են հետևյալ ձևով. «Վերացական հասկացությունների վերլուծման ժամանակ մենք տեսանք, որ լեզվի մեջ շատ մեծ դեր է խաղում կոնկրետ իմաստների պատկերավոր գործածությունը: Բայց «պատկերավոր» արտահայտությունների կիրառությունը չի սահմանափակվում, այնուամենայնիվ, վերացական հասկացությունների բնագավառով: Նա նշանակելիորեն ընդարձակ է և թափանցում է լեզվի ամբողջ համակարգը: Իրոք, բավական է դիտել բառերի այսպես կոչված «բառացի» իմաստին, որպեսզի համոզվենք այն հսկայական դերի նկատմամբ, որը պատկանում է «պատկերավոր» արտահայտություններին մեր խոսակցական լեզվի ամենաառօրյա բառապաշարի մեջ: Այսպես՝ մենք խոսում ենք սեղանի ոտի մասին, աթոռի մեջի մասին, բազկաթոռի դաստակի մասին... և այլն: Համեմատելով այս օրինակները նրանց հետ, որոնք մենք բերել ենք կոնկրետ ու վերացական բառիմաստների մասին խոսելիս... մենք տեսնում ենք, որ այն, ինչ որ կոչեցինք արտահայտության «պատկերավորություն», ժամանակի ընթացքում կարող է կորչել, վերանալ խոսողների լեզվական գիտակցությունից»¹: Այս դրույթի սխալն այն է, որ՝ աչքաթող անելով մարդկային մտածողության զարգացման նախնական ստադիաներին հատուկ երևույթները՝ լեզվական իրողությունները, տվյալ դեպքում բառի բովանդակության զարգացումը, դիտում է ժամանակակից

մարդու մտածողության մակարդակով: Դրա շնորհիվ էլ, մթագրվում է այն յուրահատուկ մտածողությունը, որի շնորհիվ բառերն իրենց նախնական իմաստը փոխել են կամ՝ պահելով այդ իմաստը՝ ստացել նաև նոր իմաստներ, և դրա փոխարեն ամեն ինչ բացատրվում «պատկերավոր» արտահայտություններով, «պատկերավոր» մտածողությամբ: Լեզվական երևույթների այսպիսի մոդեռնացումը, ժամանակակից մտածողությամբ բացատրելը հակասում է լեզվի ու մտածողության զարգացման իսկական պատմությանը: Դա հրաժարումն է մարքս-լենինյան պատմական մատերիալիզմից: Իսկ ինչպե՞ս է բացատրում մարքսիստական լեզվաբանությունն այդ երևույթը: Ինչպե՞ս է, որ բառի նախնական իմաստը մթագրվում է և փոխարինվում նորով կամ բառը՝ պահպանելով իր իմաստը՝ տարածվում է նաև այնպիսի առարկաների ու երևույթների վրա, որոնք այդ բառի նախնական իմաստի մեջ ներառված չեն եղել: Ինչու՞, օրինակ, մեջք բառը, որ նշանակում է մարդկային օրգանիզմի մի մասը, գործածվում է նաև «պաշտպան, հովանավոր» իմաստով (հմմտ. ժողովրդական «նա լավ մեջք ունի» = «նա լավ պաշտպան (հովանավոր) ունի») և նման արտահայտությունները, որոնք շատ մեծ տարածում ունենին նախասովետական շրջանում), կամ «աթոռի մեջք» կապակցության մեջ նշանակում է աթոռի մի մասը: Արդյո՞ք այստեղ պատկերավոր մտածողության արդյունքն ունենք. արդյո՞ք այդ նոր իմաստները արդյունք են, ասենք, մարդու մեջքի և աթոռի մեջքի արտաքին նմանություն: Իհարկե, ոչ. իրականում այդ երկուսի մեջ արտաքին նմանություն գոյություն էլ չունի, և այստեղ «պատկերավոր» մտածողությունը մեզ ոչինչ չի ասում: Որպեսզի կարողանանք ճիշտ կերպով բացատրել մեջք բառի իմաստի այդ անցումները, մեզ անհրաժեշտ է ամենից առաջ պարզել հենց մեջք բառի նախնական իմաստը, այսինքն այն, թե ինչպես են հասկացել մեր նախնիները ոչ միայն մեջք բառը, այլ հենց մարմնի այն մասը, որ այդպես է կոչվել: Ամենից առաջ ասենք, որ մեջք բառը նախապես նշանակել է մարմնի միջին մասը, բայց հետագայում մեր լեզվում նա ստացել է աշխարհի իմաստը (= ոտն. стопа): Պետք է ենթադրել, սակայն, որ իրականում մենք այստեղ ոչ թե իմաստի փոփոխություն ունենք, այլ պարզապես որոշ ընդլայնում, այսինքն, մեջք բառը նախապես էլ նշանակել է ոչ թե մարմնի միջին մաս, ընդհանրապես, որի համար ունենք իրան բառը, այլ միջին մասը՝ ետևի կողմից. այստեղից ար-

¹ Р. О. Шор и Н. С. Чегодамов, Введение в языковедение. М 1945, стр. 70—71.

Այդ տեսակետին մենք ևս հետևել ենք 1947 թվին ձևադրել իրավունքով լույս տեսած մեր «Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթացի» մեջ:

դեն ինքնին կարող էր ստացվել «մեջք» — спина» իմաստը: Արդ, ինչպե՞ս է, որ այդ իմաստն ունեցող բառը հետագայում նշանակում է «պաշտպան, հովանավոր» և այլն:

Դրա բացատրությունը գտնում ենք այն հասկացության մեջ, որով նախնական շրջանում ըմբռնվել է մեր մարմնի այդ մասը՝ մեջքը: Նախամարդու համար մեջքն ունեցել է ոչ թե մարմնի որոշ մասի նշանակությունը՝ սոսկ ֆիզիոլոգիական իմաստով, այլ այն դերով, որ նա խաղացել է մարդու ինքնապաշտպանության համար: Մեջքը մարդուն ծառայել է որպես հենարան, որով նա հենվել է որևէ ամրության՝ քար, ժայռ, ծառի բուն և այլն, և կռվել դիմացի թշնամու դեմ, լինել դա մարդ, թե՛ գազան: Այս բանը պահպանված էր մեր մեջ նույնիսկ մինչև սովետական կարգերի հաստատումը: Հայտնի է, որ գյուղական վեճերի ու կռիվների ժամանակ, հատկապես այսպես կոչված «մահակներով կռվի» ժամանակ երկու բնկերները մեջք մեջքի էին տալիս և պաշտպանվում հակառակորդներից, որոնք արդեն յուրաքանչյուրի դիմացն էին գտնվում: Հղվիվների մոտ այս բանը պահպանվում է մինչև այսօր էլ ինքնապաշտպանության համար՝ առանձնապես գայլերի դեմ: Եթե հղվիվները մի քանի հոգի են, ապա՝ նրանք բոլորը մեջ մեջքի տված պաշտպանվում են քաղցից գազազած գայլերից մահակներով, իսկ եթե մի հոգի է, ապա նա մեջքը հենում է որևէ ամրության (քար, ծառի բուն, պատ և այլն) և դարձյալ մահակով պաշտպանվում: Այս բոլորը ցույց է տալիս, որ մեջքը նախապես պետք է ըմբռնվեր ոչ թե որպես ֆիզիոլոգիական կատեգորիա, որը նախամարդու համար առանձին նշանակություն էլ չուներ, այլ այն դերով, որ նա ուներ նախամարդու ինքնապաշտպանության համար. իսկ այդ դերն այն էր, որ նա ծառայում էր իբրև հենարան՝ թշնամիների թիկունքային հարձակումից պաշտպանվելու համար: Ուստի և՛ մեջք բառը առաջին հերթին արտահայտել է հենց «հենարան» հասկացությունը: Այստեղից արդեն հեշտ էր այդ բառի բովանդակությանը հետագայում վերագրել նաև պաշտպան իմաստը: Իրոք, այն երկու մարդիկ, որոնք մեջք-մեջքի տված պաշտպանվում են թշնամիներից, փոխադարձաբար պաշտպանում են իրար, հետևաբար նրանցից յուրաքանչյուրը պաշտպան է մյուսի համար: Այս բանը շատ լավ ապացուցվում է պարսկերեն puštiban բառով, որից՝ փոխառության միջոցով՝ ստացվել է հայերեն պաշտպան բառը: Արդ, պարսկերեն puštiban բառը կազմված է pušt «մեջք»

և ban — «պահ» արմատներից և բառացիորեն նշանակել է «մեջք պահող», բայց՝ հենց այդտեղից էլ ստացել է «հենարան, պաշտպան» իմաստը դեռևս հնագույն ժամանակներում:¹ Այս իմաստներից արդեն ինքնին բխում է նաև «հովանավոր» իմաստը: Ուստի և՛ մեջք բառի ունեցած «հենարան, պաշտպան, հովանավոր» իմաստները ստացվել են ոչ թե ինչ-որ արտաքին նմանությամբ, այլ մարդու համար մեջքի ունեցած հենց այդպիսի դերով: Ինչ վերաբերում է «աթոռի մեջք» արտահայտությանը, ապա այստեղ էլ ունենք հիշյալ իմաստներից մեկը՝ «հենարան»: Այդ հաստատվում է այն բանով, որ «աթոռի մեջքը» իրոք հենարանն է, այն մասը, որին հենվում ենք, մինչդեռ եթե պատկերավոր մտածողությամբ, արտաքին նմանությամբ առաջացած լինել այդ արտահայտությունը, ապա նա պետք է նշանակեր աթոռի այդ հենվելու մասի հակառակ, ետևի կողմը:

Վերցնենք ուրիշ օրինակ. հայերեն ակն «աչք» բառը հետագայում ստացել է մի քանի նոր իմաստներ, ինչպես արեգակն, ակն արեգակն «արեգակի աչք, արեգակ», ակն «աղբյուրի աչք, ակունք»՝ ակ (ն) «թանկագին քար», ակ (ն) «անիվ» և այլն: Ավանդաբար ընդունված է այն կարծիքը, թե այդ նոր իմաստներն ակն բառը ստացել է ըստ նմանության (ձևի կորություն): Բայց դա սխալ է. նախ՝ աղբյուրի ակունքը չի բնորոշվում կորությամբ, որով նմանություն ստեղծվեր աչքի և ակունքի միջև, ապա՝ մյուսներն էլ, թեև այսօրվա մեր մտածողությամբ, բոլոր մյուս հատկանիշների հետ ներառում են նաև ձևի կորության հատկանիշը, սակայն նախնական մտածողությամբ այդ հատկանիշով չեն բնորոշվել: Այդ բանն ապացուցելու համար նախ և առաջ պարզենք ակն «աչք» բառի նախնական իմաստը: Արդյո՞ք նախամարդն ակն ասելով հասկացել է այն ուղղակի ֆիզիոլոգիական իմաստով: Բնականաբար՝ ոչ: Ակն բառի նախնական իմաստը կապված է նրա տեսնելու ֆունկցիայի հետ, իսկ այս էլ՝ լույս հասկացության հետ: Այս բանում միանգամայն հեշտ է համոզվել, եթե պատկերացնենք նախամարդուն նաև այն վիճակում, երբ նա իր առօրյա կյանքում տես-

¹ Հայերեն պաշտպան բառը փոխառված է պահլավերենից՝ պարսից Արշակունիների հարստության էպոխայում, որ կործանվեց մեր թվականության երրորդ դարի առաջին քառորդում: Նշանակում է, մեր թվականության սկզբում, եթե ոչ ավելի վաղ, պահլավերեն բառն արդեն նշանակում էր «պաշտպան»:

նում էր գազանների աչքերը մթության մեջ որպես լուսատուները
Եվ բնական է, որ այդ բոլորի շնորհիվ նրա գիտակե-
ցության մեջ աչքի բնորոշ հատկանիշ էր ըմբռնվում նրա՝
լույսի աղբյուր լինելը. այսպիսով՝ նախնական շրջանում
մարդը գիտակցում էր աչքը որպես լուսատու և ոչ միայն այդ-
պես աչքի տեսնելու ունակությունն էլ նա կապում էր լույսի հետ.
որովհետև նա փորձից արդեն գիտեր, որ մթության մեջ ավելի վատ
է տեսնում, քան լույսով: Այս մտածողությունը հիմնալի կերպով
պահպանված է հայերեն «աչի լույսը» արտահայտության մեջ,
որ մի թանկարժեք վերադրում է նախնական մտածողության: Հենց
այս հատկանիշով էլ աչքը կապվում է արեգակի հետ. դար-
ձյալ իր փորձից մարդը, թեկուզ նախնական վիճակում, գիտեր, որ
ցերեկվա լույսի աղբյուրը արեգակն է: Ուստի և՛ աչքը և արեգակը
նրա գիտակցության մեջ նույնանում էին որպես լուսատուներ:
Բայց այդ դեռ բավական չէր. աչքն ու արեգակը նույնանում էին
նաև մի այլ կողմով: Մարդը փորձից գիտեր, որ տեսնելու ժամա-
նակ աչքը շարժվում է, ըստ նրա գիտակցման՝ պտույտ է գործում,
պտտվում է, և նա աչքի «լույս տալը» (==տեսնելը) կապում էր
աչքի շարժման հետ: Բայց նույն շարժումը, ըստ նախամար-
դու մտածողության, հատուկ էր նաև արեգակին: Ուստի և՛ աչքն ու
արեգակը նախամարդու գիտակցության մեջ նույնանում էին ոչ
միայն իբրև լուսատուներ, այլ իբրև շարժվող լուսատուներ, ըստ
որում, լույս տալը և շարժվելն ըմբռնվում էին որպես անբաժանելի
միասնություն. առանց մեկի, ըստ այդ մտածողության, մյուսը չէր
կարող տեղի ունենալ: Այստեղից արդեն բնականաբար բխում է այն,
որ աչքը և արեգակը կարող էին ստանալ նույն անունը: Ուստի և՛
արեգ-ակն, ակն արեգական արտահայտությունները, որոնցից ա-
ռաջինը այսօր էլ գործածվում է իբրև բառ, բխում են այդ մտածողու-
նից: Ճիշտ հայերենի հակառակ երևույթն ենք գտնում իռլանդերե-
նում. եթե հայերենում ակն նախ վերաբերում է աչքին՝ նշանակելով
«լուսատու, լուսավոր» և ապա՝ հատկացվում նաև արևին, ապա՝ իռ-
լանդերենում նախապես արեգակ նշանակող sun բառն է հետագա-
յում վերագրվում աչքին: Այսինքն՝ երկու դեպքում էլ աչքի և արեգա-
կի նույնությունը նախնական մտածողությամբ՝ առաջ է բերում այդ
երկուսի անվանման նույնություն: Եվ այս երևույթը կարելի է գրա-
նել բազմաթիվ ուրիշ լեզուներում ևս:

Ակն «մատանու աչք», առհասարակ՝ «թանկագին քար» (Հմմտ. ակնեղեն) դարձյալ կապվում է նույն հասկացություն հետ, ըստ

մատանու թանկագին քարի և առհասարակ թանկագին քարերի
փալլի, մանավանդ, երբ նկատի ունենանք այնպիսի թանկագին
քարեր, որոնք մթության մեջ ուժեղ փայլ են տալիս և, հետևաբար,
ըստ նախնական մտածողության, «լույս են արձակում, լուսատու»
են, ուստի և՛ ակն «աչք» են։ Ակն «աղբյուրի ակունք» կապվում է
նույն հասկացության հետ՝ աչքի հետ, հստակության, պարզու-
թյան հատկանիշով, որ ինքնին պարունակվում է լույս հասկացու-
թյան մեջ (համեմատել՝ լուսավոր «պայծառ, հստակ, ջինջ», պարզ
է լույսի պես և այլն)։ Նշանակում է աղբյուրի ակունքը նույնպես
լուսավոր է (=հստակ է), այսինքն՝ ակն «աչք» է։ Վերջապես՝
ակն «անիվ» բառը նույն մտածողությամբ կապվում է դարձյալ
աչքի և արևի հետ, բայց արդեն ոչ թե իբրև լուսատու, այլ իբրև
պտտվող, ուստի և՛ նա ևս ակն «աչք» է կամ արեգակ է։ Այս վեր-
ջին՝ պտտվելու հատկանիշով արեգակի հետ նույնանում է նաև
երկինքը, որ որոշ լեզուներում կոչվում է պտտվող, անիվ. ինչպես՝
պարսկերենում čarxh «անիվ» և «երկինք» և այլն։ Այսպիսով բա-
ռի նոր իմաստներ ստանալը արդյունք է հասարակական այն մտա-
ծողության, որով մեզ համար այլևս իրար հետ արամաբանորեն
որևէ կապ չունեցող առարկաներն ու երևույթները կապակցվել են
միմյանց հետ և արտահայտվել միեւնույն բառով։ Իսկ այս նշա-
նակում է, որ մենք իմաստների այդպիսի անցումները պետք է
կարողանանք բացատրել պատմական մոտեցմամբ և ոչ թե այսօր-
վա «պատկերավոր արտահայտություններով»։ Այս չի նշանակում,
իհարկե, որ մենք բոլորովին ժխտում ենք պատկերավոր արտա-
հայտությունների գոյությունը, թեկուզ ամենանախնական ժամա-
նակներում, և նրանց դերը՝ բառերի իմաստային անցումների մեջ։
Ո՛չ, պատկերավոր արտահայտությունները միշտ էլ մեծ դեր են
կատարել և կատարում են լեզվի մեջ։ Բայց դրանցով բացատրել
բառերի իմաստային անցումները անկարելի է, որովհետև «պատ-
կերավոր արտահայտությունը» ինքնին մեզ ոչինչ չի ասում դրանց
մասին, դեռ ավելին՝ իրենք, այդ «պատկերավոր արտահայտու-
թյունները» կարող են բացատրության։ Որպեսզի իմանանք, թե
ինչու՞ այս կամ այն իմաստային անցումը կատարվել է թեկուզ
«պատկերավոր արտահայտության» շնորհիվ, պետք է առաջին հեր-
թին պարզենք, թե ինչպիսի՞ մտածողության շնորհիվ է առաջացել
հենց այդ պատկերավոր արտահայտությունը։ Օրինակ, նույն՝ որոշ
լեզուներում աչի՞ նշանակող՝ բառը նշանակում է նաև խոռոչ,
լեզուներում աչի՞ նշանակող՝ բառը նշանակում է նաև խոռոչ,
լեզուներում աչի՞ նշանակող՝ բառը նշանակում է նաև խոռոչ, լեզուներում աչի՞ նշանակող՝
բառը նշանակում է նաև խոռոչ, լեզուներում աչի՞ նշանակող՝

նույն արմատից՝ օ՞րդ՝ «ծակ, բացվածք», ուռներեն՝ օ՞րդ «աչք» և նույն արմատից՝ օ՞րդ «պատուհան, լուսանցք»։ Այդպես էլ հայե՛սք ընկնում ունենք փեթակի ակն¹, որի մեջ ակն նշանակում է անցք (փեթակի անցք), որով ելումուտ են անում մեղուները։ Մենք կարող ենք, իհարկե, ասել, թե այստեղ ունենք պատկերավոր արտահայտություն ըստ այն բանի, որ աչքն էլ տեղավորված է խոռոչի մեջ, ուստի և՛ խոռոչ, բացվածք հասկացությունները դրանով կապվում ենք աչքի հետ։ Բայց այդ մեղ ոչինչ դեռ չէր ասի. որպեսզի իմանանք, թե ինչու է այդպիսի պատկերավոր արտահայտությունն ստեղծվել, մենք դարձյալ պետք է դիմենք նախնական մտածողության ուսումնասիրությանը։ Այդ ուսումնասիրությունը պարզում է, որ նախնական շրջանում, քարանձավի մեջ ապրող նախամարդու համար անցքն էլ դիտվում է որպես լույսի աղբյուր. քարանձավի մուտքը, որտեղից լույսը թափանցում էր ներս, լույսի աղբյուր էր, լուսատու. հետագայում էլ, տան երգիկը, որով տունը լուսավորվում էր, լուսատու էր, ինչպես ցույց է տալիս նաև հայերեն լուսամուտ բառը։ Այստեղից բխում է այն, որ աչքի, որպես լուսատուի հասկացությունը կապվում է ոչ միայն պտտվելու, այլև խոռոչ, անցք հասկացությունների հետ, ուստի և ամեն անցք, բացվածք, որ ծառայում էր որպես լույսի աղբյուր, աչք էր, ինչպես լավագույն կերպով հաստատում են ուռներեն օ՞րդ և օ՞րդ բառերը։ Անցք, բացվածք նշանակելով՝ հետագայում արդեն այդ նախնական՝ բացվածքի որպես լուսատուի ըմբռնումը մտածողության զարգացման նոր ստադիաներում մթադնվում է, և բացվածք, անցք (=լույսի աղբյուր) նշանակող ակն բառը հատկացվում է նաև այնպիսի բացվածքների, անցքերի, որոնք լույս ստանալուն չեն ծառայում, ինչպես հունարեն օ՞րդ բառը, որ նշանակում է «անցք» առհասարակ, ինչպես և հայերեն ակն «փեթակի անցք»։ Այսպիսով՝ բառիմաստի անցումները լուսաբանելու համար անհրաժեշտ է գտնել այն ուրույն մտածողությունը, որ առաջ է բերել այդ անցումները, և ոչ թե բացատրել «պատկերավոր մտածողությամբ», «պատկերավոր արտահայտություններով», որոնք իրենք էլ բացատրության կարիք են զգում։

¹ Այն բառերաներում, որոնց մեջ աչքի համար պահպանվել է ակն բառը, ունենք փեթակի ակն (օր. Մեղրու բառբան), իսկ այն բառերաներում, որոնց մեջ մնացել է այլ բառը, ունենք փեթակի աչք (օր. արարատյան բառբան)։

Վերն ասվածները բերում են այն եզրակացության, որ հասարակության մտածողության զարգացմամբ նախապես այս կամ այն իմաստն ունեցող բառը հետագայում նորանոր իմաստներ է ստանում, որ այդ նոր իմաստներն ամփոփանաբար այնքան մերվում են նախնական բառիմաստին, որ վերջապես բառի նախնական իմաստը բոլորովին մթադնվում է, և բառը հաճախ ստանում է բոլորովին նոր իմաստ։ Այսպես, օրինակ, մեղանից ո՞վ է մտածում այժմ, թե մեջք բառը նախապես արտահայտել է հեմարան հասկացությունը, կամ պաշտպան նշանակել է «մեջք պահող», կամ սեփական նշանակել է «սեպուհի պատկանող», իհարկե նշանակել է «ատիպված, հարկադրաբար» և այլն։ Մինչդեռ ուսումնասիրությունը շատ պարզ կերպով ցույց է տալիս այդ բանը, և ոչ միայն այդ, այլև այն, թե ինչու և ինչպես են առաջացել բառիմաստի այդ անցումները։ Բառի ստուգաբանությունն էլ, ահա, որով ցույց է տրվում առաջին հայացքից իրար հետ ոչ մի առնչություն չունեցող բառերի կապը, պարզում, վեր է հանում բառերի մթադնված, երբեմնի իմաստը և հենց դրանով իսկ լուսաբանում հասարակական այն մտածողությունը, որի շնորհիվ կատարվել են բառիմաստի անցումները։ Բառի այդ նախնական, սկզբնական իմաստը հույն գիտունները կոչել են էտիմոն, որ մենք թարգմանում ենք բնիմաստ։ Բնիմաստի հայտնաբերումն ու ճշտումը կարևոր է ներանում, որ նա պարզաբանում է բառիմաստի (հասկացության) զույգացման պրոցեսը։ Այսպես՝ համեմատելով տարբեր լեզուների զույգացման կամ երևույթի հասկացությունն արտահայտող բառերը, մենք տեսնում ենք, որ այդ նույն բառիմաստները ծագում են այլևայլ բնիմաստներից։ Օրինակ՝ մարդ բառը որոշ լեզուներում նախապես ունեցել է հողեղեն բնիմաստը (օր. լատիներեն homo), կամ մահկանացու բնիմաստը (հայերեն՝ մարդ, հին պարսկերեն martiya և այլն)։ Այսպես էլ, կի՛ն բառը տարբեր լեզուներում նախապես ունեցել է տարբեր բնիմաստներ, ինչպես՝ լատիներում նախապես ունեցել է տարբեր բնիմաստներ, ինչպես՝ լատիներեն femina «կին» նշանակել է սնուցող, հին հնդկերեն stri «կին» նշանակել է արտադրող, հունարեն potina «տիկին» — տընտեսուհի, լատիներեն mulier «կին» — նուրբ, գերմաներեն weib «կին» — տընդ, վերջապես չինարեն՝ նեյ-ցզի «կին», որ կազմված է նեյ «ներս», և ցզի «որդի» բառերից, նշանակել է «ներսը մնա-

¹ Ձինարեն գգի թեև առանձին նշանակում է որդի, բայց ուրիշ արմատների հետ միանալով՝ կատարում է բառակազմական մասնիկի գեղ (հմմտ. հայերեն որդի և նանապարհորդ ևն):

Ի մի ամփոփելով բառի բովանդակության մասին մինչև այժմ
ասածները՝ գալիս ենք հետևյալ եզրակացության: Բառի բովան-
դակությունը հանդիսանում է մի բարդ ամբողջություն, որ իր մեջ
միասնաբար բնդրկում է օբեկտիվ իրականության իրերի ու երե-
վույթների հասկացությունները և այդ իրերի ու երևույթների
նկատմամբ հասարակության ունեցած վերաբերմունքն ու գնահա-
տականը: Այդ նշանակում է, թե բառի բովանդակությունն իր մեջ

138

է առնում և՛ բնիմաստը, որով նշվում է տվյալ իրի կամ երևույթի նախնական տարբերակիչ հատկանիշը, և՛ բառիմաստը, որ ներկայացնում է բնիմաստի հետագա զարգացումը,¹ և առարկայական վերաբերությունը, որով կոնկրետանում է բառիմաստը խոսքի մեջ, և այդ բոլորի հասարակական գնահատությունը, որ իր մեջ առնում է նաև զգացական կողմը: Այդ բոլորը, իրենց հերթին, ցույց են տալիս, որ բառի բովանդակության սահմանման ժամանակ պետք է ելակետ ունենալ ոչ թե առանձին, լեզվի ամբողջ համակարգից կտրված բառի բովանդակությունը, այլ լեզվի ամբողջ իմաստային-քերականական համակարգը:

36. ԲԱՌԻ ՓՈԽԱԲԵՐԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏ

Մենք խոսեցինք բառիմաստի գոյացման ու նրա անցումների մասին, ցույց տվինք նրա կապը հասարակական կեցության հետ: Միևնույն ժամանակ տեսանք, որ բառիմաստը քարացած մի բան չէ, այլ պատմականորեն փոփոխվող ու զարգացող երևույթ: Սակայն բառիմաստի փոփոխությունը մենք հանդիպում ենք նաև մեր առօրյա խոսակցությունների մեջ՝ արտահայտելով նորանոր հասկացություններ ու վերադրելով բառը նորանոր առարկաների: Սրա արդյունքն է լինում այն, որ բառն ստանում է մի քանի իմաստներ, աչքիցն՝ բառը դառնում է բազմիմաստ, ինչպես օրինակ՝ տուն «ապրելու տեղ» և «բանաստեղծական տուն, քառատող» և այլն: Դրան հակառակ, եթե բառը միայն մեկ իմաստ է արտահայտում, կոչվում է մենիմաստ:

Բառի բազմիմաստությունն առավել զգալի է դառնում խոսքի մեջ, երբ բառն ստանում է նոր իմաստ տվյալ կապակցության շնորհիվ: Կենդանի խոսքի մեջ բառը կարող է բառաշարքի մյուս անդամների հարադրությամբ արտահայտել այնպիսի իմաստ, որ առանձին, անկախ դեպքում չի արտահայտում: Այդ կատարվում է մեծ մասամբ բառիմաստի փոխաբերումներով. բայտ այդմ՝ բառիմաստը կարող է լինել ուղղակի և փոխաբերական: Բառի ուղղակի իմաստն է նրա արտահայտած հասկա-

¹ Ինքնին հասկանալի է, որ եթե բառը լեզվի զարգացման հետագա շրջաններում էլ պահում է իր բնիմաստն անփոփոխ կերպով և նոր իմաստներ չի ստանում, ապա այդ դեպքում բառիմաստն ու բնիմաստը նույնանում են: Այդպիսի դեպքեր, եթե լինեն էլ, շատ սակավ են:

ցությունն առանց բառաշարքի լրացուցիչ հավելումների և անկախ բառաշարքից. օրինակ՝ աղ բառի ուղղակի իմաստն է հենց այն հասկացությունը, որ նա արտահայտում է այդպես անկախ կերպով: Բառի փոխաբերական իմաստն է այն, որ տվյալ բառի արտահայտած հասկացությունը վերագրում ենք այլ առարկաների, երևույթների, որոնց իրականում հատուկ չէ. օրինակ՝ նույն աղ բառը մենք կարող ենք գործածել խոսքի աղը, աղի արցունք կապակցություններում. դրանց մեջ՝ խոսք, արցունք հասկացությունների հետ գործածելով աղ բառը՝ դրան տվել ենք նոր իմաստներ, որոնք նրան, առանձին վերցրած, հատուկ չեն, որովհետև մի դեպքում նա նշանակում է «էություն» (խոսքի աղը), մյուս դեպքում արցունքի՝ որպես շափազանց խոր ապրումների արդյունք լինելը: Այդպես էլ մենք հաճախ ասում ենք ֆամին մոլեգնել է, վերագրելով նրան կենդանական-զազանային հատկություն, կամ ասում ենք. բնությունը ծայտում է, հասկերը շշնջում են՝ մարդկային հատկություններ վերագրելով բնությանը և հասկերին:

Փոխաբերական իմաստը երեք տեսակ ունի. փոխաբերություն (մետաֆորա), ֆոխանանություն (մետոնիմիա) և սինեկդոխա: Փոխաբերություն է այն երևույթը, երբ մենք, ինչպես տեսանք, առարկային կամ երևույթին վերագրում ենք իրեն ոչ հատուկ մի բան: Սրա հիմքում անշուշտ ընկած է ներքին կամ արտաքին որոշ նմանություն, որ և մեզ հնարավորություն է տալիս այդ արտահայտել համեմատության միջոցով. օրինակ՝ երբ ասում ենք պողպատյա կամֆ, մենք համեմատում ենք պողպատի ամրությունը կամքի անխախտելիության հետ, կամ ասելով՝ դառն խոսք, մենք համեմատում ենք խոսքի տհաճությունը դառն համի տհաճության հետ և այլն:

Փոխանանություն է այն երևույթը, երբ՝ 1) պարունակվածն արտահայտում ենք պարունակողով, ինչպես՝ մի բաժակ ջուր խմեցի ասելու փոխարեն, ասում ենք՝ մի բաժակ խմեցի, որի մեջ խմեցի ասելու փոխարեն՝ մի աման կերավ և այլն, 2) ստեղծագործությունն արտահայտում ենք հեղինակի միջոցով, ինչպես՝ ասում ենք կարդացել եմ Տերյան, հասկանալով՝ կարդացել եմ Տերյանի ստեղծագործությունները, 3) առարկայի կամ երևույթի քանակական հատկանիշով արտահայտում ենք հենց ինքը՝ առարկան կամ երևույթը. օրինակ՝ հինգ խնձոր վերցրի ասելու փոխարեն, ասում ենք՝ հինգը վերցրի, կամ մի կիլո հաց գնեցի ասելու փոխարեն՝

մի կիկո զմեցի և այլն: Բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ փոխանունությամբ մի բառը կարող ենք փոխարինել դրա հետ մշտական կապ ունեցող բառով և ո՛չ պատահական բառերով:

Սիւնեկդոխա կոչվում է այն երևույթը, երբ մենք առարկան կամ առարկաների խումբն արտահայտող բառը փոխարինում ենք այդ առարկայի մի մասը կամ առանձին առարկա արտահայտող բառով: Օրինակ, ասում ենք հինգ գլուխ ոչխար՝ ուր գլուխ բառն արտահայտում է ամբողջ, գլուղը ոտի ելավ, նշանակում է գլուղացիները ոտի ելան կամ ռուս մեզ փրկեց, ուր ռուսը նշանակում է ռուսները, ռուսական զորքեր և այլն:

Հիշյալ տեսակներով, իհարկե, չի սահմանափակվում բառի-
մաստի փոխաբերությունը. խոսելու ժամանակ մենք շատ հաճախ,
առանց նույնիսկ մեր ասածին պատկերավորություն առու ցան-
կություն, բառերին տալիս ենք այլևայլ փոխաբերական իմաստներ,
որոնք պայմանավորված են տվյալ կապակցությամբ: Բառի այդ
փոխաբերական իմաստներով գործածվելը, նախ՝ աստիճանաբար
տալիս է բաղմիմաստություն, ապա՝ այդ իմաստներն այնքան սե-
փական են դառնում բառին, որ վերջապես ստանում
ենք բազմաթիվ համանուններ, որոնք նույն հնչյունակազմի
ունենալով, առանց փոխաբերության էլ, միանգամայն տար-
բեր հասկացություններ են արտահայտում, ինչպես՝ գլուխ
«մարմնի գլուխ», «գրքի գլուխ», սուր «զենքի տեսակ», «հա-
տու» և այլն: Այս չպիտի շփոթել այն դեպքերի հետ, երբ
հնչյունափոխական օրենքների շնորհիվ բոլորովին տարբեր բառեր
կարող են նույն ձևն ստանալ, ինչպես՝ այդ «տղամարդ» և այդ քա-
րանձավ», մարտ «կոիվ» և մարտ «ամսանուն», որոնցից յուրաքան-
չյուրը մի տարբեր արմատից է ծագում:

Վերջապես, փոխաբերովթյունների շնորհիվ լեզվում ստացվում են այսպես կոչված առանձնահատուկ արտահայտությունները (իդիոմաները) և դարձվածքները: Առանձնահատուկ արտահայտություն են կոչվում բառային այն կապակցությունները, որոնց տարրերը՝ զրկվելով իրենց անկախ իմաստից՝ միասնաբար արտահայտում են մի նոր իմաստ. օրինակ՝ ջուր ծեծել ոճի մեջ ջուր և ծեծել այլևս չեն գիտակցվում իրենց անկախ իմաստով, այլ երկուսը միասին նշանակում են «ապարդյուն խոսել» «ծամանակ վառնել»: Այդպես են և՛ ձեռք առնել «ծաղրել», ատամին տալ կամ խփել «փորձել», կաշին դաբախանումն եմ տեսել «փորձել եմ, լավ եմ ճանաչում», տախտակը պակաս «հիմար» և այլն: Դարձվածքներ-

չր նույնպէս մի ամբողջական իմաստ արտահայտող կապակցու-
թյուններ են, բայց նրանց մեջ, հակառակ առանձնահատուկ ար-
տահայտութիւններին, կապակցութեան առանձին տարրերն իրենց
անկախ իմաստը պահպանում են դեռեւս. ինչպէս՝ աչի լուսի պէս
պահել, հոգու խորհում լալ, կոկորդիլոսի արցունքներ և այլն:

37. ԲԱՌԻՄԱՍՏԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Փոխաբերության այդ բոլոր տեսակներն էլ, ինչպես տեսանք, ննխադրում են բառի ուղղակի իմաստի գոյությունը և պայմանավորված են կապակցությամբ։ Սակայն բառերի իմաստները կարող են փոխվել նաև կապակցությունից դուրս, և դրա արդյունքն է լինում այն, որ հաճախ բառի հին իմաստը մոռացվում, անհետանում է, և բառն ստանում է նոր իմաստ, ինչպես՝ դեղ մի ժամանակ նշանակել է բույս, իսկ այժմ՝ բուժման միջոց։ Ինչի՞ արդյունք են այդ փոփոխությունները և ինչպե՞ս են կատարվում դրանք։ Ավանդական լեզվաբանությունը նշում է դրա տարբեր տեսակները՝ բառիմաստի ընդլայնումն ու նեղացումը և այլն։

Բառիմաստի ընդլայնում է այն, երբ բառը երբեմն ունեցել է մի կոնկրետ իմաստ, իսկ հետագայում տարածվել է նաև ալլառչ առարկաների կամ երևույթների վրա և ստացել ավելի ընդարձակ, ընդհանուր իմաստ: Օրինակ՝ ռուսերեն краска նշանակել է միայն վարմրացնող նյութ, բայց այժմ նշանակում է ընդհանրապես «ներկ», առանց գույնի խտրության: Հայերեն տուն նշանակել է բնակարան, բայց գրաբարում արդեն նա նշանակում է՝ «ցեղ, տոհմ, ժողովուրդ»: Այդպես էլ ռուսերեն чернила «սև գույնի հեղուկ», իսկ այժմ՝ առհասարակ «թանաք» և այլն: Բառիմաստի նեղացումը դրա հակառակն է. մի ժամանակ ընդհանուր իմաստ ունեցող բառը հետագայում ստանում է մասնավոր իմաստ. ինչպես՝ հավ գրաբարում նշանակում է «թռչուն» առհասարակ, իսկ այժմ՝ թռչունների մի տեսակը, դարձան նշանակել է «պետք, սնունդ, գեղ», իսկ այժմ «հարդ», ռուսերեն пиво նշանակել է «խմիչք» ընդհանրապես, իսկ այժմ՝ «գարեջուր» և այլն:

Կա նաև իմաստասիրություն ըստ զուգորդության (ասոցիացիայի), որ կատարվում է կամ նմանության շնորհիվ, ինչպես գլուխ (մարմնի) և գլուխ «գագաթ» (լեռան), սուր «զենքի տեսակ», բայց սուր դանակ և ալյն, կամ ըստ կցորդության (առընթերու-թյան), ինչպես՝ կաբինետ (մինիստրի), բայց և՛ պառլամենտական

կաբինետ («խորհուրդ»), համար (№) և համար (հյուրանոցի, բաղնիքի) և այլն: Նշում են նաև զգացական խոսքի շնորհիվ առաջացող իմաստափոխությունը, ինչպես՝ վարժապետ, որ առաջ նշանակում էր «գիտուն, ուսուցիչ», իսկ այժմ այդ բառը մեր լեզվում արհամարհական ու վիրավորական նշանակություն ունի, որովհետև մենք դրանով պատկերացնում ենք հին, ծխական դպրոցների տգետ վարժապետին:

Սակայն իմաստափոխության այս բոլոր տեսակները, որքան էլ նրանք խնամքով դաս դասված և սահմանված լինեն, չեն պարզում իմաստափոխության իսկական էությունը: Բանն այն է, որ այդ բոլոր դասդասումներն էլ վերջապես հանգում են ձևական կամ հոգեբանական սխեմաների: Մինչդեռ իրականում բառիմաստի փոփոխությունն ու զարգացումը պայմանավորված է հասարակական գիտակցության ու հոգեբանության փոփոխմամբ ու զարգացմամբ: Այստեղ էլ, վերջապես, հանդես է գալիս հասարակական կեցությունը իբրև իմաստափոխության նախապայման, թեև հաճախ դժվար է լինում անմիջականորեն ցույց տալ հասարակական այդ կեցության ու կատարված իմաստափոխության անմիջական կապը: Նշանակում է, բառիմաստի փոփոխության ու զարգացման ընթացքը ճիշտ կարելի է հասկանալ ու գնահատել միայն այն ժամանակ, երբ մենք այդ բացատրում ենք հասարակական կյանքի փոփոխությամբ ու զարգացմամբ:

38. ՄԱՌԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՌԻՄԱՍՏԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ուսումնասիրելով բառիմաստի փոփոխությունները՝ աղ. Ն. Յա. Մառը առաջին հերթին բազմաթիվ լեզվական փաստերի միջոցով առաջ քաշեց և հաստատեց այն սկզբունքը, թե բառիմաստի փոփոխությունները արդյունք են հասարակության կեցության մեջ կատարվող փոփոխությունների: Այսպես, օրինակ, ուսումնասիրելով սեփականություն բառի ծագումն ու նրա բովանդակության զարգացումը զանազան լեզուներում՝ Մառը ցույց է տալիս, որ այդ բառի ծագումը յուր իմաստով հանդերձ կապված է դերանունների առաջացման հետ, իսկ սրանք էլ՝ հասարակության կյանքի զարգացման հետ: «Սեփականություն» բառը, — ասում է նա, — հնչյունական լեզվում և ըստ հաբեթաբանական վերլուծության հանգում է դերանվան, ավելի ճիշտ՝ օրգանապես կապված է դերանվան,

առաջին հերթին այսպես կոչված անդրադարձ դերանվան հետ: ...Սեփականությունն իր սկզբն է առնում մարդկային կոլեկտիվների արտադրա-հասարակական խմբավորումների մինչ-ցեղային վիճակից, բայց այն ժամանակ, մեր ըմբռնումներով, բոլորովին էլ սեփականություն չէր. դա բացարձակապես տոտեմական սեփականություն է առանց նույնիսկ որևէ պատկերացման այս կամ այն խմբավորման սեփականության մասին և դրա հետ միասին՝ կոմունիստական, հասկանալի է, նախնական կոմունիստական: Եվ այն ժամանակ չկային ոչ միայն դերանուններ, այլև ընդհանրապես՝ հնչյունական լեզու:

«Սեփականությունը փոխում է յուր բովանդակությունը՝ դառնալով ընդհանուր կոլեկտիվի այս կամ այն խմբի ստացվածքը, և է՛լ ավելի փոխում է իր բովանդակությունը, երբ նա վերածվում է մասնավոր կամ անհատական սեփականության, բայց բոլոր աստիճաններում էլ սեփականությունը շարունակում է պահպանել յուր անվանումը»¹ Խորացնելով իր ուսումնասիրությունները բառի բովանդակության փոփոխության վերաբերյալ՝ Մառը հանգեց այն սկզբունքին, որ բառերը հասարակական կյանքի զարգացման ընթացքում նոր առարկաների և երևույթների վրա են տարածվում ըստ այն ֆունկցիայի ընդհանրության, որ եղել է տվյալ բառի նշած նախնական առարկայի և նույն բառի բովանդակության մեջ առնված նոր առարկաների միջև: Դրանով իսկ Մառը հիմնադրեց յուր այն տեսությունը բառիմաստի մասին, որ կոչվում է ֆունկցիոնալ իմաստաբանություն (функциональная семантика): Ըստ այդ տեսության բառի բովանդակության փոփոխումն ու զարգացումը ստանում են միանգամայն պատմամատերիալիստական բացատրություն: Բազմաթիվ լեզուներից վերցրած օրինակներով Մառը ցույց տվեց, որ բառը փոխում է իր իմաստը և հատկացվում այնպիսի նոր իրերի ու երևույթների, որոնք հասարակության կյանքում այն նույն ֆունկցիան են կատարում, ինչ որ կատարել է տվյալ բառի նշած առարկան նախկինում: Ուրեմն՝ բառիմաստի փոփոխությունը արդյունք է հասարակության կյանքում նույն ֆունկցիան (դերը) կատարող առարկաների փոփոխության: Այսպես, օրինակ, որոշ ժողովուրդների մոտ սահնակին լծվում է ձիւն, որի ժողովուրդների մոտ՝ շուներ, երրորդների մոտ՝ եղջերուն և այլն,

¹ Н. Я. Марр, Право собственности по сигнализации языка. Избранные работы, т. III, стр. 182, 197—198.

և, դրա հետևանքով էլ, միևնույն բառը (сѡнѣ, сон) մի լեզվում նշանակում է «ձի», մյուսում՝ «շուն», երրորդում՝ «եղջերու» և այլն: Կամ՝ նախկինում գրում էին փետուրով և բոլորովին էլ տար-
օրինակ չէր, որ գրելու գործիքը ռուսներն անվանում էին
перо «փետուր», գերմանացիները i e d e r «փետուր» և
այլն: Բայց երբ 19-րդ դարում պատրաստեցին պողպատյա
գրիչը, այդ էլ անվանեցին перо, feder բառացի՝ «փետուր»,
այն պատճառով, որ նոր գործիքը, թեև նախորդի հետ ոչ մի
նմանություն չուներ, բայց, նույն դերն էր կատարում. նա փոխարի-
նեց փետուրին իբրև գրելու գործիք և ստացավ նրա անունը:

Այս տեսակետից ելնելով՝ մենք տեսնում ենք, որ այսպես
կոչված իմաստի նեղացումն ու լայնացումն էլ, որոնց մասին վերո
խոսեցինք, ըստ էության նույն երևույթի արդյունք են: Իրոք, ինչու՞
ռուսերեն քրակա բառը, որ մի ժամանակ նշանակել է միայն
կարմիր ներկ, այժմ նշանակում է առհասարակ ներկ, առանց գույ-
նի խտրության: Այն պարզ պատճառով, որ մի ժամանակ գործա-
ծական էր կարմիր ներկը, իսկ հետո, երբ գործածության մեջ են
մտնում նաև այլ գույնի ներկերը, նրանք ևս կոչվում են քրակա,
որովհետև նրանք էլ նույն դերն են կատարում, ինչ որ կարմիրը,
այսինքն՝ նրանք էլ ներկելու նպատակին են ծառայում: Հայերեն
դեղ բառի իմաստի փոփոխության մեջ գտնում ենք և՛ իմաստի
նեղացում, և՛ ընդլայնում, երկուսն էլ ֆունկցիոնալ իմաստափո-
խության մեջ: Այսպես՝ դեղ բառը նախապես նշանակել է բույս, և
որովհետև հնում իբրև բուժման միջոց գործադրվում էին բույսերը,
ապա՝ դեղ բառը նշանակեց նաև բուժման միջոց և դրանով իսկ
այդ բառի իմաստը ընդլայնվեց: Հետագայում՝ բուժման համար
բույսերի առավել մեծ գործադրության հետևանքով դեղ բառի հաս-
կացության մեջ իբրև ավելի հիմնական տարբերակիչ հատկանիշ
գիտվում է բուժման ֆունկցիան, որի շնորհիվ էլ այդ բառն ստա-
նում է «բուժիչ բույս» իմաստը, ապա և՛ «բուժման միջոց», այլևս
չնշանակելով «բույս» առհասարակ, որով և կատարվում է իմաստի
նեղացում: Բայց այդ դեռ բոլորը չէ. ավելի ուշ, երբ բուսական
դեղերը փոխարինվում են քիմիական դեղերով, այդ դեղ բառն էլ
նշանակում է ընդհանրապես բուժման միջոց, անկախ այն բանից,
թե դա փոշի՞ է, հեղուկ, դեղահա՞տ և այլն, որով և կրկին ստա-
նում է իմաստի ընդլայնում: Այսպիսի բազմաթիվ օրինակներ կա-
րելի է բերել, ցույց տալու համար, որ լեզվաբանության մեջ ավան-

դաբար ընդունված բառիմաստի ընդլայնումն ու նեղացումն էլ
հիմնականում արդյունք են ֆունկցիոնալ իմաստափոխության:

Իմաստափոխության մեջ մեծ դեր է կատարում բնիմաստի և
բառիմաստի միջև եղած կապի խզումը, որ առաջանում է, մի կող-
մից՝ ֆունկցիոնալ իմաստափոխությամբ, մյուս կողմից՝ տվյալ
բառի նշած իրի կամ երևույթի ճանաչման զարգացմամբ, որով
զարգանում է նաև բառիմաստը: Դա արդյունք է այն բանի, որ
հասարակական կյանքի զարգացմանը զուգընթաց մենք բառիմաս-
տի մեջ դնում ենք կուտակվող նորանոր փորձերի շնորհիվ գիտակ-
ցած՝ առարկայի նոր տարբերակիչ հատկանիշներ: Այսպես, օրի-
նակի, թեև կի՛ն բառը որոշ լեզուներում նախապես նշանակել է
արտադրող կամ տֆնող, որովհետև հասարակության զարգացման
որոշ աստիճանում կնոջ համար այդ հատկանիշներն են եղել հիմ-
նական՝ ըստ նրա հասարակական դերի, բայց հետագայում կնոջ
դերը հասարակության մեջ ավելի մեծացել է և, դրան համապա-
տասխան էլ, մարդը հայտնաբերել է կնոջ մեջ նորանոր հիմնական
հատկանիշներ, ներառել այդ հատկանիշները կի՛ն բառի իմաստի
մեջ, և դրա հետևանքով էլ խզվել է դրա բառիմաստի և բնիմաստի
կապը: Կամ, ոչխարը երբեմն բնորոշվել է այն բանով, որ նա մար-
դուն պիտանի է իբրև կեր, — ինչպես Մարքսն է ասում, — բայց հե-
տագայում, երբ հասարակական փորձի զարգացմամբ նա պիտա-
նի է դարձել նաև որպես կաթնատու, օգտագործվել են նաև նրա
բուրդն ու մորթը, դրա շնորհիվ բազմացել են նրա պիտանիության
հատկանիշները և, բնական է, որ բառիմաստն էլ, ընդգրկելով իր
մեջ այդ նոր հատկանիշները, այնքան զարգացել է, որ խզվել է
նրա ու բնիմաստի միջև եղած կապը: Ինչպես տեսնում ենք, այս-
տեղ էլ բառիմաստի փոփոխությունը արդյունք է հասարակական
կյանքի և դրա հիմամբ՝ մարդկային ճանաչողության զարգացման:
Բնիմաստի և բառիմաստի միջև եղած կապի խզման մեջ որոշ դեր
կարող է խաղալ նաև «ժողովրդական ստուգաբանությունը», երբ
չգիտակցելով բառի բնիմաստը՝ նրան տալիս են նոր իմաստ (տես
§ 21):

Վերջապես, իմաստափոխության կարևոր պատճառ է նաև
երևույթի, առարկայի հասկացության նկատմամբ հասարակական
գնահատության ու վերաբերմունքի փոփոխությունը: Օրինակ՝
ֆրանսերեն villain բառը նախապես նշանակել է «գյուղացի»,
բայց ֆեոդալիզմի ժամանակ ասպետների լեզվում նա ստացել է
«վատ, անարդ, սրկա» իմաստը, հենց այն բանի շնորհիվ, որ

դյուղացուն այդպես էր գնահատում ֆեոդալը: Այդպես է նաև մեր հիշած վարժապետ բառի արհամարհական իմաստը, որ արդյունք է մեր գնահատման՝ հին ծխական դպրոցի վարժապետների նկատմամբ: Կամ՝ հին հայերեն խոսք «վայրենաբարո» բառը (որից՝ խուժան), որ խուժիստանում ապրող մի ցեղի անուն է եղել, բայց հայերի մոտ այդ իմաստն է ստացել՝ նրանց նկատմամբ ունեցած գնահատության շնորհիվ: Դրանց հակառակն է այն, երբ սկզբնական վատ իմաստը հետագայում փոխվել է լավի, օրինակ՝ գերմաներեն *fiesch* «լիտի, լիրբ» ֆեոդալիզմի լեզվում ստացել է «խիզախ» իմաստը:

Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ բառիմաստի փոփոխությունները սերտորեն կապված են հասարակական գիտակցության հետ և պայմանավորված են հասարակական կյանքի որոշ պայմաններով: Նշանակում է, բառիմաստի փոփոխման ու զարգացման պրոցեսում առաջին հերթին առկա է «վերնաշենքի բոլոր մոմենտների փոխգործողությունը» (взаимодействие), որի մեջ վերջ ի վերջո տնտեսական շարժումը, իբրև անհրաժեշտություն իրեն ճանապարհ է հարթում պատահականությունների (այսինքն՝ իրերի ու գեպքերի) անվերջ կույտի միջով, որոնց ներքին փոխադարձ կապն այնքան հեռավոր է և այնքան դժվար որոշելի է, որ մենք կարող ենք մոռանալ նրա մասին, կարծել, թե նա գոյություն չունի»¹:

39. ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.

ՀՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՆՈՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մինչև այժմ մեր ասածները վերաբերում էին միայն բառի բովանդակության ներքին փոփոխությանը, այսինքն՝ այն գեպքերին, երբ բառը մնում է, բայց պատմականորեն փոխվում է նրա բովանդակությունը: Սակայն լեզվի բովանդակությունը փոփոխվում ու զարգանում է ոչ միայն վերը հիշած պատճառներով, այլև բառապաշարի փոփոխմամբ: Բառապաշար է կոչվում լեզվի մեջ եղած բառերի ամբողջությունը, լեզվի բառազանձը: Բառապաշարի ամենամակերեսային ուսումնասիրությունն անգամ բավական է, նկատելու համար լեզվի զարգացման ընթացքում բառապաշարի մեջ տեղի ունեցող երկու հիմնական երևույթ: Դրանք են. ա) որոշ բա-

¹ Ф. Энгельс, Письмо И. Блоху. К. Маркс и Ф. Энгельс, Письма, 1932, стр. 375.

ռերի անհետացումը, լեզվի մեջ նրանց գործածության դադարումը և բ) նոր բառերի առաջացումը: Այս երկու երևույթների շնորհիվ անընդհատաբար փոխվում, «նորոգվում» է լեզվի բառապաշարը: Սակայն բառապաշարի այդ փոփոխությունն ինքնանպատակ ու քմահաճորեն կատարվող երևույթ չէ, այլ՝ արդյունք տվյալ լեզվով խոսող հասարակության կյանքում կատարվող փոփոխությունների: Հասարակության կյանքում տեղի ունեցած յուրաքանչյուր փոփոխություն իր արտացոլումն է գտնում նրա լեզվի բառապաշարի մեջ՝ առաջացնելով հին բառերի կորուստ կամ նորերի ստեղծում և կամ՝ փոխելով բառերի իմաստը: Այսպես, հասարակության զարգացմանը զուգընթաց հենց այդ հասարակության կյանքից դուրս են մղվում որոշ առարկաներ, գործիքներ, վերանում են որոշ երևույթներ ու հասկացություններ, և դրանց փոխարեն առաջանում են նորերը: Դրան համապատասխան էլ լեզվից անհետանում են այն բառերը, որոնք վերաբերում են այդ վերացած առարկաներին, երևույթներին, հասկացություններին: Այսպես, օրինակ, ֆեոդալական հասարակությանը և նրա լեզվին հատուկ սեպուռ, մարզպան, արևուսիք, սենեկապետ, մարզպետ և նման բազմաթիվ բառեր մեր ժամանակակից լեզվում չկան այլևս հենց այն պատճառով, որ ֆեոդալական հասարակության կործանման հետ վերացել են նաև այդ պաշտոնները կամ հիմնարկները: Մյուս կողմից, բազմաթիվ առարկաներ, գործիքներ, հագուստի բազմաթիվ տեսակներ ու դրանք արտահայտող բառեր մեր ժամանակակից լեզվում չկան այլևս հենց այն պատճառով, որ այլևս, հենց այն պարզ պատճառով, որ այդ առարկաներն էլ գոյություն չունեն մեր կյանքում: Օրինակ՝ մեզանից ո՞վ է գործածում այժմ աշտե, վերջավոր, լողիկ, գեղարդ և այդպիսի հարյուրավոր բառեր: Իսկ այդ նշանակում է, որ հասարակական կյանքից դուրս մղված առարկաները, երևույթները և այլն, իրենց հետ լեզվից հանում, վերացնում են նաև այդ հասկացությունն արտահայտող բառերը: Այդ կարգի «հնացած» բառերի գործածությունը կոչվում է հնեաբանություն (արխայիզմ):

Դրան հակառակ, հասարակության կյանքում առաջացած նոր երևույթները, առարկաները համապատասխանորեն առաջ են բերում նորանոր բառեր: Դեռևս ընդհանրացում չստացած նոր բառերի գործածումը կոչվում է նորաբանություն (նեոլոգիզմ): Այդ նոր բառերով լեզվի հարստացումը կատարվում է երկու ճանապարհով. ներքին և արտաքին: Բառապաշարի հարստացման ներքին միջոցը հենց նույն լեզվի հնարավորություններով նոր բառեր կազ-

մելն է: Օրինակ, մենք ունենք սավառնել բառը, և երբ ստեղծվեց թռչելու մեքենան, մենք կազմեցինք սավառնակ բառը՝ այդ մեքենայի հասկացումայն համար: Ներքին միջոցներով լեզվի բառապաշարը հարստացնելու համար գործադրում են բոլոր բառակազմական հնարավորությունները, որ ունի տվյալ լեզուն, ինչպես և օգտագործում են լեզվից դուրս եկած հին բառերը նորիմաստով, ինչպես՝ ական, ականանետ, պարետ և այլ գրաբար բառերը ժամանակակից հալերենում:

ժամանակ՝ առանց կաշկանդվելու փոխ առնելով ռուսերենից բազմաթիվ բառեր, որոնց համագործը ներքին միջոցներով չենք կարող ստեղծել: Ավելի հատկանշական է ռուսաց լեզվի պատկերը. Հոկտեմբերյան ռեյդիկայից հետո, հենց այն բանի շնորհիվ, որ ՍՍՌՄ-ը դարձավ աշխարհի առաջին և միակ երկիրը՝ սոցիալիստական տնտեսությամբ ու հասարակությամբ, ստեղծվեց ռուսաց լեզվի ներքին միջոցների օգտագործման աննախընթաց վերելք: Մեր երկրում ստեղծված նոր կարգերի, նոր երևույթների ու հարաբերությունների համար օտար լեզուները չունեին և չէին էլ կարող ունենալ բառեր, ուստի և ռուսերենը իր ներքին միջոցներով պետք է ստեղծեր այնպիսի բառեր, ինչպես՝ КОЛХОЗ, ударник, пятилетка, совхоз և այլն: Դեռ ավելին, եթե մինչև ռեյդիկայի եվրոպական լեզուները գերազանցապես հանդիսանում էին փոխառու, իսկ ռուսերենը՝ փոխառու, ապա այժմ ռուսերենը գերազանցապես հանդիսանում է փոխառու լեզու, մատակարարելով եվրոպական լեզուներին совет, колхоз, совхоз, стахановец և նման բազմաթիվ բառեր: Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ բառապաշարի ոչ միայն փոփոխումը, այլև այդ փոփոխման՝ հատկապես հարստացման միջոցները սերտորեն կապված են հասարակական կյանքի հետ: Հենց դրա հետ է կապված նաև այն երևույթը, որ բառարանի հարստացումը հաճախ սեփական է դառնում ոչ թե տվյալ լեզվին՝ ամբողջությամբ վերցրած, այլ հասարակության այս կամ այն դասակարգի և այս կամ այն խավի լեզվին: Այսպես, օրինակ, սովետական կարգերին հատուկ, ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական հայե-րեն լեզվի բազմաթիվ նոր բառեր չէին գործածում հայ բուրժուազիայի մնացորդները մեր երկրում, ինչպես և չեն գործածում արտասահմանում ծվարած հայ ազգայնականները: Իսկ այս կրկին և շատ ակնառու կերպով ցույց է տալիս, որ բառապաշարի փոփոխությունը սերտորեն կապված է հասարակական հարաբերու-թյունների և հասարակական կեցության հետ: Հասարակական կյանքի ու հարաբերությունների յուրաքանչյուր փոփոխություն իր արտահայտությունն է գտնում լեզվի բառապաշարի մեջ: «Գաղա-փարների, պատկերացումների, գիտակցության արտահայտումը նախապես անմիջականորեն ներհյուսված է մարդկանց նյութական գործունեությանը և նյութական հաղորդակցմանը՝ իրական կյանքի լեզվին», — ասում են Մարքսն ու Էնգելսը:

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. IV, стр. 16.

Յուրաքանչյուր լեզվի մեջ կարևորագույն դեր է խաղում նրա բառապաշարի տարբերակումը (դեֆերենցումը), որի շնորհիվ բառապաշարն իր իմաստաբանությամբ ու գործածությամբ տարբերակվում է, մի կողմից՝ դասակարգայնորեն, մյուս կողմից՝ ըստ մասնագիտության: Ըստ այդմ էլ լեզվի բառապաշարի տարբերակման մեջ որոշակիորեն պետք է զանազանել որակապես իրարից խիստ տարբեր երկու երևույթ՝ բառապաշարի մասնագիտական տարբերակումը և բառապաշարի դասակարգային տարբերակումը:

Գիտության ու տեխնիկայի, արտադրության ու նրա տարբեր ճյուղերի զարգացմանը զուգընթաց ավելի ու ավելի առանձնանում ու հարստանում է մասնագիտական տերմինաբանությունը: Գիտության, տեխնիկայի, արտադրության յուրաքանչյուր ճյուղի համար ստեղծվում են բազմաթիվ բառեր, որոնք միանգամայն սովորական ու անհրաժեշտ լինելով տվյալ ճյուղով զբաղվողին, մեծ մասամբ անհասկանալի են հասարակության մյուս խմբերին. օրինակ՝ տպագրական բանվորի համար միանգամայն հասկանալի են պետիտ, կեզել, ցիցերո և այլ բառերը, մինչդեռ հասարակության մյուս անդամներին, որոնք ծանոթ չեն տպագրական գործին, դրանք անհասկանալի են: Մետաղագործին հասկանալի են ու անհրաժեշտ՝ շաքա, սուպուրտ, ֆրեզեր, կրոնշտեյն և այլ բազմաթիվ նման բառեր, էլեկտրոտեխնիկին՝ ամպեր, օմ, գելոֆան, ռեոստատ և նման բազմաթիվ բառեր, որոնք այդ ճյուղերին ծանոթություն չունեցող մարդկանց հասկանալի չեն: Ժամանակակից լեզուներում՝ գիտության ու տեխնիկայի անասելի զարգացման հետևանքով՝ գիտական բառերն այնքան մեծ թիվ են կազմում, որ անհրաժեշտություն է զգացվում կազմել յուրաքանչյուր ճյուղի համար մի առանձին բառարան (տեխնիկական տերմինների, բժշկական տերմինների, շինարարական տերմինների, ոռոգման տերմինների և այլն և այլն):

Լեզվի բովանդակության տեսակետից, օական, ավելի կարևոր է բառապաշարի դասակարգային տարբերակումը: Այստեղ բառապաշարի տարբերակումը կապված է ոչ թե նեղ մասնագիտական տերմինների հետ, այլ միևնույն բառի մեջ հասարակության կողմից դրված վերաբերմունքի, դնահատության հետ: Եթե մենք չենք հաս-

կանում, օրինակ, կեզել, ֆրեզեր և նման բառերի իմաստը, ապա դա միանգամայն բնական է, որովհետև մենք ծանոթ չենք այդ բառերի նշած առարկաներին: Բայց երբ միևնույն բառը հասարակության տարբեր դասակարգերի լեզվում տարբեր իմաստ է ստանում, ապա դրա մեջ արտահայտվում է ոչ թե մեր անծանոթ լինելն այդ երևույթներին, այլ՝ տարբեր դասակարգերի վերաբերմունքը հենց այդ երևույթներին: Այսպես, օրինակ, բուլբուլ բառը միանգամայն հասկանալի էր և՛ բանվորին, և՛ գյուղացուն, և՛ բուրժուային (երբ նա գոյություն ուներ մեր երկրում). բայց որքան տարբեր էր դրա բովանդակությունը պրոլետարիատի ու բուրժուազիայի մոտ: Եթե պրոլետարը բուլբուլի մեջ տեսնում էր իր շահերի հետևողական պաշտպանին, իր ազատարարին և դրան համապատասխան էլ բուլբուլ բառը նրա մոտ համագոր էր փրկիչ-ազատարար բառերին, ապա՝ բուրժուան նույն բառի մեջ տեսնում էր իր անհաշտ թշնամուն, իր իշխանության կործանման համար պայքարողին, և համապատասխանորեն էլ նրա լեզվում բուլբուլ բառը բացասական իմաստ ուներ և նա միշտ թշնամանքով ու անարդանքով էր արտասանում այդ բառը: Այդպես և՛ կոլխոզ, սովետ, սովխոզ և նման բազմաթիվ բառեր որքան տարբեր իմաստ ունենին աշխատավոր գյուղացու և կուլակի մոտ. եթե աշխատավոր գյուղացին դրանց մեջ ճիշտ կերպով իր փրկությունն էր տեսնում, ապա՝ կուլակը միանգամայն իրավացիորեն իր մասն էր տեսնում, ուստի և՛ ինչպես այդ երևույթների նկատմամբ միանգամայն տարբեր դիրք էին բռնել աշխատավոր գյուղացին ու կուլակը, այդպես էլ տարբեր իմաստ ունեին այդ բառերը դրանցից յուրաքանչյուրի մոտ: Այլ կերպ ասած, այդ բառերն արտահայտում էին հենց այն պայքարը, որ ծավալվել էր մեր երկրում՝ հանուն կոլեկտիվացման և հանուն կուլակության իբրև դասակարգի վերացման: Այսպիսի օրինակներ կարելի է բերել անսահմանորեն, ըստ որում, այդ վերաբերմունքը չափազանց որոշակիորեն արտահայտվում է նույնիսկ անշունչ առարկաների, գործիքների, մեքենաների նկատմամբ, որոնք, առաջին հայացքից թվում է, թե նույնը պիտի լինեին հասարակության բոլոր դասակարգերի համար: Օրինակ՝ որքան տարբեր իմաստ ունեին վառիկ, կոռպերատիվ, տրակտոր, աշխատանք, տոկոս, կալսիչ և նման բազմաթիվ բառեր աշխատավոր գյուղացիների և գյուղի վաշխառուների ու կուլակների լեզվում: Ահա թե ինչու, եթե ուզում ենք ճիշտ կերպով հասկանալ լեզվի բովանդակությունը, նրա դասակարգային էությունը,

պետք է որոշակիորեն տարբերենք բառապաշարի դասակարգային տարբերակումը մասնագիտական տարբերակումից: Բառապաշարի դասակարգային տարբերակումը արդյունք է հասարակության դասակարգային տարբերակման ու արտահայտում է դասակարգային պայքարը, և այդ տարբերակումից զերծ չի մնում նաև մասնագիտական բառապաշարը, մինչդեռ մասնագիտական տարբերակումը արդյունք է այդ մասնագիտությամբ չզբաղվողների համար անծանոթ նորանոր առարկաների, գործիքների, մեքենաների, երևույթների, արտադրական պրոցեսների առաջացման: Այդ է պատճառը, որ անդասակարգ հասարակության մեջ էլ բառապաշարի մասնագիտական տարբերակում գոյություն ունի, ինչպես մեր երկրում. առանց դասակարգային երկփեղկման մեր լեզվում ունենք ճոխապես զարգացած մասնագիտական տարբերակում: Դրան հակառակ, դասակարգային հասարակության մեջ մասնագիտական լեզուներն էլ իրենց ներսում դասակարգայնորեն երկփեղկված են:

41. ՊՈՒՐԻՉՄ. ԷՎՖԵՄԻՉՄ

Բառապաշարի դասակարգային տարբերակումը յուր հերթին լեզվի մեջ առաջացնում է երկու այլ երևույթ. պուրիզմ (մաքրամոլություն) և էվֆեմիզմ: Պուրիզմ կոչվում է այն երևույթը, երբ հասարակության այս կամ այն դասակարգը յուր լեզվից դուրս է մղում ինչպես օտար լեզուների բառերը, այնպես էլ յուր լեզվի մի շարք բառեր, որ գործածել կամ գործածում են հասարակության մյուս, իրեն հակամարտ դասակարգերը: Այնպես, յուր պատմական ասպարեզ իջնելու դարաշրջանում բուրժուազիան, մի կողմից՝ խուսափում է գործածել օտար լեզուների բառեր՝ դրանով իսկ արտահայտելով ազգային ինքնագիտակցման զարթոնքի պրոցեսը, մյուս կողմից՝ խուսափում է գործածել ֆեոդալիզմի լեզվի բազմաթիվ բառերը: Նույն խուսափողությունը նա ցուցաբերում է նաև ժողովրդական լեզվի և նրա բառապաշարի նկատմամբ: Օտար բառերի գործածությունից խուսափելու ցայտուն օրինակն է վերը հիշված հայ ազգայնամոլների պայքարը ռուսերեն և առհասարակ օտար բառերի փոխառման դեմ: Այդ բանը այժմ էլ նրանք կատարում են արտասահմանում, անխտիր թարգմանելով օտար բառերը (օր. ձայնասփյուռ՝ ռադիոյի փոխարեն, տարբաբնություն՝ ֆիմիայի փոխարեն, եզր՝ տերմինի փոխարեն և այլն): Պուրիզմ է նաև բա-

ցարձակ խուսափումը ժողովրդական բառերի օգտագործումից: Մեր մինչև լուսուցիոն շրջանի գրականությունն այդ տեսակետից ունի հիմնականում երկու ուղղություն. ոմանք խուսափում են ժողովրդական բառերի օգտագործումից, համարելով դրանք դեհիկ, կոպիտ, գեղարվեստական գրականությանը ոչ արժանի, ոմանք, ընդհակառակն, մեծապես օգտվում են ժողովրդական լեզվից (Թումանյան, Նար-Դոս, Իսահակյան և ուրիշներ): Ռևոլուցիայից հետո բարբառների չափավոր օգտագործումը, բնականաբար, իր արժանի դերն ստացավ մեր լեզվաշինարարության գործում, և մենք առանց քաշվելու մեր գրական լեզվի մեջ առանք ժողովրդական որոշ բառեր (դահուկ, շմուշկ և այլն), որոնք այժմ այնքան հարազատ են մեր գրական լեզվին:

Էվֆեմիզմ է կոչվում գոեհիկ կամ «անհարմար» համարվող բառերի փոխանակումը նորերով: Սանույնպես իր հիմքում ունի այս կամ այն դասակարգի յուրահատուկ մոտեցումը և արտահայտում է նրա «ավելի քաղաքավարի», «ավելի կիրթ խոսելու» ձգտումը՝ ի հակադրություն մյուս դասակարգերի «գոեհիկ» լեզվին: Օրինակ՝ հարգանքս հավաստիք, փոխանակ՝ բարե, համեցեք, փոխանակ՝ մտեք, կարծեմ դուք սխալվում էք, փոխանակ՝ ստում եմ և այլն: Էվֆեմիզմ տեղի է ունենում նաև հասարակության կողմից ընդունված քաղաքավարական նորմաների շնորհիվ: Օրինակ՝ քաղաքակրթության դարաշրջանի հասարակության մեջ ախորժելի չի համարվում խոսել մարմնական գործողությունների մասին, ուստի և՛ այդ բառերը փոխարինում են ուրիշ բառերով. օրինակ՝ փսխել փոխարինվում է սիրտը ետ տալ, սիրտ քափել արտահայտություններով. մեռնել փոխարինվում է հոգին ավանդել, շունչը փչել արտահայտություններով: Այդպես էլ ֆրանսերեն mourir «մեռնել» փոխարինվում է perir «կորչել», passer «անցնել», deceder «հեռանալ» և այլ «քաղաքավարի» բառերով:

Էվֆեմիզմի մի ուրիշ տեսակը պետք է համարել այսպես կոչված տաբուն, երբ զանազան նախապաշարումների, սնոտիապատությունների ու կրոնական հավատալիքների շնորհիվ խուսափում են որոշ առարկաների անունները տալուց և նրանց մասին խոսելիս այլևայլ արտահայտություններ են գործածում: Օրինակ, հենց մեր գյուղերում այն նախապաշարումը կար, որ եթե օձի անունը տան, դուրս կգա, ուստի և նրա մասին խոսելիս օձ բառի փոխարեն գործածում էին բոկ, պարան, շաբու բառերը: Այդպիսի փոխարինումը կարող է մշտական դառնալ և անհետացնել լեզվից նախ-

կին բառը, ապա՝ հետագայում նորից տեղի տալ նոր փոխարինումներին և այլն: Այս տեսակետից հետաքրքիր է ուսանելն медведь «արջ» բառը: Այդ բառը ծագում է медоед «մեղր ուտող» ձևից և իր ժամանակին փոխարինել է արջ կենդանու հնագույն, մեզ անհայտ անվանումին. բայց հետագայում, նա էլ կարցնելով իր այդ փոխարինող ֆունկցիան և նշանակելով արջ, ինքն էլ փոխարինվում է այլ բառերով (мишка, хозяин):

Թեև լեզվաբանության մեջ ավանդաբար ընդունված է, որ տաբուն կապված է նախապաշարումների ու սնոտիապաշտության հետ, բայց դա միակողմանի և անբավարար բացատրություն է: Այդ երևույթն ունի ավելի խոր արմատներ և հիմնված է առաջին հերթին հասարակական հարաբերությունների վրա: Ուսումնասիրելով Ամերիկայի և Աֆրիկայի բնիկների լեզուներին վերաբերող մի քանի աշխատություններ՝ մենք գտել ենք բազմաթիվ փաստեր, որոնք հաստատում են մեր ասածը: Այսպես, տախտիկների մոտ կա մի սովորություն, որ կոչվում է տե-պի: Համաձայն այդ սովորության՝ նրանք դադարում են նույն ձևով գործածել իրենց լեզվի մեջ եղած այն բառերը, որոնք մոտնում են թագավորի կամ նրա հարազատների անվան կազմի մեջ, և գործածում են փոխված ձևով: Ըստ որում, այդ բանը տարածվում է ոչ միայն այն բառերի վրա, որոնք ամբողջապես մոտնում են թագավորի կամ նրա հարազատների անունների մեջ, այլև նույնիսկ այն բառերի վրա, որոնց մեջ որևէ վանկ նույնն է այդ անունների կամ նրանց բաղադրիչների հետ (եթե անունը բաղադրյալ է): Օրինակ, թագավորներից մեկի անունն էր Տու, որի պատճառով էլ առաջ «կանգնել» բառը ձևափոխվեց և դարձավ տիա, ֆետու «աստղ» բառը՝ ֆետիա, առի «խփել, հարվածել» բառը՝ տիի, առա-պա-պառու «մարմին» բառը՝ տիա-պա-պառու և այլն: Հաճախ ոչ թե ձևափոխվում է բառը, այլ բոլորովին դուրս է գալիս գործածությունից, և նրա փոխարեն գործածվում է խմաստի տեսակետից նրան մոտ ուրիշ բառ, ինչպես, թագավորների անուններին նման լինելու պատճառով Ռիմա «հինգ» բառի փոխարեն գործածվել սկսեց պան «մաս, կես» բառը, ռուա «երկու» բառի փոխարեն՝ պիտի «միասին», առա «կանգնել» բառի փոխարեն՝ տիա «ուղիղ» և այլն:¹ Նման երևույթ գոյություն ունի նաև Աֆրիկայի բնիկների լեզվում: Այսպես, օրինակ, կաֆրերի մոտ տղա-

մարդիկ դատապարտելի են համարում գործածել այնպիսի բառեր, որոնք իրենց հնչյունակազմով նման են տվյալ ցեղի առաջնորդների (մեծ մասամբ առաջին առաջնորդի) անուններին. այդ պատճառով էլ ամամբալու ցեղի անդամները գործածությունից հանել են իլանգա «արև» բառը, որովհետև նրանց առաջին առաջնորդի անունը եղել է Ուլանգա, և դրա փոխարեն նույն խմաստով լեզվի մեջ մտցրել են խոմա բառը: Նույն ձևով էլ դատապարտելի է համարվում կանանց համար գործածել այնպիսի բառեր, որոնց հնչյուններից թեկուզ մեկը նրանց արական ազգակիցների անունների մեջ կա: Այս երևույթը կաֆրերը կոչում են ուկուլոնիպա¹: Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ էվֆեմիզմն էլ, իր տարբեր տեսակներով (տաբու, տե-պի, ուկուլոնիպա և այլն), արդյունք է դասակարգային հարաբերությունների:

Վերջապես, նկատելի է էվֆեմիզմի առաջացրած նաև հակառակ երևույթը: Հակառակ պուրիզմի ձգտումին, այս կամ այն դասակարգին «պատվավոր» կարող են թվալ մի ուրիշ դասակարգի որոշ բառեր և նա, որոնք վերցնելով, կարող է դարձնել իր համար նաև ընդունելի ու «քաղաքավարի» ձևեր: Օրինակ՝ պարսն բառը հայ ֆեոդալիզմի լեզվում նշանակում էր «իշխանավոր, տեր» և, բնականաբար, արտահայտում էր նաև այդ կոչման նկատմամբ եղած յուր ժամանակի հարգանքն ու արժանապատվությունը: Հայ բուրժուազիան՝ վերցնելով այդ նույն բառը՝ մի կողմ թողեց նրա ֆեոդալական իմաստը և գործածեց իբրև դիմելու հարգալից միջոց, իբրև քաղաքավարի ու քաղաքավարական խոսակցության հատուկ կոչական բառ: Ծիշտ այդպես է նաև թուրքերենից փոխառյալ աղա բառը ժամանակակից պարսկերենում: Այդպես է ստացվել նաև ֆրանսերեն madame «տիկին» բառի այժմյան ընդարձակ գործածությունը, որ միջնադարյան ֆեոդալիզմի լեզվում նշանակում էր «ազնվական կին», ինչպես և՛ մեր տիկին բառը:

42. ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՄԻԱՍՆԱԿԱՆԱՅՈՒՄ (ՈՒՆԻՖԻԿԱՅԻԱ), ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏԱՐԵՐԸ

Եթե մի կողմից լեզվի բառապաշարի մեջ կատարվում են դասակարգային ու մասնագիտական տարբերակումներ, ապա՝ մյուս կողմից տեղի է ունենում տարբեր լեզուների բառապաշարի ընդհանրացման, նրանց միասնականացման երևույթը: Թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը արդյունք են մարդկային հասարակության կյանքի: Եթե մի

¹ Օրինակները քաղում ենք Макс Мюллер-ի «Наука о языке» գրքից (ռուս. թարգմ. Воронеж, 1868, выпуск I, стр. 33—34):

¹ I. W. Appleyard, The Kafir language, London, 1850, էջ 70:

կողմից առանձին հասարակություններն իրենց մեջ երկփեղկված են դասակարգայնորեն, ապա՝ մյուս կողմից մարդկության պատմությունը ցույց է տալիս, որ նախնական մարդկային ցեղերի ձուլմամբ ստացվում են ժողովուրդները, ապա՝ ազգերը: Բացի դրանից, թե՛ ամենանախնական ցեղերը, և թե՛ ժամանակակից ազգերն իրարից կտրված չեն, նրանք մշտապես փոխադարձ շփման մեջ են միմյանց հետ: Որքան դեպի հին ժամանակներն ենք գնում, իհարկե, այդ փոխադարձ շփումն ավելի թույլ է և սահմանափակ՝ իր տարածական տեսակետով, այսինքն՝ իրար հետ շփվում են միմիայն մոտ գտնվող ցեղերն ու տոհմերը: Ընդհակառակն, որքան ավելի նոր ժամանակներն ենք գալիս, այնքան ավելի ուժեղանում և սահմանափակումից ազատվում է այդ շփումը:

Կապիտալիզմի օրոք այլևս ազգերի հարեանությունը վճռական նշանակություն չունի: Համաշխարհային շուկան վերացնում է այդ սահմանափակումը. «Համաշխարհային շուկայի շահագործման միջոցով բուրժուազիան բոլոր երկրների արտադրությունն ու սպառումը դարձրել է կոսմոպոլիտական: Ի մեծ ցավ ղեկցիոներների՝ նա արդյունաբերության ոտքի տակից խլեց ազգային հողը: ...Հին պահանջների փոխարեն, որոնք բավարարվում էին հայրենի արտադրանքներով, ծնունդ են առնում նորերը, որոնց բավարարման համար պահանջվում են ամենահեռավոր երկրների ու ամենատարբեր կլիմաների արտադրանքներ: Հին տեղական և ազգային կղզիացածության և սեփական արտադրության արդյունքների հաշվին գոյություն պահելուն փոխարինելու է գալիս ազգերի փոխադարձ բազմակողմանի կապն ու բազմակողմանի կախումը: Այս բանը հավասարապես վերաբերում է ինչպես նյութական, այնպես էլ հոգևոր արտադրությանը: Առանձին ազգերի հոգևոր գործունեության արգասիքը դառնում է ընդհանուր սեփականություն: Ազգային միակողմանիությունն ու սահմանափակությունն ավելի ու ավելի անհնար են դառնում, և բազմաթիվ ազգային և տեղական գրականություններից գոյանում է մի համաշխարհային գրականություն»¹: Այդ նույնը վերաբերվում է նաև լեզվին: Այդ փոխադարձ շփման շնորհիվ տարբեր լեզուների բառապաշարի մեջ հանդես են գալիս բազմաթիվ միջազգային բառեր՝ փոխառությունների միջոցով, որով և առանձին լեզուների միջև ստեղծվում են միասնական բառապա-

շարի տարրեր: Իհարկե, այդ միջազգային բառապաշարի ստեղծման գործում բոլոր լեզուները նույն դերը չեն կատարում. սովորաբար մի քանի լեզուներ են, որոնք ընդհանուր բառեր (տերմիններ) են մատակարարում աշխարհի մյուս լեզուներին: Իսկ այդ պայմանավորված է հենց այն բանով, թե որ ազգը ինչ դեր է խաղում միջազգային կյանքում: Այսպես, օրինակ, ժամանակակից գիտության ու տեխնիկայի միջազգային տերմինների (բժշկական, քիմիական, փիլիսոփայական և այլն) մի զգալի մասը ծագում է լատիներենից ու հունարենից, որ պայմանավորված է նվիրյալի գիտության, կուլտուրայի ու տեխնիկայի զարգացման ասպարեզում հին աշխարհի ունեցած մեծ դերով: 18-րդ դարից մինչև 19-րդի կեսերը մեծ դեր է խաղում այդ ասպարեզում ֆրանսերենը, որ 1789 թվի բուրժուական ռևոլյուցիայից հետո հիմնական աղբյուրն է դառնում բուրժուական-քաղաքական տերմինների համար (ռևոլյուցիա, սոցիալիզմ, ռեսպուբլիկա, կապիտալիզմ, պրոլետարիատ և այլն, և այլն): Նույն 18-րդ դարում նույնպիսի դեր է խաղում նաև անգլերենը (պառլամենտ, բյուջե, միտինգ, լիդեր, ինտերվյու և այլն, և այլն): 19-րդ դարում գերմաներենը միջազգային տերմինների աղբյուր է դառնում հատկապես փիլիսոփայության բնագավառում: Բավական է հիշել, որ պրոլետարիատի քաղաքական շարժման ու պայքարի տերմինների՝ մարքսիզմի տերմինների մի զգալի մասը գերմաներեն է: Դրա նախապայմանն, անշուշտ, այն է, որ այդ շարժման հանձարեղ ղեկավարները, մարքսիզմի հիմնադիրները՝ Մարքսն ու Էնգելսը՝ գրել են այդ լեզվով:

Վերջապես, Հոկտեմբերյան Մեծ ռևոլյուցիայից հետո համաշխարհային կյանքում առաջնակարգ տեղ զբաղում է ժողովրդի լեզուն նույնպես դարձավ միջազգային տերմինների առաջնակարգ աղբյուր, մատակարարելով աշխարհի բոլոր լեզուներին բազմաթիվ տերմիններ (սովետ, կոլխոզ, սովխոզ, բոլշևիկ և այլն, և այլն) և պատճենումների անսպառ դուռ բացելով, ինչպես՝ ударник՝ ֆրանսերեն՝ ouvrier de choc, գերմաներեն՝ Stossarbeiter, пятилетка, ֆրանսերեն՝ plan quinquennal, գերմաներեն՝ Fünfjahrplan և այլն, և այլն:

Եթե կապիտալիստական հասարակության դարաշրջանում ազգերի փոխհարաբերությունները ուժեղանում են, ապա՝ սոցիալիստական հասարակության մեջ այդ փոխհարաբերությունները ոչ միայն էլ ավելի ծավալվում և սերտանում են, այլև այդ հարաբե-

4. Մարքս և Է. Էնգելս. Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստը, Նրե-վան, 1948, էջ 56:

բությունների միջոցով ազգերը գնում են դեպի ապագայի ձուլումը մի միասնական հասարակության մեջ՝ առանց ազգային մասնատումների: Բնականաբար լեզուների բառապաշարի միասնականացումը ևս սոցիալիստական հասարակարգում է՝ և ավելի ուժեղանում է և տանում դեպի ապագայի մի միասնական լեզուն, որը կստեղծվի ազգային լեզուների բազայի վրա:

Դ. ԲԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

43. ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԽՈՍԷ. ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՏԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածության մեջ մենք արդեն ասել ենք, որ առանձին հնչյունները, բառերը և այլն, լեզվի մեջ հանդես են գալիս իբրև մի մասնություն, և որ խոսքից դուրս առանձին հնչյունը կամ բառը գոյություն ունի միայն վերացված ձևով: Դեռ ավելին, լեզուն նույնիսկ իր ամբողջությամբ վերացած նույնպես վերացական և ընդհանուր է. նա դրսևորվում, իրական է դառնում միայն խոսողության ընթացքում, որպես կոնկրետ խոսք: Նման փոխհարաբերություն գոյություն ունի նաև մտածողության ու մտածության միջև: Մարդը աշխատանքի պրոցեսում և հենց աշխատանքի շնորհիվ ձեռք է բերել մտածելու կարողությունը. այդ կարողությունը, որպես ներքին ունակություն, որ մարդու մոտ արդեն դարձել է պատմականորեն ձեռք բերված հատկություն, մտածողությունն է. իբրև այդպիսին նա միայն մտածելու հնարավորություն է: Բայց գործնական կյանքում մարդն օգտագործում է այդ հնարավորությունը, կիրառում յուր ներքին ունակությունը: Մտածողության, մտածելու ներքին ունակության կիրառումը մտածությունն է: Այսպիսով՝ մտածությունը հանդես է գալիս իբրև մտածողության իրական դրսևորումը: Ծիշտ այդպես էլ լեզուն և խոսքն են. «Մտածությանը և մտածողությանը համապատասխանում են լեզուն և խոսքը...»:¹ Լեզուն նույնպես պատմականորեն ձեռք բերված խոսելու կարողությունն է, այն ընդհանուր ունակությունը, որ նվաճել է մարդկային հասարակայնությունը: Իսկ խոսքը այդ կարողության օգտագոր-

¹ Գ. Սեվակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն, Կիև 1959, էջ 26:

ծովն է, նրա կիրառությունը: Անշուշտ, չի կարելի կարծել, թե մտածողությունն ու մտածությունը, կամ լեզուն ու խոսքը իրենց ծագմամբ և իրենց գոյությունը միմյանցից անկախ, միմյանցից անջատ են: Ո՛չ, նրանք մի անխզելի միասնություն են կազմում. մտածելու կարողությունը՝ մտածողությունը ծագել ու զարգացել է մարդկանց մտածելու պրոցեսում. իր հերթին էլ մտածողությունը զարգացրել ու հարստացրել է մտածությունը: Նրանք պայմանավորված են իրարով և փոխազդում, ներգործում են իրար: Այդպես էլ լեզուն՝ խոսելու կարողությունը՝ առաջացել ու զարգացել է խոսողության պրոցեսում, խոսքի մեջ. բայց և՛ իր հերթին նա զարգացրել ու հարստացրել է խոսքը. նրանք նույնպես ծագել են և գոյություն ունեն իբրև մի միասնություն և մեկը պայմանավորված է մյուսով: Խոսքը, իբրև լեզվի իրական գոյ, չի կարելի դիտել որպես խոսելու կարողության պասսիվ, մեխանիկական դրսևորում: Խոսքի միջոցով մենք ներգործում ենք լեզվի վրա, զարգացնում այն և՛ հակառակը:

44. ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Եթե լեզվի իրական գոյը՝ նրա դրսևորումը՝ խոսքն է, ապա ինքը խոսքն էլ ունի յուր դրսևորման միավորները, յուր բաղկացուցիչ տարրերը: Խոսքի այդ տարրերը նախադասություններ են: Նախադասությունները իբրև խոսքի միավորներ, իհարկե, ունեն իրենց որոշ ինքնուրույնությունը, սակայն ամբողջական մտածությունը կազմվում է հենց նախադասությունների միասնությամբ: Մյուս կողմից, խոսքը կարող է սահմանափակվել միայն մի նախադասությամբ, իսկ այդ նշանակում է, թե նախադասությունը կարող է հանդես գալ նաև իբրև կատարելապես ինքնուրույն միավոր ու վերջաջած, ավարտված մտածության արտահայտիչ: Որպեսզի այդ դերը հասկանանք, մեզ անհրաժեշտ է որոշել, թե ինչ է նախադասությունը:

Հին աշխարհից ավանդված և դպրոցական քերականությունների մեջ իշխող սահմանումն այն է, թե բառերով արտահայտված միտքը նախադասություն է: Սակայն այս սահմանումը դեռևս անցյալ դարում խիստ քննադատության ենթարկվեց ու մերժվեց: Դրա թերությունն այն է, որ անտեսում է զգացական խոսքը և ենթադրում է ճշգրիտ համապատասխանություն մտքի գոյացման ու խոսքի կառուցման միջև, մինչդեռ տրամաբանական դատողությամբ նախադասությունը կարող է սխալ կամ անհեթեթ լինել,

բայց լեզվական արտահայտության տեսակետից՝ շատ ճիշտ (օր. նրկը ծագեց):

Հերբելով այդ սահմանումը՝ հոգեբանական դպրոցի ներկայացուցիչները սահմանեցին նախադասությունը իբրև խոսողի հոգեկան գործունեության լեզվական արտահայտությունը: Ըստ Հերման Պաուլի «Նախադասությունը՝ լեզվական արտահայտությունը կամ խորհրդանիշն է (das Symbol) խոսողի հոգում կատարվող մի փափ պատկերացումների կամ դրանց խմբերի միացման և միջոց է լսողի հոգում առաջ բերելու նույն պատկերացումների ու դրանց խմբերի միացումը»¹ Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, նախադասությունը, հետևաբար նաև լեզուն, վերածվում է հոգեկան պատկերացումների գույրողության և անտեսվում է ինչպես նախադասության գիտակցական, այնպես էլ քերականական կողմը:

Հենց այդ քերականական կողմի բացասումը շեշտելով, ձևական քերականության հիմնադիրները սահմանեցին նախադասությունն իբրև բառերի մի շարք, որի մեջ բառերը ձևական տարրերի միջոցով հարաբերակցվում են միմյանց: Այս որոշումը ևս միանգամայն սխալ է հենց այն պատճառով, որ բոլորովին անտեսում է նախադասության իմաստային կողմը, նրա բովանդակությունը: Որպեսզի կարողանանք ճիշտ կերպով սահմանել նախադասությունը, անհրաժեշտ է գտնել այն հիմնական հատկանիշները, որոնք բնութագրում են նախադասությունն իբրև լեզվական միավոր:

Սուաջին հերթին՝ բովանդակության տեսակետից նախադասությունն այնպիսի միավոր է, որ արտահայտում է մի ամփոփ միտք: Այդ ամփոփ միտքն իր հերթին արդյունք է այն բանի, որ յուրաքանչյուր նախադասություն հարաբերում է որևէ դատողության՝ ստորոգման միջոցով: Ուրեմն՝ նախադասության երկրորդ հատկանիշն այն է, որ նա հիմնված է ստորոգման վրա: Իսկ ստորոգումը հատկանիշի վերագրումն է առարկային ժամանակի ու տարածության մեջ: Օրինակ՝ երբ մենք ասում ենք տե՛րե՛ք կանաչ է, մենք տե՛րե՛ք առարկային վերագրում ենք կանաչ հատկանիշը ժամանակի ներկա հատվածի նկատմամբ, մինչդեռ երբ ասում ենք կանաչ տե՛րե՛ք, զարձալ ունենք հատկանիշի վերագրումն առարկային, բայց այս դեպքում՝ անկախ ժամանակից: Հետևաբար, նախադասություն ունենալու համար անհրաժեշտ է ստորոգում: Վերջապես, հենց այն

¹ Hermann Paul, Principien der Sprachgeschichte, Halle, 4-te Auflage, 1909, էջ 121:

հանգամանքը, որ նախադասությունն անպայմանորեն կապված է դատողության հետ, իր հերթին նշանակում է, որ նախադասության մեջ արտահայտվում է նաև խոսողի վերաբերմունքը հաղորդածի, այսինքն՝ օրեկտիվ իրականության նկատմամբ: Այսպիսով՝ նախադասությունը հանդիսանում է մի ամբողջական միավոր, մտքի քերականական ու զգացական տարրերի մի անխզելի միասնություն: Ահա թե ինչու Լենինը պարզ կերպով ասում էր. «Յուրափանջյուր նախադասության մեջ կարելի է (և պետք է) որպես «բռնիք» մեջ բացահայտել դիալեկտիկայի բոլոր տարրերի սաղմերը»¹ Ահա, ելնելով Լենինի այդ դրույթից և հիմք ընդունելով վերը թված հատկանիշները՝ նախադասությունը պետք է սահմանել հետևյալ ձևով. նախադասությունը առարկայի և հատկանիշի ստորոգումն է փրկականակա՞ն ձևավորումով, որ արտահայտում է ինչպես օրեկտիվ իրականությունը, այնպես էլ խոսողի վերաբերմունքն այդ իրականության նկատմամբ: Հասկանալի է, որ խոսողն իր վերաբերմունքով հանդես է գալիս իբրև հասարակական վերաբերմունքի արտահայտիչ: Ինչ վերաբերում է քերականական ձևավորմանը, ապա դա կարող է կատարվել բազմապիսի միջոցներով, որոնց մասին խոսելու ենք «Քերականական միջոցներ» հատվածում:

45. ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Եթե յուրաքանչյուր նախադասություն առարկայի ու հատկանիշի ստորոգումն է, ապա ինքնին հասկանալի է, որ յուրաքանչյուր նախադասություն բաղկացած պետք է լինի երկու հիմնական տարրից՝ առարկայից և հատկանիշից: Վերցնենք երկու նախադասություն. տե՛րև կանաչ է, ուսանողը սովորում է: Այս երկու նախադասությունների մեջ էլ մենք ունենք առարկա, որի մասին մի բան հաղորդվում է, այսինքն՝ որին վերաբրվում է որևէ հատկանիշ. այդ առարկան ենթական է (սուբեկտ): Մյուս կողմից, երկու նախադասության մեջ էլ մենք ունենք հատկանիշը, այսինքն՝ այն, որ վերագրվում է առարկային. այդ վերագրվող հատկանիշը ստորոգյալն է (պրեդիկատ): Սակայն մենք վերցրել ենք միայն համառոտ նախադասություններ. այդ երկուսն էլ շատ հեշտությամբ կարող ենք ընդարձակել. այսպես՝ մեր պարտեզի ծառի տե՛րևը

կանաչ է. ուսանողը ջանասիրաբար սովորում է յուր վաղվա դասը: Այս ընդարձակության մեջ էլ, սակայն, մենք պարզորոշ կերպով տեսնում ենք այդ երկու մասերը, այն տարբերությամբ միայն, որ առաջինում ենթական ունի մի խումբ լրացումներ, երկրորդում՝ ստորոգյալը: Բայց հենց այդ էլ ցույց է տալիս, որ դրանց մեջ ամփելացած նոր անդամները չեն վերացնում նախադասության երկու բևեռների գոյությունը: Այսպիսով, յուրաքանչյուր նախադասության մեջ մենք ունենք երկու խումբ՝ ենթակայի խումբ և ստորոգյալի խումբ, որոնք կազմում են հակադրությունների դիալեկտիկական միասնություն:

Այդ կարգի նախադասություններին հակադրվում են այսպես կոչված անենթակա նախադասությունները: Իրոք, մեր սահմանումս չի՝ հակասում արդյոք այն փաստը, որ բազմաթիվ նախադասությունների մեջ մենք չունենք ենթակա և շգիտենք էլ, թե ով է կամ ինչ է այդ ենթական. օրինակ՝ անձրևում է, ռուսերեն՝ *сегреет* «երեկոյանում է», *дождит* «անձրևում է», լատիներեն *pluit* «անձրևում է», *tonnat* «որոտում է», գերմաներեն *es regnet* «անձրևում է», *es donnert* «որոտում է» և այլն: Բոլորովին էլ չի հակասում, այլ միայն հաստատում է, եթե մենք ճիշտ կերպով կարողանանք լուսաբանել այդ երևույթը: Իսկ այդ լուսաբանությունը տվել է Մառը: Խորանալով այդ երևույթի պատմական ու ծագմաբանական ուսումնասիրության մեջ՝ Մառը ցույց է տվել, որ անենթակա նախադասությունները վերապրովներն են այն նախնական դարաշրջանի, երբ թե՛ լեզուն, և թե՛ մտածողությունը դեռևս տարրորոշված չէին, երբ երևույթները մարդու կողմից գիտակցվում էին իրենց ամբողջությամբ, առանց գործողի ու գործողության, առարկայի ու հատկանիշի տարբերակման: Այդ նախնական շրջանում օրեկտիվ իրականության երևույթները մարդու գիտակցության մեջ րնկավում էին հենց այնպես ամբողջական ու միասնական կերպով, ինչպես նրանք գոյություն ունեն իրականության մեջ. ուստի՝ և նախադասությունն էլ տարրորոշված, անդամահատված չէր: Բացի դրանից, պետք է նկատի ունենալ նաև երկրորդ հանգամանքը. որոշ դեպքերում այդ անենթակա նախադասությունները միայն մեզ համար են անենթակա, իսկ պատմական որոշ շրջանում նրանց ենթական բացարձակապես հայտնի է եղել: Օրինակ, հին հռոմայեցիների պատկերացմամբ «որոտալ» կամ «անձրևել» կարող էր միայն Յուպիտերը՝ երկնքի աստվածը. ուստի և՛ առանց նրա անունը տալու հայտնի էր, որ որոտում է Յուպիտերը: Այդ նույն բանն

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 13, 1933, էջ 422:

է, երբ մեկը ասում է. գնում եմ, և մենք հասկանում ենք, որ գնացողը հենց ինքն է, որովհետև ասվածն արդեն յուր ձեռով նշում է նաև ենթական, թեև բացակայում է նա դերանունը: Վերջապես, ձեական քերականական տեսակետից նույնպես յանենթական նախադասությունները համապատասխանում են վերի սահմանումին: Չնայած այն հանգամանքին, որ մենք չենք կարող վերականգնել դրանց ենթակաները, քերականորեն այդ ենթակաները նշված են գեմթի ու թվի համաձայնեցումով: Այդ նախադասություններից յուրաքանչյուրի ենթական է այն կամ նա, և եթե մենք անենթական ենք համարում, ապա այդ ոչ թե նրա համար, որ առհասարակ ձեական տեսակետից գուրկ են ենթակայից, այլ այն պատճառով, որ տրամաբանական տեսակետից դրանք չկան, այսինքն մենք չգիտենք, թե ո՞վ է նա-ն կամ ինչ է այն-ը: Որ այդ այդպես է, որ լեզվական տեսակետից ենթական միշտ էլ առկա է, լավագույն կերպով երևում է ժամանակակից շատ լեզուներում, որոնց մեջ անենթական նախադասությունները միշտ էլ ունեն քերականական ենթակա, որ է անորոշ դերանունը, օրինակ՝ վերը բերած գերմաներեն նախադասության մեջ (es regnet) քերականական ենթական է es «ոմն, ինչ-որ բան»:

Նախադասություններն իրենց կառուցվածքով տարբեր են գաղան լեզուներում: Որոշ լեզուներում նախադասության անդամների դասավորությունը չի փոխում նրա բովանդակությունը (օր. հայերեն՝ տեսնում եմ ընկերոջս և ընկերոջս տեսնում եմ), որոշ լեզուներում փոխում է (օր. ֆրանսերեն, գերմաներեն և այլն): Կան լեզուներ, որոնց մեջ նախադասության երկու խմբերից մեկը չի կարող մյուսի մեջ մտնել, կան լեզուներ (օր. գերմաներեն), որոնց մեջ կարող է: Վերջապես տարբեր լեզուներում տարբեր կարող է լինել նաև ստորոգման եղանակը:

46. ԲԱՅԱԿԱՆ ԵՎ ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ. ՀԱՆԳՈՒՅՑ

Նախադասության մեջ ստորոգումը կարող է կատարվել բայով և կամ՝ անվամբ (գոյական, ածական, թվական և այլն): Դրանից ելնելով էլ նախադասություններն ըստ ստորոգման եղանակի բաժանում են երկու կարգի. բայական նախադասություն և անվանական նախադասություն:

Բայական կոչվում են այն նախադասությունները, որոնց ստորոգյալը բայ է. օրինակ՝ մաղղը փայլում է, ջուրը հոսում է և այլն:

Անվանական կոչվում են այն նախադասությունները, որոնց ստորոգյալը բայ չէ. օրինակ՝ տերեր կանաչ է, ընկերս ուսուցիչ է և այլն: Անվանական նախադասության ստորոգյալը բաղկացած է երկու մասից՝ ստորոգելիական վերադիր (կանաչ, ուսուցիչ) և հանգույց (օժանդակ՝ բայը), որ ստորոգելիական վերադիրն իբրև հատկանիշ՝ ենթակային (առարկային) վերագրելու միջոց է: Կան չեզոչներ, որոնց մեջ հանգույցի դերը կարող է կատարել ոչ թե օժանդակ բայը, այլ՝ բառերի դասավորությունը, ինտոնացիան և այլն, օրինակ՝ ուսուցիչն օրթլ—птица, дом—белый (արծիվը թռչուն է, տունը սպիտակ է) նախադասությունների մեջ օժանդակ բայ չկա, և հանգույցի դերը կատարում են բառերի դասավորությունն ու ինտոնացիան:

Բայական նախադասությունները նույնպես կարող են տարբեր լինել իրենց կառուցվածքով. ամենից առաջ նրանք կարող են ունենալ ներգործական (ակտիվ) կամ կրավորական (պասսիվ) կառուցվածք: Առաջին դեպքում գործողի անունը (ենթական) գրվում է ուղղական հոլովի ձևով, իսկ գործողությունը կրողի անունը (ուղիղ խնդիր)՝ հայցական հոլովի ձևով (օրինակ՝ հայրը սիրում է որդուն), իսկ երկրորդ դեպքում՝ ենթական գրվում է բացառական հոլովով (ուիրը լեզուներում կարող է այլ հոլովով գրվել. օր. ուսուցիչնում գրվում է գործիական հոլովով), իսկ խնդիրը՝ ուղղական (օրինակ՝ որդին սիրվում է հորից):

Կառուցվածքի տեսակետից ներգործական նախադասությունները տարբերվում են նաև շեղոք նախադասություններից, որոնց մեջ խնդիրը չի արտահայտվում հենց բայի շեղոք լինելու պատճառով (օրինակ՝ մաղղը փայլում է):

Նախադասությունների կառուցվածքային այս տարբերությունները ժամանակակից լեզուների մեծագույն մասում ունեն գերազանցապես քերականական ու ոճական նշանակություն: Մեզ համար բովանդակության տեսակետից տարբեր չեն, օրինակ, ուսանողը հարգում է դասախոսին, և՛ դասախոսը հարգվում է ուսանողից նախադասությունները: Բայց իրենց ծագումաբանական տեսակետից այդ տարբեր կառուցվածքի նախադասությունները պայմանավորված են մարդկային մտածողության զարգացմամբ և արտահայտում են հասարակության ճանաչողության զարգացման տարբեր աստիճանները: Ինչպես ցույց է տվել լեզվի նոր ուսմունքի հիմնադիր Ն. Յան. Մաղը, ծագումաբանական տեսակետից լեզվի ու մտածողության զարգացման ավելի նախնական ստադիային է համապատասխանում

նախադասության կրավորական կառուցվածքը: Այդպիսի կառուցվածքը արդյունք է մարդկային այն նախնական մտածողության, ըստ որի մարդու բոլոր գործողությունները կախված են ինչ-որ դերագույն գործությունից: Ըստ այդ մտածողության մարդու կատարած գործողության հեղինակը ինքը՝ մարդը չէ, այլ ինչ-որ գործություն: Մարդն, ըստ այդ մտածողության, դիտվում է որպես կրավորական (պասսիվ) էակ, որ գործում է այդ դերագույն գործության մղումով: Իսկ եթե նա այդպես է մտածում, ապա շատ քնական է, որ լեզվի մեջ էլ նա իրեն դիտում է ոչ թե իբրև ներգործող, այլ իբրև կրող էակ: Այստեղից էլ, ահա, ստացվում է նախադասության կրավորական կառուցվածքը, որի մեջ գործողություն փոխանակ ենթակա լինելու: Նախադասության այսպիսի կառուցվածք կարելի է գտնել բազմաթիվ լեզուներում: Այսպես օրինակ՝ արխաղենում ներգործական բայի տրամաբանական ենթական նախադասության մեջ հանդես է գալիս որպես ստորոգյալի օբեկտ (խնդիր). ասելու համար՝ նա ինձ սիրում է արխաղենն պետք է ասել. dā-s-goýt, որ բառացի նշանակում է՝ «ես սիրվում եմ նրան»: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ տրամաբանական ենթական (նա) դարձել է խնդիր, իսկ տրամաբանական խնդիրը՝ ենթակա: Այդպես նաև բասկերենում՝ ասելու համար էս տառում եմ ձեզ պետք է ասել na-kar-su, որ բառացի նշանակում է՝ «գուր տարվող եք ինձանից»:

Նման օրինակներ կարելի է բերել նաև գրաբարյան հայերենից: Հայտնի է, որ գրաբարում էլ շատ տարածված է նախադասության կրավորական կառուցվածքը հատկապես այն դեպքում, երբ որպես ստորոգյալ հանդես է գալիս բայը՝ վաղակատար ներկայով. այսպիսի դեպքերում տրամաբանական ենթական գրվում է սեռական հոլովով, բայը՝ եզակի երրորդ դեմքով, իսկ տրամաբանական խնդիրը մնում է դարձյալ որպես խնդիր և գրվում է հայտնական հոլովով, ինչպես՝ իմ տեսնալ է զնա, բառացի՝ «իմ տեսել է նրան», և տեսնալ է զնա, «էն տեսել է նրան» և այլն, որոնք Այս կարգի նախադասությունների մեջ ավելի ցայտուն է արտահայտվում դերագույն գործության՝ տոտեմի գաղափարը: Իմ տեսնալ է ըստ այդ մտածողության նշանակում է իմ տոտեմը տեսել է, որով և՛ իմ տեսնելը վերագրվում է հենց այդ տոտեմին, և ոչ՝ ինձ, թեև իրականում տեսնողը ես եմ: Այս բոլոր լեզուներում էլ նախադասության այդպիսի կառուցվածքը վերապրուկ է նախնական մտածո-

ղության: Անշուշտ, թե՛ արխաղը, և թե՛ բասկը այժմ գիտակցում են, որ գործողն իրենք են. նրանք այժմ արդեն իրենց գործողությունը ալլես չեն վերագրում ինչ-որ դերագույն գործության, բայց նրանց լեզվի մեջ իբրև այդ նախնական մտածողության վերապրուկ մնացել է նախադասության կրավորական կառուցվածքը: Վերջապես, եթե արխաղն ու բասկը այսօր ալլես այդ կառուցվածքին համապատասխանող մտածողությունը չունեն, ապա՝ կան հասարակական զարգացման ցածր մակարդակի վրա կանգնած ցեղեր, որոնք այդ կառուցվածքն ունեն և դրան համապատասխան էլ մտածում են: Այսպես օրինակ՝ ամերիկյան հնդկացիները, որոնց «եծամասնությունը ցեղային միության սահմաններից այն կողմ չանցավ»,¹ նույնպես ներգործական բայի տրամաբանական ենթական նախադասության մեջ դարձնում են ստորոգյալի ուղիղ խնդիր, իսկ խնդիրը՝ ենթակա: Օրինակ՝ ասելու համար՝ ես կապում եմ նրան, ամերիկյան հնդկացին ասում է ma-ya-kashka, այսինքն՝ նա ինձ կապում է: Այստեղ մենք արդեն ունենք ոչ թե հնի վերապրուկ, այլ՝ տնտեսական զարգացման ցածր աստիճանի վրա գտնվող ամերիկյան հնդկացու նախադասության հենց այդ կառուցվածքին համապատասխանող մտածողություն: «Կրավորական կառուցվածքը կախված է առանձնապես որսորդի տնտեսական գործունեությամբ պայմանավորված մտածողությունից, և դրա համար էլ դրսևորվում է այնտեղ, որտեղ դրա համար համապատասխան հող կա՝ ըստ հասարակական միջավայրի աշխարհայեցողության:... Ժամանակակից հյուսիս-ամերիկյան հնդկացու մտածողությունը համապատասխանում է նրա խոսքի կառուցվածքին, քանի որ նրա պատկերացումների մեջ նրա բոլոր մտքերն ու նրա բոլոր գործողությունները կախված են ինչ-որ բարձրագույն գործությունից, դրա համար էլ նա ասում է «գալն ինձ սպանված է», թեև ինքն է սպանում գալին, մինչդեռ բասկը և արխաղը արդեն գիտակցում են իրենց որպես գործող անձեր՝ չարտահայտելով այդ իրենց լեզուների վերոհիշյալ օրինակների կառուցվածքի մեջ»:²

Ճիշտ այդպես էլ մեր մտածողության մեջ ալլես չի գիտակցվում լեզուր նախադասությունների՝ որպես ուրույն կատեգորիայի՝

¹ Խ Էնգելս, *Ընթանիքի մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը*, Երևան, 1948, էջ 133:

² И. И. Мещанинов. К вопросу о стадияльности в языке и языке. Л., 1931, стр. 75.

վում են որոշիչ (определенне, attributum)։ Սրա հիմունքն այն է, որ երեքն էլ, այսպես թե այնպես, հանդիսանում են առարկայի հատկանիշը կամ նրա մի կողմը։ Սակայն անհրաժեշտ է հիշել, որ թեև այս դեպքում էլ, մասնավորապես որոշիչի և որոշյալի կապակցության մեջ, ունենք հատկանիշի վերագրումը առարկային, բայց այստեղ այդ հատկանիշը դիտում ենք ժամանակից անկախ, այսինքն, այս դեպքում ստորոգում չկա։ Այս պատճառով էլ ժամանակակից լեզվաբաններից ոմանք այսպիսի կապակցությունները համարում են բառային, իսկ ենթակայինն ու ստորոգյալինը՝ շարունակական կապակցություն։

Ստորոգյալի լրացումներն են խնդիրները և պարագաները։ Խնդիրները լինում են երկու տեսակ. ուղիղ և անուղղակի։ Ուղիղ խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան (անձը), որ կրում է ենթակայի գործողությունը (ուսանողը վերցրեց գիրքը)։ Անուղղակի խնդիրները (մատուցման, անջատման և միջոցի) ցույց են տալիս այն առարկան (անձը), որին մի բան տրվում կամ հանգում է (գիրքը տվի ուսանողին, մոտեցա ընկերոջս), որից մի բան անջատվում կամ ծագում է (գիրքը վերցրի ուսանողից, որդին սիրվում է հորից), որով կատարվում է գործողությունը (մատիտով գրում եմ)։

Պարագաները բազմատեսակ են և ցույց են տալիս գործողության հետ կապված այլևայլ հանգամանքներ (ժամանակի, տեղի, ձևի և այլն)։

Թեև մենք նախադասության երկրորդական անդամները կոչեցինք ենթակայի և ստորոգյալի լրացումներ, բայց այդ անվանումը պայմանական է, որովհետև ենթական կարող է հաճախ ունենալ ստորոգյալի լրացում, իսկ ստորոգյալը՝ ենթակայի։ Օրինակ՝ հերոսաբար կովողը եկավ նախադասության մեջ հերոսաբար թեև ենթակային է լրացնում, բայց նա ստորոգյալի լրացում է (ձևի պարագա), իսկ նա ջանասեր աշակերետ է նախադասության մեջ ջանասեր թեև ստորոգյալին է վերաբերում, բայց ենթակայի լրացում է (որոշիչ)։ Նշանակում է, բառի այս կամ այն լրացում ստանալը կախված է ոչ թե նախադասության մեջ նրա ունեցած պաշտոնից, այլ նրա իմաստից։ Կովող բայ է և ստացել է ստորոգյալի լրացում՝ ենթակա լինելով, և ընդհակառակն՝ աշակերտ գոյական է և ստացել է ենթակայի լրացում՝ ստորոգյալ լինելով։ Ուտի և այդ անվանումները պետք է ընդունել պայմանական կերպով, կամ,

թերևս ավելի ճիշտ կլիներ, կոչել առարկայի լրացումներ և հատկանիշի լրացումներ։

48. ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Նախադասության ներգործական ու կրավորական կառուցվածքի քննությամբ մենք տեսանք, որ տարբեր կառուցվածքներն առաջացել են պատմականորեն՝ լեզվի ու մտածողության զարգացմանը զուգընթաց։ Բայց նախադասությունը ինքն էլ պատմականորեն է առաջացել ու զարգացել։ Այսպես՝ նախադասության նախական վիճակը, ինչպես ընդունված է ասել, «բառ-նախադասություն» է։ Լեզվի ու մտածողության զարգացման նախնական շրջանում չեն եղել բառեր, մեր այժմյան ըմբռնումով, ինչպես և նախադասություններ։ Մի ամբողջական հնչյունական կոմպլեքսն արտահայտել է մի միտք։ Իր այդ վիճակով այդ հնչյունակոմպլեքս-միտքը լիովին համապատասխանել է մարդկային մտածողության զարգացման այն նախնական աստիճանին, երբ մարդու գիտակցության մեջ դեռևս իրարից չէին անջատվել առարկան ու հատկանիշը։ Այն միասնությամբ, որ գոյություն ունեն առարկան ու հատկանիշը օբեկտիվ իրականության մեջ, այդ միասնությամբ էլ գիտակցվում էին նրանք մարդու կողմից։ Բնական է, որ այս աստիճանի վրա նախադասությունը, կամ ավելի ճիշտ՝ միտքը պետք է արտահայտվեր մի հնչյունային կոմպլեքսով, որ իր մեջ էր առնում թե՛ առարկան (ենթական), և թե՛ հատկանիշը (ստորոգյալը)։ Հենց այս էլ իր հերթին նշանակում է, թե այդ նախնական շրջանում մենք չունենք նախադասություն, որպես քերականական միավոր, և ոչ էլ բառ։ Այդ տեսակետից «բառ-նախադասություն» անվանումը չափազանց պայմանական է և չի արտահայտում լեզվի զարգացման այդ շրջանի իսկական վիճակը։ Այլ. Մառը դա կոչում էր դիֆուզ խոսք, և այդ միանգամայն ճիշտ է և՛ խոսքի (մտքի) ձևավորման, և՛ նրա բովանդակության տեսակետից։ Ինչպես վերը տեսանք, այդ դիֆուզ խոսքի վերապրուկները անդամ նախադասություններն են ժամանակակից լեզուներում։

Հասարակական կեցության զարգացման հետ, հասարակական գործունեության զարգացման ու բարդացման, հասարակական փորձի կուտակման շնորհիվ զարգանում է մարդու գիտակցությունը, որ և արտահայտվում է լեզվի մեջ։ Մարդը հասնում է այն աստիճանին, որ կարողանում է տեսնել, գիտակցել առարկաների

ու երևույթների միջև եղած հարաբերությունները, իր և օբեկտիվ իրականության հարաբերությունները: Նա կարողանում է գիտակցել առարկան ու հատկանիշը, բայց դարձյալ իրենց միասնության մեջ, իրենց փոխհարաբերություններով: Մտածողության այս զարգացման արդյունքը լինում է այն, որ նախնական դիֆուզ խոսքը մասնատվում, բաժանվում է այնպիսի տարրերի, որոնք արտահայտում են առարկան, գործողությունը և դրանց հարաբերությունները: Բայց բանի որ մարդկային մտածողության մեջ դրանք ղեռնա ընկալվում են որպես մի ամբողջություն, մի անբաժանելի միասնություն, ապա նախադասությունն էլ ղեռնա իր տարրերով հանդես է գալիս որպես մի այնպիսի ամբողջություն, որի մեջ ղեռնա գոյություն չունեն ինքնուրույն անդամներ: Ստացվում է այսպես կոչված ներմառնավորյալ (ինկոդպորտալ) նախադասություններ: Այս կարգի նախադասության մեջ ղեռնա գոյություն չունի նախադասության բաժանումը առանձին բառերի: Այդ կարգի նախադասության մեջ արտահայտվում են առարկան ու հատկանիշը, գործող անձը (առարկան) և գործողությունը կրող անձը (առարկան), գործողության հետեանքը, վիճակը, առարկաների տարրեր հատկանիշները և այլն, բայց այդ բոլորը քերականորեն մի ամբողջություն են կազմում, ձուլվում են մի միասնության մեջ՝ առանց առանձին բառերի առկայության: Այսպես օրինակ՝ հյուսիս-ար-որ ցածում թաքցնել այս») նախադասությունը ներկայանում է՝ որպես մի քերականական ամբողջական միավոր, որի մեջ բոլոր տարրերը ձուլված են իրար, ներհյուսված, ներմառնավորված: Բայց այդ ձուլվածության մեջ վերլուծությունը հանդես է բերում մի շարք բաղադրիչներ, որոնք արտահայտում են անձը, գործողությունը և այլն: Այսպես՝ այդ ամբողջության մեջ սկզբից դրված է նշանակում է գործողը (ենթական) = «նա», ըստ նշանակում է գործողությունը՝ «թաքցնել», որից հետո դրված է գործողությունը կրողը (ուղիղ խնդիրը) օտ «այս», ցույց է տալիս գործողության սկիզբը, ligi ցույց է տալիս գործողության տեղի անորոշ լինելը, և վերջապես՝ loճ'ep ցույց է տալիս գործողության ուղղությունը դեպի ցած: Այդպես և Սովետական Հյուսիսի շուկայի լեզվում тЫМЫНГЫНТОРКЫН մի ամբողջություն է կազմում, որ նշանակում է «ես հանում եմ ձեռքերս»: Այդ ամբողջությունը կազմված է тЫ «ես», МЫНГЫ «ձեռքեր», ԻТО «և» և РКЫН «գործելը, գործողություն» բաղադրիչներից: Նույնպես և կորյակերեն լեզվում

НАКОМЯЙН'ЫТАМЙУН'Н'ВОЛАМЫК ձևաբանական ու շարահյուսական ամբողջության մեջ, որ նշանակում է «նրանք միշտ մեզ խիստ խաբում են», ունենք НА «նրանք», КО «այժմ», МАЙ'Н' «մեծ», ТАМЙУН' «խաբելը, խաբություն», Н'ЫВО «գործողության շարունակականություն», ЛАМЫК «մեզ»: Ինչպես տեսնում ենք, այս բոլոր օրինակների մեջ էլ մենք ունենք բազմաթիվ տարրեր, որոնք իրար ձուլվելով տալիս են մի ամբողջություն, որն արտահայտում է ամբողջական նախադասության բովանդակություն: Ինքնին հասկանալի է, որ եթե դրանք ղեռնա ինքնուրույն բառեր չեն, ապա խոսք լինել չի կարող նաև թեքման՝ հոլովման ու խոնարհման մասին: Հոլովական ու թեքման հարաբերություններն արտահայտվում են դրանց մեջ առանձին բաղադրիչներով, ինչպես վերջին օրինակներում КО «այժմ», НЫВО «գործողության շարունակականություն», որոնք գործողություն արտահայտող բաղադրիչի հետ միասին արտահայտում են ներկա-շարունակական գործողություն, ինչպես, օրինակ, հայերենում բայի սահմանական եղանակի ներկան — КОМАЙН'ТАМЙУН' НЫВО «խիստ խաբում են»¹: Բացի դրանից՝ այդ ամբողջությունների մեջ նշանակություն ունի նաև նրանց բաղադրիչների դասավորությունը: Այսպես՝ առաջին և երրորդ օրինակների մեջ ենթական ցույց տվող բաղադրիչը դրված է սկզբում, ուղիղ խնդիր արտահայտող բաղադրիչը՝ վերջում, դրանից առաջ՝ գործողություն ցույց տվող բաղադրիչը, իսկ երկրորդ օրինակում նախ՝ ենթական, վերջում՝ ստորոգյալը, իսկ խնդիրը՝ դրանից առաջ: Այսպիսով, դրանցից յուրաքանչյուրն ունի բաղադրիչների իրեն հատուկ դասավորությունը: Մի լեզվում կարող է գրվել նախ՝ ենթական, ապա՝ ստորոգյալը, հետո՝ ուղիղ խնդիրը, մյուսում՝ ենթական, ուղիղ խնդիրը, հետո՝ ստորոգյալը և այլն: «Բայց յուրաքանչյուր լեզվում, նրա մեջ մշակված դասավորությունը խստորեն պահպանվում է»²:

Եթե այդ ամբողջությունների մեջ չկան բառեր, ապա չկան նաև նախադասության անդամներ, մեր հասկացողությամբ: Այդ մասերն այնպես ձուլված են իրար, որ խոսել նախադասության անդամների մասին անկարելի է, թեև այդ միասնական ամբողջությունն արտահայտում է արդեն այնպիսի իմաստ, ինչպես կցական

¹ Բոլոր օրինակները բաղել ենք Мещанинов-ի «Члены предложения и части речи» գրքից, М.— Л. 1945, стр. 23-42:

² И. И. Мещанинов, անդ, 24, ծան. 4:

կամ թեքական լեզուների ընդարձակ և բարդ նախադասությունները: Այդ բանը նկատի ունենալով Ակ. Ի. Ի. Մեշչանինովը գերադասում է այդ **ամբողջության** **բաղադրիչները** կոչել «ներմամնավորման անդամներ» («члены инкорпорирования»), բայց մենք դրա փոխարեն առաջարկում ենք ներմարմնավորման տարրեր (элементы инкорпорирования), որ ավելի համապատասխանում է ներմարմնավորչալ նախադասության էությանը, նախադասություն, որի մեջ չունենք անդամներ, այլ իրար ներհյուսվող տարրերը:

Մտածողութեան հետագա զարգացումը հանգում է այն բանին, որ մարդը գիտակցում է առարկան ու գործողությունը միմյանցից անկախ, որպէս ինքնուրույն կատեգորիաներ։ Օբեկտիվ իրականութիւնը մարդու կողմից դիտւում է որպէս առարկաների ու գործողութիւնների աշխարհ, իսկ այդ երկու ինքնուրույն կատեգորիաների շուրջը համախմբւում են արդեն նրանցից յուրաքանչյուրի հասկանիշները։ Սրա արդշունքն այն է լինում, որ նախադասութիւնը եւ, որ մինչև այդ մի ամբողջութիւն էր կազմում, երկփեղկւում է, բաժանւում այդ երկու կատեգորիաներն արտահայտող մասերին։ Ներմարմնավորչալ նախադասութիւնը բաժանւում է ենթական ու ստորոգյալը արտահայտող անդամների, և այդ երկսի՝ որպէս ինքնուրույն կատեգորիաների՝ հակադրամիասնութեամբ կազմւում է նախադասութիւնը։ Բայց սա էլ դեռևս նախադասութեան լիակատար հոդաբաշխում չէ. նրա մեջ դեռևս չկան ենթակայի ու ստորոգյալի հետ կապվող մյուս անդամները, որպէս ինքնուրույն միավորներ։ Այն, ինչ որ, օրինակ, հայերենում, հանդես է գալիս իբրև նախադասութեան երկրորդական անդամ, այստեղ միանում է կամ ենթակայի կամ ստորոգյալի հետ։ Ստացվում է այսպէս կոչված մասնակի ներմարմնավորումը, որի մեջ ենթական իր լրացումներով կազմում է մի ամբողջութիւն, ստորոգյալը՝ իր լրացումներով՝ երկրորդ ամբողջութիւնը, օրինակ՝ գիլյակերեն ҮРЛАНИВХ ТЬОКЪУДЬ «լավ մարդը ձուկ է բռնում» նախադասութեան մեջ մենք ունենք իրարից որոշակիորեն բաժանված ենթակա և ստորոգյալ։ Բայց այդ ենթական ու ստորոգյալն էլ իրենց մեջ առնում են նաև իրենց լրացումները. այսպէս՝ ҮРЛА «լավ» և НИВХ «մարդ» մասերից, իսկ ТЬОКЪУДЬ «սրսում է ձուկ» ստորոգյալը՝ ТЬО «ձուկ», КЪУ «բռնելը, որսալը» և ДЬ ստորոգեկական ցուցիչից։ Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ էլ առկա է ներմարմնավորումը, բայց եթե ներմարմնավորչալ նախա-

դասությունների մեջ միափոխվում, ձուլվում են նրա բոլոր տարրե-
րը, ապա՝ մասնակի ներմարմնավորման ժամանակ մենք ունենք
ենթակայի ու իր լրացումների և ստորոգյալի ու իր լրացումների
միափոխում, իրենք՝ ենթական ու ստորոգյալը այլևս չեն միափո-
խվում: Հնարավոր է, որ մասնակի ներմարմնավորման ժամանակ
առանձնանա նաև գործողությունը կրող առարկան՝ ուղիղ խնդիրը
(օրեկտ) և այսպիսով նախադասության մեջ ունենանք արդեն ե-
րեք անդամ, ինչպես օրինակ, շուկոտերեն տա՛ն կляволя кора имыркынен
«լավ տղամարդը (որսորդը) սպանում է եղնիկին» նախադասու-
թյան մեջ մենք ունենք արդեն այդ երեք անդամները. առաջինը՝
ТАН КЛЯВОЛ «լավ մարդ» բաղկացած է ТАՆ՝ «լավ» և КЛЯВОЛ
«մարդ» մասերից, որոնք կազմում են մի շարահյուսական միաս-
նություն և ստանում են մի ընդհանուր քերականական ձևավորում.
«նա ամբողջապես դրված է գործիական հոլովով (ТАՆ՝-КЛЯВОЛ-Я),
որ շուկոտական լեզուն երրորդ հանդիսանում է ոչ միայն գործողու-
թյան միջոցի (գործիքի) հոլովը, այլև ակտիվ ենթակայի հոլովը»:¹

Ներմարմնավորչալ նախադասութեան զարգացումը հասնում է այն բանին, որ մասնակի ներմարմնավորումը ևս աստիճանաբար բաժանվում է իր բաղադրիչ մասերին: Եթե մասնակիորեն ներմարմնավորվող նախադասութեան մեջ դեռ նրա երկու գլխավոր անդամներն են ինքնուրույնութիւնն ստացել կամ, որոշ դեպքերում, նաև ուղիղ խնդիրը, ապա՝ հետագա զարգացման ընթացքում առանձնանում են նաև նախադասութեան անդամները: Բայց այդ առանձնացումն էլ նախադասութեան անդամների դեռևս այնպիսի ինքնուրույնացումն չէ, ինչպիսին ունենք անջատական, կցական ու թեքական լեզուներում: Այդտեղ նախադասութեան անդամները դեռևս կապվում են իրար հետ այնպիսի ցուցիչներով, որոնցով պայմանավորվում են ոչ միայն նրանց հարաբերութիւնները միմյանց նկատմամբ, այլև նրանց դասային պատկանելիութիւնը: Ստացվում է այսպես կոչված համադրական նախադասութիւնը (սինթետիկ նախադասութիւն), որի մեջ բառերն այլևս չեն ձուլվում իրար, բայց կապվում են միմյանց հետ հատուկ մասնիկներով (ցուցիչներով), որոնք և առանձին բառերը իրար են կապում նախադասութեան մեջ: Այդ կապակցումն այնքան սերտորեն է արտահայտվում համադրական նախադասութեան մեջ, որ նրա մի ան-

¹ И. И. Мещанинов, Члены предложения и части речи, М.-Л., 1945, стр. 27.

դամը հեռացնելու դեպքում պետք է փոխել արդեն նաև նախադասության մյուս անդամների ձևավորումը: Օրինակ՝ մի նախադասություն աֆրիկյան զուլու լեզվից *ubu-lalube-tu obu-ncane bu-lalekile bo-nke kodwa obu-kulu lo-bu i-bu-tolile in-tombi e-ncane*¹ «մեր փոքրիկ ուլունքները բոլորը կորան, բայց այս մեծերը հավաքեց փոքրիկ աղջիկը»: Այս նախադասության բոլոր անդամները բացի *kodwa*-ից կապակցված են իրար հետ դասային ցուցիչ-մասնիկներով: դրանցից *ubu*, *bu*-, *ba*-, *be*- դասային ցուցիչները *ulu* «ուլունք» բառին են վերաբերում և նրա, որպես նախադասության գլխավոր անդամի (ենթակայի), հետ են միացնում բոլոր մյուս անդամները, իսկ *in*-, *i*-, *e*- ցուցիչները *tombi* «աղջիկ» բառին են վերաբերում և նրա, դարձյալ՝ որևէ նախադասության գլխավոր անդամի (ենթակայի), հետ են սպում երկրորդ նախադասության բոլոր անդամները: Առանց ցուցիչի մնում է միայն *kodwa* «բայց» բառը, որ շաղկապ է: Մի ուրիշ օրինակ բերենք սուախիլի լեզվից՝ *nimevitunga vitabu hivi* «ես գրեցի այս գրքերը»: Այդ նախադասության մեջ ստորոգյալն է *nimevitunga*, որի մեջ *ni* առաջին դեմքի դերանվանական ցուցիչն է, *vi* դասային ցուցիչը, որը ցույց է տալիս, որ իմ գործողությունը ուղղված է *vi* դասի առարկային, այսինքն՝ նույնպես *vi* ցուցիչն ունեցող *vi-tabu* բառին, վերջապես նույն ցուցիչն ունի նաև այս (*hi*-) դերանունը՝ *hi-vi*: վերջապես երրորդ օրինակը բերենք՝ ալեուտերեն *кѣахѣ ца-н'-н'ан су-са-кукѣн* «ես վերցնում եմ ձուկը իմ ձեռքով»: Ակ. Մեշչանինովը՝ բերելով այս նախադասությունը՝ տալիս է հետևյալ բացատրությունը. «Այստեղ ստորոգյալը (հիմքը՝ *су-* «վերցնելը, վերցնել»), որ պարունակում է իր մեջ առաջին դեմքի ցուցիչը՝ *кѣн* և ժամանակի ցուցիչը *-ку* ունի նաև *-са* մասնիկը, որը ցույց է տալիս, որ նախորդ բառը նախադասության մեջ գործածվում է այն գործիքը նշելու համար, որի օգնությամբ կատարվում է վերցնելու գործողությունը: Այսպիսով՝ նախադասությունից՝ նրա մեջ առկա *ца-н'-н'ан* «իմ ձեռքով» բառի հանելը դառնում է անկարելի: Նրա անկումը անբացատրելի կդարձնեք բայի մեջ եղած *-са*- մասնիկը: Նույնպես և՛ *-са*- մասնիկով բայի հետ կապված *ца-н'-н'ан* գործողության միջոցը պարունակում է իր

մեջ, բացի դերանվանական ստացական -н- (*իմ*) մասնիկից, նաև -н'ан հատուկ ցուցիչը, որը նշում է գործողության միջոցի կապը յուր ուղղվածությամբ՝ դեպի *кѣахѣ* «ձուկ» ուղիղ խնդիրը՝ եղակի թվով: Եթե երկու օրեկտ լինեք, ապա՝ համապատասխանորեն կփոխվեք նրանց ցուցիչը գործողության միջոցի մեջ և կստացվեք *кѣах ца-н'кин су-са-кукѣн* «ես վերցնում եմ երկու ձուկ իմ ձեռքով»: Միայն գործողության օրեկտը, որը այս կառուցվածքի մեջ շունի իրենից կախված բառեր և այդ պատճառով էլ չի օժտված նրան հղող մասնիկներով, մնում է միմիայն իր ցուցիչներով (եղակի թվի անորոշ հոգը՝ *хѣ* և երկակի թվի նույնպիսի հոգը՝ *х*): Բայց նա էլ չի կարող հանվել ամբողջ նախադասության կազմից, քանի որ այլապես անբացատրելի կմնար կողքին գտնվող գործողության միջոցի մեջ առկա հղումը դեպի նա: Հետևաբար, բերված ալեուտերեն նախադասության բոլոր երեք անդամները այնքան սերտորեն են կապակցված միմյանց հետ, որ նրանցից ոչ մեկը չի կարող հանվել նախադասության կազմից»¹ Այսպիսով, համեմատելով իրար հետ ներմարմնավորող և համադրող նախադասությունները՝ գտնում ենք հետևյալ բնորոշիչ տարբերությունը: Ներմարմնավորյալ նախադասությունների մեջ նրա անդամների կապը արտահայտվում է բառերի ձուլմամբ, մինչդեռ համադրական նախադասությունների մեջ մենք այլևս բառերի ձուլում չունենք: Դրա փոխարեն այստեղ նախադասության անդամներն ստանում են որոշ մասնիկներ (ցուցիչներ), որոնք և արտահայտում են նախադասության անդամների կախվածությունը միմյանցից:

վերջապես, զարգացման հետագա շրջանում նախադասության այդ համադրականությունը ևս վերանում է: Այն ցուցիչները, որոնք իրար էին կապում նախադասության անդամները՝ որոշելով գլխավոր անդամի հետ նրանց ունեցած կապը, աստիճանաբար անհետանում են նախադասությունից: Ստացվում է վերլուծական (անալիտիկ) նախադասությունը, որի մեջ նախադասության անդամները հանդես են գալիս որոշ ինքնուրույնությամբ, և քերականական ձևավորումը (մասնիկներ, դասավորություն և այլն) հանդիսանում է նախադասության անդամների հարաբերությունների արտահայտման միջոցը: Նախադասության անդամներից յուրաքանչյուրը ձևավորվում է համապատասխան այն պաշտոնի, որ նա ունի տրվյալ նախադասության մեջ: Այսպես, օրինակ, եթե թարգմանենք

¹ И. И. Мещанинов, Члены предложения и части речи, М.-Л., 1945, стр. 33.

¹ И. И. Мещанинов, Члены предложения и части речи, М.-Л., 1945, стр. 34.

նույն ակեռներեն նախադասութիւնը հայերենի, կատանանք ես վերցնում եմ ձուկը իմ ձեռքով:

Այստեղ արդեն ստորոգյալը (=վերցնում եմ) իր ձևավորմամբ չի նշում այն, ինչ-որ նախադասութիւն մեջ հանդես է գալիս իբրեւ միջոցի խնդիր, ոչ էլ միջոցի խնդիրը (=ձեռքով) ցույց է տալիս ուղիղ խնդրի թիվը և այլն: Նախադասութիւն անդամներից յուրաքանչյուրն այստեղ ձևավորված է ըստ իր իմաստի և նախադասութիւն մեջ ունեցած պաշտոնի, որի հետեանքով էլ նրանցից մեկի հետացումը անբացատրելի չի թողնի մյուս անդամների ձևավորումը: Օրինակ, մենք կարող ենք հանել «իմ ձեռքով» բառերը, և այդ չի խանգարի մեզ՝ հասկանալու ստորոգյալը կամ ուղիղ խնդիրը՝ իրենց ձևավորմամբ: Այսպիսով՝ վերլուծական նախադասութիւնների մեջ նախադասութիւն անդամը ձևավորվում է ինքնին՝ իր իմաստին ու պաշտոնին համապատասխան, մինչդեռ սինթետիկ նախադասութիւն անդամները ձևավորվում են ոչ միայն ըստ իրենց իմաստի ու պաշտոնի, այլև ըստ այն կապի ու կախվածութիւն, որ ունեն նրանք նախադասութիւն մյուս անդամների հետ, այսինքն՝ իրենց ձևավորմամբ նրանք արտահայտում են ոչ միայն իրենց, այլև նախադասութիւն այն անդամների քերականական կարգերը, որոնք կապված են իրենց հետ:

Ամփոփելով մինչև այժմ ասվածները, գալիս ենք այն եզրակացութիւն, որ նախադասութիւն այդ տարբեր կառուցվածքներն իրենց առաջացմամբ ու զարգացմամբ արդյունք են մարդկային մտածողութիւն զարգացման, որ և, իր հերթին, պայմանավորված է հասարակական կեցութեամբ:

Հասարակական կյանքի զարգացման այն ցածր աստիճանում, երբ մարդը դեռևս սահմանափակ արտահրաշարաբերութիւնների շնորհիվ մեծ մասամբ բնութիւն տվածով էր բավարարվում, իր մտածողութիւն ցածր զարգացման համապատասխան օրեկտիվ իրականութիւն իրերն ու երևոյթները ճանաչում էր իրենց հատկանիշների միասնութեամբ: Դրան համապատասխան էլ նախադասութիւնը հանդես է գալիս որպէս դիֆուզ խոսք՝ մի ամբողջական հնչյունակոմպլեքսով ձևավորված: Հետագա զարգացման շնորհիվ մարդը հասնում է այն աստիճանին, որ կարողանում է իրականութիւնից վերանալ և իր գիտակցութիւն մեջ միմյանցից անջատել առարկան ու հատկանիշը և, առանձնապէս՝ գործողը, գործողութիւնը և գործողութիւն կրողը (ուղիղ խնդիրը): Դրա հետեանքը լինում է նախադասութիւն հոգաբաշխումը: Մի հնչյունական կոմպ-

լեքսով արտահայտված դիֆուզ խոսքը վերածվում է առանձին տարրերի կամ բառերի կապակցութիւն: Բայց քանի դեռ մարդը դիտում է իրեն իբրեւ բնութիւն մի մասը, քանի դեռ նա ակտիվորեն չի ներգործում բնութիւն վրա և երևոյթները դիտում է ոչ իրենց շարժման (դինամիկ), այլ կայուն (ստատիկ) վիճակում, ուստի և նրա մոտ առարկան ու գործողութիւնը և ենթական ու խնդիրը դեռևս սկզբունքորեն չեն տարբերակված. նրանք երկուսն էլ լեզվի մեջ հանդես են գալիս իբրեւ անուն: Դրան համապատասխան էլ անվանական ու բայական նախադասութիւնների սահմանազատում չկա: Նախադասութիւնը թեև հոգաբաշխված է, բայց նա հանդիսանում է վիճակի, դրութիւն, երևոյթի անվանումը: Դրա վերապրովները կան բազմաթիվ լեզուներում. օրինակ՝ օդուերենն asi - juol-soromoh «մարդը տեսավ եղջերուին» բառացի նշանակում է «մարդ-եղջերու-տեսողութիւն»:

Հաջորդ աստիճանում մարդը գիտակցում է մի կողմից գործողի և գործողութիւն փոխհարաբերութիւնը, որով նա գործողին դիտում է իբրեւ գործողութիւն աղբյուր, մյուս կողմից՝ գործողի (սուբեկտի) և խնդրի (օբեկտի) փոխհարաբերութիւնը, մեկին իբրեւ ներգործող, մյուսին՝ կրող: Սրա հետ միասին առաջանում են նաև հոլովները, նախ և առաջ՝ գործողինն ու խնդրինը, ըստ որում գործողը հաճախ ունենում է հատուկ հոլով (էրգատիվ): Այդ բանը կատարվում է բայերի տարբեր սեռերի՝ անցողական և ոչ անցողական սեռերի՝ առաջացմանը զուգընթաց:

Վերջապէս, զարգացման ավելի բարձր աստիճանի վրա հանդես է գալիս գործելու կամ ավելի ճիշտ՝ ներգործելու, որպէս առարկայի հիմնական և մշտական հատկանիշի, հասկացութիւնը մարդու գիտակցութիւն մեջ, և համապատասխանորեն նախադասութիւնն էլ վերափոխվում է: Նախադասութիւն մեջ գործողը (ենթական) դառնում է բոլոր հնարավոր ստորոգումների կենտրոնը. ձևական տեսակետից ուղղական հոլովը դառնում է ենթականի հոլով, նույնիսկ այն դեպքերում, երբ նախադասութիւն քերականական ենթական իրականում գործողութիւն կրողը՝ ուղիղ խնդիրն է (որդին սիրվում է հորից): Բնականաբար դրան զուգակցում է նաև կրավորական սեռի զարգացումը:

Նույն նախապայմանների շնորհիվ պարզ նախադասութիւններից առաջանում ու զարգանում է բարդ նախադասութիւնը, որ հանդիսանում է հաղորդման ավելի բարդ եղանակը: Բարդ նախադասութիւնն առաջանում է նախադասութիւն երկրորդական ան-

դամներին ինքնուրույնացմամբ ու ստորոգման նոր միավոր դարձնելով, կամ հանդիսանում է համադասելու կամ ստորադասելու ուղղակի համադրության զարգացումն ու արդյունքը: Վերջինս ստացվում է այն դեպքում, երբ երկու ամփոփ մտքերի (նախադասությունների) անջատիչ սահմանը վերացնում ենք և երկու միավորներն ընդգրկում մեկի մեջ: Ըստ կառուցվածքի բարդ նախադասությունը լինում է համադասական կամ ստորադասական: Համադասական է, եթե նրա մեջ մտնող պարզ նախադասությունները համադր են իրար, այսինքն, մեկը մյուսի լրացումը չէ: Ստորադասական է, երբ նրա մեջ մտնող պարզ նախադասություններից մեկը (կամ մի քանիսը) գլխավոր է, իսկ մյուսները լրացնում են դրան:

49. Չեվ եվ ՉեվՈՒՅԹ. ԲԱՌԻ ՉԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Մինչև այժմ մենք խոսեցինք նախադասության՝ իբրև խոսքի մի ինքնուրույն և միասնական միավորի մասին: Բայց ինչպես տեսել ենք բառագիտության գլխում, նախադասությունն էլ իր հերթին ընդգրկում է յուր մեջ ձևի և բովանդակության տեսակետից որոշ ինքնուրույնություն ունեցող միավորներ՝ բառեր, որոնք վերջ կոչեցինք նախադասության անդամներ: Այդ նույն բանը մենք տեսել ենք նաև արտասանվածքի վերլուծության մեջ: Բայց արտասանության վերլուծության մեջ իմաստային տեսակետից բառերը վերջին միավոր չենք համարել. իրոք, բավական է վերցնել ամենատարբերակաՆ նախադասությունները և մենք կտեսնենք, որ իմաստային ազդեցիկ փոքր միավորներ ունենք, քան բառերը: Օրինակ՝ երբ ասում ենք ուսանողը կարդում է, ուսանողը երգում է, աշակերտը կարդում է, աշակերտը երգում է, ապա՝ առաջին հերթին մենք, իհարկե, ընկալում ենք բառերն իրենց ամբողջությամբ՝ ձևի ու բովանդակության տեսակետից: Բայց միևնույն ժամանակ մեր լեզվական փորձի շնորհիվ մենք դրանց մեջ ընկալում ենք նաև այնպիսի իմաստներ, որոնք չեն բխում անկախ բառի բովանդակությունից ու չեն փոխում այն, այլ ցույց են տալիս այդ բառի հարաբերությունը նախադասության մյուս բառերի նկատմամբ: Այսպես, օրինակ, համադրելով իրար հետ երգում է, կարդում է, խոսում է, գրում է ձևերը նույն բառիմաստների երգել, կարդալ, խոսել, գրել, երգեց, կարդաց, խոսեց, գրեց ձևերի հետ, մենք այդ ձևերից առանձնացնում ենք -ում մասնիկը իբրև շարունակվող

գործողության արտահայտիչ և է օժանդակ բայը, իբրև բայի ներկա ժամանակի եզակի երրորդ դեմքի արտահայտիչ: Մյուս կողմից՝ համադրելով իրար հետ մեծություՆ, քնկերություն, փառություն, մեծ, քնկեր, փառ բառերը, մենք նույնպես հանգում ենք այն գաղափարին, որ առաջին երեք բառի մեջ ունենք-ություն մասնիկը, իբրև վերացական գաղափարի արտահայտիչ: Վերջապես, բերված օրինակների մեջ համադրելով ուսանող, երգել, կարդալ, բերված օրինակների մեջ համադրելով ուսանող, երգ-ող, երգ-իչ, բառերը ուս-ան-ել, ուս-ուցիչ, քեր-ուս, ուս-ում, երգ-ող, երգ-իչ, մենք-երգ բառերի հետ՝ մենք այդ բոլորի մեջ գտնում ենք ուս, երգ հնչյունախմբերը, որոնք արտահայտում են այդ բառերի հիմնական գաղափարը: Այսպիսով մեր վերլուծությունների շնորհիվ մենք ստանում ենք ձևի և բովանդակության միասնության այնպիսի միավորներ, որ այլևս բաժանելի, տարրալուծելի չեն: Լեզվաբանության մեջ ձևի և բովանդակության տեսակետից միասնություն կազմող այդ անբաժանելի միավորները կոչվում են ձևույթներ կամ լեզվաբանական միավորներ: Ուրեմն՝ ձևույթը լեզվի այն նվազագույն միավորն է, որ հանդիսանում է ձևի և իմաստի անբաժանելի միասնություն: Լեզվի մեջ ամեն մի ձև, որ հանդես է գալիս իբրև որոշ իմաստի կրող, ձևույթ է:

Սակայն այդ օրինակների մեջ ստացած ձևույթների (ում-, -ություն, ուս-, երգ-) պարզ համեմատությունն անգամ ցույց է տալիս, որ դրանք բոլորը իմաստի տեսակետից միևնույն կարգին չեն պատկանում: Դրանցից մի քանիսն արտահայտում են նյութական ընդհանուր իմաստ (երգ, ուս), մինչդեռ մյուսների իմաստը վերացական է (-ում-, -ություն): Այն ձևույթները, որոնք արտահայտում են նյութական ընդհանուր իմաստ, կոչվում են հիմնական ձևույթներ: Նշանակում է, հիմնական ձևույթներն արտահայտում են օբեկտիվ իրականության առարկաները, հատկանիշները, երբեք օբեկտիվ իրականության առարկաները, հատկանիշները: Այս վերջին հատկանիշով էլ հիմնական ձևույթները տարբերվում են բառերից: Բառն, ինչպես ասել ենք, արտահայտում է նյութական կոնկրետ (մասնավորեցված) իմաստ, իսկ հիմնական ձևույթը՝ նյութական ընդհանուր (վերացական) իմաստ: Կարող է, իհարկե, պատահել, որ հիմնական ձևույթն արտահայտի կոնկրետացած իմաստ, բայց այդ դեպքում մենք արդեն ունենք բառ դարձած ձևույթ, իսկ թե ինչպես կարող է ձևույթը բառ դառնալ, այդ մասին մենք արդեն խոսել ենք (§ 30):

Մյուս ձևույթները, որ, ինչպես ասացինք, չունեն նյութական

իմաստ, արտահայտում են ընդհանուր գաղափարներ, ցույց են տալիս հիմնական ձևույթների կոնկրետ հարաբերություններ: Հետևաբար, եթե հիմնական ձևույթները արտահայտում են արտաքին աշխարհի առարկաներ, հատկանիշներ, երևույթներ, ապա՝ մյուսները ցույց են տալիս դրանց հարաբերությունները: Հիմնական ձևույթների նյութական իմաստը կոչվում են բառային իմաստ. մյուս ձևույթները, զուրկ լինելով բառային իմաստից, գործածվում են հիմնական ձևույթների հետ, տալով նրանց այս կամ այն կոնկրետացումը. այս պատճառով էլ այդպիսի ձևույթների իմաստը կոչվում են ֆեռականական կամ ձևական իմաստ: Այն ձևույթները, որոնք արտահայտում են ֆեռականական իմաստ, կոչվում են երկրորդական ձևույթներ (ֆորմատիվներ): Երկրորդական ձևույթներն իրենց հերթին բաժանվում են երկու խմբի: Կան երկրորդական ձևույթներ, որոնք ցույց են տալիս իրերի, առարկաների հարաբերություն: Օրինակ, երբ ասում ենք **անձայն**, ապա **ան-** ձևույթով մենք ցույց ենք տալիս որևէ առարկայի հարաբերությունը **ձայն** հասկացության հետ, նշելով, որ այդ առարկան զուրկ է ձայնից: Կամ՝ ասելով **ամառային**, **-ային** ձևույթով մենք ցույց ենք տալիս **ամառ** հասկացության հարաբերությունը որևէ առարկայի հետ, նշելով, որ վերջինս վերաբերում է ամռանը, հատուկ է ամռանը (օր. **ամառային շոգ**): Այն երկրորդական ձևույթները, որոնք արտահայտում են իրերի (առարկաների, երևույթների) հարաբերություն, կոչվում են իրաճարաբերական ձևույթներ:¹ Ֆունկցիոնալ տեսակետից իրաճարաբերական ձևույթները ծառայում են նոր բառեր կազմելուն և այդ պատճառով էլ կոչվում են նաև բառակազմական ձևույթներ. դպրոցական քերականությունների մեջ դրանք կոչվում են **ածանցներ**:

Դրանց հակառակ, կան երկրորդական ձևույթներ էլ, որոնք ցույց են տալիս բառերի հարաբերությունը խոսքի մեջ: Օրինակ՝ երբ ասում ենք **սեղանի ոտք**, ունենք **-ի** երկրորդական ձևույթը, որը ցույց է տալիս **սեղան** և **ոտք** բառերի հարաբերությունը: Այն երկրորդական ձևույթները, որոնք ցույց են տալիս բառերի հարաբերությունը խոսքի մեջ, կոչվում են **բառահարաբերական ձևույթներ**: Բառահարաբերական ձևույթներն են հոլովման ու խոնարհման

¹ Հմմտ. Գ. Սևակի. *Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն*, Երևան, 1939, էջ 121:

վերջավորությունները և, այդ պատճառով էլ, կոչվում են **նաև ուղղակի վերջավորություն**:

Վերջապես, պետք է հիշել, որ երկրորդական ձևույթ կարող են լինել նաև բառերը, ինչպես և զրո վերջավորությունը: Այսպես՝ մենք ունենք բազմաթիվ բառեր, որոնք նույնպես նյութական իմաստ չունեն. ինչպես՝ **դեպի**, **առանց**, **բացի**, և, բայց և այլն: Դրանք նույնպես երկրորդական ձևույթներ են, և այդ պատճառով Դաճախ կոչվում են ձևական կամ օժանդակ բառեր: Մյուս կողմից, բառահարաբերություն կարող է արտահայտվել առանց որևէ միջ, բառահարաբերություն կարող է արտահայտվել առանց որևէ վերջավորության. օրինակ՝ **սեղան-ի**, **սեղան-ից**, **սեղան-ով** և այլ վերջավորություն. **-ի**, **-ից**, **-ով** ձևույթներով կազմվում ենք սեռական, բացա՝ ձևերում **-ի**, **-ից**, **-ով** ձևույթներով կազմվում ենք սեռական, բացա՝ ձևական, գործիական հոլով, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իրեն հատուկ ձևույթը, մինչդեռ **սեղան** ձևում հնչյունական ձևով արտահայտված որևէ վերջավորություն չունենք: Բայց քանի որ այդ սեղան ձևը տարբերվում է մյուս ձևերից հենց վերջավորություն չունենալով, ուստի և հնչյունական ձևով չարտահայտված վերջավորությունն էլ ձևույթ է: Այդպիսի ձևույթը կոչվում է **զրո վերջավորություն**:

50. ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏ ԵՎ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՄ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՉԵՎ

Ինչպես վերն արդեն տեսանք, ձևույթներն իրենց իմաստի տեսակետից տարբեր են: Քնենք այդ բանն ալելի հանգամանորեն՝ հետևյալ նախադասությամբ. **Եղբայրիկս նամակ գրեց**: Այս նախադասության մեջ, ամենից առաջ, մենք կարող ենք գտնել բառային իմաստ ունեցող ձևույթները՝ **Եղբայր**, **նամակ**, **գր-** (**<** գիր). դրանք, ինչպես տեսանք, հիմնական ձևույթներ են: Այնուհետև, կարող ենք անջատել նաև մի երկրորդական ձևույթ, այն է՝ **-իկ**, որ կազմվում է **Եղբայր** բառի նվազականը: Այդ կարգի երկրորդական ձևույթները վերը կոչեցինք **իրահարաբերական ձևույթներ**: Արդ՝ իրահարաբերություն արտահայտող երկրորդական ձևույթների իմաստը կոչվում է **աժանցական (դերիվացիոն) իմաստ**: Վերջապես, մենք կարող ենք անջատել նաև այն երկրորդական իմաստներ

¹ Ռուսերենի հետ համեմատելու նպատակով Թարգմանարար վերջնում ենք նորի և Չեմոդանովի բերած օրինակը (Введение в языковедение, стр. 99):

րը, որոնք բառահարաբերություն են արտահայտում. դրանք են՝
-եց, ս, զրո վերջավորություն: Այս երկրորդական ձևույթները՝ չը-
կազմելով նոր բառեր ու շփոխելով բառերի բովանդակությունը՝
ցույց են տալիս նախադասության անդամների հարաբերություն-
ները, որով և նրանց արտահայտած իմաստը տարբերվում է իրա-
հարաբերական երկրորդական ձևույթների իմաստից: Բառահարա-
բերություն արտահայտող երկրորդական ձևույթների իմաստը կոչ-
վում է վերաբերական (ռելացիոն) իմաստ:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսի վերաբերական իմաստներ կա-
րող ենք գտնել վերը բերված նախադասության մեջ: Ամենից առաջ,
մենք այդ նախադասության մեջ արտահայտել ենք մեր վերաբեր-
մունքը հաղորդված իրողության նկատմամբ, այսինքն՝ հաստատել
ենք այն: Այդ հաստատումն արտահայտել ենք բայի եղանակով,
ընտրելով սահմանական եղանակը, որ արտահայտում է գործողու-
թյան կամ իրողության հաստատական լինելը:

Այնուհետև մենք արտահայտել ենք գործողության ժամանակը,
վիճակը և սեռը, այսինքն՝ նշել ենք, որ այդ գործողությունը կա-
տարվել է անցյալում և որ նա կատարվել ու վերջացել է: Այդ եր-
կու հարաբերական իմաստներն արտահայտել ենք բայի -եց վեր-
ջավորությամբ: Գործողության սեռն արտահայտել ենք բայի ներ-
գործական ձևով (չունի վ), ցույց տալով, որ գործողությունը են-
թականից անցնում է մեկ ուրիշ առարկայի:

Ապա՝ արտահայտել ենք բանական հարաբերություն՝ ցույց տա-
լով ենթակայի և խնդրի թիվը, այսինքն այն, որ գործողությունը կա-
տարողը մեկ հոգի է, և որ նա գրել է մեկ նամակ: Ենթակայի թիվը
մենք արտահայտել ենք երկու միջոցով: Նախ՝ հենց եղբայրիկ բա-
ռով, որ եղակի է, ապա՝ ստորոգյալով, որ նույնպես եղակի է:
Խնդրի թիվն արտահայտված է հենց միայն իրենով, նա նույնպես
գրված է եղակի թվով:

Ստորոգյալի միջոցով մենք արտահայտել ենք նաև դեմքի հա-
րաբերություն, այսինքն՝ բայի վերջավորությամբ ցույց ենք տվել,
որ գործողությունը կատարողը ոչ խոսողն է, ոչ էլ խոսակիցը, այլ՝
մի երրորդ անձնավորություն:

Արտահայտել ենք վերաբերության (հատկացման) հարաբերու-
թյուն՝ ցույց տալով, որ ենթական իմ եղբայրիկն է. այդ բանն արել
ենք ս հոգով:

Վերջապես արտահայտել ենք երկու առարկաների հարաբերու-
թյուն՝ ենթակայի և խնդրի հարաբերությունը՝ ենթական դնելով

ուղղական, խնդիրը՝ հայցական հոլովով: Այստեղ ուշադրության
պետք է առնել այն, որ հայերենում ուղիղ խնդրի համար առանձին
հոլովական ձև չունենք: Հայցական (ուղիղ խնդրի) հոլովը հայերե-
նում իր ձևով համընկնում է ուղղական կամ տրական հոլովների
հետ: Այստեղ նա իր ձևով համընկնում է ուղղական հոլովի հետ,
բայց մենք դիտակցում ենք, որ հայցական հոլովով է գրված՝ էլ-
նելով նախադասության մեջ նրա արտահայտած իմաստից: Նա
այդտեղ արտահայտում է գործողության խնդիրը (օբեկտը):

Այսպիսով, մի փոքրիկ նախադասության մեջ մենք գտնում
ենք բազմաթիվ վերաբերական իմաստներ՝ ժամանակ, թիվ, եղա-
նակ և այլն: Նշանակում է, որևէ իրողություն արտահայտելու հա-
մար արտահայտում ենք բազմաթիվ ու բազմատեսակ հասկացու-
մար արտահայտում ենք բազմաթիվ ու բազմատեսակ հասկացու-
թյուններ (ժամանակ, թիվ և այլն), որոնք «աշխարհի ճանաչման
աստիճանիկներն են, ցանցի մեջ՝ հանգուցային կետերը, որոնք
օգնում են ճանաչելու և տիրապետելու նրան»):¹ Մարդկային գի-
տակցությունն իր զարգացման ընթացքում օբեկտիվ իրականու-
թյունը, կեցությունն արտահայտում է տրամաբանական կատեգո-
րիաների մեջ. իսկ այդ կատեգորիաներն էլ իրենց արտահայտու-
թյունն են գտել լեզվի մեջ՝ ստանալով ինքնուրույն որակ և հան-
դես գալով որպես մտածողության յուրաքանչյուր շարժումն արտա-
հայտող լեզվական կատեգորիաներ: Հենց այն հանգամանքը, որ
այդ կատեգորիաներն առաջացել են պատմականորեն և հանդիսա-
նում են աշխարհի ճանաչման «հանգուցային կետերը», պայմանա-
վորել է տարբեր լեզուների մեջ տարբեր ածանցական ու հարաբե-
րական իմաստների առաջացումն ու զարգացումը: Այդ բանը կարե-
լի է տեսնել մի որևէ այլ լեզվի համեմատությամբ: Օրինակ՝ նույն
նախադասությունը ռուսերեն լեզվով կլինի. мой братишка написал
письмо: Նախ՝ ռուսերեն այդ նախադասության մեջ բառային իմաստ-
ներն են. мой, брат, пис- (пись-). այդտեղ ավելացել է мой բառը՝
դրան հակառակ, հայերենում նամակ և գրեց բառերը կազմված
են տարբեր արմատներից, իսկ ռուսերենում մեկ արմատից
(на-пис-ал, пись-мо): Տարբեր են նաև ածանցական իմաստները.
հայերենում ունենք ածանցական իմաստ արտահայտող մի ձևույթ՝
-իկ. ռուսերենում՝ երկու (брат)- ишка, (пись)- мо: Վերջապես, ավելի
բան տարբեր են հարաբերական իմաստները. օրինակ՝ ռուսերենում

արտահայտված է գոյականի սեռի հարաբերություն (присво-
 зное սեռ), որ հայերենում չկա: Հայերենում բայի անցյալ ժամա-
 նակի բազմաթիվ ձևեր ունենք, ռուսերենում՝ մեկ, դրան հակա-
 ոակ՝ ռուսերենում՝ բայերը նույնպես արտահայտում են արական,
 իգական և չեզոք սեռ, իսկ հայերենում՝ շունեն և ալյն, և ալյն:
 Այսպիսի տարբերություններ բազմաթիվ են: Իսկ այս նշանակում
 է, որ տարբեր լեզուներում կարող են լինել ածանցական ու վերա-
 բերական տարբեր իմաստներ և որ, մյուս կողմից՝ նույն ածանցա-
 կան կամ վերաբերական իմաստը տարբեր լեզուներում տարբեր
 ձև կարող է ունենալ, որը մի ավելորդ անգամ ևս ցույց է տալիս,
 որ ձևը բովանդակության պայմանական արտահայտությունն է
 միայն:

Վերջապես, այդ նախադասության վերլուծությունը ցույց տը-
 վեց նաև, որ խոսքի մեջ, բացի բառային իմաստներից, մենք ար-
 տահայտում ենք նաև երկրորդական՝ ածանցական և հարաբերա-
 կան իմաստներ: Դրանք ծառայում են արտահայտելու խոսողի
 կողմից նշվող առարկաների ու երևույթների մտածողական ձևը,
 երևույթների հարաբերությունը, որ նախադասության մեջ հանդես
 է գալիս իբրև բառերի հարաբերություն: Բոլոր այն իմաստները,
 որոնք կամ կոնկրետացնում, մասնավորեցնում են արմատի (և բա-
 ռի) բառային իմաստը և կամ արտահայտում են այդ կոնկրետա-
 ցած իմաստների (բաղիմաստներ) փոխադարձ հարաբերությունը
 խոսքի մեջ, կոչվում են բերականական իմաստներ: Բացի դրանից,
 այդ վերլուծությամբ մենք տեսանք, որ քերականական իմաստներն
 արտահայտվում են տարբեր միջոցներով. վերջավորություն, հոդ,
 գրգռ վերջավորություն և այլն: Այն բոլոր միջոցները, որոնցով
 դրսևորվում, նշվում են բերականական իմաստները, կոչվում են
 բերականական արտահայտություն կամ բերականական ձև:
 Ինչպես տարբեր լեզուներում գոյություն ունեն տարբեր քերակա-
 նական իմաստներ, այնպես էլ տարբեր լեզուներ ունեն այդ իմաստ-
 ներն արտահայտող տարբեր միջոցներ, այսինքն՝ տարբեր քե-
 րականական ձևեր:

51. ԲԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Ի՞նչ միջոցներ ունեն լեզուները քերականական իմաստներ
 արտահայտելու համար:

Առաջին, և պատմական զարգացման տեսակետից հավանա-
 բար ամենանախնական, միջոցը բառերի դասավորությամբ է
 խոսքի մեջ: Բազմաթիվ լեզուներ կան, որոնց մեջ քերականական
 իմաստներն արտահայտվում են պարզապես բառերի դասավորու-
 թյամբ: Այդպիսի լեզուներ են շինարենը, անգլերենը, աննամերենը,
 մասամբ ֆրանսերենը և այլն: Օրինակ, անգլերեն the father
 loves the son «հայրը սիրում է որդուն» և the son loves the father
 «որդին սիրում է հորը», նախադասությունների մեջ the father
 «հայրը» և the son «որդին» բառերի տեղափոխությամբ փոխվում են
 նախադասության ենթական ու ստորոգյալը: Միևնույն ձևով the
 father «հայր» բառը ենթակա է առաջին նախադասության մեջ,
 որովհետև ստորոգյալից առաջ է դրված, և ուղիղ խնդիր է երկրոր-
 դում, որտեղ ստորոգյալից հետո է դրված: Նույնպես և the son
 բառը առաջինում խնդիր է, իսկ երկրորդում՝ ենթակա, դարձյալ
 ստորոգյալից հետո կամ առաջ լինելու շնորհիվ: Այդպես և շինա-
 րենում է. օրինակ՝ vo da ni նշանակում է «ես ծեծում եմ քեզ»
 իսկ ni da vo «դու ծեծում ես ինձ» կամ՝ vo zen «վատ մարդ», իսկ
 zen vo «մարդը վատ է» և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, այդ
 օրինակների մեջ բառերի դասավորությունը, նրանց տեղը նախա-
 դասության մեջ, նույն դերն է կատարում, ինչ որ խոնարհումը
 կամ հոլովումը հայերենում, ռուսերենում, վրացերենում և այլն:
 Նման օրինակներ, թեև շատ սակավ, կարելի է գտնել նաև ժամա-
 նականից հայերենում, ինչպես՝ մի մարդ առավ մի կին և մի կին
 առավ մի մարդ, որոնցից առաջինում մարդ ենթակա է, երկրորդում՝
 ուղիղ խնդիր, իսկ կին առաջինում ուղիղ խնդիր է, երկրորդում՝
 ենթակա, միայն տեղերի փոփոխության շնորհիվ: Կան լեզուներ,
 որոնց մեջ դասավորությունը նախադասության միայն գլխավոր
 անդամների համար է որոշակի. օրինակ՝ պարսկերենում ստորո-
 գյալը միշտ նախադասության վերջում է լինում. հայերենում,
 իբրև ընդհանուր կանոն, ենթական առաջ է լինում, ստորոգյալը՝
 հետո, իսկ նրանց միջև կարող են լինել նախադասության ուրիշ
 անդամները, ուղիղ խնդիրը սովորաբար ստորոգյալից հետո է
 լինում և այլն:

Տարածված, և թերևս դարձյալ պատմականորեն նախնական,
 միջոց է բառերի կրկնությունը: Կրկնությունն ամենից ավելի օգ-
 տագործվում է իբրև բառակազմական միջոց և կարող է ձևական
 տեսակետից բազմաթիվ տեսակներ ունենալ: Այսինքն՝ ա) արմատը

կամ ամբողջ բառը կարող է կրկնվել անփոփոխ կերպով, ինչպես՝ գունդ-գունդ, խումբ-խումբ, մեծ-մեծ, շարշարել, նորանոր և այլն, բ) կարող է արմատը կրկնվել՝ երկրորդ եզրում որոշ ձևափոխության (հնչյունափոխության) ենթարկվելով, ինչպես՝ բարձրաբերձ, բարձր արմատից, ֆաշիշել՝ ֆաշ (<բարշ) արմատից, վազվզել՝ վազ արմատից և այլն, գ) կարող է փոփոխվել առաջին եզրը, ինչպես ծիծաղ՝ ծաղ արմատից, բրբիռ՝ բիռ արմատից, դադար՝ դար արմատից և այլն, դ) արմատը կարող է փոփոխություն կրել երկու եզրում միաժամանակ, ինչպես՝ կաղկանձ, մարմանդ, դանդաղ և այլն (այդպիսի կրկնությունների մեջ հաճախ հնարավոր չի լինում պարզել, թե իսկական, անփոփոխ արմատն ինչպես է եղել)։ Այստեղ հիշված ձևերն, իհարկե, չեն սպառում կրկնության բոլոր տեսակները. կարելի էր ավելացնել, օրինակ, նաև մ, ն, և այլ հնչյունների հավելումը կրկնության երկրորդ եզրի սկզբում, ինչպես՝ ոլոր-մոլոր, աման-չաման և այլն, սակայն մեր նպատակը չէ թվել կրկնությունների բոլոր տեսակները, որոնք բազմաթիվ են։ Այստեղ կարևորն այն է, որ կրկնվում է միևնույն արմատը կամ բառը, փոփոխված կամ անփոփոխ ձևով, և որ այդ կրկնությունը հանդիսանում է քերականական արտահայտության միջոց։ Բազմազան են նաև կրկնությամբ արտահայտված իմաստները։ Իբրև ածանցական իմաստներ արտահայտող միջոց կրկնությունը կարող է արտահայտել, ա) ֆաճակի մեծացում, ինչպես՝ տեսակ-տեսակ (=բազմատեսակ), գույնզգույն (=բազմագույն) և այլն, բ) բաշխում, ինչպես՝ մեկ-մեկ (=մեկական), հինգ-հինգ (=հնգական), զույգ-զույգ (=զույգերով) և այլն, գ) իմաստի սաստկացում, ինչպես՝ մեծամեծ (=շատ մեծ), շատ շատ (=խիստ շատ), բարձրաբերձ (=խիստ բարձր), շարաշար (=խիստ շար) և այլն, դ) գործողության բազմակիություն կամ տևականություն, ինչպես՝ քաշքշել, վազվզել, թրթռալ, դադարել և այլն, զ) ծավալի մեծացում (երբ կրկնությամբ արտահայտվում է ոչ միայն այն իրը կամ երևույթը, որ նշում է բառը, այլև այդ իրի կամ երևույթի հետ կապված ուրիշ իրեր ու երևույթներ), ինչպես՝ տուն-մուն (ոչ միայն տունը, այլև ամբողջ ունեցվածքը), աման-չաման (=ոչ միայն ամաններ, այլև դանակ, պատառաքաղ և այլն)։ Որպես վերաբերական իմաստներ արտահայտող միջոց կրկնությունը կարող է նույնպես տարբեր հարաբերություններ արտահայտել, այսպես օրինակ, կրկնությամբ կարող ենք արտահայտել հոգ-

նակիություն, ինչպես՝ ճապոներենում hito «մարդ», hitobito «մարդիկ», kuni «երկիր», kuniguni «երկրներ» և այլն, այդպես և հայերենում՝ գունդ-գունդ «շատ գնդեր», փունջ-փունջ «շատ փնջեր» և այլն։ կրկնությունը հանդես է գալիս նաև որպես խոնարհման միջոց. օրինակ, հունարենում, լատիներենում, ինչպես և շատ ուրիշ լեզուներում, բայի կատարյալը կազմվում է արմատի կամ նրա մի մասի կրկնությամբ, ինչպես՝ հունարեն՝ lei'po «թողնում եմ» lei-loipa «թողի», լատիներեն՝ do «տալիս եմ», dedi «տվեցի», curro «վազում եմ» cucurri «վազեցի», fallo «խաբում եմ», fefelli «խաբեցի» և այլն։ Գրաբարյան հայերենում ունենք մի բայ միայն, որի անցյալ կատարյալը կազմվում է արմատի կրկնությամբ. դա է առնեմ «անում եմ», անցյալ կատարյալը՝ առ-առ-ի։ Ինչպես տեսնում ենք, կրկնությունը չափազանց բազմատեսակ է թե՛ իր ձևով, և թե՛ իր արտահայտած քերականական իմաստներով. ինչ վերաբերում է նրա տարածված լինելուն, ապա՝ գրեթե բոլոր լեզուներում էլ առավել կամ պակաս չափով առկա է կրկնությունը։

Նույնպես շատ տարածված միջոց է բառերի բարդացումը, որ դորժածվում է թե՛ իբրև բառակազմական, և թե՛ իբրև շարահյուսական (բառահարաբերական) միջոց։ Բարդությունները բաժանվում են երկու տեսակի՝ անիսկական և իսկական։ Անիսկական բարդություններն էլ լինում են. հարադիր բարդություններ և կցական լինողներ։ Հարադիր են այն բարդությունները, որոնց բարդությունները պահում են իրենց ձևական անկախությունը, որպես առանձին բառեր, բայց արտահայտում են մի իմաստ, օրինակ՝ գիշեր-ցերեկ = «ամբողջ օր» (СУТЕН), բարև տալ = բարևել և այլն։ Հարադիր բարդության բաղադրիչները կարող են միանալ ու, և շաղկապներով, ինչպես՝ այրուձի, առևտուր և այլն։ Կցական կոչվում են այն բարդությունները, որոնց բաղադրիչները միացած են առանց հոդակապի. բարդության մեջ էլ այդ բաղադրիչները պահպանում են իրենց ինքնուրույն իմաստը, և կարող ենք նրանք անշատել իրարից առանց բարդության իմաստը փոխելու։ Ինչպես՝ այսօր, այդպես, հորեղբայր և այլն։ Իսկական են այն բարդությունները, որոնց բաղադրիչները միացած են հոդակապով. օր. սեղանատուն, մայրամուտ, վերճանարկ և այլն։ Լեզուների մեծ մասի մեջ բարդությունը հանդես է գալիս իբրև բառակազմական միջոց, բայց կան լեզուներ էլ (օր. ամերիկյան հնդկացիների լեզուները), որոնց մեջ արմատների բարդությունը հանդիսանում է հարաբերական իմաստներ արտահայտելու միջոց, ինչպես այդ

տեսանք ներմարմնավորյալ ու մասնակիորեն ներմարմնավորյալ նախադասությունների մասին խոսելիս: Այդ կարգի բարդությունները կոչվում են շարահյուսական բարդություններ: Լեզվաբանության մեջ ընդհանրապես շեշտվում է, թե բարդության պատմական զարգացման տեսակետից ամենաանախնական տեսակը հարադրությունն է: Այդ տեսակետը ճիշտ կլիներ, եթե մենք նկատի ունենայինք բարդության միայն բառակազմական տեսակները: Բայց երբ բարդությունը դիտում ենք ոչ միայն իբրև բառակազմական միջոց, այլև որպես վերաբերական հարաբերությունների արտահայտման միջոց, ապա տեսնում ենք, որ այստեղ այլևս հարադրությունը չի հանդիսանում բարդության ամենաանախնական տեսակը: Իրոք, ներմարմնավորյալ ու մասնակիորեն ներմարմնավորյալ նախադասությունների մեջ մենք ունենք արդեն նախադասության տարրերի շատ ավելի սերտ միասնություն, շատ ավելի միասնական բարդություն, քան հարադրությունների մեջ: Իսկ այս նշանակում է, թե բարդությունների պատմական զարգացման մասին խոսելիս պետք է տարբերել բառակազմական ու շարահյուսական բարդությունները, որովհետև նրանցից յուրաքանչյուրը զարգացման այլ ընթացք ունի:

Մագոմաբանական տեսակետից բարդության հետագա զարգացումն է հանդիսանում մասնակավորումը կամ ածանցումը (աֆիքսացիա), որ չափազանց մեծ դեր է խաղում լեզուների մեջ և քերականական արտահայտության միջոցներից ամենատարածվածը կարող է համարվել: Մասնակավորում կոչվում է հիմնական ձևույթի (արմատի կամ բառի) բարդացումը երկրորդական ձևույթի (ածանցի կամ վերջավորության) միջոցով: Այս նշանակում է, որ մասնակավորումը կա հանդիսանում է կ' ածանցական, կ' վերաբերական իմաստների արտահայտման միջոց: Իբրև ածանցական իմաստներ արտահայտելու միջոց են ծառայում իրահարաբերական երկրորդական ձևույթները (ածանցները), ինչպես՝ հայերեն լսարան, դասարան, տնակ, հերոսություն, անգուր և այլ բառերի մեջ -արան, -ակ, -ություն, ան- երկրորդական ձևույթները, ռուսերեն՝ светило «լուսատու», храбрость «բաշտություն», домик «տնակ» և այլ բառերի մեջ -но, -ость, -ик երկրորդական ձևույթները և այլն: Իբրև վերաբերական իմաստներ արտահայտելու միջոց են ծառայում բառահարաբերական երկրորդական ձևույթները (վերջավորությունները), ինչպես՝ հայերեն սեղանի, սեղանից,

գրեմ, գրեցի և այլ բառաձևերի մեջ -ի, -ից, -եմ, -եցի վերջավորությունները, ռուսերեն стол, написал, еду և այլ բառերի մեջ -а, -а-, -н-, -ы վերջավորությունները և այլն: Թեև մասնակավորումը շատ տարածված է հաբեթական, հնդեվրոպական (պրոմեթեիդյան) և այլ լեզուներում, բայց առավելագույն չափով տարածված է թյուրքական լեզուներում, որոնց մեջ նա հանդիսանում է ամենահիմնական քերականական արտահայտության միջոցը: Այդ բանը ցույց տալու համար բերենք հետևյալ տիպական օրինակը. օսմանյան թուրքերենում sevme¹ «սիրել» բառը կազմված է sev արմատից և mek մասնիկից. ավելացնելով -in- մասնիկը՝ sev-in-mek ստանում ենք նույն բայի անդրադարձ սեռը՝ «ինքն իրեն սիրել, ուրախանալ»։ In -ի փոխարեն ավելացնելով is մասնիկը՝ ստանում ենք փոխադարձ գործողության իմաստ՝ «իրար սիրել»։ Այս երեքից յուրաքանչյուրին կարող ենք ավելացնել dir մասնիկը և կստանանք նրանց պատճառական կերպը. ինչպես՝ sev-dir-mek «սիրել տալ», sev-in-dir-mek «իրեն սիրել տալ, ուրախանալ տալ», sev-is-dir-mek «իրար սիրել տալ»։ Ստացված այս վեց ձևերից յուրաքանչյուրին կարելի է ավելացնել il մասնիկը, որով և կստացվի նրանց կրավորական սեռը. ինչպես՝ sev-il-mek «սիրվել», sev-in-il-mek «ինքն իրեն սիրվել լինել», sev-is-il-mek «իրարից սիրվել», sev-dir-il-mek «սիրել արվել, սիրեցվել», sev-in-dir-il-mek «իրեն սիրվել տալ», sev-is-dir-il-mek «իրար սիրվել տալ»։ Այս բոլոր ձևերը, թվով 12, կարող են ստանալ ժխտական -me- մասնիկը, ինչպես՝ sev-me-mek «չսիրել», sev-in-me-mek «ինքն իրեն չսիրել», sev-is-me-mek «իրար չսիրել» sev-dir-me-mek «սիրել չտալ», sev-is-dir-il-me-mek «իրար սիրվել չտալ» և այլն: Նույն 12 ձևերին կարող ենք me- մասնիկի փոխարեն ավելացնենք -eme- բացասական մասնիկը, սր ցույց է տալիս գործողությունը կատարելու անկարողությունը, նը, ի վիճակի չլինելը, ինչպես՝ sev-eme-mek «սիրել չկարողանալ», և այլն: Այսպիսով՝ sev- արմատից մասնակավորման միջոցով կարող ենք ստանալ մոտ 36 բայ, իսկ եթե հաշվենք դրանցից յուրաքանչյուրի խոնարհման ձևերը, ապա կստանանք մի խիստ պատկառելի թիվ: Անշուշտ վերը բերված ձևերից բոլորն էլ հավասարապես գործածական չեն. այդ 36 ձևերը միայն հնարավոր է

¹ Օրինակները քաղում ենք «Турецко-русский словарь»-ից, (М. 1931) և А. Н. Кононов-ի «Грамматика турецкого языка», 1941-ի:

կազմել, մինչդեռ բալետից շատ քչերը ունեն այդ բոլոր ձևերը, նույնիսկ sevmelek «սիրել» բայը, որ ամենից ճկուն բալետից մեկն է, դարձյալ այդ բոլոր ձևերը չունի: Բայց և այնպես, ի մի գու- մարելով բոլոր բալական կազմությունները, այդ 36 ձևերը միան- դամալն հնարավոր են:

ներք հենց սկզբից ի վեր լեզուների մեջ հանդես չեն եկել որպես
մասնիկներ, այլ առաջացել են նախնական անկախ բառերից։
Մենք գիտենք,—և հետո դարձյալ խոսելու ենք այն մասին,—որ
անկախ բառերը կարող են գործածվել ոչ բառային իմաստով, այլ
քերականական իմաստով, ինչպես՝ հայերեն պիտի, դեպի, բացի,
ոտաերեն бѣгу (бѣдѣнь, бѣдет և այլն), գերմաներեն welle «ուզել»
և այլն։ Այդպիսի բառերը՝ գործածվելով նյութական իմաստ ար-
տահայտող բառերի հետ և արտահայտելով քերականական իմաստ՝
ժամանակի ընթացքում ձուլվում են այդ բառերին, զրկվում
իրենց ինքնուրույնությունից և հաճախ նաև ձևականորեն փոփոխ-
վում, որով և վերածվում են մասնիկի։ Այսպես, օրինակ, ժամա-
նակակից հայերենում պիտի բառը գործածվում է որպես բայի
հարկադրական եղանակը կազմող միջոց, թեև նա ձևականորեն չի
կորցրել իր ինքնուրույնությունը, չի ձուլվում բառին, և, բացի
դրանից, կարող է գործածվել նաև իբրև անկախ բառ, ինչպես՝
պիտի գրել (= պետք է գրել, անհրաժեշտ է գրել) և այլն։ Բայց
որոշ բարբառներում նա արդեն միացել է օժանդակ բային և ձևա-
փոխվել նույնիսկ այնքան, որ այլևս անճանաչելի է դարձել։ այդ
դարգացումը, նկատի ունենալով ժամանակակից գրական հայերե-
նի և բարբառների ձևերը, կարող ենք ներկայացնել հետևյալ ձևով.
սկզբնական պիտի գրեմ, պիտի գրես և այլն ձևերը դարձել են
պիտիմ գրել, պիտիս գրել կամ գրել պիտիմ, գրել պիտիս և այլն,
որոնց մեջ խոնարհվում է պիտի-ն. սրանից աստիճանաբար
ստացվում են պտիմ գրել, պտիս գրել կամ գրել պտեմ, գրել պտես
և, վերջապես, սրանից ել՝ գրել տեմ, գրել տես, որոնց մեջ պիտի
բառից մնացել է միայն տ հնչյունը, որ և հանդես է գալիս ուղ-
ղակի որպես մասնիկ։ Նույն բանը մենք տեսնում ենք -օրէն մակ-
բալակերտ մասնիկի նկատմամբ. այդ մասնիկը, ինչպես հեշտու-
թյամբ կարելի է իմանալ, օրենք բառն է, որ օրէն ձևով գրաբա-
րում անկախ գործածություն ուներ, բայց միաժամանակ օգտա-
գործվում էր նաև բարդությունների մեջ՝ ձևի մակբայներ կազմելու
համար (վեհօրէն, ասպետօրէն և այլն)։ Ժամանակի ընթացքում
Օրէն բառը դուրս է եկել լեզվից, և մնացել է օրէնք (=օրէնք)
բառը, որ ստացվել է նույն արմատից, իսկ բարդությունների մեջ
եղած օրէն բաղադրիչն այլևս չի գիտակցվել իր նախկին բառային
իմաստով. սրա շնորհիվ էլ նա վերածվել է մասնիկի և ժամանա-
կակից հայերենում նա սոսկ մակբայակերտ ածանց է և այլևս
այդ ձևով իբրև բառ չի գիտակցվում, իսկ վեհորեն, ասպետորեն և

նման բառերն էլ այժմ մեզ համար ոչ թե բարդ բառեր են, այլ ածանցավոր: Այդպիսի օրինակների թիվը կարելի է անվերջորեն բազմացնել ոչ միայն հայերենի, այլև բազմաթիվ ուրիշ լեզուների տվյալներով: օրինակ՝ ռուսերենի այժմյան բայական -ся վերջավորությունը (кончается, пишется և այլն) ստացվել է себя գերանունից, գերմաներենում -lich, «ային, ական», -tum «ություն» ածանցներն ստացել են երբեմնի gelich «նման», (հմմտ. անգլերեն like «նման»), tuom «վիճակ» անկախ բառերից-ֆրանսերենում բայերի ապառնին կազմվում է avoir «ուսննալ» բայի ներկայի ձևերը բայի անորոշ դերբային ավելացնելով, ինչպես՝ j'aimerais սիրելու եմ, tu aimerais «սիրելու ես», որոնց մեջ -ai, -as հանդես են գալիս որպես մասնիկներ, մինչդեռ նրանք կարող են գործածվել նաև անկախ կերպով՝ իրենց բառային իմաստով, ինչպես՝ j'ai un livre «ես ունեմ գիրք» և այլն:

Մասնիկավորման մի այլ արտահայտություն է ներքին քե-
 ֆուլը, որ նույնպես շատ տարածված միջոց է: Ներքին թերում է կոչվում հիմնական ձևույթի մեջ կատարվող հնչյունափոխությունը՝ քերականական իմաստներ արտահայտելու համար: Այդ երե-
 վույթը շտիպազանց տարածված է սեմական լեզուներում (արաբա-
 կան, հրեական և այլն), որոնց մեջ արմատի ձայնավորների փո-
 փոխությամբ, մասնիկներ ավելացնելով կամ առանց մասնիկների, ստացվում են նորանոր բառեր ու քերականական ձևեր. օրինակ՝
 qtb արմատը նշանակում է «գրել», qātib «գրող, քար-
 տուղար», qitab «գիրք», qutub «գրքեր», maqtub «գրվածք», maq-
 taba «գրություն», taqdub «գրում էր (կին)», aqtub «գրում էի» qata-
 ba «գրեց», naqtubu «գրում էինք» և այլն, կամ qtl «սպանել»
 արմատից կարող ենք ստանալ՝ qātala «սպանեց, qatila «սպան-
 վեց», aqtala «սպանել տվեց», qātala «նա սպանել ուղեց», ta-
 qātala «կոզեցին իրար հետ», maqtul «սպանված», uqtul «սպա-
 նիր», yaqtulu «սպանում է», qāil «սպանող» qatalta «սպանե-
 ցիր», qitl «թշնամի», qutl «մահկանացու» և այլն: Ինչպես
 տեսնում ենք, այստեղ արմատի մեջ ավելացող ձայնավորներն ու
 նրանց փոփոխությունը նույն դերն են կատարում, ինչպես մաս-
 նիկավորումը ուրիշ լեզուներում: Այդպիսի օրինակներ կարող ենք
 գտնել նաև ժամանակակից հայերենում, որպես հնի վերապրուկ
 (մնացորդ), ինչպես՝ հայր-հոր, մայր-մոր, առն-տան, կամ
 միևնույն արմատից սուն (սն-ել բռնի արմատը) և սան «սնուց-

վող» և այլն: Ժամանակակից հայերենում երբեմն այդպիսի ար-
 ժեք է ստանում նաև շեշտափոխության շնորիվ կատարված հիմ-
 քային ձայնավորի փոփոխությունը, ինչպես՝ սեր-սիրել-սիրեք և
 սեր-սերեք, դեզ-դիզել-դիզեք և դեզ-դեզեք, որոնց մեջ սիրեք,
 գիզեք ձևերը (ըզձական եղանակի ներկա-ապառնի) տարբերվում
 են սերեք, դեզեք ձևերից (հոգնակի ուղղական) միայն նրա-
 նով, որ առաջիններում ունենք ե> ի հնչյունափոխությունը, իսկ
 երկրորդներում՝ ոչ: Հիմնական ձևույթի հնչյունների փոփոխությու-
 նը մեծ տարածում ունի նաև պրոմեթեիդյան («հեղեղապական»)
 լեզուներում՝ ըստ որում այդ լեզուների մեջ փոփոխվում են ոչ
 միայն ձայնավորները, այլև բաղաձայները, ինչպես՝ ռուսերեն
 плакать «լալ», плачу «լալիս եմ», видеть «տեսնել», вижу «տեսնում
 եմ», писать «գրել», пишу «գրում եմ» և այլն:

Քերականական արտահայտության միջոց են նաև շեշտը
 և ինտոնացիան. շեշտի և ինտոնացիայի միջոցով նույնպես ար-
 տահայտվում են թե՛ ածանցական, և թե՛ վերաբերական իմաստ-
 ներ, օրինակ՝ ռուսերեն за́мок «ամրոց» և замо́к «կողպեք», м'ука
 «տանջանք» և м'ука́ «այլուր», տարբեր բառեր են, և այդ տարբե-
 րությունն արտահայտվում է շեշտի միջոցով, որ մի դեպքում
 առաջին, իսկ մյուս դեպքում՝ երկրորդ վանկի վրա է ընկնում:
 Այդպես և՛ р'уки՝ «ձեռքի» և р'у'ки «ձեռքեր» տարբեր քերականական
 ձևեր են (առաջինը՝ եզակի սեռական, երկրորդը՝ հոգնակի ուղղա-
 կան) և այդ տարբերությունը արտահայտվում է դարձյալ շեշտի
 միջոցով: Շեշտի դերը մեծ է չին-տիբեթական լեզուներում, որոնց
 մեջ հնչյունական կազմով նույն բառը տարբեր շեշտեր (տոնիկ
 շեշտեր) ունենալով՝ տարբեր էլ իմաստներ ունի. այսպես օրի-
 նակ՝ աննամերեն լեզվում ba արմատը տարբեր շեշտերի շնորհիվ
 ունի վեց տարբեր իմաստներ. ծանր շեշտով նա նշանակում է
 «տիրուհի, իշխանուհի» և «նախնի», սուր շեշտով՝ նշանակում է
 «իշխանազուն սիրահար», կիսածանր շեշտով՝ նշանակում է «նետ-
 ված, հեռացված», թեթև շեշտով՝ «պաղատանք, քաղցու», առանց
 շեշտի՝ «երեք», բարձրացող շեշտով՝ «ապտակ», այնպես որ, կա-
 ռելի էր նույն արմատով կազմել ba' ba bā bā նախադասությունը,
 որ կնշանակեր՝ «իշխանուհին երեք իշխանազուն սիրահարներին
 ապտակեց»:¹ Շեշտը և ինտոնացիան մեծ դեր են խաղում նաև

¹ Օրինակ բաղաձայններ Մաթև Մյուլլերի «Наука о языке» գրքից,
 «Воронеж, 1868, вып. 1, стр. 30»:

Հազորգլածի նկատմամբ խոսողի վերաբերմունքն արտահայտելու համար: Այսպես, օրինակ, հարցումը, զարմանքը, հիացմունքը և այլն հայերենում (ինչպես և շատ ուրիշ լեզուներում) արտահայտվում են ինտոնացիայով: Ռուսերենում անվանական նախադասությունները նույնպես ինտոնացիայով տարբերվում են որոշիչի ու որոշյալի կամ հատկացուցիչի ու հատկացյալի կապակցությունից. օրինակ՝ белый дом «սպիտակ տուն», բայց дом—белый «տունը սպիտակ է», моя книга «իմ գիրքը», բայց книга—мая «գիրքը իմն է», слёзы горючие «աչրող արցունքներ», բայց слёзы—горючие «արցունքները աչրող են» և այլն:

ներիմ քեզում. շեշտ և ինտոնացիա, օժանդակ բառեր: Ձի կարելի
կարծել, իհարկե, թե յուրաքանչյուր լեզու համասարապես օգտա-
գործում է այդ բոլոր միջոցները, կամ թե որևէ լեզու ունի այդ
միջոցներից միայն մեկը: Սովորաբար լեզուները հիմնականում
օգտագործում են գրանցից մի քանիսը, իսկ մյուսները կամ չեն
ունենում, կամ մասնավոր դեպքերում են միայն օգտագործում.
օրինակ՝ ժամանակակից հայերենի հիմնական միջոցներն են.
բարդացումը, մասնիկավորումը, կրկնությունը, ոժանդակ բառե-
րը, մասամբ՝ ներքին թեքումը (իբրև գրաբարի մնացորդ). շեշտը
և դասավորությունը քիչ դեր են խաղում: Իտաերենում գերիշխողն
է մասնիկավորումը, ապա՝ բարդացումը, շեշտը, ներքին թեքումը
և այլն:

52. ՔԵՐԱԿԱՆՍԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐ (ԿԱՏԵԳՈՐԻԱՆԵՐ)

նականներին: Մենք ասել ենք արդեն, որ քերականական իմաստներն արտահայտում են մեր գիտակցության կատանգորիաները և, հետևաբար, սերտ կապի մեջ են գիտակցության հետ: Նրանք արտահայտում են առարկաների ու երևույթների դասակարգումն ըստ նրանց ընդհանուր և իբրև հիմնական գիտակցվող հատկանիշների, նրանց գոյության ձևերի յուրահատկությունները, որոնք տարբերակված են գիտակցության կողմից, նրանց փոխադարձ կապը՝ ժամանակի ու տարածության մեջ և այլն: Այստեղից հետևում է, որ մենք կարող ենք խոսել քերականական իմաստի մասին այն ժամանակ միայն, երբ նա լեզվի մեջ ունի յուր քերականական արտահայտությունը: Այն բոլոր բերականական իմաստները, որոնք լեզվի մեջ ունեն իրենց բերականական արտահայտությունը, կոչվում են բերականական կարգեր (կատեգորիաներ): Վերը մենք տեսանք, որ բոլոր լեզուները նույն քերականական իմաստները չունեն, ինչպես և չունեն միևնույն քերականական արտահայտության միջոցները. նշանակում է՝ բոլոր լեզուները չեն կարող նաև ունենալ մեխանիկ քերականական կարգերը: Բացի դրանից, տեսանք նաև, որ քերականական իմաստը կարող է շարտահայտվել բառի ձևով, այլ միայն նախադասության կառուցվածքով (դասավորություն, տրամաբանական իմաստ և այլն): Այս էլ նշանակում է, որ քերականական կարգերը գտնելու և նրանք բնութագրելու համար մենք հիմնականում ելակետ պիտի ունենանք նախադասությունը:

53. ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՍԵՌ

Ժամանակակից բազմաթիվ հնդեւրոպական և սեմական լեզուներում գոյություն ունի քերականական սեռ: Արտաքին աշխարհի առարկաներն ու երևույթները բաժանվում են աղական, իգական և շեզոք սեռերի, ինչպես ուտաբերենում և գերմաներենում, կամ արական և իգական սեռերի, ինչպես ֆրանսերենում: Համեմատելով այդ երևույթն ուրիշ լեզուների նույն կարգի երևույթների հետ՝ պարզվում է, որ այդ դասակարգումը կարող է արտահայտել այլևայլ գիտակցական կատեգորիաներ: Այսպես, հայերենում այդպիսի քերականական սեռեր չկան. բայց դրա փոխարեն մենք ունենք առարկաների ու երևույթների դասակարգում ըստ անձի և իրի առման, որը արտահայտվում է հայցական հոլովի կազմությամբ: Եթե առարկան շնչավոր է կամ դիտվում է իբրև այդպիսին,

այա հայցական հոլովը նման է տրականին, իսկ եթե անշունչ է կամ դիտվում է իբրև այդպիսին, հայցականը նման է ուղղականին (հմտ. տեսա մի մարդու, և տեսա մի մարդ): Ռոպաց լեզուն ունի առարկաների տարբերակում ըստ շնչավոր և անշունչ լինելու հատկանիշի, որ թեև շատ նման է մեր անձի և իրի առմանը, բայց և տարբեր է նրանից:

Կան լեզուներ, որոնց մեջ դասակարգումը կատարվում է ըստ առարկաների դասերի: Օրինակ՝ աֆրիկյան զուլու լեզվում առարկաները բաժանվում են 13 դասի, որոնք արտահայտում են առարկաների՝ ըստ իրենց հասարակական ֆունկցիայի՝ գտած գնահատումը նախնական մտածողության մեջ: Ուրիշ, զարգացման հետագա աստիճանի վրա գտնվող լեզուներում այդ դասերը վերածվում են ակտիվ (ներգործող) և պասսիվ (կրող, ներգործվող) դասերի՝ արտահայտելով առարկայի ակտիվությունն ու պասսիվությունը՝ տնտեսական ու հասարակական կյանքում ունեցած նրա դերով ու նշանակությամբ: Օրինակ՝ Հյուսիսային Կովկասի ամադերեն լեզվում կան հետևյալ դասերը. առական-ակտիվ (մարդ, եղբայր), իգական-ակտիվ (կին, քույր) և պասսիվ (աստղ, հույս, շուն):

Այդ դասակարգումները հետագայում տրամաբանական կատեգորիաների զարգացմանը համապատասխան փոփոխվում են. սակայն նրանք մնում են դեռևս իբրև քերականական կարգեր: Նշանակում է, քերականական սեռը յուր ծագմամբ պայմանավորված է հասարակական կյանքով ու հասարակական գիտակցությամբ և հանդիսանում է մտածողության ու լեզվի զարգացման նախնական աստիճանի մնացորդը՝ վերապրով:

54. ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԹԻՎ

Գրեթե բոլոր լեզուների համար ընդհանուր է քերականական թվի կարգը, որ, սակայն, բազմատեսակ արտահայտություններ ունի տարբեր լեզուներում: Որոշ լեզուներում քերականական թիվը արտահայտվում է քանակ ցույց տվող բառերով՝ առանց գոյական անվան փոփոխման (օր. դասական տիբեթերենում), որոշ լեզուներում արտահայտվում է ներքին թեքմամբ (օր. արաբերենում),

1 Հմտ. И. Мещанинов. Новое учение о языке, Л. 1936, стр. 223—

որիշ լեզուններում՝ օժանդակ բառերով (օր. շինարեն), բառի կամ նրա մի մասի կրկնութիւնով (օր. ճապոնեան) և կամ քանակային հարաբերութիւն ցույց տվող վերջավորութիւններով (օր. հայերենում): Բոլոր այդ եղանակներն էլ ծառայում են մի նպատակի՝ արտահայտել առարկաների քանակային հատկանիշը: Սակայն հենց այդ հատկանիշն էլ տարբեր լեզուններում տարբեր է: Այսպես, ժամանակակից լեզուների մեծ մասին հատուկ է քերականական երկու թիւ՝ եզակի և հոգնակի: Բայց կան լեզուներ, որոնք ունեն եզակի, երկակի (երկու առարկա) և հոգնակի (երկուսից ավելի առարկաներ նշելու համար): Այդպես է արաբերենը, այդպես են եզել հին հունարենը, հին հնդկերենը և այլն: Կան նաև լեզուներ, որոնք ունեն եզակի, երկակի, եռակի և հոգնակի: Վերջապես շատ լեզուներում թիւ ունեն ոչ միայն առարկա ցույց տող բառերը (գոյականները), այլև բայերը: Բայց բայերի քերականական թիւը սովորաբար ցույց է տալիս ոչ թե գործողութիւն քանակը, այլ դարձյալ առարկայի, այսինքն՝ գործողութիւն կատարողի, քանակական հատկանիշը:

նորոգություն բառն արտահայտում է մի հավաքական ամբողջու-
թյուն, և եթե այդ միտքը հաղորդելու լինենք այլ կերպ, պետք է
ասեինք՝ ուսանողները: Այսպիսով, հավաքականությունը ևս ար-
տահայտում է հոգնակիություն, բանակի շատություն, բայց որ-
պես մի ամբողջություն: Հենց այս էլ բացատրում է թե՛ հավաքա-
կան, և թե՛ հոգնակի թվերի առաջացումը: Ուսումնասիրություն-
ներից ցույց են տալիս, որ հին լեզուներում (հին սլավոներեն, հին
հունարեն, գրաբար, լատիներեն և այլն) հավաքական թիվը շատ
մեծ տարածում ունի, իսկ նոր լեզուներում նա վերանում է, փո-
խարինվելով սովորական հոգնակի թվով: Մյուս կողմից՝ կան լե-
զուներ, հատկապես հասարակական զարգացման ցածր մակար-
դակի վրա գտնվող ցեղերի լեզուներ, որոնց մեջ հոգնակիներն առ-
հասարակ հավաքական են: Սա ոչ թե պատահական երևույթ է,
այլ մտածողության ու լեզվի պատմական զարգացման արդյունք:
Մարդկային հասարակության զարգացման նախնական աստիճան-
ներում մարդկային կոլեկտիվը գիտակցվում էր որպես մի միաս-
նական ամբողջություն, մարդը դեռևս իրեն չէր գիտակցում որպես
անհատական ամբողջություն, այլ զգում էր իրեն կոլեկտիվի մի անբա-
ժանելի անդամ. սրա համապատասխան էլ կոլեկտիվը գիտակց-
վում էր որպես մի անբաժանելի ամբողջություն, որի անդամները
գոյություն ունեին հենց կոլեկտիվի ամբողջության մեջ: Ուստի և՛
կոլեկտիվն արտահայտվում էր ոչ թե հոգնակիով, իբրև իրարից
անկախ, առանձին մարդկանց գումար, այլ հավաքականով՝ որ-
պես իրար հետ սերտորեն կապված անդամների ամբողջություն:
Այսպիսով՝ պատմական տեսակետից նախապես առաջացել է հա-
վաքական թիվը, և միայն հետագայում, հասարակության զար-
գացման ավելի բարձր աստիճանում՝ հոգնակին ու եզակին:

Լեզվականության մեջ այն կարծիքն է տիրում, թե բոլոր հոլովները, ըստ իրենց իմաստի, կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբին պատկանում են այն հոլովները, որոնք արտահայտում են սուբեկտ-օբեկտային և հատկանիշային, ինչպես և գործողության ու խնդրի հարաբերությունները: Երկրորդ խմբին պատկանում են այն հոլովները, որոնք արտահայտում են տարածական հարաբերություններ: Այս բաժանման համապատասխան էլ դեռևս անցյալ դարում լեզվաբանության մեջ ստեղծվել է հոլովների ծագման երկու տեսություն. տրամաբանական և տեղաբանական: Ըստ տրամաբանական տեսության հոլովներն առաջացել են ենթակայի, խնդրի և հատկացուցչի ու որոշիչի հարաբերությունները նախադասության մեջ նշելու պահանջից: Տեղաբանական տեսության համաձայն հոլովներն առաջացել են տարածական հարաբերությունները նշելու պահանջից: Սակայն այս երկու տեսություններն էլ միակողմանի են, հենց այն պատճառով, որ իբրև երակետ են ունենում միայն հնդեւրոպական հին գրական լեզուները, մինչդեռ բազմաթիվ ուրիշ լեզուների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հոլովները շատ տարբեր են լեզուներում: Հնդեւրոպական լեզուները մեծ մասամբ ունեն 7 հոլով, մինչդեռ կան լեզուներ (օր. ուգրո-ֆիննական լեզուները), որոնք ունեն մինչև 17 հոլով:

Այդ բազմաթիվ հոլովների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ինչպես իմաստային տեսակետից հոլովները բաժանվում են երկու հիմնական խմբի, այնպես էլ նրանց առաջացումն ու զարգացումը կատարվում է երկու ուղղությամբ:

Տարածական հարաբերություններ արտահայտող հոլովները նախապես հանդես են գալիս իբրև իրահարաբերական հասկացություններ. սկզբում չկան հոլովական վերջավորություններ. կան տարածական հարաբերություններ արտահայտող բառակազմական մասնիկներ, որոնք լրացուցիչ նշանակություն են տալիս բառերին: Այդպես է Բանտու լեզվում նույնիսկ այժմ: Հետագայում այդ տարածական հարաբերությունները էլ ավելի կոնկրետանում են և առաջ են բերում տարածական հարաբերություններ արտահայտող հոլովների մի ամբողջ համակարգ: Այդպես է ավարաբենում, որ ունի 12 հոլով միայն տեղի տարածական հարաբերություններն արտահայտելու համար: Վերջապես, ավելի զարգանալով այդ տեղային-տարածական հոլովները ձուլվում, միանում են իրար՝ մի կողմից, և մյուս կողմից՝ խաչավորվում ու միանում են ենթա-

կայի ու խնդրի հարաբերությունն արտահայտող հոլովներին: Այսպես է ստացվել օրինակ հայերեն բացառականի այժմյան իմաստը (հեռացում-անջատում և սերում), որով արտահայտվում է նաև գործողության աղբյուրը՝ բնական ենթական (որդին սիրվում է հորից):

Հոլովների մյուս խմբի՝ ենթակայի, խնդրի ու հատկացուցչի հարաբերությունն արտահայտող հոլովների առաջացումը արդյունք է առերկայի ներգործող կամ ներգործվող լինելու հասկացության, իսկ այդ, ինչպես ասել ենք նախադասության զարգացմանը նվիրված հատվածում, կապված, փոխադարձաբար պայմանավորված է նախադասության զարգացման հետ:

Հոլովի քերականական կարգը սովորաբար կայուն է, բայց այդ չի նշանակում, թե նա հավիտենական է: Ժամանակակից հայերենն, օրինակ, պահպանում է հին հայերենի հոլովները, մինչդեռ ուրիշ լեզուներ, օրինակ ֆրանսերենն ու անգլերենը կորցնում են հոլովները: Հոլովների կորուստով էլ պայմանավորված է լեզուների անցումը՝ համադրական սիստեմից դեպի վերլուծականը: Այս պատճառով էլ լեզուների զարգացման ընթացքն ուսումնասիրելիս, պետք է հոլովի քերականական կարգն ունեցած ու հետագայում կորցրած լեզուները որոշակիորեն տարբերել դեռևս հոլովի քերականական կարգ չստեղծած լեզուներից:

56. ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԴԵՄՔ ԵՎ ԲԱՅԱԿԱՆ ՍԵՌ

Մինչև այժմ թվարկած քերականական կարգերը հիմնականում վերաբերում էին գոյականին. այժմ դառնանք բային: Բային հատուկ քերականական հիմնական կարգերն են դեմքը և սեռը:

Բայի դեմքը արտահայտում է գործողության և գործողի հարաբերությունը՝ խոսողության մասնակիցներին հակադրելով իրար բերությունը՝ խոսողության մասնակցներին: Այսպես, առաջին դեմքն է խոսողը, երկրորդ և բոլոր ուրիշներին: Այսպես, առաջին դեմքն է խոսողը, երկրորդ դեմքը՝ խոսակիցը, և երրորդ դեմքը՝ ամեն մարդ և ամեն բան, դեմքը՝ խոսակիցը, և երրորդ դեմքը՝ ամեն մարդ և ամեն բան, որ խոսողությանը չի մասնակցում: Դեմքի կարգին սովորաբար լրացուցիչ կերպով միանում է և քվի կարգը, ըստ որում, եթե երկրորդ և երրորդ դեմքերի հոգնակին կարելի է դիտել իբրև համարող և երրորդ դեմքերի հոգնակին կարելի է դիտել իբրև համարող պատասխան հոգնակիություն՝ խոսքի մեջ, ապա առաջին դեմքի հոգնակին ցույց է տալիս ինչ-որ խումբ, կոլեկտիվ, որին պատկանում և որի անունից հանդես է գալիս խոսողը: Դրանով է պայմանավորված այն երևույթը, որ մի քանի լեզուներում առաջին

բայի ժամանակներով, բայց հարուստ՝ կերպերով (օր. ուսերենը) կամ՝ հակառակը (օր. անգլերենը): Կերպը արտահայտում է նաև գործողության կրկնությունը, բազմակիությունը, տևականությունը և այլն, բայց այդ դեպքում նա կարող է նաև կապված լինել որևէ կոնկրետ ժամանակակետի հետ (հմտ. հայերեն՝ վազվզել, ձգձգել, թռչկոտել և այլն): Այս վերջին երևույթը շատ ավելի հավանական է դարձնում այն տեսությունը, թե, նախ՝ առաջացել է կերպի քերականական կարգը, ապա՝ ժամանակի: Այդ են հաստատում նաև զարգացման ցածր աստիճանի (ստադիայի) վրա գտնվող մի շարք լեզուներ, որոնք բազմաթիվ կերպեր ունեն, բայց միայն երկու ժամանակ՝ անորոշ և անցյալ (այդպես է օրինակ պալեոասիական նենեկերեն լեզվում):

Վերջապես, կարևոր քերականական կարգ է նաև բայի եզանակը, որով արտահայտվում է խոսողի վերաբերմունքը գործողության նկատմամբ: Ըստ այդմ, խոսողը կարող է դիտել գործողությունն իբրև փաստ, իբրև իրողություն, որ և արտահայտվում է սահմանական եղանակով: Կարելի է դիտել գործողությունն իբրև հարկադրանք (հարկադրական եղանակ), իբրև հրաման (հրամայական եղանակ), իբրև ցանկություն (ըղձակա՜ն եղանակ), իբրև ենթադրություն (ենթադրական եղանակ), իբրև հնարավորություն (պոտենցիալ եղանակ), իբրև հնարավոր՝ որոշ պայմանի առկայության դեպքում (պայմանական եղանակ) և այլն: Լեզուների զարգացման ուսումնասիրությունն ընդհանրապես ցույց է տալիս, որ զարգացման նախնական աստիճաններում եղանակներն ավելի բազմազան են, իբրև արդյունք գործողության իրական լինելու կամ միայն մտածելու, մտադրության մոմենտների: Բայց կա նաև հակառակ երևույթը, երբ միևնույն ժողովրդի լեզվի մեկ փուլում եղանակները սակավ են, մեկ ուրիշում՝ ավելի բազմազան. այդպես է, օրինակ, ժամանակակից հայերենը գրաբարի համեմատությամբ:

58. ՀԱՍԿԱՅԱԿԱՆ ԿԱՏԵԳՈՐԻԱՆԵՐ

Ներածության մեջ՝ ձևի ու բովանդակության մասին, այնուհետև՝ նախադասության տեսակների ու նրա զարգացման և քերականական կարգերի մասին խոսելիս մենք հաճախ ասել ենք, որ լեզվական այս կամ այն ձևը, նախադասության կառուցվածքը,

քերականական այս կամ այն կարգը լեզվի զարգացման որոշ աստիճանում հանդես են գալիս որպես նախորդ ստադիաների վերապրուկներ: Լինելով որոշ հասարակական կեցությանը համապատասխանող գիտակցության արդյունք՝ լեզվական այդ ձևերը, նախադասության կառուցվածքը, քերականական կարգը և այլն մնում են լեզվի մեջ նաև այն ժամանակ, երբ հասարակական կեցության զարգացման շնորհիվ զարգացել է նաև հասարակական գիտակցությունը և, հետևաբար, չկա այլևս այն գիտակցությունը, որ առաջ է բերել այդ ձևերը, քերականական կարգերը և այլն: Այդպես օրինակ, մենք ասել ենք արդեն, որ «արևը ծագեց», «արևը բարձրացավ» արտահայտությունները ծագումաբանական տեսակետից համապատասխանում են հասարակական գիտակցության այն աստիճանին, երբ մարդիկ կարծում էին, թե արևն է պտտվում երկրի շուրջը: Բայց ժամանակի ընթացքում զարգացել է հասարակական գիտակցությունը, մարդիկ հասել են այն ճիշտ գիտակցությանը, որ ոչ թե արևն է պտտվում երկրի շուրջը, այլ երկիրը՝ արևի շուրջը: Չնայած դրան, այսօր էլ մենք դեռևս գործածում ենք այդ արտահայտությունները, թեև մտածում ենք բոլորովին այլ բան: Ճիշտ նույնպես էլ, քերականական սեռը, ինչպես ցույց ենք տվել, առաջացել է պատմականորեն, հասարակական գիտակցության որոշ ստադիայում, բայց նա այսօր էլ դեռևս պահպանվում է շատ լեզուներում, թեև դրանցով խոսող ժողովուրդները այժմ բոլորովին այլ կերպ են գիտակցում սեռի հատկանիշը: Ի վերջո, ինչպես ասել ենք, արխազերենում և բասկերենում այժմ էլ դեռևս առկա է նախադասության կրավորական կառուցվածքը, թեև նրանք այլևս չունեն այն մտածողությունը, որ պայմանավորում էր այդպիսի կառուցվածքի առաջացումն ու գոյացումը: Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ մտածողության ու լեզվի զարգացման պրոցեսում հենց այդ զարգացման շնորհիվ մտածողության ու լեզվական կառուցվածքի միջև հաճախ որոշ խզում է առաջանում: Մտածողությունը իրաների միջև հաճախ որոշ խզում է առաջանում: Մտածողության ու լեզվի զարգացման շնորհիվ մտածողության ու լեզվական կառուցվածքի միջև երբեմն պահպանվում են հին կառուցվածքներ, իսկ լեզվի մեջ երբեմն պահպանվում են հին կառուցվածքները. ստացվում է այն, որ մենք մտածում ենք այլ բան, բայց այդ մտածածը շարունակում ենք արտահայտել այն ձևերով ու միջոցներով, որոնք համապատասխանում են մտածողության նախորդ էտապներին: Սրա արդյունքը լինում է այն, որ լեզվի մեջ պահպանվում են նախկին քերականական կառուցվածքները (օր.

սեղը) որպէս վերապրօվներ, մինչդեռ գիտակցութեան մեջ դրանց նախնական ըմբռնումն այլևս չկաւ: Մյուս կողմից, մտածողութեան զարգացման շնորհիվ մենք կազմում ենք նորանոր հասկացութիւններ, մեր գիտակցութեան մեջ առաջանում են աշխարհաճանաչման նոր կատեգորիաներ, բայց հաճախ դրանք չեն արտահայտւում լեզվական ձևավորումով ու քերականական կատեգորիաներով: Այս բոլորից հետևում է այն, որ հաճախ տվյալ լեզվով խոսող հանրութիւնը ունի իր գիտակցութեան մեջ հասկացութիւնների այնպիսի կատեգորիաներ, որոնք լեզվի մեջ իրենց քերականական ձևավորումը չեն ստացել, և այնպիսի կատեգորիաներ, որոնք իրենց ձևավորումն ստացել են: Քերականորեն ձևավորված կատեգորիաներն, ինչպէս տեսել ենք, հանդես են գալիս որպէս քերականական կատեգորիաներ: Բայց մենք լեզվի միջոցով արտահայտում ենք ոչ միայն քերականական իմաստներ, այլև առհասարակ մեր գիտակցութիւնը: Ուստի և լեզվի մեջ մենք ունենք ոչ միայն քերականական (շարահյուսական ու ձևաբանական) ձևավորում ստացած հասկացութիւնների կատեգորիաներ, այլև բառային: Աշխարհաճանաչման այն բոլոր կատեգորիաները, որոնք հանդես են գալիս լեզվի բառապաշարի, շարահյուսութեան ու ձևաբանութեան մեջ, կոչվում են հասկացական կատեգորիաներ: Յուրջ տանք այս բանը օրինակներով. ժամանակակից հայերենում մենք չունենք քերականական սեռ, բայց չնայած դրան, մենք, այնուամենայնիվ, ունենք արականի և իգականի, տղամարդու և կնոջ գիտակցումը, դրանց հասկացական կատեգորիան: Դրանք իբրև հասկացական կատեգորիաներ հանդես են գալիս բառապաշարի մեջ. ինչպէս, օրինակ, ուսուցիչ-ուսուցչուհի, աշակերտ-աշակերտուհի, ընկեր-ընկերուհի, բժիշկ-բժշկուհի, սիրահար-սիրուհի և այլն բառերի մեջ: Այս բոլորի մեջ էլ մենք արտահայտում ենք բնական սեռի գիտակցումը, սեռի հասկացութիւնը: Բայց նախադասութեան կառուցվածքի մեջ դրանց շարահյուսական ու ձևաբանական արտահայտութիւնը չունենք: Ուստի և հասկացական այդ կատեգորիաները չեն դարձել քերականական կատեգորիաներ: Հակառակն ենք տեսնում հաբեթական լեզուներում. օրինակ, արխագերենում տղամարդու և կնոջ հասկացական կատեգորիաները արտահայտւում են ոչ միայն բառերի միջոցով, այլև շարահյուսական-ձևաբանական համապատասխան ձևավորումով. այսպէս՝ երրորդ դեմքի դերանվան համար արխագերենում կա՝ մասնիկը՝ տղամարդու համար, իսկ՝ մասնի-

կը կնոջ, աշխատեալս և երկրորդ դեմքում կան տարբերակիչ մասնիկներ, ինչպես՝ u-t'soyt «դու (տղամարդ) գնում ես», և b-t'soyt «դու (կին) գնում ես» և այլն։ Նշանակում է, արխագերենում տղամարդու և կնոջ հասկացական կատեգորիաները դարձել են քերականական կատեգորիաներ։ Ուրիշ օրինակ վերցնենք։ Հայերենում ունենք անձի (մարդու) և իրի (առարկայի, ընդհանրապես, ոչ մարդու) հասկացական կատեգորիան, որ ունի ոչ միայն իր բառային արտահայտությունը, այլև՝ քերականական։ Ինչպես ասել ենք, գոյականների հայցական հոլովը նման է լինում տրականին, երբ անձի առումով է գործածվում, և ուղղականին, երբ իրի առումով է գործածվում։ Այս օրինակները բավական են, հաստատելու համար, որ հասկացական կատեգորիաները կարող են դառնալ քերականական կատեգորիաներ այն դեպքում, եթե նրանք ստանում են ձևաբանական ու շարահյուսական ձևավորում։ «...Հասկացական կատեգորիաները կարող են հանդես գալ բառապաշարի, շարահյուսության ու ձևաբանության մեջ, և միայն արտահայտվելով շարահյուսության ու ձևաբանության ձևական կողմի մեջ նրանք դառնում են քերականական հասկացություններ»։¹ Քերականական այդ հասկացություններն էլ, ահա, ստանալով քերականական ձևավորման որոշ սխառն, հանդես են գալիս որպես քերականական կատեգորիաներ։ Ամփոփելով այս բոլորը, հանգում ենք հետևյալ եզրակացության. աշխարհաճանաչողության այն կատեգորիաները, որոնք դրսևորվում են լեզվի մեջ, դառնում են նաև լեզվական կատեգորիաներ. եթե նրանք չեն արտահայտվում լեզվի մեջ, ապա մնում են լոկ իբրև գիտակցության կատեգորիաներ, իսկ եթե դառնում են լեզվական կատեգորիաներ, այսինքն արտահայտվում են բառապաշարի, շարահյուսության կամ ձևաբանության մեջ, հանդիսանում են հասկացական կատեգորիաներ։ Եթե հասկացական կատեգորիաները ստանում են իրենց քերականական արտահայտությունը, ապա՝ նրանք դառնում են քերականական հասկացություններ, այսինքն այն, ինչ-որ վերը կոչեցինք քերականական իմաստներ։ Եթե, վերջապես, նրանք ստանում են իրենց քերականական արտահայտությունը, այսինքն՝ ձևաբանական ու շարահյուսական ձևավորման որոշ համակարգ, դառնում են քերականական կատեգորիաներ։ Սովետական մեծ լեզվաբան

¹ Акад. И. И. Мещанинов, Члены предложения и части речи, М.—Л., 1945, стр. 196.

ակ. Ի. Ի. Մեշչանինովը, որ առաջինը լինելով մտցրեց լեվաբանության մեջ հասկացական կատեգորիայի տեսությունը, տալիս է հասկացական կատեգորիայի քերականական կատեգորիա դառնալու հետևյալ սխեման. (1) Հասկացական կատեգորիան արտահայտվում է բառի իմաստի մեջ, շարահյուսական կառուցվածքի մեջ և բառի ձևավորման մեջ, 2) շարահյուսորեն և ձևաբանորեն դրսևորվող հասկացական կատեգորիան դառնում է քերականական հասկացություն, 3) քերականական հասկացությունները դրսևորվելով շարահյուսական կառուցվածքի և ձևաբանության մեջ, պետք է նրանց մեջ ստանան իրենց քերականական ձևերը, 4) լեզվի մեջ որոշ սխեմա կազմող քերականական ձևերը առանձնացնում են (выделяют) այն քերականական կարգերը, որոնցով կատարվում է նախադասության անդամների և խոսքի մասերի բաժանումը»¹։

Եթե հասկացական կատեգորիաները կարող են դառնալ քերականական կատեգորիաներ, ապա կարող է տեղի ունենալ նաև մի այլ երևույթ։ Հնարավոր է, որ լեզվի զարգացման որոշ ստադիայում հասկացական կատեգորիան դառնա քերականական կատեգորիա, բայց հետագայում, մտածողության զարգացման ավելի բարձր ստադիայում, այդ հասկացական կատեգորիան վերանա, բայց քերականական կատեգորիան մնա լեզվի մեջ իբրև վերապրուկ։ Սրա հետևանքով ստացվում է այն, որ լեզվի մեջ առկա են լինում այնպիսի քերականական կատեգորիաներ, որոնց համապատասխան հասկացական կատեգորիաներն այլևս չկան։ Այդպես են, ինչպես տեսանք, քերականական սեռի կատեգորիան ուռենբերգում, ֆրանսերենում և այլ լեզուներում։ Իհարկե, ռուսներն այժմ էլ ունեն սեռի, արականի և իգականի գիտակցումը, դրանց հասկացական կատեգորիան, որ արտահայտվում է учитель-учительница, студент-студентка և նման բառերի մեջ բառային ձևավորմամբ։ Բայց դա քերականական սեռի հասկացական կատեգորիան չէ, այլ բնական սեռի։ Մինչդեռ քերականական սեռի կատեգորիան հիմքոված չէ այդ բնական սեռի հասկացական կատեգորիայի վրա։ Սեռի քերականական կատեգորիան առաջացնող հասկացական այն կատեգորիան, որով, ասենք, стена «պատ» գոյականը գիտվել է որպես իգական, стол «սեղան» որպես արական, окно «պատուհան» որպես շեգոր, այլևս ուռենբերգի գիտակցության մեջ գոյություն չու-

¹ Акад. И. И. Мещанинов, Члены предложения и части речи. М.—Л., 1945, стр. 197.

նի։ Նշանակում է, խոսելով հասկացական ու քերականական կատեգորիաների մասին, ուսումնասիրելով լեզուներում գոյություն ունեցող հասկացական ու քերականական կատեգորիաները՝ պետք է միշտ էլ պատմական մոտեցում ցուցաբերել և գտնել, թե տվյալ լեզվում առկա այս կամ այն քերականական կատեգորիայի հիմքը հանդիսացող հասկացական կատեգորիան նույնպես առկա է, թե ոչ, և դրանով իսկ պարզել, թե քննարկվող քերականական կատեգորիան իր գոյությամբ պայմանավորված է այժմյա՞ն մտածողությամբ, թե՞ մտածողության զարգացման անցած ստադիաներով։ Հակառակ պարագայում ուսումնասիրությունը միանգամայն հակապատմական ու հակագիտական արդյունք կունենա՝ հանգեցնելով լեզվի ու մտածողության նույնության ռեակցիոն տեսությանը։ Հենց այդպես էլ վարվում են բուրժուական ռեակցիոն լեզվաբանները, լեզուների մեջ եղած քերականական կարգերով «որոշեցանքները, լեզուների մեջ եղած քերականական կարգերով «որոշելով» այս կամ այն ժողովրդի մտածողության «յուրահատկությունները», «զարգացած կամ անզարգացած» լինելը։ Այս տեսակետից սովետական լեզվաբան ակ. Մեշչանինովի կողմից հասկացական կատեգորիաների տեսության հիմնադրումը և դրանց ու քերականական կատեգորիաների փոխհարաբերությունների լուսաբանումը սովետական լեզվաբանության նվաճումներից մեկն է հանդիսանում։

59. ԲԱՌՆ ԻՐՐԵՎ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐ. ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

Բառի սահմանումը մենք արդեն տվել ենք «Բառագիտություն» գիրքում։ Այժմ մեզ անհրաժեշտ է վերհիշել այդ և քննել, թե ինչ կազմություններով ու ձևերով կարող է նա հանդես գալ խոսքի մեջ։ Դիտելով բառն իր ձևի ու բովանդակության միասնության մեջ՝ մենք այն սահմանեցինք իբրև խոսքի մի այնպիսի միավոր, որ ունի կոնկրետացած իմաստ և անկախ, ինքնուրույն գոյություն ու գործածություն։ Այդ նշանակում է, որ բառը նախադասության մի մասն է, որի անհամարժեք հետ ունեցած հարաբերությամբ ու կախվածությամբ հանդերձ հանդիսանում է մի ինքնուրույն միավոր։ Այս սահմանումն, իհարկե, համապատասխանում է լեզվի զարգացման այն ստադիաներին, երբ նախադասությունները անգամատուրվել են ու բաժանվել իրենց անդամներին, որի համապատասխան էլ բառերը դարձել են արդեն ինքնուրույն քերականական միավոր-

ներ: Դրան հակառակ, լեզվի զարգացման այն ստադիայում, երբ նախադասությունը դեռևս մի օրգանական ձևաչափն ունի միասնություն է որպես իր տարրերի ձուլածո ամբողջություն, ապա՝ բնական է, որ մենք չունենք բառեր այն իմաստով, ինչ իմաստով սահմանել ենք վերը: Այստեղ բառը դեռևս իր առաջացման նախնական ստադիայում է գտնվում, և խոսել նրա, որպես քերականական ինքնություն միավորի, մասին անկարելի է, ինչպես անկարելի է նաև խոսել նախադասության հոդաբաշխված անդամների մասին:

Արդ՝ ձևական տեսակետից ինչ տեսակների կարելի է բաժանել բառը, ինչպիսի՞ կազմություն կարող են ունենալ բառերը: Նախքան այդ հարցին պատասխանելը պետք է տարբերել բառակազմության երկու տեսակ, առաջին՝ այն, որ ծառայում է նոր բառեր կազմելուն և որ կոչում ենք ուղղակի բառակազմություն, երկրորդ՝ այն, որ ծառայում է բառերի հարաբերությունն արտահայտելուն, և որ կոչում ենք բառափոխություն:

Բառակազմության տեսակետից բառերը կարող են լինել պարզ և բաղադրյալ: Պարզ են այն բառերը, որոնք հանդիսանում են մեկ ձևույթ. այդպիսի բառերը կոչվում են նաև արմատական բառեր. օրինակ՝ պատ, ֆար, սեղան, մարդ և այլն:

Բաղադրյալ են այն բառերը, որոնք կազմված են մեկից ավելի ձևույթներից. օրինակ՝ սեղանատուն, տնային, գրասեղան, անգիր, տնտեսություն և այլն: Բաղադրյալ բառերն իրենց հերթին կարող են լինել երեք տեսակ. ա) բարդ, եթե բառը կազմված է մեկից ավելի հիմնական ձևույթներից. օրինակ՝ գր-ա-սեղան, տն-տես, գր-ա-դարան և այլն, բ) ածանցավոր, երբ բառը կազմված է մեկ հիմնական ձևույթից և մեկ կամ մի քանի երկրորդական ձևույթից. օրինակ՝ ան-գիր, տն-ային, ուս-ան-ող-ություն, պետ-ականություն և այլն, գ) բարդ-ածանցավոր, երբ բառը կազմված է մեկից ավելի հիմնական ձևույթներից և մեկ կամ մի քանի երկրորդական ձևույթներից, օրինակ՝ ան-տն-տես-վար-ություն, աշա-լոր-չություն և այլն:

Բառափոխության տեսակետից նույնպես բառերը կարող են տարբեր կազմություններ ունենալ, բայց այդ տարբեր կազմությունները չեն փոխում նրանց իմաստը, չեն ծառայում նոր բառեր կազմելուն, այլ ցույց են տալիս նրանց հարաբերությունը խոսքի մեջ և, հետևաբար, կարող են հանդես գալ միայն խոսքի մեջ: Բառափոխության եղանակները հինգն են:

1. Ներմարմնավորում (ինկորպորացիա), երբ նախադասության տարրերը ներհյուսվում են մի բառային ամբողջության մեջ, և այսպիսով ամբողջ նախադասությունը հանդես է գալիս ձևաբանորեն որպես մի ամբողջական միավոր: Եթե այդ միավորը պայմանականորեն կոչենք մի բառ-նախադասություն, ապա՝ բառափոխականորեն կոչենք մի բառ-նախադասություն, երբ նախադասության մեջ եղանակն ունեցող լեզուներում կազմում են այնքան բառ, որքան և նախադասություն կա, և այնքան նախադասություն, որքան բառ կա: Բառափոխության այս եղանակը հատուկ է ամերիկյան հնդկացիների լեզուներին, ինչպես և սովետական Հյուսիսի մի շարք լեզուների: Այսպես օրինակ, յուկագիրյան (օդուկյան) լեզվի բարբառներից մեկի « kōde-d-ilen-get, il » ներմարմնավորյալ նախադասության մեջ ունենք նախադասության չորս տարր, որոնք նախադասության մեջ կազմվել են իրար և կազմել մի բառային ամբողջություն. եթե այդ ձուլվել են իրար և կազմել մի բառային ամբողջություն՝ համապատասխան եղանակով թարգմանելիք հայերենի, ապա կունենալինք « մարդ-եղջերու-բերություն », ապա՝ « մարդը եղջերու բերեց »: Ինչպես վերն ասել ենք, ներմարմնավորումը կարող է լինել նաև մասնակի, այսինքն՝ ձուլվել կարող են նախադասության երեք մասնակի, իր լրացումների, և ստորոգյալը՝ ի՞ր լրացումների հետ, թական՝ իր լրացումների, և ստորոգյալը՝ ի՞ր լրացումների հետ, ինչպես ունենք գիլյակերեն тышланых урланитхыурды՝ « այս մեծ մարդը կարդում է լավ գիրքը » նախադասության մեջ, որի тышланых ձևաբանական ու շարահյուսական ամբողջության մեջ միջանց են ձուլվել ենթական ու իր լրացումները (այս մեծ մարդը), իսկ урланитхыурды ամբողջության մեջ՝ ստորոգյալն ու իր լրացումները (կարդում է լավ գիրքը): Այսպիսով ներմարմնավորման ղեկավարում մենք դեռևս բառ և նախադասության անդամ, որպես ինքնուրույն միավոր, չունենք. բառը շարահյուսական մի ամբողջական միավոր է, մի նախադասություն՝ իր տարրերի ձուլածո միասնություն:

2. Համադրում (սինթեզ) կամ բազմահամադրում (պոլիսինթեզ), երբ նախադասության անդամներն արդեն ստացել են որոշ ինքնուրույնություն, որի հետևանքով բառն էլ արդեն ինքնուրույնություն է:

¹ Акад. И. И. Мещанинов. Общее языкознание, Л., 1940 стр. 107.

² Акад. И. И. Мещанинов, *Անգ*:

³ Акад. И. И. Мещанинов. Члены предложения и части речи М.—Л., 1945, стр. 29.

քերականական միավոր է դարձել, բայց նախադասության մեջ բառերը դեռևս այլևայլ ցուցիչներով կապակցվում, համադրվում են իրար հետ և դրա շնորհիվ ստանում սերտ միասնություն, ոչ միայն իրենց արտահայտած հարաբերությունների, այլև իրենց փոխադարձ կախվածության տեսակետից: Այս եղանակը հատուկ է բանառու լեզուներին, ամերիկյան հնդկացիների մի քանի լեզուների, ինչպես և սովետական Հյուսիսի որոշ լեզուների. օրինակ, բանառու լեզուներում ki-tabu hi-ki ki-zuzi «այս գիրքը գեղեցիկ է» նախադասության մեջ մենք արդեն ունենք բառեր, որպես քերականական միավորներ, բայց նախադասության մեջ նրանք միանում, համադրվում են ընդհանուր ki դասային ցուցիչով. «Ամբողջ կոմպլեքսի ամբողջականությունը պայմանավորում է բաղադրիչ մասերի շարահյուսական միավորումը»:¹

3. Անջատում (իզոլացիա), երբ բառերն ինքնուրույն քերականական միավորներ են, և քերականական իմաստներն էլ արտահայտվում են անկախ բառերով: Այս եղանակն ունեցող լեզուներում նախադասության մեջ բառերը չեն փոխում իրենց ձևը, չեն ստանում մասնիկներ՝ քերականական իմաստներ արտահայտելու համար. այդ դերը կատարում են՝ նախադասության անդամների դասավորությունը, շեշտը և ինտոնացիան, օժանդակ («դատարկ») բառերը: Օրինակ՝ չինարեն² lao³ lao³ yao¹ yao «վերաբերվել ծերերին որպես ծերերի, մանուկներին՝ որպես մանուկների» նախադասության մեջ lao³ նշանակում է «ծեր» իբրև գոյական, և՛ «վերաբերվել որպես ծերի» իբրև բայ, իսկ yao¹ «մանուկ» և՛ «վերաբերվել որպես մանուկի» և՛ այդ նշանակությունները տվյալ նախադասության մեջ որոշվում են նրանց դասավորությամբ. կամ lao³ xao³ xao⁴ «ծերունին բարին սիրում է» նախադասության մեջ ձևականորեն նույն xao բառը նշանակում է թե՛ «բարի», թե՛ «սիրել» և՛ այդ տարբեր իմաստներն արտահայտվում են տոնիկ շեշտի տարբեր առաջադասությունով: Կարելի է օրինակներ բերել նաև անգլերենից, որի մեջ քերականական իմաստներն արտահայտվում են նախադասության անդամների դասավորությամբ, ինչպես՝ I sung a sung «ես երգում եմ մի երգ», որի մեջ միևնույն sung բառը նշանակում է և՛ «երգել» և՛ «երգ»: Վերջապես՝ անջատման բառափոխական եղանակն ունե-

ցող լեզուներում մեծ դեր են խաղում նաև օժանդակ բառերը. ինչպես՝ անգլերեն՝ I shall write «ես գրելու եմ», որտեղ ապառնիությունն արտահայտված է shall «կամենալ, ուզել» բայով, կամ չինարեն չժան «փայտ» բառի գործիականը կազմելու համար պետք է ասել ի-չժան «փայտով», որի մեջ ի հոլովական վերջավորության դեր է կատարում, մինչդեռ նա, առանձին վերցրած, նշանակում է «գործադրել, կիրառել»:

4. Կցում (ագլուտինացիա), երբ քերականական իմաստներն արտահայտելու համար բառին ավելանում են մասնիկներ: Բառափոխության այս եղանակն ունեցող լեզուներում բառահարաբերական երկրորդական ձևույթներից յուրաքանչյուրն արտահայտում է միայն մի քերականական իմաստ և, հետևաբար, բառին ավելանում են այնքան երկրորդական ձևույթներ, որքան քերականական իմաստներ պետք է արտահայտի նա խոսքի մեջ. օրինակ՝ աղբր-բեջաներեն՝ ӘВ-ЛӘР-НМНЗ-Ә ГЕДИРӘК «մեր տներն ենք գնում» նախադասության մեջ ӘВ «տուն» բառն ստացել է ЛӘР հոգնակիական կերտ մասնիկը, -НМ- առաջին դեմքի և НЗ հոգնակի դերանվանական մասնիկները և Ә գործողության ուղղությունը («դեպի տուն», «ի տուն») ցույց տվող մասնիկը: Այդպիսի օրինակներով հարուստ է նաև ժամանակակից հայերենը. օրինակ՝ մատիա-նեռ-ից-ս մեկը վերցրի նախադասության մեջ մատիա բառն ստացել է երեք մասնիկ (հոգնակիական կերտ, բացառականի վերջավորություն, ստացական հոգ), որոնցից յուրաքանչյուրն արտահայտում է միայն մի քերականական իմաստ:

5. Զույում (слияние, ֆուզիոն), երբ բառահարաբերական ձևույթը ձուլված է բառին և, սովորաբար, արտահայտում է մեկից ավելի քերականական իմաստներ, օրինակ՝ գրաբարյան ֆաղաֆ-աց ձևում-աց վերջավորությունն արտահայտում է և՛ հոգնակիության, և՛ սեռական ու տրական հոլովների քերականական իմաստ: Բառափոխական այս եղանակն ունեցող լեզուներում հաճախ բառը չի կարող գոյություն ունենալ առանց բառահարաբերական մասնիկի. օրինակ՝ ռուսերեն ОКНО «պատուհան», стена «պատ», книга «գիրք» և՛ այլ բառերում о, а վերջավորություններն արտահայտում են հոլովի (ուղղական), թվի (եզակի) և սեռի (օ-չեզոք, ա-իգական) քերականական իմաստները. բայց առանց այդ վերջավորությունների ОКНО, стена, книга բառերը անկախորեն գոյություն չունեն:

Թեև լեզուներից յուրաքանչյուրի մեջ գերիշխում է բառափո-

¹ Акад. И. И. Мещанинов, Общее языкознание, Л., 1940, стр. 106.

² Բառերի վրա գրված թվանշանները ցույց են տալիս տոնիկ շեշտի առաջնայինը, որոնք պեկինյան չինարենում չորսն են:

խոսքյան հիշյալ եղանակներից մեկը, բայց դրան հաճախ զուգորդում են նաև մյուս եղանակները՝ առավել կամ պակաս շարժված։ Դժվար է գտնել մի լեզու, որն օգտագործի այդ եղանակներից միայն մեկը։

60. ԲԱՌԱԿԱԶՄԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓՕՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ինչպես բառիմաստը, այնպես էլ բառակազմը քարացած միավոր չէ, նա ևս լեզվի զարգացման ընթացքում ենթարկվում է բազմապիսի փոփոխությունների:

Առաջին կարգի փոփոխությունը կարելի է համարել այն, որ բառը խոսքի մեջ աստիճանաբար կորցնում է յուր նյութական իմաստը և վերածվում օժանդակ բառի՝ արտահայտելով կամ իրահարաբերություն, կամ բառահարաբերություն: Օրինակ, այդպես են ժամանակակից հայերենի բազմաթիվ կապական բառերը (նկատմամբ, պատճառով և այլն), այդպես է տալ բառը զրել տալ, առել տալ, բարև տալ և այլ հարադրություններում: Այս կարգի գործածությունը հասցնում է այնտեղ, որ բառը կամ նրա մի ձևն ուղղակի վերածվում է օժանդակ բառի, առանց այլևս կապակցվելու յուր նախկին բառիմաստի հետ. օրինակ՝ մասին, շնորհիվ կապերը, որոնք ստացվել են մասն, շնորհ բառերից:

Հետագա զարգացումը հասնում է արև բանին, որ նյութական
իմաստից զրկված բառը կորցնում է նաև ձևական անկախությունը
և վերածվում երկրորդական ձևույթի. օրինակ՝ -որեն մասնիկը,
որ ստացվել է օրէն «**օրենք**» բառից, զրաբարյան բայի ստորա-
դասական ապառնիի -իցեմ, -ուցում և այլ վերջավորությունները,
որոնք ստացվել են օժանդակ բայի ստորադասական ապառնիի
ձևերից և այլն:

Այդպիսի փոփոխություններ կատարվում են նաև բառի բաղադրիչների մեջ: Այսպես, երբեմնի բաղադրյալ բառը ժամանակի ընթացքում գիտակցվում է իբրև պարզ բառ, նրա բաղադրիչների անկախ գիտակցության անհետանալու հետևանքով, որ առաջանում է, երբ բաղադրիչներից մեկը դադարում է գործածվելուց. օրինակ՝ հեռոց բառը կազմված է հուռն- «կրակ» արմատից և -ոց ածանցից, բայց որովհետև հուռն արմատն այդ իմաստով այլևս չունենք, ուստի և հեռոց բառն այժմ գիտակցում ենք իբրև պարզ բառ: Այդպես էլ նիստ բառը (նստել բառի արմատը) ստացվել է նի- մասնիկից

և ըստ — սիրտ արմատից, բայց այժմ մենք նի- մասնիկը շենք գի-
տակցում և նիստ ընդունում ենք իբրև մի պարզ բառ:

Վերջապես կարող է տեղի ունենալ նաև հակառակ երևույթը, երբ մի ժամանակ լեզվից դուրս եկած, չգործածվող երկրորդական ձևույթները կրկին վերականգնվեն և գործածվել սկսեն: Այդպես են գրաբարյան ի, ըստ, ընդ նախդիրները, որոնք աստիճանաբար է՛լ ափելի գործածական են դառնում ժամանակակից գրական հայերենում:

61. ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐ ԵՎ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ.
ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄՆ ՈՒ ՆՐԱՆՅ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Նախադասության զարգացման մասին խոսելիս մենք տեսնանք, որ առանձին, ինքնուրույն բառ-հասկացություններն իրենց առաջացմամբ ու զարգացմամբ սերտորեն կապված են նախադասության զարգացման հետ: Նախադասության անդամների առանձնացումը, բառ-նախադասության տարրորոշումը առաջ է բերում նախադասության տարբեր անդամներ, որոնք խոսքից դուրս ևս նախադասության տարբեր անդամներ, որոնք խոսքից դուրս գոյություն են ստանում իբրև մարդու աշխարհաճանաչողության գիտակցական կատեգորիաներ: Այս նշանակում է, որ բառերի դասակարգման համար մենք նախ և առաջ պետք է նկատի ունենանք նրանց պաշտոնը նախադասության մեջ, հաշվի առնենք նրանց կոնկրետ իմաստն ու հարաբերությունը, որ արտահայտում են նրանք նախադասության մեջ, այսինքն այն, ինչ որ կոչվում է բառերի շարահյուսական իմաստ:

է, բառերի շարանյութական իմաստով:
Բայց բառերն, ունենալով իրենց բառիմաստը, խոսքից գոյութեան գոյութիւնն ունեն որպէս գիտակցական կատեգորիաներ և հաճախ նախադասութեան մեջ նրանց ունեցած պաշտօնը պայմանավորված է հենց բառիմաստով: Մյուս կողմից, բառը նախադասութեան մեջ կարող է ստանալ տարբեր պաշտօններ, առանց փոխելու յօր բառիմաստը: Նշանակում է, խոսքի մասերի դասակարգման համար բառերի շարահյութական իմաստը դեռևս բավական չէ. պետք է անպայմանորեն նկատի ունենալ բառիմաստը ևս:

Վերջապես, բառերը նախադասության մեջ հանդես են գալիս որոշ ձևերով, և այն ձևերը, որոնք հատուկ են մի կարգ բառերի, հատուկ չեն մյուսներին: Օրինակ, ինչպես տեսել ենք, գոյականին հատուկ կարող են լինել թվի, սեռի, հոլովի քերականական ձևերը:

կանական կարգերը, իսկ բային՝ դեմքի, ժամանակի և այլն: Այդ կարգերին համապատասխան էլ բառերը, բնականաբար, տարբեր ձևերով կարող են հանդես գալ խոսքի մեջ. մի կարգը կհանդիպի, մյուսը կխոնարհվի, երրորդը անփոփոխ կմնա և այլն: Նշանակում է, խոսքի մասերի դասակարգման ժամանակ պետք է հաշվի առնել նաև նրանց ձևական կողմը:

Այսպիսով, խոսքի մասերի դասակարգման ժամանակ ելակետ պիտի ունենանք երեք բան՝ բառերի շարահյուսական իմաստը, բառիմաստը և ձևը, որոնցից առաջինը և հիմնականը, իհարկե, բառիմաստն է:

Լեզվի ամբողջ բառապաշարը, ըստ բառիմաստի և շարահյուսական իմաստի, կարելի է բաժանել չորս կարգի. առարկաների հասկացություն արտահայտող բառեր, հատկանիշ արտահայտող բառեր, ինքնուրույն նյութական իմաստից զուրկ բառեր և զգացմունքի բառեր:

Առարկայի հասկացություն արտահայտող բառերը գոյականներն են. առարկա ասելով պետք է հասկանալ թե՛ իրերը, երևիւթյունները և անձերը (քար, մարդ), թե՛ գործողությունն ու վիճակը՝ անկախ ժամանակից ու գործողից (ընթացք, վազք), և թե՛ հատկանիշն ու որակը՝ որպես վերացական հասկացություն՝ անկախ իրենց կրողից (քաջություն, սեռություն, լավություն):

Հատկանիշ արտահայտող բառերը բաժանվում են չորս կարգի. բայ, ածական, բվական, մակբայ:

Բայը ցույց է տալիս առարկայի փոփոխվող հատկանիշը՝ ժամանակի մեջ կամ ժամանակից անկախ: Այսպես՝ մարդը խոսում է նախադասության մեջ խոսում է բայն արտահայտում է մարդու խոսելու հատկանիշը ժամանակի մեջ, մինչդեռ խոսել դարձյալ նույն հատկանիշն է արտահայտում առանց ժամանակի հարաբերության, բայց նա բայ է, որովհետև արտահայտում է փոփոխվող հատկանիշ: Քանի որ բայը առարկայի փոխարինվող հատկանիշն է արտահայտում, ապա բայի բառիմաստին անխզելիորեն հատուկ են՝ գործողություն, սեռ և խնդրառություն:

Ածականներն այն բառերն են, որոնք արտահայտում են առարկայի անփոփոխ հատկանիշը՝ անկախ ժամանակից: Այսպես, երբ ասում ենք սպիտակ պատ, ապա՝ սպիտակ արտահայտում է պատի կայուն, մնայուն հատկանիշը, մինչդեռ՝ երբ ասում ենք պատը սպիտակում է, նույն հատկանիշն ենք արտահայտում՝ փոփոխվող վիճակում և ժամանակի մեջ. սպիտակել

արտահայտում է նույնը՝ իբրև փոփոխվող հատկանիշ՝ անկախ ժամանակից:

Թվական են այն բառերը, որոնք արտահայտում են առարկաների քանակային հատկանիշը, անկախ նրանց (առարկաների) նշումից, թեև նրանք կոնկրետանում են միայն խոսքի մեջ, երբ ցույց են տալիս որոշ առարկայի քանակային հարաբերությունը:

Մակբայ են այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս հատկանիշների հատկանիշը, այսինքն՝ արտահայտում են բայերի և ածականների հատկանիշը:

Հիշյալ կարգի բառերին հակադրվում են դերանունները. որոնք ունեն ընդհանուր բառիմաստ և ֆունկցիոնալ տեսակետից խոսքի մեջ հանդես են գալիս իբրև մյուս խոսքի մասերին պատկանող բառերին փոխարինողներ: Բայց այդ ֆունկցիան նրանք կարողանում են կատարել հենց այն բանի շնորհիվ, որ ունենալով, ասենք, առարկա կամ հատկանիշ արտահայտող ընդհանուր բառիմաստ, չունեն այդ բառիմաստի, կոնկրետացում, խոսքից դուրս չեն նշում այս կամ այն կոնկրետ հատկանիշը: Այսպես՝ դու, նա դերանուններից առաջինը՝ խոսողի, երկրորդը՝ խոսեա, դու, նա դերանուններից շմանակցող անձերի (առարկանակցի, երրորդը՝ խոսողությանը շմանակցող անձերի (առարկանակցի) ընդհանուր իմաստն են արտահայտում հենց խոսողի մոտ: Բայց քանի որ խոսողության յուրաքանչյուր մթմենտում միշտ փոխարինվում են այդ դերերը, և յուրաքանչյուր անձ կարող է հանդես գալ իբրև խոսող, խոսակից, կամ խոսողության շմանակցող, ուստի և այդ դերանուններից յուրաքանչյուրը կարող է նշել մերթ ուստի և այդ դերանուններից յուրաքանչյուրը կարող է նշել մերթ այս, մերթ այն անձը: Յուրաքանչյուր դերանուն որևէ խոսքի մասի ընդհանուր իմաստն է արտահայտում, և դրան համապատասխան էլ դերանունները բաժանում են տարբեր խմբերի (ցուցական, անձնական և այլն):

Նյութական իմաստից զուրկ, քերականական իմաստ արտահայտող բառերն են կապերը, շղկապները և հոդերը:

Կապ կոչվում են այն բառերը, որոնք արտահայտում են բառերի հարաբերությունները նախադասության մեջ (դեպի, մասին, համար և այլն): Ըստ իրենց տեղի, կապերը կարող են լինել նախադասություն, երբ կապ ստացող բառից առաջ են դրվում (դեպի, խաղալություն, երբ կապ ստացող բառից հետո են դրվում (համար, մասին):

Շղկապ կոչվում են այն բառերը, որոնք միացնում են իրար նախադասության անդամներ կամ նախադասություններ (և, ու, բայց, եթե, որպեսզի և այլն):

Հոգ կոչվում են այն բառերը, որոնք նշում են բառերի ֆեռ-
կանական իմաստները և կոնկրետացնում բառիմաստը. այսպիսով
հոգերը կարող են հանդես գալ և՛ իբրև բառակազմական միջոց
(օր. անգլերեն to fire «կրակել» և the fire «կրակ»), և իբրև
բառահարաբերական միջոց (օր. գերմաներեն die Frau «կին» և
der Frau «կնոջ»): Հոգերը նույնպես կարող են բառերից առաջ
դրվել կամ հետո, ինչպես և՛ կարող են ձևականորեն միանալ
բառին (օրինակ՝ հայերեն ս, դ, ն):

Զգացմունքի բառերը որոշ լեզվաբանների կողմից հանվում
են խոսքի մասերի շարքից այն պատճառաբանությամբ, որ նրանք
ոչ թե բառիմաստ են արտահայտում, այլ միայն խոսողի զգաց-
մունքը: Բայց այդ ճիշտ չէ: Այդ բառերի առաջացումը, իհարկե,
պայմանավորված է եղել մարդկանց հոգեկան ապրումներով,
նույնիսկ բնազդական զգացողություններով, բայց լեզվի զարգաց-
ման ընթացքում նրանք աստիճանաբար ստացել են բառիմաստ,
արտահայտելով այս կամ այն զգացման, ցանկության, նույնիսկ
բնազդի հասկացությունը: Այսպիսով, զգացմունք արտահայտող
բառերը և նույնիսկ հասարակական արժեք ստացած բացազանչու-
թյունները նույնպես պետք է համարել խոսքի մասերի մի առան-
ձին կարգի պատկանող բառեր: Այդ բառերը կոչվում են ձայնա-
կոթյուններ կամ միջարկություններ:

62. ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Լեզվաբանության մեջ ուշագրավ հարցերից է այն, թե ինչ-
պես են առաջացել խոսքի մասերը, և նրանցից որն է առաջացել
ավելի շուտ: 19-րդ դարի լեզվաբանության մեջ այն տեսությունն
է ավելի գերիշխել, թե նախապես առաջացել են բայերը: Ոմանք
նախնական են համարել ձայնարկությունները, իսկ բոլոր բառերը
համարել դրանցից առաջացած: Այս տեսությունները, սակայն,
զուրկ են պատմական հիմունքից, ուստի և՛ սխալ:

Այդ բոլորին հակառակ, Մառը՝ ելնելով լեզվի ու մտածողու-
թյան զարգացման միասնությունից՝ առաջադրեց խոսքի մասերի
ժազման յուր տեսությունը, որ և ընդունված է ժամանակակից
սովետական լեզվաբանության կողմից: Ըստ այդ տեսության, նա-
խապես եղել են բառ-նախադասություններ. դրանց տարբորոշու-
մով նախադասությունը վերածվել է յուր բաղադրիչ անդամների

(ենթակա-ստորոգյալ-խնդիր), և դրան զուգընթաց էլ առաջացել են
անկախ, ինքնուրույն բառերը: Սակայն նախնական շրջանում այդ
բառերը չեն եղել գոյականներ, ածականներ, բայեր՝ մեր այժմյան
հասկացողությամբ, այլ միայն անուններ (առարկայի, գործողու-
թյան, հատկանիշի): Այդ անունների մեջ հետագայում առանձնա-
նում են դերանունները, իբրև հոլովման ու խոնարհման համար
օգտագործվող բառեր (ես տեսողություն—ես տեսնում եմ, ես տուն
—իմ տունը և այլն): Այսպիսով, ըստ ժամանակի, ձևաբանական
տեսակետից, ինչպես ցույց է տալիս Մառը, ամենից ավելի շուտ
իբրև խոսքի մաս ձևավորվել ու առանձնացել է դերանունը: Դրան
իբրև խոսքի մաս ձևավորվել և բայի առանձնացումը, ապա՝ ածականի,
հաջորդել է գոյականի և բայի առանձնացումը, ապա՝ ածականի,
թվականի, մակբայի, և ավելի ուշ՝ կապերի, շաղկապների ու հո-
դերի: Զայնարկություններն, անշուշտ, ծագումաբանական տեսակե-
տից առավել նախնական շրջանին են պատկանում, քան հիշյալ
խոսքի մասերից որևէ մեկը, քան նույնիսկ նախադասությունը:
Բայց նախնական վիճակում նրանք բնազդական ճիշդ են եղել,
ինչպես գտնում ենք նաև կապիկների մոտ: Զայնարկությունների
բառ դառնալը շատ ավելի ուշ ժամանակի, լեզվի ու մտածողության
ավելի զարգացած աստիճանի արդյունք է:

Այս բոլորը ցույց են տալիս դարձյալ, որ թե՛ բառի, թե՛ ձե-
վությունների, և թե՛ խոսքի մասերի առաջացումն ու զարգացումը
միմյանցից անջատված չի կարելի դիտել. դրանք բոլորը մարդկա-
յին լեզվի ստեղծման ու զարգացման մի միասնական պրոցեսի
արդյունքն են:

Ե. ԱՇԽԱՐՀԻ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

63. ԱՇԽԱՐՀԻ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ՏԱԽՏԱԿՐԸ ԸՍՏ ՆՐԱՆՑՈՎ ԽՈՍՈՂՆԵՐԻ ԹՎԻ

Աշխարհի լեզուների թիվը կազմում է մոտ երկու հազար չհաշված բարբառներն ու ենթաբարբառները: Այդ լեզուների մեծագույն մասը դեռևս հարկ եղածին չափ ուսումնասիրված չէ: Մինչև Հոկտեմբերյան ռեզոլուցիան լեզվաբանության ուղադրության կենտրոնն են կազմել գլխավորապես Եվրոպայի, ինչպես և Ասիայի ու Աֆրիկայի մի քանի լեզուներ: Սակայն նույն Ասիայի և Աֆրիկայի լեզուների մեծ մասը, Ամերիկայի բնիկների, Ավստրալիայի, Խաղաղ ու Հնդկական օվկիանոսի բազմաթիվ լեզուներ բավարար չափով ուղադրության չեն առնվել: Հոկտեմբերյան ռեզոլուցիայից հետո մեր երկրում մեծ ուղադրության արժանացան գրից դուրս բազմաթիվ ժողովուրդների լեզուներ, և այժմ նրանց մի զգալի մասը գիտականորեն ուսումնասիրված է արդեն: Իհարկե, այդ էլ դեռ լիովին չի վերացնում այն ընդհանուր բացը, որ գոյություն ունի աշխարհի բոլոր լեզուների ուսումնասիրման հարցում: Բայց դա մի անգամ ևս ցույց է տալիս, որ միայն սոցիալիզմի երկրում հնարավոր է հավասար ուղադրության արժանացնել բոլոր ժողովուրդների լեզուները և նախկինում արհամարհված «հետամնաց» ժողովուրդների լեզուները բարձրացնել առաջավոր լեզուների աստիճանին:

Ինքնին հասկանալի է, որ աշխարհի այդ երկու հազար լեզուները հավասար տարածում չունեն թե՛ տարածականորեն (աշխարհագրորեն), և թե՛ նրանցով խոսողների թվի տեսակետից: Մի կողմ թողնելով աշխարհագրորեն տարածվածության հարցը, որին անդրադառնալու ենք, առաջիմ գրադվենք տարբեր լեզուներով խոսողների թվով: Ինքնին հասկանալի է, որ այս կամ այն լեզվի

գրաված տերիտորիայի ընդարձակությունը դեռևս լրիվ պատկերացում չի կարող տալ այդ մասին, որովհետև համեմատաբար մի փոքր երկրամասում շատ ավելի մեծ բնակչություն կա, քան, ասենք, աֆրիկյան ընդարձակ տարածություններում: Բացի դրանից, լեզուների տեղադրությունը նշելիս սովորաբար նկատի են առնվում այն տեղերը, ուր հիմնականում տարածված է տվյալ լեզուն, մինչդեռ հաճախ ուրիշ բազմաթիվ տեղերում էլ նա գործածվում է:

Չինարեն	450	միլիոն մարդ
Նոր հնդկերեն	230	» »
Ռուսերեն	100	» »
Իսպաներեն	80	» »
Գերմաներեն	70	» »
Խնդունեղյան լեզուներ	65	» »
Ճապոներեն	58	» »
Դրավիդյան լեզուներ	50	» »
Ֆրանսերեն	47	» »
Իտալերեն	43	» »
Ուկրաիներեն	40	» »
Արաբերեն	40	» »
Բելոռուսերեն	10	» »

64. ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Թեև աշխարհի լեզուները, ինչպես ասացինք, բազմաթիվ են՝ այնուամենայնիվ այդ բազմաթիվ լեզուները բաժանվում են որոշ խմբերի, դասակարգվում այլևայլ սկզբունքներով, որով և այդ խմբերի, դասակարգում են համեմատաբար սահմանաբազմաթիվ լեզուներն ընդգրկվում են համեմատաբար սահմանափակ խմբերի մեջ: Բնականաբար, այդ խմբավորումները կամ դասակարգումները հիմնված են լեզուների միջև եղած որոշ կապերի սակարգումները հիմնված են լեզուների միջև եղած որոշ կապերի վրա: Հենց այդ կապերի բնույթով էլ բնորոշվում է այս կամ այն դասակարգումը: Այսպես՝ ժամանակագրական տեսակետից առաջին դասակարգումը, որ կոչվում է լեզուների աշխարհագրական դասակարգում, հիմնված է լեզուների տերիտորիալ կապի վրա: Այս կարգի դասակարգումը առաջ քաշվեց 18-րդ դարում, երբ դեռ լեզուները հարկ եղածին չափ ուսումնասիրված չէին, շատ լեզուներ էլ դեռևս բոլորովին ուսումնասիրված կամ նույնիսկ գի-

ընդհանրությունները պատմականորեն ավանդված լեզվական փաստերի համեմատությամբ: Նույն այդ հնչյունական օրենքների շնորհիվ նրանք վերականգնեցին կամ ավելի ճիշտ՝ սահմանեցին հորինեցին «ընդհանուր» այն հնչյունները, որոնք այս կամ այն «փոփոխություն են կրել» այդ լեզուներում. օրինակ՝ նույն տասն բառի *ս-ի* դիմաց ուտերենում նույնպես ունենք *с* (десять), մինչդեռ հունարենում ու լատիներենում ունենք *к* (dec), որից և եզրակացրին, թե իբր եղել է «ընդհանուր հեղեղողական» *к*, որին համապատասխանում է հայերենի ու ռուսերենի *с-ն*, իսկ հունարենի և լատիներենի *к-ն*: Այստեղից էլ, ահա, շարունակելով համեմատությունները՝ «վերականգնեցին» կամ դարձյալ՝ հորինեցին այն «նախաձևերը», որոնցից ստացվել են այդ լեզուների տարբեր ձևերը, օրինակ՝ մայր բառի «նախաձև» է եղել *mater* հայր բառի «նախաձևը»՝ *pater* և այլն: «Վերականգնելով» արմատների ու քերականական ձևերի այդ «նախաձևերը», «վերականգնեցին» նաև այն «նախալեզուն», որի «ժառանգներն» են հանդիսանում հնդեվրոպական կոչված բոլոր լեզուները: Բայց դրանով ամեն ինչ չվերջացավ. հորինելով երբեք գոյություն չունեցած «նախալեզուն», նրանք ձգտում էին որոշել նաև այն տեղը, ուր նախապես խոսվել է այդ լեզուն. այդ տեղը նրանք կոչեցին «նախահայրենիք»: Վերջապես, տարբեր լեզուների միջև եղած ընդհանրությունները նրանք վերագրեցին նաև ժողովուրդների ու ցեղերի միջև եղած ընդհանուր հատկանիշներին և ստեղծեցին այսպես կոչված հնդեվրոպական «նախացեղը», որի «ժառանգներն» են հնդեվրոպական այլևայլ ժողովուրդները: Այսպիսով՝ լեզվական փաստերի մեխանիկական համեմատությամբ, տարբեր լեզուների միջև եղած ընդհանրությունների հիման վրա ստեղծվեց մի տեսություն, որ միանգամայն հակադիտական է, հակապատմական: Համեմատական քերականություն հիման վրա բարձրացավ բուրժուական ռեակցիոն լեզվաբանական տեսությունը, որը կոչվում է «համեմատական լեզվաբանություն» (կամ հնդեվրոպական լեզվաբանություն և կամ՝ ուղղակի հնդեվրոպաբանություն): Այդ տեսությունը քարոզում է, որ, իբրև թե, եղել է մի «նախացեղ» իր «նախահայրենիքով» և իր միասնական լեզվով, որ կոչում են «նախալեզու», ապա՝ գաղթերի միջոցով այդ «նախացեղից» բաժանվել են և աշխարհի այլևայլ մասերում տարածվել նրա տարբեր հատվածները, որոնցից և ստացվել են այժմյան «հնդեվրոպական» ժողովուրդները: Այդպես էլ՝ այդ «նա-

խացեղի» լեզվից՝ «հնդեվրոպական նախալեզվից», գաղթերի հետևանքով, հատկապես հնչյունական փոփոխությունների շնորհիվ կրած ալիակերպություններով ծագել են «հնդեվրոպական» բազմաթիվ լեզուները: Այդ մի «նախալեզվից» իբրև թե առաջացած լեզուները նրանք անվանում են մի «լեզվական ընտանիք»: Այդ ձևով նրանք կազմեցին լեզուների «հնդեվրոպական ընտանիքը», «սեմական ընտանիքը», «ուգրոֆինական ընտանիքը» և այլ «ընտանիքներն» ու վերականգնեցին դրանց «նախալեզուները»:

Ինքնին հասկանալի է, որ այս «տեսությունը» իր ողջ էությունով հակասում է մարքսիստական՝ միակ գիտական լեզվաբանության հիմունքներին:

Այս տեսության առաջին սխալն այն է, որ լեզուն դիտվում է որպես մեկ ընդ միշտ տրված պատրաստի նյութի աստիճանական, էվոլյուցիոն փոփոխությամբ զարգացող երևույթ: Այսպես, օրինակ, այդ տեսության համաձայն «հնդեվրոպական նախալեզվից» առաջացել են մի շարք լեզուներ, ասենք՝ լատիներենը, հին գերմաներենը, հին հնդկերենը և այլն, սրանցից էլ, իրենց հերթին, առաջացել են նոր լեզուներ՝ ինչպես լատիներենից՝ ֆրանսերենը, իտալերենը, իսպաներենը և այլն, այս նոր լեզուներից էլ՝ նրանց բարբառները և այլպես շարունակ: Սա լեզուների գոյացման ու զարգացման միանգամայն հակադիտական բացատրություն է: Ոչ մի նոր լեզու որևէ հին լեզվի ուղղակի շարունակությունը չէ. նոր լեզուներն ստացվել են ոչ թե հին լեզուների էվոլյուցիոն ճանապարհով կրած փոփոխությունների հետևանքով, այլ ռեուլյուցիոն կազմավորումների ու վերակազմավորումների շնորհիվ՝ հասարակության կեցության ու դրան համապատասխան վերնաշենքային մյուս երևույթների ռեուլյուցիոն հեղաշրջման ղուգընթաց: «Մարդկությունը, — ասում է հանճարեղ լեզվաբան Մառը, — ստեղծել է իր լեզուն աշխատանքի պրոցեսում որոշ հասարակական պայմաններից: Երկրային ձևերի հանդես գալու հետ՝ այդ պայմանների մեջ առցիտական ձևերի հանդես գալու հետ՝ այդ պայմանների մեջ նոր մտածողության համաձայն: Դուրս է գալիս, որ աշխարհում քրեական (преступные) լեզուներ գոյություն չունեն, լեզուները բոլորը արհեստական են, բոլորը ստեղծված են մարդկության կողմից, և նրանք չեն դադարում արհեստական լինելուց այն պատ-

հույներին, արաբներին և այլն: Ֆրանսիական ազգը կազմավորվել է գաղլերին, հռոմայեցիներին, բրիտներին, գերմանացիներին և այլն: Նույնը պետք է ասել անգլիացիների, գերմանացիների և ուրիշների մասին, որոնք որպես ազգեր կազմավորվել են տարբեր ռասաների ու ցեղերի մարդկանցից»¹ Ազգերի գոյացման ստալինյան այս տեսության վրա էլ, ահա, հիմնված է լեզուների խաչավորման ու ձուլման սկզբունքը, որ լեզվի նոր ուսմունքի հիմունքներից մեկն է հանդիսանում: Այսպիսով՝ լեզուների գոյացումը ոչ թե նախնական մի լեզվի էվոլյուցիոն զարգացման արդյունք է, այլ պատմական պայմաններում կատարվող հասարակական կազմավորումների ու վերակազմավորումների արդյունք:

Համեմատական լեզվաբանության այդ դասակարգման երկրորդ հիմնական սխալն այն է, որ ամեն ինչ կապվում է գաղթների հետ, «նախացեղի» տարբեր հատվածների բաժանվելու և այլևայլ տերիտորիաներ նվաճելու, այլևայլ տեղերում հաստատվելու հետ: Մշ միայն լեզուների, այլև ժողովուրդների կազմավորումը՝ ըստ այդ տեսության՝ գաղթների ու նվաճումների արդյունք է: Դա միանգամայն հակասում է ժողովուրդների կազմավորման, նոր հասարակարգերի առաջացման պատմական պրոցեսին: Մարքս-լենինյան պատմական մատերիալիզմն ուսուցանում է, որ մի հասարակարգից մյուսին անցնելը, օրինակ՝ տոհմատիրականից ստրկատիրականին, կամ ստրկատիրականից ֆեոդալականին անցնելը և այլն, արդյունք է ոչ թե գաղթների ու նվաճումների, այլ հասարակության տնտեսական կյանքի, հասարակական կեցության զարգացման շնորհիվ հասարակության ղեկավարող ժողովուրդների վերափոխման ու վերակառուցման: Տվյալ հասարակության արտադրողական ուժերի զարգացմանն ու փոփոխություններին համապատասխան զարգանում ու փոխվում է նաև ինքը՝ հասարակությունը: Ուստի և ժողովուրդների, ազգերի կազմավորումը կապված է ոչ թե գաղթների ու նվաճումների հետ, «նախացեղերի» մասնատումների հետ, այլ բխում է հասարակության ներքին կյանքի, նյութական կեցության զարգացումից: Ինքնին հասկանալի է, որ մարքս-լենինյան պատմական մատերիալիզմը չի ժխտում գաղթների գոյությունը, նվաճումների գոյությունը ու նրանց դերը պատմության մեջ: Բայց ընդունելով գաղթների ու նվաճումների, որպես պատմականորեն տեղի ունեցած երևույթ-

ներքի, գոյությունը, մարքս-լենինյան պատմական մատերիալիզմը դրանք միանգամայն ճիշտ կերպով դիտում է որպես օժանդակ, արտաքին գործոններ, իսկ հասարակության զարգացման հիմնական գործոնը համարում ներքին զարգացումը, հասարակական կեցության զարգացումը. «...նվաճմանն ամենուրեք շատ շուտով գալիս է վերջ: Եվ երբ արդեն ոչինչ այլևս չկա նվաճելու, պետք է սկսել արտադրություն: Արտադրության այս շատ շուտով վրա հասնող անհրաժեշտությունից հետևում է, որ նստակյաց նվաճողների ընդունած հասարակության ձևը պետք է համապատասխանի արտադրողական ուժերի զարգացման աստիճանին, որը նրանք առկա են գտնում, իսկ եթե սկզբնապես այս համապատասխանությունը չկա, ապա նրանց հասարակության ձևը պետք է փոփոխվի արտադրողական ուժերին համապատասխան»¹ Ահա, հասարակության զարգացման, ժողովուրդների ու ազգությունների կազմավորման այս մատերիալիստական սկզբունքն է, որ անտեսվում ու ժրխալվում է համեմատական լեզվաբանության կողմից:

Երրորդ և հենց նախորդներից անմիջականորեն բխող հակագիտական, ռեակցիոն սկզբունքն այն է, որ համեմատական լեզվաբանությունը, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով, կանգնում է լեզվի զարգացման բիոլոգիական տեսության վրա, որի վրա էլ հիմնվում է ռասայական նեխած ֆաշիստական «տեսությունը»: Ելնելով այն դրույթից, որ եղել են «նախալեզուներ», որոնցից «առաջացել են» հետագայի բազմաթիվ լեզուները, համեմատական լեզվաբանությունը նոր լեզուների առաջացումը դիտում է որպես «նախալեզվի» ներքին, բնական զարգացման արդյունք: Լեզուն գիտվում է, աչդպիսով, որպես մի «բնական օրգանիզմ», որ բացառապես էվոլյուցիոն զարգացմամբ առաջ է բերում նորանոր ճյուղավորումներ՝ «ժառանգ լեզուներ», որոնք և կազմում են «ցեղակից լեզուների» խումբը, այսպես կոչված լեզվական ընտանիքները: Հարկ չկա ապացուցելու, որ այդ ամբողջը հիմնված է բիոլոգիական գիտության տվյալների վրա և լիովին պատճենված է դարվինյան էվոլյուցիոն տեսությունից: Մինչդեռ, լեզվի՝ հասարակության վերնաշենքային աչդ բարդ երևույթի վրա օրգանական աշխարհի զարգացման օրենքների տարածումը ինքնին արդեն հա-

¹ Ի. Վ. Ստալին, Մարքսիզմը և ազգային հարցը, Երևան, 2-րդ հ., էջ 342:

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Немецкая идеология, Соч., IV, стр. 63-64.

դասակարգումը լեզուները խմբավորում է՝ ելնելով նախադասության մեջ բառի ունեցած ձևական հատկանիշներից: Ըստ այդ հատկանիշների լեզուները բաժանվում են երեք կարգի. անջատական, կցական և բեֆական:

Անջատական (ամորֆ) կոչվում են այն լեզուները, որոնց մեջ չկան բառերի քերականական ձևեր, և խոսքի մեջ բառերի քերականական հարաբերություններն արտահայտվում են բառերի դասավորությամբ, ինտոնացիայով, օժանդակ բառերով: Այլ կերպ ասած, այդ լեզուները չունեն հոլովում ու խոնարհում, հետևաբար, չունեն նաև խոսքի մասերի ձևական տարբերակում. քերականական կարգերն արտահայտվում են անմիջականորեն բառերի շարահյուսական կապակցությամբ: Անջատական լեզուներ են չին-տիբեթական, բիրմանական, թայի և այլ լեզուները, մասամբ՝ նաև անգլերենը: Անջատական լեզուները կոչվում են նաև արմատական կամ անձև (ամորֆ):

Կցական (ագլուտինատիվ) կոչվում են այն լեզուները, որոնց մեջ բառերի քերականական ձևերը կազմվում են բառին ավելացնելով առանձին մասնիկներ, որոնցից յուրաքանչյուրն արտահայտում է մի քերականական կարգ. օրինակ՝ հայերեն՝ սեղան-ներ-ից բառաձևի մեջ սեղան բառին ավելացնում ենք երկու մասնիկ, որոնցից մեկը՝ հոգնակիություն արտահայտելու համար (-ներ), մյուսը՝ բացառական հոլով կազմելու (-ից): Կցական լեզուներ են թյուրքական, ուզբո-ֆիննական, դրավիդյան և այլ լեզուներ, ինչպես և ժամանակակից հայերենը:

Թեֆական (ֆլեկտիվ) կոչվում են այն լեզուները, որոնց մեջ քերականական կարգերն արտահայտվում են ներքին ու արտաքին թեքումով: Այս կարգի լեզուներում մի մասնիկը հաճախ արտահայտում է մի քանի քերականական կարգ. ինչպես՝ գրաբարյան սեղան բառաձևում սմասնիկն արտահայտում է և՛ հոգնակիությունը, և՛ հայցական հոլովի իմաստ: Թեֆական լեզուներ են հնդկարարական և սեմական լեզուները, մասամբ նաև համիտական լեզուները, ինչպես և մեր գրաբարը:

Այս երեք կարգերին հաճախ ավելացնում են նաև չորրորդը. բազմահամադրական (պոլիսինթետիկ) կամ ներմառնավորյալ (ինկորպորատիվ): Այս լեզուների մեջ նախադասությունը կազմվում է գլխավոր անդամների մեջ առնելով երկրորդական անդամները, որի շնորհիվ էլ ամբողջ նախադասությունը դառնում է կար-

ծնս մի երկար բառ. օրինակ չուպտերեն տը-ատա-կաանմը-րկըն-«ես գեր (ճարպոտ) եղջերուներ եմ սպանում» նախադասության մեջ տը-առաջին դեմքի նախածանցն է, րկըն-բայական ածանցը, իսկ մյուսները՝ անվանական հիմքեր (արմատներ). բառացի թարգմանելու դեպքում այդ նախադասությունը կլիներ՝ ես-ճարպ-եղջերու-սպանություն-անում եմ¹: Այդ կարգի լեզուներ են Ամերկայի հնդկացիների մի քանի լեզուներ և պալեոասիական մի քանի լեզուներ:

Առաջ քաշելով լեզուների ձևաբանական դասակարգումը՝ հնդկարարական լեզվաբանները կամենում էին տեսնել դրա մեջ լեզուների դարգացած կամ անդարգացած լինելու շահանիշը: Առաջ էր քաշվում այն տեսությունը, թե անջատական լեզուներն՝ ամենացածր աստիճանին են գտնվում, կցականները՝ միջին, իսկ թեֆականները՝ ամենաբարձր: Ոմանք (օր. Մաքս Մյուլլեր) նաև փորձում էին այդ բացատրել ժողովուրդների տնտեսական ու հասարակական զարգացմամբ. ըստ այդ տեսության, անջատական սիստեմը համապատասխանում է հասարակության ցեղային կազմակերպության աստիճանին, կցականը՝ քոչվոր ժողովուրդների կյանքին, իսկ թեֆականը՝ պետական զարգացած կազմակերպության շրջանին:

Այս բացատրություններն, իհարկե, ճիշտ համարել չի կարելի: Բավական է հիշել, որ թեֆական լեզուներին հաճախ հաջորդում են կցական կամ նույնիսկ անջատական լեզուներ: Օրինակ՝ հին անգլերենը խիստ թեֆական լեզու էր, իսկ նոր անգլերենը՝ գրեթե անջատական, կամ՝ գրաբարը թեֆական էր, իսկ աշխարհաբարը՝ գերազանցապես կցական: Մյուս կողմից, թեֆական լեզուները հաճախ կրում են իրենց մեջ կցականության բազմաթիվ տարրեր (հմտ. գրաբար գրեց-ի), կամ կցականը՝ թեֆականության բազմաթիվ տարրեր (հմտ. աշխարհաբար՝ տուն-տան, սյուն-սյան և այլն): Ելնելով այս հանգամանքներից, բուրժուական որոշ լեզվաբաններ այս դասակարգումը դիտական արժեքից միանգամայն զուրկ են համարում, իսկ ոմանք էլ փորձում են ճշտել այդ դասակարգումը: Օրինակ, Սեպիրը քննադատելով այդ դասակարգումը, սահմանում է լեզուների ձևաբանական 21 կարգ: Համենայն դեպս այդ փորձերն էլ հաջողությամբ չեն պսակվում: Բոլոր դեպքերում էլ այդ դասակարգման թերու-

¹ Р. О. Шор и Н. С. Чемоданов, Введение в языковедение, М. 1945, стр. 193.

թյունն այն է, որ այդ կարգերից յուրաքանչյուրը համարում են իբրև այս կամ այն լեզվի հարատև ու հատուկ ձևաբանական սիս-տեմ: Բացի դրանից՝ այդ դասակարգման համար նկատի են ունենում միայն որոշ հայտնապես շեշտված երևույթները, մի կողմ թողնելով լեզվի կառուցվածքի ամբողջությունը, որ հանդիսանում է բազմաթիվ երևույթների մի բարդ համակարգ: Վերջապես, այդ դասակարգումն ի վիճակի չէ պատասխանելու այն հարցին, թե ինչի արդյունք են լեզուների անընդհատ փոխանցումները մի կարգից մյուսին: Բուրժուական լեզվաբաններին դա թվում է լեզվի ներքին բնույթին հատուկ զարգացման պատահական արդյունք, իսկ այս էլ նրանց պարզապես հանգեցնում է այն տեսությանը, թե լեզուն ինքն իրենով սահմանափակված և ինքնին զարգացող մի երևույթ է: Մինչդեռ մենք գիտենք, որ լեզվի զարգացումը սերտորեն կապված է մտածողության ու գիտակցության հետ, և որ դրանք բոլորն էլ պայմանավորված են հասարակական կեցության զարգացմամբ: Լեզուների ձևաբանական առանձին կարգերը սերտորեն կապված են լեզվատեսության պրոցեսի օրինաչափությունների հետ և հենց դրանց արդյունքն են:

Այսպիսով՝ լեզուների ձևաբանական դասակարգումն էլ, այնպես, ինչպես բացատրում է բուրժուական լեզվաբանությունը, ըստ էության ոչինչ չի ասում լեզուների պատմական զարգացման մասին, ուստի և այդ դասակարգումը ևս մեզ համար գիտական արժեք չունի: Լեզուների ձևաբանական կամ, ավելի ճիշտ՝ լեզուների ամբողջ կառուցվածքի վրա հիմնված՝ դասակարգումը գիտական արժեք կարող է ունենալ այն դեպքում միայն, երբ նա հիմնված է լեզուների պատմական զարգացման վրա, երբ նա գիտվում է ու լուսաբանվում մարդկային լեզվի ծագման ու զարգացման միասնական պրոցեսի մեջ: Իսկ այդ բանը կատարեց սովետական մեծ գիտնական Մառը՝ ցույց տալով, որ լեզվական այդ տարբեր կառուցվածքներն արդյունք են լեզվի ծագման ու զարգացման միասնական պրոցեսի և որ նրանք պայմանավորված են հասարակության նյութական կյանքի վրա հիմնված մտածողության ու լեզվի պատմական զարգացմամբ: Դիտելով լեզուների տարբեր կառուցվածքները որպես լեզվի զարգացման միասնական պրոցեսի տարբեր աստիճաններ՝ Մառը հիմնադրեց լեզուների ստադիալ զարգացման տեսությունը և առաջ քաշեց ստադիալ դասակարգումը:

67. Լեզուների ՍՏԱԳԻԱԿԱԼ (ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ) ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Իր բազմամյա ու բեղուն ստեղծագործական, գիտահետազոտական աշխատանքի ընթացքում Մառը որպես մեծ նորարար հայտնաբերեց մարդկային լեզվի զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները: Ուսումնասիրելով բազմաթիվ լեզուների միջև եղած լեզվական ընդհանրությունները, հատուկ ուշադրությամբ քննության առնելով բառի առաջացման ու զարգացման պրոցեսը ամենաբազմազան լեզուներում՝ Մառը կարողացավ գտնել այդ ընդհանրությունների պատմա-հասարակական արմատները: Նա ճիշտ կերպով կարողացավ ցույց տալ, որ լեզուների միջև եղած ընդհանրություններն արդյունք են լեզուների պատմական զարգացման միասնական պրոցեսի: Հիմնական շեշտը դնելով բառիմաստի առաջացման ու զարգացման վրա՝ նա վեր հանեց բառիմաստի և սոցիալ-տնտեսական կյանքի միջև եղած անխզելի կապը. ավելի խորացնելով իր ուսումնասիրությունները և քննության առնելով լեզուները ամենաբազմակողմանի մոտեցմամբ՝ նա լեզվական փաստերով ցույց տվեց, որ լեզվական յուրաքանչյուր տարրի առաջացումն ու զարգացումը սերտորեն կապված է հասարակության տնտեսական կյանքի հետ, յուրաքանչյուր լեզվական միավոր իր առաջացմամբ ու զարգացմամբ արդյունք է հասարակության կյանքում առաջացած պահանջի: Սրանից էլ նա հանգեց այն ճշմարիտ, մատերիալիստական եզրակացությանը, որ լեզվական յուրաքանչյուր միավոր հասարակական կյանքի դրոշմն է կրում իր վրա, որ լեզուն արտահայտում է հասարակական կյանքի իրողությունները. «Լեզուն իր ամբողջ կազմով մարդկային կոլեկտիվի ստեղծածն է, նա արտացոլումն է ոչ միայն նրա մտածողության, այլև նրա հասարակական կառուցվածքի ու տնտեսության, արտացոլումը՝ լեզվի տեխնիկայի ու կառուցվածքի, ինչպես և՛ նրա իմաստաբանության մեջ»:¹

Այս հիմնական սկզբունքից ելնելով էլ, ահա, Մառը լեզուների միջև եղած ընդհանրություններն ուսումնասիրելով՝ ցույց տվեց, որ այդ ընդհանրությունները արդյունք չեն «նախալեզուների» հետագա ճյուղավորման: Նա ժխտեց «նախալեզուների», «լեզվական ընտանիքների» տեսությունը և ջախջախիչ հարված հասցրեց բուր-

¹ Н. Я. Марр. Общий курс учения об языке. Избранные работы, т. II, стр. 70.

ժուական լեզվաբանությունը: Հիմնվելով իր իսկ ուսումնասիրությունների վրա, հասարակության պատմության մատերիալիստական ըմբռնման վրա՝ նա անհերքելի կերպով ցույց տվեց, որ «նախալեզուների» տեսությունը միանգամայն սխալ է և հակասում է պատմության տվյալներին:

Ինչպես մարդկային հասարակությունը նախապես կազմված է եղել բազմաթիվ աշխատանքային կոլեկտիվներից, տոհմերից ու ցեղերից, որոնց միացմամբ ու ձուլմամբ հետագայում առաջացել են ժողովուրդները, այնպես էլ սկզբում եղել են ոչ թե «նախալեզուներ», այլ բազմաթիվ տոհմային ու ցեղային լեզուներ, որոնց խաչավորումներով ու ձուլումներով ստացվել են էթնիկական լեզուները. «Սկզբում... բազմալեզվություն է, և լեզվի ձևավորման ու հարստացման աղբյուրը, նրա զարգացման գրավականը և՛ կյանքի զարգացման և՛ դրա ստեղծագործական ուժերի ընթացքի մեջ է, տնտեսության, հասարակական կառուցվածքի ու աշխարհայացքի զարգացման մեջ, և ինչպես մարդկությունը տնայնագործական, բաժան-բաժան եղած տնտեսություններից ու հասարակայնության ձևերից գնում է դեպի մի ընդհանուր համաշխարհային տնտեսություն, դեպի մի ընդհանուր համաշխարհային հասարակայնություն՝ աշխատավոր մասսաների ստեղծագործական ջանքերի գծով, այդպես էլ լեզուն նախնական բազմազանությունից հսկայական քայլերով առաջ է դիմում դեպի միասնական համաշխարհային լեզուն»¹:

Այս հիմնական դրույթից ելնելով էլ՝ Մառը շրջեց լեզուների զարգացման «ծննդաբանական» սխեման և լեզուների առաջացման ու կազմավորման ընթացքը լուսաբանեց պատմամատերիալիստական մոտեցմամբ: Բառիմաստի առաջացումն ու զարգացումն ուսումնասիրելով՝ նա կարողացավ թափանցել լեզվի իմաստաբանության բուն բովանդակության մեջ, ցույց տալ նրա կապը հասարակական կյանքի հետ:

Այդ ուսումնասիրությունների արդյունքն այն եղավ, որ նա գտավ լեզուների զարգացման ընդհանուր, միասնական օրինաչափությունները: Այսպես, ուսումնասիրելով բազմաթիվ լեզուների բառապաշարը, բառերի իմաստներն ու դրանց զարգացումը՝ նա վեր հանեց բառերի նախնական իմաստները և ցույց տվեց, որ բազմաթիվ բառեր իրենց ծագմամբ հանգում են ձեռք բառին: Օրի-

նակ՝ բազմաթիվ լեզուներում ձեռք բառից են ստացվել խելի՜, աշխատանք, ուժ, և ուրիշ շատ բառեր, այն պարզ պատճառով, որ նախնական շրջանում ձեռքը, լինելով մարդու բնական և, միաժամանակ, ամենաճկուն աշխատանքային գործիքը՝ գիտակցվել է որպես ուժի, աշխատանքի, մտածելու և այլնի աղբյուր: Այսպիսի բազմաթիվ բառերի հնչաբանական վերլուծություններով Մառը ցույց տվեց, որ բառերի ու նրանց իմաստների առաջացումն ու զարգացումը պայմանավորված են հասարակության նյութական կյանքի ու դրան համապատասխանող հասարակական գիտակցության զարգացմամբ:

Նույնպիսի վերլուծության ենթարկելով նաև լեզվի հնչյունները, ձևաբանությունն ու շարահյուսությունը՝ նա ցույց տվեց, որ դրանցից յուրաքանչյուրն իր զարգացման պատմությամբ արտահայտում է հասարակության կեցության ու մտածողության պատմությունը: Վերջապես՝ այդ բոլորն էլ Մառին հանգեցրին այն ճիշտ տեսության, որ, ինչպես հասարակությունը, այնպես էլ լեզուն զարգանում է ընդհանուր, միասնական օրինաչափություններով, որ բոլոր լեզուներն էլ, անկախ նրանց ունեցած տարբերություններից՝ զարգացման միասնական պրոցեսով են ընթանում: «Ամբողջ աշխարհի լեզուները լեզվաստեղծական մի պրոցեսի արդյունքն են»,— ահա այն պարզ ու որոշակի եզրակացությունը, որին հանգեց Մառը յուր ուսումնասիրությունների շնորհիվ:

Այս եզրակացությունը, սակայն, բերում էր իր հետ նաև մի այլ, նույնքան կարևոր եզրակացություն. բառիմաստի, հնչյունական համակարգի ու ձևաբանության պատմական ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ դրանց զարգացումը սերտորեն կապված է հասարակության կյանքի զարգացման հետ. բայց հասարակության կյանքը զարգանում է ոչ միայն էվոլուցիայով, այլև ռեվոլուցիայով: Ահա հենց այդ ռեվոլուցիան Մառը հայտնաբերեց նաև լեզվի մեջ: Նա լեզվական հարուստ փաստերով հաստատեց, որ լեզուների ձևաբանական կառուցվածքը ո՛չ պատահական երևույթ է, ո՛չ էլ «բնական օրգանիզմի» սոսկ էվոլուցիոն, քանակական աճ: Լեզուների ձևաբանական կառուցվածքի մեջ կատարվող անցումները արդյունք են հասարակության ձևերի հեղաշրջման և արտահայտում են մարդկային մտածողության զարգացման աստիճանները: Նշանակում է, լեզուն ու մտածողությունն էլ, հասարակության նման, ունեն իրենց «ֆորմացիաները»՝ ստադիաները:

¹ Н. Я. Марр, Язык. Избранные работы, т. II, стр. 135.

Զարգացման ընթացքում լեզուները անցնում են մի ստադիայից մյուսին. այդ անցումը կատարվում է թռիչքային ձևով, որպես լեզվի մեջ կատարվող ռևոլյուցիա: Այդ թռիչքային անցումների շնորհիվ է, որ, ասենք, կցական լեզուները փոխակերպվում են թեքականի, կամ անջատականը՝ կցականի և այլն: Մառը՝ օգտագործելով հատկապես իմաստաբանական ու հնչյունաբանական վերլուծությունները՝ ցույց տվեց, որ լեզվական այդ կառուցվածքները ներկայացնում են հենց լեզվի զարգացման տարբեր ստադիաները: Այս մոտեցմամբ էլ, ահա, նա ուսումնասիրեց լեզուները և որոշեց լեզուների միասնական զարգացման ստադիաները, դրա համար նա որոշեց հիմնական, բնորոշ հատկանիշներ ընդունեց բառիմաստին, բառի կազմությանը, հնչյունական համակարգին և ձևաբանությանը հատուկ երևույթները: Հիմնվելով դրանց վրա՝ նա որոշեց, թե որոնք են այն առանձնահատուկ գծերը, որոնցով բնորոշում է լեզվի զարգացման այս կամ այն ստադիան:

Յուրաքանչյուր ստադիան որոշող հատկանիշները նա կոչեց կոորդինատներ: Այդ կոորդինատների հիման վրա էլ, ահա, նա որոշեց լեզվական տիպերը, այսինքն՝ լեզվական այն կառուցվածքը, որ հատուկ է այս կամ այն ստադիային: Հետադաշտում Մառն այդ կոորդինատներին ավելացրեց նաև շարահյուսական հատկանիշները, որոնց այնքան էլ կարևոր տեղ չէր հատկացրել սկզբում: Դեռ ավելին. նա ինքն էլ գտավ, որ լեզուների կառուցվածքի առանձնահատկությունները որոշելու համար ամենահիմնական տեղը պետք է հատկացնել շարահյուսությանը, և առանձնակի ուշադրություն մեծ դարձրեց դրանով, բայց մահին ընդհատեց նրա աշխատանքը: Շարահյուսությունը, առանձնապես նախադասության կառուցվածքն ուսումնասիրեց և ուսումնասիրում է Մառի հետևորդ և նոր ուսմունքի զարգացնող ակ. Իվան Իվանովիչ Մեշչանինովը: Իր արժեքավոր ուսումնասիրություններով ակ. Ի. Մեշչանինովը լուսաբանեց նախադասության զարգացման ստադիալ անցումները և դրանով իսկ հարստացրեց լեզվական կոորդինատները լեզվի համար հիմնական՝ շարահյուսական՝ հատկանիշներով:

Այսպես ուրեմն, ժխտելով լեզուների «ծննդաբանական» դասակարգումը՝ Մառը հիմնադրեց լեզուների ստադիալ կամ տիպաբանական դասակարգումը: Ըստ այդ դասակարգման լեզուները բաժանվում են չորս տիպի, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է լեզվի զարգացման մի ստադիան: Դրանք են.

1. Դիֆուզ ստադիա, այսինքն՝ հնչյունային լեզվի զարգացման ամենանախնական տիպը: Զարգացման այս ստադիան լեզվի ծագման, ավելի ճիշտ՝ ստեղծման ստադիան է, երբ դեռևս հնչյունական մի կոմպլեքսն արտահայտում է մի ամբողջ միտք: Քանի որ հնչյունային լեզուն դեռևս նոր է զարգանում, բնականաբար, հաղորդակցման համար մեծ դեր է խաղում նաև կինեմատիկ լեզուն: Ուստի և այս ստադիան կարելի է համարել կինեմատիկ լեզվից հնչյունականին անցնելու շրջան: Այս ստադիայի վրա չի գտնվում մարդկությանը ծանոթ (մեռած կամ կենդանի) լեզուներից և ոչ մեկը:

2. Անձև-համադրական ստադիա, լեզվի զարգացման այն տիպը, որի մեջ թեև արդեն նախադասությունները հոդաբաշխված են, հետևաբար և առաջացել են նաև նախադասության անդամներն ու խոսքի մասերը, բայց դեռևս դրանց խիստ սահմանազատումը գոյություն չունի, ինչպես և գոյություն չունի բառերի քերականական ձևավորումը: Միևնույն բառը կարող է միևնույն ձևով գործածվել թե՛ որպես գոյական, թե՛ որպես ածական, թե՛ որպես բայ և այլն: Այս տիպի բնորոշ կոորդինատներն են, քերականական ձևերի բացակայություն, այսինքն՝ բառերն անփոփոխ ձևով գործածվում են նախադասության մեջ տարբեր քերականական իմաստներ արտահայտելու համար. միավանկություն, այսինքն՝ բառերը մեծ մասամբ միավանկ արմատներ են. համադրական կառուցվածք, որի մեջ բառերի նշանակությունը որոշվում է նախադասության մեջ նրանց ունեցած տեղով՝ նախադասության մյուս անդամների շարքում. խոսքի մասերի բացակայություն կամ ոչ խիստ սահմանազատում, որի շնորհիվ էլ բառը միևնույն ձևով կարող է գործածվել տարբեր խոսքի մասերի ֆունկցիաներով. բազմիմաստություն, այսինքն՝ մի բառը սովորաբար ունենում է բազմաթիվ իմաստներ: Լեզվական այս տիպը ներկայացնում են չինարենը և աֆրիկյան որոշ լեզուներ:

3. Հարեթական ստադիա, լեզվի զարգացման այն տիպը, որի մեջ արդեն խոսքի մասերն ավելի որոշակիորեն են սահմանազատվում, նախադասության անդամները ստանում են քերականական ձևավորում, ուստի և՛ առկա են արդեն մասնիկները: Այս տիպի հիմնական կոորդինատներն են. հնչյունների առատություն ու բազմազանություն, հատկապես հետնալեզվային հնչյունների և բարդ բաղաձայնների առատություն. կցականության գերիշխող դերը, այսինքն՝ քերականական իմաստների համար օգտագործվում են

մասնիկներ, որոնք ուղղակի կցվում են բառին. գոյականների տարբերակումն ըստ դասերի, այսինքն՝ ակտիվ, ոչ բանական և այլն. դերանունների, որպես բայի ձևավորման միջոցների, օգտագործում և այլն: Այս տիպն են ներկայացնում կովկասյան լեզուներից արխազերենը, սվաներենը և այլն, ինչպես և՛ որոշ շախով արդեն դրանից հեռացած՝ ժամանակակից հայերենը, ուրալալթայական, ուզբոֆինական և այլ լեզուներ:

4. Պրոմեթեիդյան ստադիա, այսինքն՝ լեզվի զարգացման այն տիպը, որի մեջ քերականական ձևավորումն իր զարգացման ամենաբարձր աստիճանին է հասնում. խոսքի մասերի սահմանազատումն այստեղ որոշակիորեն արտահայտվում է բառի ձևավորմամբ: Այս տիպի հիմնական կոորդինատներն են. ճնշումների սակավություն՝ հաբեթական ստադիայի համեմատությամբ. ետնալեզվային և բարդ բաղաձայնների նվազում. քեֆականության, որպես քերականական ձևավորման հիմնական միջոցի, գերիշխող դերը, երբ քերականական իմաստներ արտահայտելու համար հիմնականում օգտագործվում է թեքումը. բառաբանության կազմի մթաղմբում, երբ բառակազմն այնպիսի ձուլածո միասնություն է կազմում, որ առանց գիտական վերլուծության հաճախ հնարավոր չէ գտնել բառի արմատը. ֆեռականական սեռի, որպես զուտ քերականական կատեգորիայի, գոյությունը, երբ առարկաներն ու երեւելույթները բաժանվում են ըստ քերականական սեռերի, թեև այլևս այդ նախնական մտածողությունը չկա և գիտակցության մեջ առկա է միայն բնական սեռի հասկացական կատեգորիան և այլն: Այս տիպն են ներկայացնում ուսերենը, գրաբար հայերենը, հին հունարենը, արաբերենը և այլն:

Սրանք են, ահա, այն տիպերը, որոնք ներկայացնում են լեզվի զարգացման հաջորդական ստադիաները: Բայց, իհարկե, սխալ կլիներ այդ դասակարգումն ըմբռնել մեխանիկորեն: Ամենից առաջ, պետք է նկատի ունենալ, որ դժվար է գտնել մի այնպիսի լեզու, որը ներկայացներ այդ ստադիաներից որևէ մեկը յուր բոլոր կոորդինատներով, առանց նախորդ կամ հաջորդ ստադիաների որոշ կոորդինատների առկայության: Ընդհակառակն, յուրաքանչյուր ստադիայում լեզուներն իրենց մեջ կրում են նախորդ ստադիաների վերապրուկները, նրանց որոշ կոորդինատները և հաջորդ ստադիաների որոշ սաղմերը: Օրինակ՝ ժամանակակից հայերենը թեև ներկայացնում է հաբեթական տիպի կցական սխեման, բայց նրա

մեջ առկա են թեքականության որոշ հատկանիշներ, ինչպես օրինակ՝ տեսա, տեսար և այլ ձևերը, որոնց մեջ-ա,-ար վերջավորություններն արտահայտում են և՛ դեմք, և՛ թիվ, և՛ ժամանակ, և՛ եղանակ, իսկ դրանց կողքին՝ նաև անձև-համադրական տիպի որոշ հատկանիշներ, ինչպես օրինակ՝ մի մարդ տեսավ մի կին, մի կին տեսավ մի մարդ նախադասություններում, որոնց մեջ թեքականական իմաստներն արտահայտվում են բառերի դասավորությամբ և այլն: Այսպիսի օրինակներ կարելի է բերել բազմաթիվ լեզուներից, ցույց տալու համար, որ լեզուներն ունեն տարբեր ստադիաների կոորդինատներ: Բայց այս նշանակում է, արդյոք, որ նրանք չեն կարող հատկացվել այս կամ այն տիպին: Իհարկե, ոչ: Ստադիալ դասակարգման ժամանակ հաշվի են առնվում լեզուների մեջ եղած ոչ թե մեռած, վերապրուկային ձևով մնացած կոորդինատները, կամ հաջորդ ստադիայի սաղմերը, այլ կենսունակ, լեզվի զարգացման տվյալ վիճակին հատուկ, հիմնական կոորդինատները, դրանց ամբողջությունը՝ որպես լեզվի տվյալ կառուցվածքին համապատասխանող մի կուռ համակարգ:

Բացի դրանից, թեև միևնույն ստադիան ներկայացնող տիպին են հատկացվում բազմաթիվ ու բազմազան լեզուներ, այնուամենայնիվ, այդ չի նշանակում դեռևս, որ այդ լեզուների կառուցվածքների միջև հավասարության նշան է դրվում: Ընդհակառակն, ինչպես ցույց է տվել Մառք, մի տիպի մեջ կարող են ընդգրկվել իրարից շատ հատկանիշներով տարբերվող լեզուներ: Այսպես օրինակ, թուրքական լեզուները, ինչպես տեսանք, հատկացվում են հաբեթական տիպին, բայց չնայած դրան, թուրքական լեզուների և կովկասյան հաբեթական լեզուների միջև կառուցվածքի ընդհանրություններին զուգընթաց կան նաև խիստ զգալի տարբերություններ: Այսպես, կովկասյան հաբեթական լեզուներում առկա են գոյականների տարբերակումն ըստ դասերի, նախադասության կրավորական կառուցվածքը և այլն, որոնցից զուրկ են թուրքական լեզուները: Նույնպիսի տարբերություններ կարելի է գտնել նաև պրոմեթեիդյան տիպի հնդեւրոպական և սեմական լեզուների միջև: Իսկ այս նշանակում է, որ միևնույն տիպին պատկանող լեզուների միջև եղած տարբերությունները ևս պետք է հաշվի առնել: Եվ Մառք ուղղակի հայտարարում էր, որ ինչպես առհասարակ, այնպես էլ այս դեպքում խորապես ու ամբողջությամբ պետք է ուսումնասիրել լեզուների միջև եղած ոչ միայն ընդհանրությունները, այլև տարբերու-

թյունները: Լեզուների միջև եղած այդ տարբերությունները լեզվի զարգացման միասնական պրոցեսի տարբեր արտահայտություններն են, միասնական օրինաչափությունների տարբեր դրսևորումները, ուստի և չի կարելի լեզվի զարգացման մասին գաղափար կազմել առանց այդ կոնկրետ դրսևորումները ուսումնասիրելու: Մյուս կողմից՝ չի կարելի ուսումնասիրել առանձին լեզուները, ճիշտ պատկերացում կազմել նրանց մասին, առանց երևան հանելու նրանց հատուկ առանձնահատկությունները:

Այնուհետև, ինչպես ասել ենք, այդ տիպերը ներկայացնում են լեզվի զարգացման հաջորդական ստադիաները: Բայց այդ նշանակում է, արդյոք, որ յուրաքանչյուր լեզու պարտադիր կերպով անցել է կամ պետք է անցնի այդ ստադիաններով: Ո՞չ, չի նշանակում, նախ՝ հայտնի է, որ բազմաթիվ լեզուներ անհետացել, վերացել են ժողովուրդների կազմավորման պրոցեսում, և բնական է, որ եթե, օրինակ, այդ վերացած լեզուներից որևէ մեկը գտնվում էր, ասենք, անձև-համադրական ստադիայում, ապա հենց վերանալու, անհետանալու հետևանքով նա չէր կարող արդեն հասնել հաջորդ ստադիային, թեև իհարկե, խաչավորման շնորհիվ նրա տարրերը կարող էին վերապրել կազմավորվող լեզվում: Մյուս կողմից՝ մեզ ավանդված լեզուներն էլ (մեռած թե կենդանի) չի կարելի իրենց ստադիալ վիճակով համարել մի նախնական լեզվի ուղղակի շարունակական փոխանցումների արդյունք: Այդպիսի մոտեցումը միանգամայն հակապատմական կլինի: Իբրև օրինակ հիշենք գրաբարյան հայերենը. ինչպես ասել ենք, նա պատկանում է պրոմեթեիդյան տիպին, կամ, ինչպես ավելի սուույգ բնորոշել է Մառը, անցման շրջան է ապրում հաբեթականից դեպի պրոմեթեիդականը: Բայց դա նշանակում է, որ եղել է մի լեզու, որը դիֆուզ տիպից հերթականորեն անցել է անձև-համադրականին, ապա՝ հաբեթականին և հետո՝ պրոմեթեիդականին: Բնականաբար՝ ոչ: Նախքան գրաբարի կազմավորվելը և պատմականորեն հանդես գալը պատմական Հայաստանում եղել են բազմաթիվ ցեղեր ու տոհմեր, հետևաբար և՛ բազմաթիվ ցեղային ու տոհմային լեզուներ, որոնք կարող էին արդեն իսկ զարգացման տարբեր աստիճանների վրա լինել, ինչպես և նրանցով խոսող ցեղերն ու տոհմերը: Հայ ժողովրդի կազմավորման ժամանակ, ինչպես գիտենք, տեղի է ունենում այդ ցեղերի խաչավորում ու ձուլում, իսկ դրան զուգընթաց նաև լեզուների խաչավորում ու ձուլում: Դրա հետևանքով, այդ լեզու-

ների խաչավորման ու ձուլման հետևանքով կազմավորվում է գրաբար լեզուն որպես նոր որակ, որպես ռեզուլտիտն անցումով հին, ցեղային լեզուներին հաջորդող նոր լեզու: Նույնը կարելի է ասել նաև մյուս լեզուների մասին. «նույն ստադիան, որի մեջ գտնվում են տոհմատիրական (հասարակարգի) լեզուները՝ նրա աշխարհայեցողության նորմաներով, երբեմն ապրել են նաև Եվրոպայի բնակչության լեզուները: Բայց այդ լեզուներն անհետացել են, և նրանց փոխանցումների պրոցեսում իսկ կազմավորվել է հաջորդ ստադիայի լեզուն»: ¹ Նշանակում է, մի ստադիայից մյուսին անցնելը չպետք է դիտել որպես մի լեզվի շարունակական, հերթական փոխանցում, իբրև փոխհաջորդման՝ պարզ պրոցես: Լեզուների փոխանցումն անցումն արդյունք է հասարակական կեցության ու դրան համապատասխանող մտածողության ստադիալ անցումների զուգընթաց կատարվող ռեզուլտիտն կազմավորումների ու վերակազմավորումների:

Եթե լեզուների ստադիալ անցումները պայմանավորված են հասարակության մտածողության զարգացմամբ, ապա դա ինքնին նշանակում է արդեն, որ յուրաքանչյուր լեզվական ստադիայի համապատասխանում է մտածողության զարգացման որոշ աստիճանը: Եվ իրոք, Մառի ստադիալ դասակարգումը, որպես սովետական լեզվաբանության մեծագույն նվաճում, հիմնված է հենց մտածողության զարգացման պրոցեսի վրա. լեզվական տիպերն իրենց առաջացմամբ ու գոյությամբ արդյունք են մտածողության զարգացման: Այսպես օրինակ, լեզվի դիֆուզ վիճակը համապատասխանում է նախնական շտարրորոշված մտածողությանը, անձև-համադրական վիճակը՝ որոշ չափով տարրորոշված, բայց դեռևս ամեն ինչ (առարկա, գործողություն և այլն) առարկայացնող, այսինքն իբրև առարկա ընկալող մտածողությանը, որի շնորհիվ էլ բառերը հանդես են գալիս լեզվի մեջ որպես անուններ և այլն: Սակայն, հանդես են գալիս լեզվի մեջ որպես անուններ և այլն: Սակայն, լեզվի ու մտածողության զարգացման այդ ստադիաներն ընդունելով՝ մենք պետք է կարողանանք դրանք ըմբռնել ըստ էության, ըստ նրանց պատմական բովանդակության. հակառակ պարագայում այդ դասակարգումը մեզ կարող է հանգեցնել միանգամայն սխալ եզրակացությունների: Իրոք, չէ՞, որ ժամանակակից հայերենը, ինչպես տեսանք, ներկայացնում է հաբեթական տիպը, իսկ գրաբարը՝ պրո-

¹ Ак. И. И. Мещанинов, Проблема классификации языков в свете нового учения о языке, М.—Л. 1935, стр. 38.

մեթեիդականը. նշանակում է, որեմն, որ ժամանակակից հայերենը, իսկ դրա հետ նաև մեր արդի մտածողությունը, զարգացման ավելի ցածր ստադիայի վրա է գտնվում, քան գրաբարը: Բոլորովին էլ՝ ոչ: Հայտնի է, որ Մառի հակառակորդները հենց այդպես աղավաղված կերպով էին մեկնաբանում ստադիալ դասակարգումը և ամեն կարգի անհեթեթ եզրակացություններով փորձում էին հերքել ստադիալ դասակարգումը: Ստադիալ դասակարգման էությունը ճիշտ հասկանալու համար ամենից առաջ պետք է ճիշտ ըմբռնել լեզվական ձևերի ու մտածողության հարաբերությունը: Մենք բազմիցս ասել ենք արդեն, որ լեզվական յուրաքանչյուր միավոր իր առաջացմամբ պայմանավորված է մեր մտածողությամբ: Լեզվական այդ տիպերն էլ արգելում են մեր մտածողության զարգացման. բայց ուրիշ բան է, երբ լեզվի ու մտածողության այդ համապատասխանությունը մենք դիտում ենք առաջացման ու զարգացման մեջ, և ուրիշ բան է, երբ անկախ ժամանակից ու տեղից, անկախ հասարակության զարգացումից մենք մեխանիկորեն նույնացնում ենք այսօրվա մտածողությունը պատմականորեն առաջացած լեզվական կատեգորիաների հետ: Բանն այն է, որ սկիզբ առնելով դեֆոլդ խոսքից՝ լեզուներն աստիճանաբար զարգանում են, լեզվական ձևերը՝ հարստանում ու կատարելագործվում մտածողության զարգացմանը զուգընթաց, բայց այդ զարգացումը հասնում է այն կետին, որ լեզվի կառուցվածքը դառնում է սոսկ հաղորդակցման տեխնիկա, լեզվական ձևերը կարծես թե կտրվում, վերանում են իրենց առաջ բերող յուրահատուկ մտածողությունից և դառնում պայմանական միջոցներ: Որ զարգացման հետագա ընթացքում, բարձր ստադիայում լեզվական միավորները սոսկ պայմանական ձևավորումն են հանդիսանում մտածողության, այդ կարելի է ցույց տալ բազմաթիվ փաստերով: Ինքը՝ Մառը շատ որոշակի կերպով արտահայտել է այդ գաղափարը. «Մենք այժմ հիանալիորեն գիտենք, որ հնչյունների կերպարանափոխության նորմաները լեզվի ստատիկայում կարող են վերաբերել միայն ձևին, բոլորովին էլ չորշափելով հիմնական իմաստը: Հնչյունների և իրենց իսկ՝ բառերի ձևերի որոշ փոխակերպությունները կառուցվածքային ձևերին չեն վերաբերում, նրանք անտարբեր են կամ դեկորատիվ, հաճախ սրա կապակցությամբ խոսվում է ոչ միայն իմաստի, այլև ձևի համար անտարբեր այս կամ այն արտասանության բարեհնչության մասին: Հնչյունների այսպիսի ֆունկցիոնալ ինքնուրույն գոյությունը,

նրանց կարծես թե անկախ դուր, թվում է, ինքնաբավ նորմաներով, հետագայի նվաճում է, որչափով հնչյունները նրանց ֆունկցիայի հարգացումով առանձնացան որպես երևույթների հատուկ վերնաշենքային կատեգորիա, ինչպես վարպետությունը՝ կտրվելով արտադրությանը ծառայելու ֆունկցիայից, նյութական կոլտուրայի պահանջներից, վերնաշենքային պահանջների առաջացման հետ՝ կյանքից վերացած մտածողության և ինքնաբավ գեղեցկության մեջ, վերածվեց արվեստների և գեղարվեստորեն գնահատվող նրանց ձևերի վերնաշենքային աշխարհի: Հետևաբար, հնչյունները ևս աստիճանաբար ստացան ինքնուրույն նշանակություն, հնարավորություն ստացվեց նրանց ինքնուրույն նկարագրության, ուսումնասիրության՝ որպես զուտ ձևական և երբեմն գեղարվեստական, բարեհնչուն և այլն երևույթների ուսումնասիրության»¹ Այս նույնը վերաբերում է նաև լեզվական ձևերին. առաջանալով մտածողության պահանջներին համապատասխան՝ լեզվական ձևերը հետագայում դառնում են ուղղակի ֆունկցիոնալ միավորներ, վերանում իրենց առաջացնող մտածողությունից և հանդես գալիս որպես բովանդակության պայմանական ձևեր: Այդ է պատճառը, որ մենք կարող ենք դործածել հնագույն, նախնական շրջաններից մնացած ձևերը և արտահայտել այժմյան մտածողությունը, այլապես տարօրինակ պետք է լիներ քերականական սեռի գոյությունն այժմյան ռուսերենում, գերմաներենում, երբ արական է համարվում, ասենք, стол «սեղան» բառը, մինչդեռ խոսողը գիտակցում է, որ սեղանը որևէ բնական սեռ չունի: Այս բոլորը նշանակում են, որ ստադիալ այդ զարգացումն արտահայտվում է լեզվի ձևաբանության, շարահյուսության, իմաստաբանության ու հնչյունաբանության մեջ այն ժամանակ, երբ դեռևս լեզուների կազմավորումը անմիջականորեն բխում է մտածողության պահանջներից, երբ լեզվական կատեգորիաները դեռևս չեն վերածվել զուտ տեխնիկական, ֆունկցիոնալ ձևերի. իսկ երբ հենց լեզվի զարգացման շնորհիվ լեզվական ձևերի ու մտածողության այդ անմիջական համապատասխանությունը խզվում է, այդ ժամանակ փոխվում է լեզվի տարբեր բովանդակությունը, առանց կառուցվածքի զգալի փոփոխության: Այսպես միայն կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ ֆեոդալիզմի շրջանում եղած պրոմեթեիդյան տիպի լեզուները հե-

¹ Н. Я. Марр. Общий курс учения об языке. Избранные работы. Т. II, стр. 57-58.

րում ղեկավարողների ու վերաձևավորումների գիտություն է, այլ՝ առանձին լեզվական խմբերի կազմավորված ձևերի պատմությունը...»¹ Մնում է ավելացնել, որ նույնիսկ պատմականորեն կազմավորված լեզուների ուսումնասիրությունն էլ կատարվում է միակողմանի և ֆորմալ մոտեցմամբ, նախապես սահմանված «լեզվական ընտանիքների» սխեմայի համաձայն, և պարզ կլինի, թե ինչու բուրժուական լեզվաբանությունը իսկապես լեզվի գիտությունը չէ:

68. ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄՆ ԸՍՏ ՍԻՍՏԵՄՆԵՐԻ

Ինչպես ասել ենք արդեն, լեզվական մի տիպին պատկանող լեզուների միջև կարող են լինել, և կան, զգալի տարբերություններ, հատկապես ձևավորման բազմաթիվ յուրահատկություններ: Լեզուների ստադիալ դասակարգման ժամանակ անշուշտ ուշադրության են արժանանում հիմնական կոորդինատները և հատկապես՝ մտածողության սիստեմը բնորոշող կոորդինատները: Բայց բացի այդ հիմնական կոորդինատներից, կան նաև լեզուների կառուցնատներ մեջ չեն մտնում, սակայն զգալի տարբերություններ են առաջացնում լեզուների միջև: Այսպես, օրինակ, և՛ հնդեվրոպական լեզուները, և՛ սեմական լեզուները, ինչպես տեսանք, ներկայացնում են միևնույն ստադիալ տիպը, բայց, չնայած դրան, այդ երկու խմբերին պատկանող լեզուները խիստ կերպով տարբերվում են իրարից ըստ իրենց ձևաբանական հատկանիշների, ավելի ճիշտ՝ ըստ քերականական միջոցների: Յուր տեղում մենք ասել ենք արդեն, որ սեմական լեզուների մեջ (օր. արաբերենում) ներքին թեքումը, ավելի ճիշտ՝ արմատի ձայնավորների փոփոխությունը ամենահիմնական միջոցն է, մինչդեռ հնդեվրոպական խմբի լեզուներում ներքին թեքումը թեև տարածված, բայց այն դերը չունի, ինչ որ նախորդում. մյուս կողմից՝ հնդեվրոպական լեզուներում (օր. ռուսերենում) ներքին թեքումն արտահայտվում է նաև արմատական բաղաձայնների փոփոխությամբ, մինչդեռ սեմական լեզուներում՝ ոչ: Այսպիսի բազմաթիվ տարբերություններ կարելի

է ցույց տալ միևնույն տիպին պատկանող լեզվական խմբերի կամ խմբավորումների միջև, որոնցով և տարբերվում են այդ խմբավորումները: Այստեղից էլ, ահա, բխում է նաև երկրորդ կարգի ըստ սխեմաների դասակարգման անհրաժեշտությունը: Եթե լեզուների ստադիալ դասակարգումը կատարվում է նրանց կառուցվածքի կոորդինատների հիմամբ, որոնք հիմնված են տվյալ ստադիայի մտածողության վրա, եթե, հետևաբար, այդ դասակարգումն արտահայտում է լեզվի ու մտածողության զարգացման ստադիաները, ապա՝ լեզուների ըստ սիստեմների դասակարգումը հիմնվում է նրանց ձևավորման առանձնահատկությունների վրա: Առաջին դասակարգումն արտահայտում է զարգացման տարբեր աստիճաններ, մինչդեռ երկրորդը՝ թե՛ միևնույն, և թե՛ տարբեր ստադիայի մեջ մտնող լեզուների միջև եղած տարբերություններն՝ ըստ նրանց ուրույն ձևավորման: Ըստ սիստեմների դասակարգման ժամանակ հիմնական շեշտը դրվում է ձևական հատկանիշների վրա. «...Ձևական հատկանիշներն ստանում են առավել նշանակություն լեզուների ոչ թե ըստ ստադիաների, այլ ըստ սիստեմների դասակարգման ժամանակ»² Այդ այդպես է, քանի որ մտածողությունը, իդեոլոգիան ընդհանուր է տվյալ ստադիայի բոլոր լեզուների համար, որով և նրանք ներկայացնում են միևնույն տիպը, բայց այդ մտածողությունը յուր կոնկրետ դրսևորումների մեջ ստանում է տարբեր ձևավորումներ, արտահայտվում միևնույն ստադիային հատուկ տարբեր ձևաբանական միջոցներով:

Այսպես, օրինակ, վերը հիշված հնդեվրոպական ու սեմական լեզվական խմբերը ներկայացնում են միևնույն ստադիան, բայց ինչպես տեսանք, նրանք ձևական հատկանիշներով որոշակիորեն տարբերվում են: Ուստի և՛ նրանք ներկայացնում են ուրույն ձևավորում ունեցող լեզուներ: Տարբեր լեզուների միջև եղած այդ ձևավորման ընդհանուր հատկանիշներով լեզուները խմբավորվում և կազմում են մի սիստեմ, որ հակադրվում է ձևավորման այլ հատկանիշների ընդհանրություն ունեցող լեզուների ուրիշ խմբավորումների կամ սիստեմների: Ուրեմն, լեզվական սիստեմ ասելով հասկանում ենք լեզուների այն խումբը կամ խմբավորումը, որի մեջ մտնող լեզուներն ունեն ձևավորման ընդհանուր հատկանիշներ:

¹ Н. Я. Марр. О происхождении языка. Избранные работы, т. II, стр. 179.

² Ак. И. И. Мещанинов, Проблема классификации языков в свете нового учения о языке, М.—Л. 1935, стр. 61.

Այս իր հերթին նշանակում է, որ միևնույն ստադիայի վրա գտնվող լեզուները կարող են բաժանվել տարբեր սիստեմների, կամ ու նույնն է, յուրաքանչյուր լեզվական տիպ կարող է զբաղվել տարբեր սիստեմներով: Աշխարհի լեզուների դասակարգումն ըստ սիստեմների կտրվի ստորև:

69. ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՀԱՄԱՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ (СОПРИЧАСТНОСТЬ)

Խոսելով լեզուների ծննդաբանական դասակարգման մասին՝ մենք ցույց տվինք այդ դասակարգման հակադիտական մեթոդություն, բայց միաժամանակ ասացինք, որ այդ դասակարգմանը հիմք են հանդիսացել լեզուների միջև եղած նյութական ընդհանրությունները, ձևային ընդհանրությունները: Արդ՝ ժխտելով ծննդաբանական դասակարգումը, ժխտում ենք նաև լեզուների միջև եղած այդ ընդհանրությունները. ժխտում ենք, արդյոք, հայերեն մայր, սիրտ, տասը, եմ, ես, է, ուսերեն мать (սեռ. матери), сердце, десять, есм, еси, есть և լատիներեն mater, cor (սեռ. cord-is) decem, sum, es, est և այլն բառերի ընդհանրությունը: Իհարկե, ոչ: Բայց, շփոթելով հանդերձ, մենք այդ ընդհանրությունների գոյացմանը տալիս ենք բոլորովին այլ՝ պատմամատերիալիստական բացատրություն: Ինչպես վերև ասել ենք արդեն, հնդեւրոպաբանության կողմից երևան հանված ընդհանրությունները պատմականորեն արդեն կազմավորված լեզուների միջև եղած ընդհանրություններ են: Իսկ եթե այդպես է, ապա դրանք կարող են լինել և են հենց լեզուների կազմավորման պատմական պրոցեսի արդյունք: Պարզաբանենք այդ: Մենք գիտենք, որ նախնական տոհմերի հետագա զարգացմամբ գոյանում են ցեղերը, ապա ցեղային միությունները. դեռևս այս նախնական շրջանում էլ, հենց, առկա է տարբեր տոհմերի ու ցեղերի շփումը միմյանց հետ, նրանց միացումը, խաշավորումն ու ձուլումը. սակայն այդ պրոցեսը է՛լ ավելի ուժեղանում է նախնադարյան կոմունիստական հասարակության քայքայման և դասակարգային հասարակության առաջացման ժամանակ: Արտադրողական ուժերի զարգացման համապատասխան զարգանում են նաև հասարակական հարաբերությունները: Դրա հետևանքով հասարակության մեջ ներքին շերտավորում է կատարվում, որ հանգում է իշխող և իշխվող դասակարգերի առաջացման և պետության, որպես

իշխող դասակարգի կողմից իշխվողներին՝ շահագործվող դասակարգերին ճնշված պահելու գործիք: Հենց այս պրոցեսին էլ զուգորդում է ժողովուրդների (էթնոսների) կազմավորումը: Պետության առաջացման հետ աստիճանաբար վերանում է մարդկային կոլեկտիվների նախնական, արենակցական կամ ցեղակցական կապը և փոխարինվում է տերիտորիալ կապով. «Բնակչության նոր ստեղծված խմբերը, որոնք կազմվել էին աշխատանքի բաժանման հետևանքով նախ քաղաքի ու գյուղի միջև, ապա քաղաքային աշխատանքների զարնագան ճյուղերի միջև, ստեղծել էին իրենց շահերը պաշտպանելու համար նոր օրգաններ: Հաստատվել էին ամեն տեսակ նոր պաշտոններ: Իսկ հետո՝ երիտասարդ պետության համար ամենից առաջ պահանջվում էր ունենալ իր սեփական ռազմական ուժը, որը նավագնաց աթենացիների համար ամենից առաջ միայն ծովային զորությունը կարող էր լինել՝ առանձին մանր պատերազմներ մղելու և իր առևտրական նավերը պաշտպանելու համար: Հայտնի չէ, թե Սոլոնից որքան ժամանակ առաջ հիմնվել էին նավերարիաները, մանր երկրամասեր, յուրաքանչյուր ցեղի մեջ տասներկու հատ: Յուրաքանչյուր նավերարիա պետք է մի ռազմանավ սարքավորեր ու անձնակազմով ապահովեր և բացի դրանից երկու հեծյալ տար: Այս հաստատությունը կրկնակի ձևով հարված էր հասցնում տոհմական կազմակերպությանը: Նախ՝ այն մի հասարակական իշխանություն էր ստեղծում, որն այլևս առանց այլևայնության չէր համընկնում զինված ժողովրդի ամբողջության հետ. և երկրորդ՝ այն առաջին անգամ ժողովրդին հասարակական նպատակների ծառայելու համար բաժանում էր ո՛չ թե ազգակցական խմբերով, այլ տեղային համակենցությամբ գծով: ...Կլիսթենեսի նոր կոնստիտուցիան անտեսում էր չորս հին ցեղերը, որոնք հիմնված էին տոհմերի ու ֆրատրիաների վրա: Նրանց տեղը բռնեց մի բոլորովին նոր կազմակերպություն, որ հիմնվում էր քաղաքացիների բաժանման վրա լոկ ըստ բնակության տեղերի, ինչպես այն արդեն փորձված էր նավերարիաների մեջ: Վճռական դեր էր կատարում այլևս ո՛չ թե տոհմային միություններին պատկանելը, այլ բացառապես մշտական բնակավայրը. բաժանվում էր ո՛չ թե ժողովուրդը, այլ երկրամասը. բնակիչները քաղաքական տեսակետից

1 Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1948, էջ 151:

դառնում էին երկրամասի հասարակ պատկանելությունը»¹ Ահա մարդկանց անհնազանդական խմբավորումների, տոհմերի ու ցեղերի քայքայումով կազմավորվում են ժողովուրդները «տեղային համակենցության» հիմքի վրա: Ինքնին հասկանալի է, որ ժողովրդի այս կազմավորումը կատարվում է նախկին ցեղերի ու տոհմերի խառնվորումներով ու ձուլումով, քանի որ նախնական այդ ցեղերն ու տոհմերը, նոր հասարակարգի առաջացման զուգընթաց, միավորվում են ու մտնում կազմավորվող ժողովրդի մեջ: Եթե այսպես է, ապա նույն պրոցեսին ենթարկվում են նաև լեզուները: Ժողովրդի կազմավորման հետ միասին կազմավորվում է նաև նրա լեզուն, էթնիկական լեզուն, որպես նոր հասարակության լեզու: Բայց նա կազմավորվում է ոչ թե ոչնչից, այլ եղած լեզուներից, ոչ թե այդ եղած լեզուներից մեկի, այլ նրանց բոլորի, կամ գոնե՝ զգալի մասի խառնվորմամբ ու միավորմամբ: Նշանակում է, տվյալ ժողովրդի լեզուն բաղադրվում, գոյանում է հենց նույն ժողովրդի մեջ մտած ցեղերի ու տոհմերի լեզուների սինթեզով: Բայց չէ՞ որ այդ ցեղերը տարբեր լեզուներով են խոսել, ունեցել են տարբեր լեզուներ: ուրեմն կազմավորվող էթնիկական լեզուներն իրենց մեջ են առել տարբեր լեզուների մատերիալը (բառեր, մասնիկներ և այլն)՝ եթե ոչ ամբողջապես, ապա՝ գոնե մասամբ, եթե ոչ հավասարապես, ապա՝ տարբեր չափերով: Մյուս կողմից՝ եթե ժողովուրդների կազմավորմամբ խախտվում է արենակցական կապը, և առաջ գալիս «տեղային համակենցության» վրա հիմնված միավորումը, ապա՝ սրանից բխում է այն, որ միևնույն ցեղի տարբեր հատվածները կարող էին մտնել կազմավորվող տարբեր ժողովուրդների մեջ՝ ըստ իրենց գրաված տերիտորիաների: Բայց եթե միևնույն լեզվով խոսող ցեղի կամ ցեղային միավորման տարբեր հատվածներ տարբեր ժողովուրդների մեջ էին մտնում, ապա՝ ինքնին հասկանալի է, որ այդ տարբեր ժողովուրդների լեզուներն էլ իրենց մեջ էին առնում միևնույն լեզվի տարրերը, և դրա շնորհիվ էլ այդ էթնիկական լեզուների միջև ստեղծվում էին ձևովների ընդհանրություններ: Եթե սրան ավելացնենք նաև այն, որ նախքան էթնոսների կազմավորումն էլ իրար հարևան ոչ արենակից ցեղերի լեզուների միջև՝ երկարատև համակենցության, շփման ու ներթափանց-

¹ Ֆ. Լեգեյս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը. Երևան 1948, էջ 155:

ման հետևանքով արդեն առաջացել էին որոշ ընդհանրություններ, ապա՝ պարզ կլիներ, թե ինչու կազմավորվող էթնիկական լեզուներում պետք է լինեին նյութական ընդհանրություններ: Ի վերջո, պետք է նշել նաև գաղթների դերը. մենք ասել ենք արդեն, որ գաղթները հասարակության զարգացման հիմնական ֆակտոր չեն, բայց ասել ենք միաժամանակ, որ մարքսիզմը չի ժխտում գաղթների դերը պատմության մեջ: Սակայն, ընդունելով գաղթների գոյությունը՝ մենք տալիս ենք դրան բոլորովին այլ նշանակություն, քան հնդեվրոպաբանությունը:

Գաղթները, ինչպես ասել ենք, հասարակության զարգացման համար արտաքին, երկրորդական գործոն են: Խոսելով նվաճումների մասին՝ Կարլ Մարքսն ասում է. «Բոլոր նվաճումների ժամանակ երեք տեսակ ելք է հնարավոր: Նվաճող ժողովուրդը նվաճվածների վզին փաթաթում է արտադրության այն եղանակը, որ հատուկ է իրեն (օրինակ՝ անգլիացիներն Իռլանդիայում այս դարում, մասամբ Հնդկաստանում), կամ՝ նվաճող ժողովուրդը թողնում է, որ հինը մնա, և բավականանում է տուրքով (օրինակ՝ թուրքերն ու հոմալեցիները), կամ՝ տեղի է ունենում փոխադրեցություն, որի միջոցով առաջանում է մի նորը, իբրև սինթեզ (մասամբ գերմանական նվաճումների ժամանակ)»¹: Նշանակում է, գաղթներն ու նվաճումները հասարակության զարգացման մի մոմենտն են միայն և այն էլ՝ ոչ գլխավոր, հիմնական մոմենտը: Նույնը վերաբերում է նաև լեզուների կազմավորման պրոցեսում գաղթների ունեցած դերին: Նոր լեզուները ուղղակի բխեցնելով «նախալեզվից»՝ հնդեվրոպաբանությունը գտնում է, որ յուրաքանչյուր լեզվի «հարազատ», «բնիկ» տարրը այն է, ինչ որ գալիս է առասպելական «նախալեզվից», իսկ մնացյալ բոլոր տարրերը փոխառյալ են, օտար ու խորթ: Սա միանգամայն հակադիտական դրույթ է, և գաղթների դերը մենք բոլորովին էլ այդպես չենք հասկանում: Ընդունելով գաղթների գոյությունը, մենք գտնում ենք, որ ժողովուրդների ու նրանց լեզուների մեջ դրանք դեր խաղացել են այն չափով, որ չափով որ գաղթած ցեղերը մտել են կազմավորվող ժողովրդի մեջ որպես նրա բաղադրուցիչ մասերից մեկը: Այդպես ձուլվել են, օրինակ, եկվոր թուրքալեզու ցեղերը Ադրբեջանի նախկին բնակիչների՝ աղվան-

¹ Կ. Մարքս, Քաղաքատնտեսության ընդհանրություններ, Երևան, 1948, էջ 251:

ների և այլ ցեղերի հետ, որով և կազմավորվել է աղբյուրաբանական ժողովուրդը, այդպես կազմավորվել է անգլիական ժողովուրդը եկվորներին ու տեղացիներին ձուլումով և այլն և այլն: Եթե ներգաղթող ցեղերը մտնում են կազմավորվող ժողովուրդի մեջ, ապա բնական է, որ նրանց լեզվի տարրերն էլ մտնում են կազմավորվող եթնիկական լեզվի մեջ: Իսկ եթե այդ ներգաղթած ցեղերի լեզուների ու նախկին բնակավայրում նրանց հարեան ցեղերի լեզուների միջև արդեն ստեղծված են եղել որոշ ընդհանրություններ, կամ հենց այդ ցեղերի մի մասն է միայն գաղթել, իսկ մյուս մասը մնացել է հին բնակավայրում, կամ գաղթել դեպի մի այլ տեղ, ապա՝ բնական է, որ տարբեր ժողովուրդների կազմավորվող լեզուների միջև դարձյալ կստեղծվեն ընդհանրություններ, թեկուզ և այդ ժողովուրդները գտնվում են իրարից հեռու, քանի որ այդ մնացած հարեան ցեղերը, ինչպես և գաղթող ցեղի մի մասը, մտել են այլ ժողովուրդի կամ ժողովուրդների մեջ: Այսպես, օրինակ, հայտնի է, որ սկյութացիները արշավել են Հայաստան՝ Հյուսիսից: Ինքնին հասկանալի է, որ նախկին բնակավայրում որոշ ընդհանրություններ ստեղծվել էին նրանց և հարեան՝ հետագայում ռուս ժողովուրդի կազմի մեջ մտած՝ ցեղերի լեզուների միջև: Քանի որ սկյութացիները մտել են հայ ժողովուրդի կազմի մեջ, ապա պարզ է, որ հայերենի ու ռուսերենի միջև ընդհանրություններ պետք է լինեն շնորհիվ այն ընդհանրությունների, որոնք կային հայ ժողովուրդի մեջ մտած սկյութացիների և ռուս ժողովուրդի մեջ մտած սկյութացիներին երբեմն հարեան ցեղերի լեզուների միջև: Իսկ եթե սկյութացիների մի մասը մնացել է նախկին բնակավայրում և մտել ռուս ժողովուրդի կազմի մեջ, ապա ինքնին հասկանալի է, որ ընդհանրությունը հայերենի և ռուսերենի միջև նաև դրա արդյունքն է: Նշանակում է, գաղթերի դերը լեզուների միջև եղած ընդհանրությունների գոյացման համար բնորոշելի է այն չափով, որ չափով որ կազմավորվող լեզվի մեջ դրա շնորհիվ մտել են ուրիշ միջավայրի լեզվի տարրեր:

Եթե վերն ասվածները մի հայտարարի բերենք, կհանգենք այն եզրակացության, որ պատմականորեն կազմավորված լեզուների միջև եղած ընդհանրություններն արդյունք են տարբեր լեզուների խաչավորման, ներառվածությունների ու ձուլումների: Եվ այդ ճիշտ է. չկա պատմականորեն կազմավորված մի լեզու, որը խաչավորված չլինի. «Այժմ չկա ոչ մի չխաչավորված լեզու: Դեռ ավելին. կազմավորված հնչյունական լեզուն սկզբում էլ չի մտածվում որ-

պես չխաչավորված»¹ Հետևաբար, լեզուների միջև եղած ընդհանրությունները մի «նախալեզվի» հետագա ձյուղամորումների ու նոր լեզուների առաջ բերելու արդյունք չեն, այլ բազմաթիվ լեզուների խաչավորումների ու ձուլումների:

Հիմնվելով տարբեր լեզուների միջև եղած ընդհանրությունների վրա՝ հնդեվրոպաբանությունը առաջ քաշեց լեզուների ցեղակցության տեսությունը, նրանց՝ մի «նախալեզվից» առաջացած լինելու տեսությունը: Մենք ժխտում ենք լեզուների ծննդաբանական դասավարդումը, ժխտում ենք լեզուների ցեղակցության տեսությունը, «նախալեզվի» ու «ժառանգ լեզուների» տեսությունը, առանձնացած, ռասայորեն ուրույն «լեզվական ընտանիքների» գոյության տեսությունը: Բայց չէ՞ որ, այնուամենայնիվ, ընդունում ենք լեզուների միջև եղած նյութական ընդհանրությունը: Ինչպե՞ս ենք, ուրեմն, բնորոշում այդ, ինչպիսի՞ հարաբերություն ենք տեսնում նյութական ընդհանրություններ ունեցող տարբեր լեզուների միջև: Գարձյալ՝ ցեղակցական. ո՛չ: Ցեղակցություն տերմինն ինքնին արդեն պարունակում է բիոլոգիական ըմբռնումը, մի նախնական աղբյուրից ծնվելը, սերելը, և շատ իրավացի էր Մաուր, որ՝ երբեմն գործածելով այդ ավանդական տերմինը՝ հիշեցնում էր, որ պայմանական կերպով է գործածում այն՝ ընդունելով հնդեվրոպաբանության կողմից նրա մեջ դրված բովանդակությունը: Բայց մենք գտնում ենք, որ այդ տերմինի թեկուզ և պայմանական գործածությունից ևս պետք է հրաժարվել՝ վերը նշված պատճառով, և լեզուների միջև եղած հարաբերակցությունը՝ ըստ նրանց միջև եղած նյութական ընդհանրությունների՝ կոչում ենք լեզուների համամասնակցություն: Վերը ցույց տվինք, որ տարբեր լեզուների կազմավորման պրոցեսում նրանց մեջ խաչավորումների ու ներթափանցումների շնորհիվ մտնում են միատեսակ տարրեր. հենց սրա շնորհիվ այդ լեզուների միջև գոյանում են նյութական ընդհանրություններ, ուստի և այդ լեզուները այս կամ այն ճանապարհով պատմականորեն իրենց մեջ են առել լեզվական ընդհանուր մատերիալի որոշ մասը: Նշանակում է, լեզուների կազմավորման պրոցեսում տարբեր լեզուներում առաջանում է որոշ լեզվական մատերիալի, միատեսակ նյութական տարրերի (արմատներ, մասնիկներ, հըն-

¹ Н. Я. Марр. Общий курс учения об языке. Избранные работы, т. II, стр. 65.

չլուներ և այլն) ընդհանրություն: Ահա, հենց այդ ընդհանրությունների շնորհիվ տարբեր լեզուների միջև ստեղծված փոխադարձ կապը կամ հարաբերությունն էլ մենք կոչում ենք համամասնակցություն (сопричастность): Այսպիսով՝ լեզուների համամասնակցությունը տարբեր լեզուների միջև եղած փոխհարաբերությունն է, ապա՝ նյութական ընդհանրություն ունեցող լեզուները համամասնակցության միավորներն են, որ մենք կոչում ենք համամասնակից լեզուներ (сопричастные языки): Հետևաբար՝ նյութական ընդհանրություններ ունեցող լեզուները կոչվում են համամասնակից լեզուներ: Հիմնվելով «նախալեզվի» ու լեզուների «ցեղակցության» տեսության վրա, հնդեւրոպաբանները սրբություն սրբոց են համարում այն սկզբունքը, թե մի լեզու կարող է «ցեղակից» լինել միայն մի «ընտանիքի» լեզուներին, օրինակ՝ հնդեւրոպական որևէ լեզու կարող է ցեղակից լինել միայն հնդեւրոպական «ընտանիքի» լեզուներին, ասենք՝ ֆրանսերենը՝ գերմաներենին, հունարենին, պարսկերենին, և ոչ որևէ ուրիշ «ընտանիքի» որևէ լեզվի: Միաժամանակ՝ յուրաքանչյուր «ընտանիքի» մեջ մտնող լեզուներ, ըստ այդ տեսության, կարող են առաջացած, «ծնված» կամ «սերած» լինել միայն մի լեզվից՝ տվյալ «ընտանիքի» նախալեզվից: Այդ բանին որպես ապացույց հնդեւրոպաբաններն օգնության են կանչում «մի զավակը մի մայր կունենա» կենսաբանական արտահայտությունը: Որևէ լեզվի մեջ եղած որևէ արմատ, մասնիկ, բառ և այլն, որ չի բխում «նախալեզվից» և չի կապվում «ցեղակից լեզուների» ունեցած մատերիալի հետ, հեշտությամբ համարվում է տվյալ լեզվին ոչ բնիկ, օտար, փոխառյալ: Բայց մենք վերը ցույց տվինք, որ ընդհակառակն, լեզուները գոյանում են բազմաթիվ ցեղային ու տոհմային լեզուների խաչավորմամբ ու ձուլմամբ: Ահա, առաջ քաշելով լեզուների համամասնակցության սկզբունքը՝ մենք դեն ենք նետում լեզուների «ցեղակցության» տեսությունը և դրա հետ՝ մոր և զավակի հարաբերությունը լեզուների մեջ: Այդ սնանկ տեսությանը մենք հակադրում ենք Մառի կողմից արդեն առաջ քաշված խառնածին (հիբրիդ) լեզուների տեսությունը: Ըստ այդմ՝ կազմավորված յուրաքանչյուր լեզու համամասնակից է լեզուների ոչ թե մեկ, այլ մի քանի, նույնիսկ բազմաթիվ սխտեմների: Այսպես, օրինակ, հնդեւրոպաբանության սկզբունքներով ուսում-

նասիրելով հայերենը՝ բուրժուական լեզվաբանները մեր լեզուն համարել են հնդեւրոպական լեզու և դիտել որպես «հնդեւրոպական նախալեզվի» ժառանգներից մեկը, և բնականաբար, այն ամենը, ինչ որ հայերենում կա, բայց չի բխում այդ «նախալեզվից», հայտարարել են օտար, փոխառյալ: Բայց սա հայերենի փաստական տվյալների ուղղակի աղավաղումն է: Այդ տեսակետին ջախջախիչ հարված հասցրեց առաջին հերթին Մառը և ցույց տվեց, որ հայերենին միանգամայն հարազատ են, բնիկ այն տարրերը, որոնցով հայերենը կապվում է հաբեթական լեզուների հետ: Հետագա ուսումնասիրողները ցույց տվին, որ հայերենը նյութական ընդհանրություններ ունի ուրարտերենի հետ, այսպես կոչված ասիական լեզուների հետ և այլն: Ուստի և՛ ոչ միայն տեսականորեն, այլև մեր լեզվի փաստական մատերիալով հաստատվեց հնդեւրոպաբանների սնանկությունը, ինչպես առհասարակ, այնպես էլ, տվյալ դեպքում, հայերենի հարցում: Այդ ուսումնասիրությունները ցույց տվին, որ հայերենը կազմավորվել է բազմաթիվ տեղացի և եկվոր ցեղերի ու տոհմերի լեզուների խաչավորմամբ ու ձուլմամբ, և որ հայերենը համամասնակից է և՛ հաբեթական լեզուներին, և՛ հնդեւրոպական լեզուներին, և՛ ասիական լեզուներին, հատկապես հաթերենին, և այլն: Այս նույնը վերաբերում է նաև մյուս բոլոր լեզուներին: Պատմականորեն կազմավորված յուրաքանչյուր լեզու կարող է համամասնակից լինել բազմաթիվ լեզուների ու լեզվական խմբերի. սա լեզուների կազմավորման պրոցեսից անհրաժեշտաբար բխող իրողություն է:

Վերը մենք ասացինք, որ լեզուները բաժանվում են որոշ խմբերի կամ սխտեմների և, հետևաբար, յուրաքանչյուր սխտեմի մեջ մտնում են մի շարք լեզուներ, որոնք ունեն ձևական ընդհանուր հատկանիշներ: Սակայն այդ ձևական հատկանիշների ընդհանրությունները նույնպես պատահականորեն չեն առաջացել, այլ արդյունք են լեզուների կազմավորման պրոցեսի: Ինչպես որ լեզուների կազմավորման պրոցեսում տարբեր լեզուների միջև ստեղծվում է համամասնակցությունը, այնպես էլ նույն պրոցեսում ստեղծվում է միաժամանակ նաև ձևական հատկանիշների ընդհանրությունը: Եվ դա անխուսափելի է, իհարկե, որովհետև ձևական հատկանիշները վերացական, աննյութ ու անմարմին կատեգորիաներ չեն. ձևական այդ հատկանիշները, ինչպես գիտենք, արտահայտվում են նյութական տարրերով (մասնիկներ, արմատական

հնչյունների փոփոխություն, շեշտ և այլն): Սրանից հետևում է, որ լեզվակաճ սխտեմներն ու լեզուների համամասնակցությունը շաղկապված են իրար հետ, և մի սխտեմի մեջ մտնող լեզուներն, բնահանրապես, համամասնակից են իրար: Բայց չէ՞ որ, ինչպես ասել ենք, մի լեզու կարող է համամասնակից լինել լեզվական բազմաթիվ խմբավորումների. սրանից բխում է, արդյոք, որ մի լեզու միաժամանակ կարող է ունենալ նաև մի քանի սխտեմներ: Իհարկե՞ ոչ: Այս երկուսը՝ լեզուների սխտեմն ու լեզուների համամասնակցությունը ուղիղ համեմատական չեն. տվյալ լեզվի այս կամ այն սխտեմին պատկանելը մեծ մասամբ նշանակում է նաև այդ լեզվի համամասնակցությունը նույն սխտեմին պատկանող մյուս լեզուների հետ: Մինչդեռ որևէ լեզվի համամասնակցությունը տարբեր լեզվական սխտեմների հետ՝ չի նշանակում նաև տվյալ լեզվի պատկանելությունը այդ բոլոր սխտեմներին: Մա ինքնին հասկանալի է, որպես արդյունք լեզուների կազմավորման: Յուրաքանչյուր լեզվի մեջ, նրա կազմավորման ընթացքում, ստեղծվում է գերիշխող ձևական հատկանիշների մի համակարգ, որով բնորոշվում է նրա սխտեմը, նրա՝ այս կամ այն լեզվական սխտեմին պատկանելը: Բայց, դրան զուգընթաց, այդ նույն լեզվի մեջ մտնում են նաև այլ սխտեմի տարրեր ու մնում նրա մեջ որպես նստվածքներ: Հետևաբար, յուրաքանչյուր լեզվի մեջ առկա են լինում նաև մյուս համամասնակից սխտեմների տարրերը: Բայց, քանի որ լեզուների պատկանելն այս կամ այն սխտեմին հիմնված է նրանց մեջ եղած գերիշխող, հիմնական հանդիսացող ձևական հատկանիշների վրա, ապա՝ ինքնին հասկանալի է, որ մի լեզվի մեջ եղած տարբեր սխտեմների առանձին տարրերը, որոնք գերիշխող, հիմնական հատկանիշների ամբողջական համակարգ չեն ներկայացնում, բավականաչափ հիմք չեն տալիս այդ լեզուն հատկացնելու նաև այն սխտեմներին, որոնց ձևական հատկանիշների առանձին տարրերը կրում է իր մեջ: Նշանակում է, որևէ լեզվի այս կամ այն սխտեմին պատկանելը որոշվում է նրա մեջ եղած ձևական գերիշխող հատկանիշների համակարգով, որը չի բացառում ինչպես այդ լեզվի համամասնակցությունը ուրիշ սխտեմների հետ, այնպես էլ այդ լեզվի մեջ եղած ուրիշ սխտեմների ձևական հատկանիշների առանձին տարրերի, նստվածքների առկայությունը:

Այս նախնական բացատրություններից ու պարզաբանություններից հետո մենք ստորև բերում ենք աշխարհի լեզուների դասա-

կարգումն ըստ սխտեմների, որ իր մեջ առնում է նաև այդ սխտեմների մեջ մտնող լեզուների փոխադարձ հարաբերությունները՝ ըստ համամասնակցության: Սակայն, նախքան այդ սխտեմների թվարկումին անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում հիշել հետևյալ փաստը. ամբողջ տասնինն և քսաներորդ դարերում էլ բուրժուական լեզվաբանության ուշադրության կենտրոնն են կազմել հնդեվրոպական և մի քանի այլ «ընտանիքների» (սեմական, ուգրոֆինական և այլն) մեջ մտնող լեզուները, որպես «զարգացած» լեզուներ: Պրա պատճառով էլ աշխարհի լեզուների մեծագույն մասը մինչև այժմ էլ դեռևս լավ ուսումնասիրված չէ, եթե շատենք, թե զրեթե ուսումնասիրված չէ: Բուրժուական լեզվաբանությունը միշտ էլ արհամարհել է այդ լեզուները որպես «հետամնաց», ուսումնասիրելու «անարժան» լեզուներ, և առանձին բացառությունները չեն փոխում ընդհանուր դրությունը: Բացի դրանից՝ նույնիսկ այսպես կոչված «հնդեվրոպական լեզուները» թեև առավելագույն ուշադրության են արժանացել, բայց և այնպես՝ դարձյալ լիովին չեն ուսումնասիրվել. դրանց ուսումնասիրությունները կատարվել են միակողմանի մոտեցմամբ և վեր են հանվել այն կողմերը միայն, որոնցով այդ լեզուները կապվում են իրար հետ: Սրա պատճառն այն է, որ հնդեվրոպաբանությունն ամեն կերպ աշխատել է հաստատել դրանց «ցեղակցությունը» և ամենայն մանրամասնությամբ քննության է առել նրանց մեջ եղած ընդհանրությունները, հաճախ նույնիսկ խիստ ծայրահեղության մեջ ընկնելով: Մինչդեռ հենց այդ լեզուների մեջ եղած այն բազմաթիվ երևույթներն ու փաստերը, որոնք չեն կապվում «հնդեվրոպական ընտանիքի» հետ, մնացել են սավերի տակ: Այսպիսով այն ամենը, ինչ որ կատարված է հնդեվրոպաբանության կողմից՝ լեզուների միջև եղած ընդհանրությունները վեր հանելու ուղղությամբ, խիստ միակողմանի է և պակասավոր: Հետևաբար, այդ տվյալների վրա հիմնված լեզուների դասակարգումն ըստ սխտեմների ու համամասնակցության դեռևս շատ պայմանական է և անկատար:

Սովետական Միության մեջ հենց սովետական իշխանության հաստատման առաջին իսկ տարիներից անհրաժեշտ ուշադրություն է ցուցված մինչև այդ արհամարհված լեզուներին: Արդեն ստեղծված են նախկինում գրից զուրկ բազմաթիվ լեզուների այբուբեններ, այս երեսուն և մեկ տարիների ընթացքում գիտականորեն ուսումնասիրվել են շատ այդպիսի լեզուներ: Այդ աշխատանքի առաջին, ան-

միջական կազմակերպողն ու իր ակտիվ մասնակցությամբ ոգեշնչողը հանդիսացավ սովետական լեզվաբանության կորիֆեյն Յա. Մառը: Այդ գործն այժմ է՛լ ավելի մեծ թափով շարունակվում է. ուսումնասիրության ոլորտի մեջ են առնվել մեր Միության գրեթե բոլոր լեզուները: Բայց, այնուամենայնիվ, այդ մեծ նվաճումը դեռևս շատ չի փոխում դրությունը այն պարզ պատճառով, որ, նախ՝ այդ լեզուների մի մասն է առաջիկա ուսումնասիրված, և երկրորդ՝ նույնիսկ եթե բոլորն էլ լավ ուսումնասիրված լինեն, ապա՝ դա մեզ լրիվ պատկերացում կտար միայն մեր երկրում եղած լեզուների մասին, մինչդեռ Սովետական Միության սահմաններից դուրս գտնվող հարյուրավոր լեզուների համար դրությունը չէր փոխվի, ինչպես և չի փոխված այժմ: Ուրեմն, կրկնում ենք՝ ստորև տրվող լեզուների խմբերն ըստ սիստեմների և ըստ համաժանանկացության, դեռևս շատ անկատար է ու պայմանական:

70. ՀՆԳԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՍԻՍՏԵՄ

1. Ամենից ավելի լավ է ուսումնասիրված ամենաբազմալեզու լեզվական սիստեմներից մեկը՝ լեզուների հնդեվրոպական սիստեմը կամ խմբավորումը, որ տարածված է Եվրոպայի մեծ մասում, ինչպես և Ասիայի, Աֆրիկայի, Ավստրալիայի և Օվկիանիայի զգալի մասում: Հնդեվրոպական լեզուները բաժանվում են 10 ենթախմբերի.

Ա. Սլավոնական լեզուներ, որոնք բաժանվում են երեք մասի՝ աբեկյան, հարավային և արևմտյան:

Աբեկյան սլավոնական լեզուներն են. ռուսերենը, բելոռուսերենը և ուկրաիներենը, որոնցից ռուսերենը գրավոր հիշատակաբաններ ունի 9-րդ դարից, իսկ մյուսները՝ 11-րդ դարից:

Հարավային սլավոնական լեզուներն են. սլովեներենը, սերբերենն ու խորվաթերենը՝ Հարավսլավիայում, բուլղարերենը և մակեդոներենը: Այս խմբի մեջ են մտնում նաև մեռած հին սլավոներենը՝ ավանդված 9-րդ դարից, որ սլավոնական ժողովուրդների ընդհանուր գրական լեզուն է եղել:

Արևմտյան սլավոնական լեզուներ են. լեհերենը (ավանդված 14-րդ դարից), կաշուբերենը՝ Վիսլա գետի հյուսիս-արևմտյան հոսանքի շրջանում, չեխերենը (ավանդված 13-րդ դարից) և սլովակերենը՝ Չեխոսլավակիայում, լուսիներենը՝ Դրեզդենից գեպի արևելք ձգվող շրջանում, պոլաբերենը (մեռած 18-րդ դարում):

Բ. Կելտական, որ իր հերթին բաժանվում է երկու ենթախմբի. մայրցամաքային և կղզիների:

Մայրցամաքային կելտական լեզուներ համարվում են գալլերենը և նրա տարբերակները, որոնք տարածված էին հին Գալիայում և Իտալիայի հյուսիսում: Թե՛ գալլերենը, և թե՛ մյուսները 4—5-րդ դարերից արդեն մեռած լեզուներ են: Գալլերենից մեզ հասել են բազմաթիվ հատուկ անուններ (տեղի և անձի) և մի քանի արձանագրություններ:

Կղզիների կելտական լեզուները բաժանվում են երկու մասի. զաելյան և բրիտական: Գաելյան լեզուներն են՝ իռլանդերենը (Իռլանդիայում), շոտլանդերենը (Բրիտանիայի հյուսիսում) և մեհական լեզուն (Մեն կղզում): Գաելյան լեզուները ավանդվել են 4-րդ դարից՝ այսպես կոչված Օգամյան արձանագրություններով, ապա՝ 7-րդ դարից՝ իռլանդական գրականությամբ: Բրիտական լեզուներն են. վալիերենը կամ կիմերենը՝ Ուելսում (ավանդված 11-րդ դարից), բրետոներենը՝ Բրետանում (ավանդված 8-րդ դարից) և կորներենը (մեռած 18-րդ դարում):

Գ. Ռոմանական, որի մեջ մտնում են. պորտուգալերենը (Պորտուգալիայում և գաղութակալության շնորհիվ՝ Բրազիլիայում), իտալներենը (Իսպանիայում, Հարավային ու Կենտրոնական Ամերիկայում), կատալաներենը (Իսպանիայի արևելքում), պրովանսալերենը (Ֆրանսիայի հարավային մասում), ֆրանսերենը (Ֆրանսիայում, մասամբ և՛ Բելգիայում, Կանադայում և Ֆրանսիական գաղութներում), Իտալերենը (Իտալիայում), ռետոմաներենը (Շվեյցարիայում), սարդիներենը (Սարդինիա կղզում), ռումիներենը (Ռումինիայում) և մոլդավերենը (մոլդավական ՍՍՌ-ում՝ ներառյալ Բեսարաբիան):

Ռոմանական լեզուների մեջ է մտնում նաև նին լատիներենը (և՛ ժողովրդական, և՛ գրական):

Ռոմանական լեզուները կազմավորվել են տեղական բազմաթիվ լեզուների՝ մի կողմից իրար հետ, մյուս կողմից՝ լատիներենի հետ խաչավորվելով, կամ գոնե՝ նրա ուժեղ ազդեցությանը ենթարկվելով: Թե՛ ժողովրդական, և թե՛ գրական լատիներենը (ավանդված 6-րդ դարից նախքան մեր թվ.) օսկերենի և ումբրերենի հետ կազմում են ռոմանական սիստեմի իտալական ենթախումբը: Ումբրերենը մեզ ծանոթ է մեր թվականությանից առաջ գրված արձանագրություններով: Այս երեք լեզուներն էլ մեռած լեզուներ են:

Դ. Գերմանական լեզուներ, որ բաժանվում են երեք ենթախմբի՝ արևելյան, արևմտյան և հյուսիսային կամ սկանդինավյան:

Արևելյան գերմանական լեզուներն են. գոթերենը, վանդալերենը և բուրգունդերենը՝ բոլորն էլ մեռած: Գրավոր աղբյուրներ մնացել են միայն գոթերեն լեզվով՝ մեր թվականության 4-րդ դարից (Աստվածաշնչի մի մասի թարգմանությունը):

Արևմտյան գերմանական լեզուներն են. անգլերենը (Մեծ Բրիտանիայում, նրա գաղութներում, ԱՄՆ-ում)՝ ավանդված 8-րդ դարից (հին անգլերեն կամ անգլո-սաքսոններեն), ֆրիզերենը (Հոլանդիայում և մասամբ՝ Գերմանիայում), ստորին (ներքին) գերմաներենը (Հյուսիսային Գերմանիայում)՝ ավանդված 9-րդ դարից, հոլանդերենը և ֆլամանդերենը (Հոլանդիայում և Բելգիայի հյուսիս-արևելքում), վերին գերմաներենը (կենտրոնական և հարավային Գերմանիայում, Ավստրիայում, մասամբ՝ Շվեյցարիայում), որ ավանդված է 8-րդ դարից՝ հին վերին գերմաներեն (Althochdeutsch) արձանագրություններով, և որը ժամանակակից գրական գերմաներենի հիմքն է կազմում: Արևմտյան գերմանական ենթախմբին են պատկանում նաև ժամանակակից հոբերենը (իդիշ), որ կազմվել է միջին դարերում գերմանական բարբառների հիմամբ, և բուրերենը (Աֆրիկայի հարավում):

Հյուսիսային գերմանական (սկանդինավյան) լեզուներն են. իսլանդերենը, նորվեգերենը, շվեդերենը և դանիերենը. իսլանդերենը ավանդված է հնագույն «էդդա» էպոսով և մեր թվ. 3-րդ դարի արձանագրություններով:

Ե. Բալթիական լեզուներ, որոնց մեջ մտնում են լիտվաներենը՝ Լիտվական ՍՍՌ-ում, լատիշերենը և լատգալերենը՝ Լատվիական ՍՍՌ-ում (ավանդված՝ 16-րդ դարից) և պրուսերենը՝ մեռած 17-րդ դարում:

Զ. Ալբաներեն, որ տարածված է Բալկանյան թերակղզում և բաժանվում է երկու բարբառի՝ հյուսիսային և հարավային: Ենթադրում են, որ ալբաներենը հնում պատկանել է իլլիրիական խմբին, որի մեջ մտել են մեզ քիչ հայտնի վենետերենը, մեսսադերենը և իլլիրերենը:

Է. Հունարեն, որ բաժանվում է երեք շրջանի. ա) հին հունարեն (ավանդված 7-րդ դարից՝ մեր թվ. առաջ), որի գիտվոր բարբառներն են եղել յոնիական-ատտիկականը, դորիականը, աթենականը և էոլիականը: Մեր թվականությանից առաջ՝ երրորդ դարում,

ատտիկական բարբառի հիմամբ զարգացավ ընդհանուր հունարեն-գրական լեզուն (կոյնե): Յոնիական-ատտիկական բարբառով են գրված Հոմերոսի ստեղծագործությունը, Հերոդոտի «Պատմությունը» և հետագայի գիտական ու փիլիսոփայական ամբողջ գրականությունը. բ) Միջին հունարեն կամ բյուզանդական հունարեն (6—15-րդ դար). գ) ժամանակակից հունարեն, որ կազմավորել է 16-րդ դարում:

Ը. Հնդ-իրանական, որ բաժանվում է երկու մասի. հնդկական և իրանական:

Հնդկական լեզուներն են. հին հնդկերենը, որով գրված են վեդաները և մի քանի արձակ գրվածքներ. վեդաները կազմում են հին հնդկների սրբազան գիրքը: Հին հնդկերենով գրված է նաև գեղարվեստական, փիլիսոփայական ու գիտական գրականությունը. այդ լեզուն կոչվում է սանսկրիտ:

Միջին հնդկական լեզուներն են. պրակրիտ (ավանդված 3-րդ դարից մեր թվ. առաջ) և պալի:

Ժամանակակից հնդկական բարբառներն են. հինդի, բենգալի, ուրյա, հուջարաբի, փենջաբի, սինդհի, մարատհի, ճեպալի, քաշմիրի և այլն: Դրանցից ավելի շատ տարածվածներն են. հինդի, բենգալի և մարատհի: Այս տեղական բարբառներին զուգընթաց Հնդկաստանում գործածվում է նաև ընդհանուր մի լեզու, որ կրում է հինդուստանի անունը՝ արաբական այբուբենով և հինդի՝ հնդկական այբուբենով:

Իրանական լեզուները բաժանվում են երկու մասի. արևմտյան և արևելյան: Արևմտյան իրանական լեզուներն են պարսկերենը՝ Իրանում, քաշիկերենը՝ Թաշիկական ՍՍՌ-ում, ֆոգերենը՝ ՀՍՄՌ-ում, Իրանում և Թյուրքիայում, բելուջերենը՝ Բելուջիստանում և Թուրքմենական ՍՍՌ-ում, քալիշերենը, քաբերենը, գիլաներենը՝ մերձկասպյան շրջաններում: Պարսկերեն լեզուն բաժանվում է երեք շրջանի. ա) հին պարսկերեն (ավանդված 6-րդ դարից մեր թվ. առաջ), որով գրված են աքեմենյան թագավորների սեպագիր արձանագրությունները. հին պարսկերենին զուգահեռ բարբառ է համարվել ավեստայի լեզուն, որ սխալ կերպով կոչվել է երբեմն գենդերեն, բայց նորագույն ուսումնասիրություններով հայտնաբերված փաստերը ցույց են տալիս, որ ավեստայի հայրենիքն է եղել Թաշիկիստանը (ժամանակակից Թաշիկական ՍՍՌ), որով և

հերքվում է այդ կարծիքը: Հին պարսկերենին մոտ են համարում նաև սկյութները, որից ավանդված են միայն շատ քիչ բառեր: Բ) միջին պարսկերեն կամ պակավերեն, որ Սասանյանների և Պարթևների շրջանի լեզուն է: Գ) նոր պարսկերեն, որ զարգանում է արաբական արշավանքների դարաշրջանից (7-րդ դարից), պարսիկների գրական լեզուն է դառնում 9-րդ դարից և իբրև այդպիսին մնում է նաև մեր օրերում:

Արևելյան իրանական լեզուներն են. աֆղաներենը կամ փաշտուն՝ Աֆղանստանում, շուգնաներենը՝ Պամիրում, յաղնոբերենը՝ Պամիրում, և օսերենը:

Թ. Թախարական, որից փոքրամասնությամբ հատվածներ են գտնվել չինական Թուրքեստանում:

Ժ. Հաբերեն (խեթերեն), որով արձանագրություններ են գրվել Փոքր Ասիայում: Թեև հնդեվրոպաբաններն այս լեզուն մոտեցրել են հնդեվրոպականի մեջ, բայց նորագույն ուսումնասիրությունները հաստատում են, որ դա սխալ է: Հաբերենը, մյուս փոքրասիական լեզուների հետ Մաուր համարում է հաբեթական սիստեմի լեզուներ (տես ստորև):

71. ՀԱՅԵԹԱԿԱՆ ՍԻՍՏԵՄ

2. Կովկասի բազմաթիվ լեզուները, չհաշված այդտեղ տարածված հնդեվրոպական և Թուրքական լեզուները, կազմում են կովկասյան կամ Մաուր անվանումով՝ հարերական լեզվախումբը, որը բաժանվում է երկու մասի.

Ա. Հարավային-կովկասյան, որի մեջ մտնում են վրացերենը (ավանդված 5-րդ դարից), մեգրելերենը, ճաներենը (լազերենը), սվաներենը և Հյուսիսային Կովկասի մի քանի լեզուներ:

Բ. Հյուսիսային կովկասյան, որ իր հերթին բաժանվում է երեք մասի.

Արևելյան կամ դաղստանյան, որին պատկանում են լեզգիական (կյուրիներեն, տաբասարանի, ագուլերեն և այլն) լեզուները, դարգիներեն, լաֆերեն, ավարերեն, անդիական (անդիերեն, բուտիիերեն և այլն) լեզուները և դիդոյական (գիդոյերեն, կապուչիներեն և այլն) լեզուները:

Միջին, որին պատկանում են չեչենական լեզուները (նախ-չիչերեն, ինգուշերեն և այլն):

Արևմտյան, որին պատկանում են ադիգեական լեզուները (կաբարդիներեն, չերքեզերեն, ուբիխերեն, աբազիներեն և արխադերեն):

Ըստ Մաուր՝ այս լեզվախմբին են հատկացվում նաև վերջիկերենը (Պամիրում) և բասկերենը (Պիրենեյներում), ինչպես և մի խումբ մեռած լեզուներ (հաթերեն, էլամերեն, սոմերերեն, խալդերեն, սկյութերեն և ասիանական-միտանական լեզուները):

72. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

3. Հայկական լեզուներ ասելով հասկանում ենք ժամանակակից հայերենը, միջին հայերենը, հայերեն բարբառները և հին հայերեն գրական լեզուն՝ այժմ մեռած գրաբարը:

Ինչպես ասել ենք, հնդեվրոպաբանությունը հայերեն լեզուն մտցրել է «հնդեվրոպական ընտանիքի» մեջ և լեզուների «ցեղակցության» տեսության համաձայն համարել «հնդեվրոպական նախալեզվի» ժառանգը: Բնական է, որ հենց այդ սկզբունքից էլ ելնելով՝ հնդեվրոպաբաններն ուսումնասիրել են միայն գրաբարը՝ որպես հնդեվրոպական սիստեմին ավելի մերձավոր լեզու, և գրաբարի էլ նյութական այն տարրերը, որոնք կապվում են հնդեվրոպական սիստեմի լեզուների հետ: Այսպիսով, ուսումնասիրված են միայն գրաբարի մեջ եղած ընդհանրությունները՝ հնդեվրոպական լեզուների հետ, իսկ մնացյալ բոլոր իրակությունները համարվել են հայերենին խորթ, օտար տարրեր և մնացել ստվերի տակ: Բայց այդ դեռ բավական չէ. նույնիսկ այդ ընդհանրություններն էլ ուսումնասիրված են ոչ թե ըստ էության, այլ ձևական մոտեցմամբ՝ ձևական-համեմատական մեթոդով, որովհետև «լեզվաբան-հնդեվրոպաբանները հետաքրքրվել են ոչ թե հայերեն լեզվով ըստ էության, այլ նրա հնչյունաբանությամբ ու ձևաբանությամբ»: 1 Եթե սրան ավելացնենք նաև այն, որ բոլորովին անուշադրության են մատնվել ժամանակակից հայերենն ու ժողովրդական բազմաթիվ բարբառները, ապա՝ պարզ կլինի, որ հնդեվրոպաբանության կողմից հայկական լեզուներն՝ ամբողջությամբ վերցրած, ինչպես և ինդոսարակ բոլոր մյուս լեզուներն էլ իրենց ամբողջությամբ, չեն ուսումնասիրված:

1 Н. Я. Марр, Общий курс учения об языке. Избранные работы, т. II, стр. 80.

Հայկական լեզուների իսկական ուսումնասիրությունն սկսեց հանձարեղ հայագետ Մառը: Քննության առնելով թե՛ գրաբարի, թե՛ ժամանակակից լեզվի, ու թե՛ բարբառների իրակությունները՝ Մառը ցույց տվեց, որ բազմաթիվ նյութական տարրերով հայկական լեզուները կապվում են հարեթական սիստեմի լեզուների հետ, և առաջ քաշեց այն տեսակետը, որ հայկական լեզուները խառնուրդ լեզուներ են՝ կազմավորված հնդեվրոպական ու հարեթական սիստեմներին պատկանող լեզուների խաչավորմամբ ու ձուլմամբ: Սովետական իշխանության գոյության ժամանակաշրջանում հաշիբենի ուսումնասիրությունը է՛լ ավելի բեղմնավոր դարձավ մի կողմից ինքը Մառը, մյուս կողմից՝ նրա հետևողությամբ՝ Սովետական Հայաստանի լեզվաբանները արժեքավոր ուսումնասիրություններով երևան հանեցին հայկական լեզուների մեջ եղած բազմաթիվ շուտամասիրված տարրեր, որոնք կապվում են, մի կողմից՝ հարեթական, մյուս կողմից՝ ուրարտերեն, հաթերեն և այլ լեզուների հետ: Սրա արդյունքն այն եղավ, որ ցույց տրվեցին կազմավորված հայկական լեզուների բաղադրիչները, եթե ոչ բոլորը, ապա՝ գոնե նրանցից մի քանի հիմնականները: Այդ ուսումնասիրությունների շնորհիվ կուտակված նյութի վրա հիմնվելով, այժմ արդեն անվերապահորեն պետք է ապացուցված համարել այն, որ հայկական լեզուները համամասնակից են, մի կողմից՝ հաթերական սիստեմի լեզուներին, մյուս կողմից՝ ուրարտական ու հաթյան լեզուներին և, երրորդ կողմից՝ հնդեվրոպական սիստեմի լեզուներին, ըստ որում առավել մոտ են կանգնած այդ սիստեմի մեջ մտնող սլավոնական (հատկապես ռուսերեն) և իրանական լեզուներին:

Ինչ վերաբերում է հայկական լեզուների պատկանելիությանը լեզվական այս կամ այն սիստեմին՝ ապա՝ ինչպես Մառն է ցույց տվել, նրանք ներկայացնում են հարեթական ստադիայից պրոմեթեիդյանին անցնելու միջակա վիճակը, ըստ որում ժամանակակից հայերենը և ժողովրդական բարբառները առավել մոտ են կցական սիստեմին, իսկ գրաբարը՝ թեթևակին:

¹ Գր. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940, Հայերի և հայերենի գոյացման շուրջը (Սովետական գրականություն, 1940, № 1, էջ 38-46), Хайаса—колыбель армян, Երևան, 1948 և այլն: Ար. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ներածություն, Երևան, 1987, ներածություն հայոց լեզվի պատմության, Երևան, 1932, Սովետական հայագիտության հիմունքները (ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր 1949, № 1, էջ 15-39) և այլն:

4. Լեզուների մի մեծ խումբ են կազմում ուգրո-ֆիննական լեզուները, որոնք տարածված են Եվրոպայի հյուսիսում և Ասիայի հյուսիս-արևմտյան մասում: Ուգրո-ֆիննական լեզուները բաժանվում են երեք խմբի. ֆիննական կամ արևմտյան, պերմական (սուոմի) և արևելյան կամ ուգրական:

Ֆիննական կամ արևմտյան խումբն են կազմում ֆիններենը (սուոմի), կարելերենը, էստոներենը, իժորերենը, վոդերենը, վեպերենը (вепский), լիվերենը, լոպարերենը, ինչպես և՛ մոլդավական (երգյա ու մոկշա) և մարիական լեզուները: Ֆիններենն ավանդված է 12-րդ դարից:

Պերմական խումբն են կազմում ուգմուրներենը և կոմին, որն ունի երկու բարբառ՝ կոմի-գիրյաներեն (ավանդված 14-րդ դարից) և կոմի-պերմյակերեն:

Ուգրական խումբն են կազմում վոգուլերեն, օստյակերեն և հունգարերեն (ավանդված 13-րդ դարից) լեզուները:

Ուգրո-ֆիննական խմբին է պատկանում նաև սամոյեդերենը:

5. Մեծ խումբ են կազմում նաև քյուրական լեզուները, որոնք բաժանվում են հինգ մասի:

Ա) Հարավ-արևմտյան, որին պատկանում են. քուրմներենը, ադրեջաներենը, տանկերենը և գագաուգերենը (Բեսարաբիայում):

Բ) Հարավ-արևելյան, որի մեջ մտնում են. ուգրեկերենը, նոս-ույգուրերենը և չաղաքայերենը (Փոքր Ասիայի հին գրավոր լեզուն):

Գ) Հյուսիս-արևմտյան, որի մեջ մտնում են ղազախերենը, կիրգիզերենը, քաքարերենը, բաշկիրերենը, օյրատերենը կամ ալթայերենը, կարակալակերենը, կարաչախականը, նագայերենը և մի քանի ուրիշ լեզուներ:

Դ) Հյուսիս-արևելյան, որին պատկանում են. օրխներենը, ույգուրերենը, քուվիներենը, յակուտերենը, սագայերենը և այլն:

Ե) Չուվաշական, այն է՝ ժամանակակից չուվաշերենը և հին չուվաշերենը:

Թյուրքական լեզուները տարածված են Եվրոպայի հարավ արևելքում (Պոմոլոփե, Բեսարաբիա, Կովկաս) և Ասիայի որոշ

մասերում (Սիբիր, Միջին Ասիա, Ղազախստան, ՍՍՌ, Փոքր Ասիա և այլն):

6. Հաջորդ խումբն են կազմում մոնղոլական լեզուները, որոնք տարածված են Բուրյաթ-Մոնղոլական ԱՍՍՌ-ում, Մոնղոլական Ժողովրդական Ռեսպուբլիկայում, Ներքին Մոնղոլիայում, Չինաստանի որոշ մասում: Այս խմբի մեջ մտնում են. բուրյաթ-մոնղոլերենը, խալխա-մոնղոլերենը, խառաշիներենը և մի քանի այլ լեզուներ:

7. Հյուսիս-արևելյան Ասիայում առանձին խումբ են կազմում տունգուս-մանջուրական լեզուները, որոնք բաժանվում են երկու խմբի.

Ա) Տունգուսական, որի մեջ մտնում են. էվենկիերենը (տունգուսերեն), էվեներենը (չամուսերեն) և նեգիդալերենը (էլկին-բեյներեն):

Բ) Մանջուրական, որի մեջ մտնում են. մանջուրերենը, ճայերենը և ուլեյերենը:

74. ՍԵՄԱԿԱՆ, ՀԱՄԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԱՖՐԻԿԱՆ ՍԻՍՏԵՄՆԵՐ

8. Արաբիայում, առաջավոր Ասիայում և Աֆրիկայի մի զգալի մասում (արևելյան-հյուսիսային) տարածված է սեմական խումբը, որը բաժանվում է երկու մասի.

Ա) Հյուսիսային, որին պատկանում են. աֆադերենը (Բաբելոն-Ասորեստան),—ավանդված նախքան մեր թվականությանը հազարամյակից (արձանագրություններ) և իբրև գրական լեզու գործածված՝ մինչև մեր թվ. առաջին դարը,—ֆանական լեզուները, այն է՝ փյունիկերենը (ավանդված մեր թվ. առաջ 6—4-րդ դարերի արձանագրություններով և մեռած մեր թվ. 5-րդ դարում), եբրայեցիները կամ հին հրեերենը (ավանդված 9-րդ դարից մեր թվ. առաջ. այս լեզվով է գրվել Աստվածաշնչի մի մասը) և արամեական, որ բաժանվում է արևմտյան արամեական (մինչև մեր թվ. սկիզբը՝ Պաղեստինում), արևելյան արամեական և հյուսիսային արամեական լեզուների. կենդանի արամեական լեզու է ասորերենը:

Բ) Հարավային սեմական, որին պատկանում են. արաբերենը և հաբեշական (եթովպերեն-ամխարերեն և այլն) լեզուները: Արաբերենի հնագույն խոշոր հուշարձանն է «Լուրանը»:

9. Աֆրիկայի արևելյան և հյուսիս-արևմտյան մասերում

տարածված է համիտական լեզվախումբը, որ բաժանվում է երեք մասի.

ա) Նեղոսյան, որին պատկանում են. հին եգիպտերենը (ավանդված մեր թվ. առաջ շորորդ հազարամյակից), դալիերենը, որ փոխարինել է հին եգիպտերենին և գոյություն է ունեցել մեր թվ. 3—7-րդ դարերի ընթացքում:

բ) Ֆերբերյան, որին պատկանում են. լիվիերեն ու գուանչերեն մեռած լեզուները, և տուարեգերեն, զենագերեն, կաբիլերեն, ռիֆերեն ու մի քանի այլ կենդանի լեզուներ:

գ) Քուշիական (եվրոպական), որին պատկանում են. բեզաուն, աֆար, սոմալի, սիդամա և մի քանի այլ լեզուներ:

10. Աֆրիկայի հարավում տարածված է բանտու լեզվախումբը, որի մեջ մտնում են բազմաթիվ լեզուներ (զուլուսերեն, բանգուսերեն, դուալերեն և այլն):

11. Աֆրիկայի մյուս մասերում տարածված են աֆրիկյան լեզվախումբը կազմող բազմաթիվ լեզուներ, որոնց թվը հասնում է 435-ի:

12. Ժամանակակից լեզվաբանները մի առանձին լեզվախումբ են համարում բուլմեներենը և հոտենդուերենը, որոնք տարածված են Աֆրիկայի հարավում:

75. ԴՐԱՎԻԴՅԱՆ, ԲԻՐՄԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՉԻՆ-ՏԻԲԵՏԱԿԱՆ ՍԻՍՏԵՄՆԵՐ. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԵՎ ՕՎԿԻԱՆՈՍՅԱՆ ԼԵՁՈՒՆԵՐ, ՊԱԼԵՈԱՍԻԱԿԱՆ ԼԵՁՈՒՆԵՐ. ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԼԵՁՈՒՆԵՐ

13. Հնդկաստանի հարավ-արևելքում և Բելուջիստանում տարածված է դրավիդյան լեզվախումբը, որին պատկանում են բամիլերեն, մալայերեն, կանարյան, գոնդի, կուի, կոտա և այլ լեզուներ:

14. Հնդկաչինի արևմուտքում տարածված է բիրմանական լեզվախումբը, որի մեջ մտնում են Կուկուչին ու մանիպուրյան լեզուները և բիրմաներենը՝ ներառյալ նաև հին բիրմաներենը (ավանդված 11-րդ դարից):

15. Տիբեթում, Չինաստանում և Հնդկաչինի որոշ մասում տարածված է չին-տիբեթական լեզվախումբը, որի մեջ մտնում են. տիբեթական լեզուները՝ տիբեթերեն (ավանդված 7-րդ դարից), բալտի, գալուն, մուրմի և այլն, չինարենը, և քայ (սիա-

մերեն), լառաերեն և այլ լեզուներ: Չինաերենը, որն ավանդված է մեր թվ. առաջ երկրորդ հազարամյակից, բաժանվում է երեք շրջանի՝ հնագույն (5-րդ դարից մեր թվ. առաջ), հին (մեր թվ. 5-րդ դարից) և նոր (14-րդ դարից): Ժամանակակից լեզվաբանու- ներից ոմանք առանձին լեզվախմբեր են համարում տիրեթականն ու չինականը, թեև չեն ժխտում նրանց միջև եղած խիստ նմանու- թյունը:

16. Հարավ-արևելյան Ասիայում տարածված մի շարք լեզուներ կազմում են մոն-ֆմեր լեզվախումբը: Այս խմբին են պատկանում. մոն լեզուն (ավանդված 10-րդ դարից), ֆմեր լե- ղուն (ավանդված ութերորդ դարից), մունդա լեզուները և ան- համերենը:

17. Ավստրոնեզիական լեզվախումբն են կազմում այն բազ- մաթիվ լեզուները, որոնցով խոսում են Ինդոնեզիայի, Մելա- նեզիայի, Միկրոնեզիայի (Մարշալյան, Կարոլինյան և այլ կղզիներ) և Պոլինեզիայի ժողովուրդները: Ինդոնեզիայի լեզու- ներից նշանավոր են մալայերենը և ճավայերենը (կավի), Նոր Գվինեայում՝ պապուասերենը: Այդ բոլոր լեզուներն էլ քիչ են ուսումնասիրված:

18. Ճապոն-կորեական լեզվախումբն են կազմում Հյուսիս- արևելյան Ասիայում տարածված ճապոներենը և Կորեայում՝ կո- րեական լեզուն:

19. Պալեոասիական լեզվախումբն են կազմում Ասիայի Հյու- սիս-արևելյան ծայրամասում և Ամերիկայի Հյուսիսում տարածված բազմաթիվ լեզուները, ինչպես՝ չուկոտերենը, կուրյակերենը, յու- կագիրյան, գիլյակերեն, էսկիմոսերեն և այլն:

20. Ամերիկյան լեզվախմբի մեջ են միացնում Ամերիկայի բնիկների բազմաթիվ լեզուները (մոտ 123 լեզու). որոնցից են. ճադենե, ալգոնկիենե, իրոկեզերեն, կառաիբերեն, չիրչա և այլն:

21. Ավստրալիական լեզվախումբն են կազմում Ավստրալիայի լեզուները, որոնք չափազանց քիչ են ուսումնասիրված:

76. ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԱՆՉԵՏԱՑՈՒՄ ԵՎ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄ

Վերի թվարկումը ցույց է տալիս, թե որքան բազմաթիվ են աշխարհի լեզուները: Բայց չէ՞ որ այդ դեռ աշխարհի լեզուների կատարյալ ցանկը չէ: Կան շատ լեզուներ, որոնք դեռ ուսումնա- սիրված չեն: Այդ պատճառով էլ կարող են լինել լեզուներ, որոնք

այժմ մեկ են համարվում, բայց եթե ուսումնասիրվեն, կպարզվի, որ իրականում այժմ բարբառ համարվածներն առանձին լեզուներ են: Բացի դրանից, և այս ավելի կարևորն է, այդ ցանկի մեջ չեն մտնում բազմաթիվ անհայտ մեռած լեզուներ, որոնց մասին ոչ մի գաղափար չունենք: Պատմության ընթացքում աշխարհի լեզուները ենթարկվել են խիստ փոփոխությունների թե՛ իրենց որակով, և թե՛ քանակով: Բազմաթիվ լեզուներ, որ երբեմն գոյություն են ունեցել, այժմ չկան, և ընդհակառակն, բազմաթիվ լեզուներ առաջացել են դրանց փոխարեն: Լեզուների մեջ կատարված փոփոխությունների շնորհիվ տեղի է ունենում երկու կարգի երևույթ. լեզուների ան- հետացում և լեզուների կազմավորում ու վերակազմավորում:

Լեզուների անհետացումը կամ վերանալը կապված է ցեղերի, ժողովուրդների ու ազգերի կազմավորումների, ինչպես և տեղա- շարժների հետ: Այսպես՝ դեռևս տոհմատիրական հասարակության մեջ զանազան ցեղերի ու տոհմերի միջև եղած պատերազմներն առաջ են բերում որոշ ցեղերի մասնակի կամ ուղղակի ոչնչացում: Հաղթող ցեղը կամ լիովին ոչնչացնում է պարտվածին, կամ հաղ- թելու հետևանքով իր մեջ առնում պարտվող ցեղի կենդանի մնա- ցած անդամներին ու դարձնում իր ցեղի անդամներ, կամ զարգաց- ման ավելի բարձր աստիճանում՝ ստրկության առաջացման պրո- ցեսում՝ դարձնում ստրուկներ: Խոսելով ամերիկյան հնդկացիների տոհմական կազմակերպության մասին՝ էնգելսն ասում է. «Տոհմը կարող էր իր մեջ օտարներ որդեգրել և դրանով նրանց ընդունել ամբողջ ցեղի անդամ: Ռազմագերիները, որոնց չէին սպանում, ալգալիսի որդեգրման շնորհիվ տոհմերից որևէ մեկի կողմից՝ սե- նեկաների ցեղի անդամ էին դառնում և դրանով տոհմական ու ցեղային բոլոր իրավունքները ձեռք բերում»: Այս երևույթը, իհար- կե, միայն ամերիկյան հնդկացիներին հատուկ չի եղել, այլ տոհ- մատիրական հասարակարգին՝ ընդհանրապես: Իսկ եթե որևէ ցեղ պարտվում ու ոչնչանում է ֆիզիկապես, ապա ինքնին հաս- կանալի է, որ անհետանում է նաև նրա լեզուն: Բայց միայն այդ չէ. հենց նույն հասարակարգում՝ զարգացման ավելի բարձր աստի- ճանում հանդես են գալիս ցեղային միավորումներն ու միություն- ները: Բնականաբար, այս դեպքում էլ, ցեղային միության մեջ մտած ցեղերի լեզուները խաչավորվում են: Եվ եթե այդ խաչավոր-

1 Ֆ. Էնգելս, Ընթանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան. 1948, էջ 116:

րումը՝ ցեղերի ձուլման հետևանքով հասցնում է լեզուների ավելի սերտ միասնության և առաջ բերում մի ընդհանուր լեզու, ապա՝ հասկանալի է, որ նախկին ցեղային լեզուները՝ սինթետիկ շնորհիվ առաջ են բերում որակապես մի նոր լեզու, իսկ իրենք իջնում են բարբառի աստիճանին՝ կանգնելով անհետացման ճանապարհին։ Այս ձևով են առաջացել ժողովուրդների լեզուները հին ցեղային լեզուների մատերիալի վրա։ Ժողովուրդների կազմավորմանը զուգընթաց գոյանում են էթնիկական լեզուները՝ բազմաթիվ ցեղային ու տոհմային լեզուների խաչավորմամբ, գոյանում են իբրև նոր որակ, նոր հասարակության որակապես նոր լեզու, բացասելով իրենց հիմք ծառայող ցեղային լեզուները։ Այդպես է, կազմավորվել, օրինակ, հայ ժողովրդի լեզուն՝ բազմաթիվ ցեղային ու տոհմային լեզուների խաչավորմամբ և այդ ցեղային լեզուների՝ որպես անկախ միավորների բացասմամբ։ Պարզենք այս միտքը մի օրինակով։ գիտենք, որ պատմական Հայաստանում ապրել են ուրարտացիները, որոնք ունեին և իրենց լեզուն։ Հետագայում, այդ պետության կործանումից հետո, նորանոր խաչավորումներով ու ձուլումներով կազմավորվում է հայ ժողովուրդը, որի հետևանքով էլ «վերացան» ուրարտացիները, այսինքն՝ դադարեցին առանձին ցեղ կամ ցեղային միություն լինելուց։ Նրանք մտան կազմավորվող հայ ժողովրդի մեջ և ժամանակի ընթացքում ձուլվեցին որակապես այս նոր ժողովրդի մեջ։ Բնական է, որ հենց դրա շնորհիվ էլ ուրարտացիների լեզուն ևս մտավ կազմավորված նոր լեզվի՝ հայերի էթնիկական լեզվի մեջ ու տվեց նրան իր բազմաթիվ տարրերը։ Բայց հենց այդ նոր լեզվի կազմավորումը նշանակում էր արդեն ուրարտերենի անհետացումը։ Զուլվելով այդ նոր լեզվի մեջ՝ նա դադարեց ինքնուրույն, անկախ լեզու լինելուց և աստիճանաբար իջավ բարբառի աստիճանին, մեծապես ազդվելով հենց այդ նոր լեզվից։ Այդպես են կազմավորվել բոլոր ժողովուրդների լեզուները։ Բայց այդ նշանակում է, որ լեզուների այսպիսի անհետացումը միաժամանակ նաև նոր լեզուների առաջացում է, նոր լեզուների կազմավորում, և ընդհակառակն՝ նորերի կազմավորումը՝ հենքի անհետացում։

Վերջապես, լեզուների անհետացում կարող է տեղի ունենալ որոշ դեպքում նաև նվաճումների ժամանակ։ Մենք վերն առել ենք արդեն, որ գաղթերն ու նվաճումները հանդիսանում են ժողովուրդների ու լեզուների կազմավորման ոչ հիմնական, արտաքին ֆակ-

տոր։ Բայց հենց որպես այդպիսին էլ դրանք, այնուամենայնիվ, որոշ դեր խաղում են լեզուների պատմության մեջ։ Նրբ որևէ ժողովուրդ տիրում է մի ավելի թույլ, մանավանդ տնտեսապես ու քաղաքականապես զարգացման ցածր մակարդակի վրա գտնվող ցեղի կամ ժողովրդի, ապա՝ իշխողների ազդեցությունն այնքան մեծ կարող է լինել, որ աստիճանաբար իշխողները յուրացնեն իշխողի լեզուն, իսկ իրենց լեզուն աստիճանաբար անհետանա, իհարկե, որոշ տարրեր տալով յուրացվող նոր լեզվին։ Այս հատկապես տեղի է ունենում նվաճումների՝ Մարքսի կողմից նշված երեք ելքերից առաջինի դեպքում։ Դրա լավագույն օրինակն են տալիս Ամերիկայի բնիկների լեզուները, որոնցից շատերը իշխող ամերիկյան իմպերիալիզմի քաղաքականության հետևանքով արդեն մահացել են, իսկ մնացյալներն էլ դեպի մահացում են գնում։

Վերջապես, լեզուների անհետացումը տեղի է ունենում նաև լեզվական վերակազմավորումների շնորհիվ։ Ինչպես ասել ենք, գրաբարյան հայերենը հայ ֆեոդալիզմի լեզուն էր։ Սակայն այդ լեզուն, միջնադարում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական նոր հարաբերությունների շնորհիվ, աստիճանաբար դուրս եկավ ասպարեզից։ Բարձրացավ միջնադարյան ֆեոդալական հասարակության լեզուն, կազմավորվող միջին հայերենը, որ, սակայն, երբեք էլ իր կազմավորման ավարտմանը չհասավ։ Հայ ազգի կազմավորման ժամանակ, իբրև հենց այդ պրոցեսին զուգորդող մոմենտներից մեկը, կազմավորվեց բուրժուական հասարակության նոր լեզուն՝ այսպես կոչված «աշխարհաբարը»՝ հայոց ազգային լեզուն։ Վերջապես, սովետական կարգերի հաստատման հետևանքով մեր ազգային լեզուն վերակազմավորվեց որպես նոր որակ, որպես սոցիալիստական հասարակարգի ազգային լեզու։ Այս բոլոր վերակազմությունների շնորհիվ, ինչպես տեսնում ենք, տեղի է ունեցել նաև նախորդ լեզուների բացասում, անհետացում։ Միջին հայերենի կազմավորումով ասպարեզից դուրս եկավ գրաբարը, աշխարհաբարի կազմավորումով՝ միջին հայերենը և այլն։

Նույն այս փաստերը նկատի ունենալով, հնդեվրոպականությունը քարոզում է այն դրույթը, թե նոր լեզուների առաջացումն արդյունք է հների կրած էվոլյուցիայի, որ նոր լեզուները հների պարզ շարունակությունն են՝ փոփոխված կամ նույնիսկ՝ աղավաղված ձևով։ Այս, իհարկե, հակազիտական մի դրույթ է։ Վերը տրված մեր քաղաքատնտեսությունները՝ լեզուների անհետացման ու երևան գալու

մասին՝ ցույց են տալիս այդ դրույթի սնանկութիւնը: Այդ բացատրութիւնները ցույց են տալիս, որ լեզուների անհետացումն ու առաջացումը ո՛չ սոսկ էվոլուցիոն պրոցեսի արդյունք են, ո՛չ էջ մանավանդ՝ համատարած գաղթների ու նվաճումների: Լեզուների անհետացումն ու կազմավորումները հիմնված են հասարակության կեցութեան զարգացման վրա, և, իբրեւ այդպիսին, հասարակական վերնաշենքային երևույթների դիալեկտիկական զարգացման մի մոմենտ են հանդիսանում: Հին լեզուների անհետացումն ու նորերի առաջացումը փոխադարձաբար պայմանավորված են իրարով, նրանք մի դիալեկտիկական պրոցեսի երկու բևեռներն են կազմում: Այսպիսով՝ լեզուների փոխհաջորդումը՝ հասարակության կյանքում՝ մի պարզ սերում չէ, այլ խաշավորումների ու ձուլումների և դրանց հիման վրա կատարվող կազմավորումների ու վերակազմավորումների մի բարդ պրոցես: Այս նշանակում է, որ լեզուների անհետացումն ու նորերի առաջացումը պատմահասարակական երևույթ է և ոչ թե գաղթների ու նվաճումների արդյունք: Նվաճումների հետևանքով այս կամ այն ժողովրդի ֆիզիկական ոչնչացումն, իհարկե, առաջ է բերում ինքնին նաև նրա լեզվի ջնջում: Այդպես ջնջվում են Ամերիկայի բնիկներն ու նրանց լեզուները՝ կապիտալիզմի գաղութակալական նվաճումների հետևանքով: Բայց չէ՝ որ գաղթերն ու նվաճումները միշտ և ամեն տեղ այդ հետևանքը չեն ունեցել: Օրինակ, վաղ միջնադարում գերմանական ցեղերը տապալեցին Հռոմեական կայսրութիւնը և կազմեցին մի քանի բարբարոսական թագավորութիւններ (բուրգունդյան, ֆրանկյան և այլն), բայց և այնպես, նրանց ձեռքն անցած հռոմեական կայսրության տիրապետութիւններում չտարածվեց գերմաներենը, այլ կազմավորվեցին մի շարք նոր լեզուներ (ֆրանսերեն, իտալերեն, իսպաներեն և այլն)՝ տեղական բազմաթիւ լեզուների խաշավորումներով ու ձուլումներով: Այդպես էլ, Հայաստանը դարեւ շարունակ եղել է արաբների տիրապետութեան տակ, բայց հայերենը չի փոխարինված արաբերենով:

Կա նույնիսկ հակառակ երևույթը, երբ ոչ թե նվաճվածներն են յուրացնում նվաճողների լեզուն, այլ նվաճողները՝ նվաճվածի լեզուն. օրինակ՝ ֆրանկները տիրեցին Յրանսիային, բայց անհետացաւ ոչ թե ֆրանսերենը, այլ հենց ֆրանկների լեզուն: Նշանակում է, լեզուների այս անհետացումն ու առաջացումը պետք է դիտել հասարակության պատմութեան լուսի տակ և ոչ թե ինչ-որ

սխեմայի համաձայն՝ անկախ հասարակութեան պատմութիւնից: Ահա թե ինչու Մառը շափազանց ճիշտ կերպով շեշտում էր, թե «մարդկութեան պատմութեան հորիզոնում ըստ ժամանակի իրենց հաջորդական երևան գալով լեզուները բոլորովին էլ չեն ներկայացնում մեզ հայտնի նախորդների շարունակութիւնը միայն, նույնիսկ այսպես կոչված նոր լեզուները բոլորովին էլ սոսկ հին լեզուների վերածնունդները չեն հանդիսանում. նոր լեզուների առաջացման մեջ հսկայական դեր են խաղացել հաշվի չառնված անգիր (բանավոր) լեզուները»:¹

77. ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հենց այն հանգամանքը, որ խաշավորումների ու ձուլումների շնորհիւ լեզուների մեջ կատարվում են այնքան զգալի փոփոխութիւններ, որ երբեմնի մի լեզվի փոխարեն առաջ է գալիս մի նորը, ինքնին նշանակում է, թե փոխվում է լեզվի կազմը, նրա ամբողջ համակարգը՝ բառարանը, հնչյունական համակարգը, քերականական կառուցվածքը: Այդ փոփոխութիւնը կատարվում է դանդաղորեն, բայց անընդհատ. նա իր զարգացման պրոցեսում հաճախ աննկատելի է լինում, բայց իբրեւ հետևանք ունենում է մի ամբողջ հեղաշրջում: Այս փոփոխութիւնը, զարգացման այս անընդհատ պրոցեսը հատուկ է բոլոր լեզուներին ու բոլոր ժամանակներին: Իբրեւ օրինակ համեմատենք գրաբարն ու ժամանակակից հայերենը. ահա Եղիշեի «Պատմութիւնից» մի նախադասութիւն. լաւ է կոյր աչաւ քան կոյր մտաւ. այդ նույն միտքը ժամանակակից հայերենով արտահայտելու համար պետք է ասենք. լավ է աչքերով կոյր, քան՝ մտքով կոյր: Այսինքն՝ մենք առաջին հերթին պետք է կատարենք հնչյունական որոշ փոփոխութիւններ. ավ երկհնչյունը՝ ա երկբարբառի փոխարեն, ու յ երկհնչյունը՝ ոյ երկբարբառի փոխարեն և այլն, ապա՝ պետք է փոխենք նաև քերականական որոշ ձևեր՝ հոգնակի գործիականի-երով վերջավորութիւնը՝ գրաբարյան աւ-ի փոխարեն և այլն: Ավելի զգալի է տարբերութիւնը հետևյալ հատվածում. որոց ոգիքն թուլացեալ են յերկնաւոր առաքինութենէն, յոյժ բնդ անիւ աճկեալ է բնութիւն մաւմնոյ նոցա: Ժամանակակից հայերենով պետք է ասենք.

¹ Н. Я. Марр, О происхождении языка. Избранные работы, т. II, стр. 188-189.

որոնց ոգիները բուլացել են երկնավոր առաքինությունից, նրանց մարմնի բնությունը խիստ անի է ենթարկվել: Այս հաստատված մենք փոխված ենք տեսնում ոչ միայն հնչյունական կազմը, քերականական ձևերը, այլև որոշ բառեր (խիստ, փոխանակ՝ յոյժ, ահի ենթարկվել, փոխանակ՝ ընդ ահիւ անկանել): Այսպիսի օրինակներ կարելի է բերել բոլոր լեզուներից. ըստ որում, այդ կարգի տարբերություններ կարելի է գտնել ոչ միայն երկու հեռավոր դարաշրջանների լեզուների միջև, այլև՝ մի լեզվի համեմատաբար շատ ավելի կարճ շրջանից. բավական է, օրինակ, կարդալ Նազարյանի, Նալբանդյանի, Պոռշյանի և անցյալ դարի ուրիշ հայ գրողների երկերը, և մենք բազմաթիվ տարբերություններ կգտնենք մեր և այդ ժամանակի լեզվի միջև:

Այս փոփոխությունները լեզվի պատմական զարգացման պրոցեսն են կազմում. որպես արդյունք հասարակության սոցիալ-տրնտեսական կյանքի՝ այդ փոփոխությունները կատարվում են անընդհատ, երբեմն ավելի արագ և խիստ զգալի կերպով՝ արտահայտված, երբեմն դանդաղ ու, կարծես, անզգալի, թաքնված կերպով: Այդ փոփոխությունները կատարվում են խաչավորվող տարբեր լեզուների միջև եղած հակասությունների պայքարի շնորհիվ, բարբառների ու հասարակության կյանքում գերիշխող լեզվի՝ իշխողների լեզվի միջև եղած հակասությունների պայքարի շնորհիվ, իսկ սոցիալիստական հասարակարգում՝ առաջավոր, սոցիալիստական հասարակության համազգային լեզվի ու բարբառների՝ որպես իրենց դարն ապրած, այժմ արդեն հետամնաց լեզվական միավորների, այսինքն՝ նորի, զարգացողի և հնի՝ մահացողի միջև եղած հակասությունների պայքարի շնորհիվ: Բայց եթե նախորդ բոլոր հակասությունները հակամարտ հակասություններ էին և արտահայտում էին հասարակության մեջ եղած դասակարգային հակամարտությունները, դասակարգային պայքարը, ապա մեր հասարակարգում վերացված է այդ հակամարտությունը: Մեր դարաշրջանում, սոցիալիզմի դարաշրջանում համազգային լեզվի ու բարբառների միջև եղած հակասությունները նորի, առավել առաջավորի ու հետամնացի միջև եղած հակասություններ են. այդ է պատճառը, որ հենց այժմ էլ, երբ բարբառները մեր աչքի առջև անհետանում են, մենք ազատորեն վերցնում ենք նրանցից այն ամենը, ինչ որ անհրաժեշտ է մեր լեզվին՝ սոցիալիզմի դարաշրջանի համազգային լեզվին:

Ամփոփելով այս բոլորը՝ դալիս ենք այն եզրակացության, որ լեզուների մեջ կատարվող փոփոխությունները պատահական փոփոխություններ չեն, «բնական օրգանիզմի» էվոլյուցիոն զարգացմամբ առաջացած փոփոխություններ չեն, ոչ էլ սոսկ ձևական-հնչյունական փոփոխություններ: Այդ փոփոխություններն արդյունք են հասարակական մտածողության մեջ, իդեոլոգիայի մեջ կատարվող փոփոխությունների, և ինչպես իդեոլոգիայի, այնպես էլ լեզվի մեջ կատարվող այդ փոփոխությունները հիմնված են հասարակության նյութական կեցության զարգացման վրա: Մյուս կողմից՝ լեզուների կրած այդ փոփոխությունները, ինչպես տեսանք վերը բերված օրինակների մեջ, առաջ են բերում լեզուների կառուցվածքի ուղղակի հեղաշրջում, այսինքն նոր լեզվի կազմավորում: Իսկ այդ նշանակում է, որ լեզուների կազմավորման հետ, իբրև այդ պրոցեսի արդյունք, տեղի է ունենում լեզուների կառուցվածքի փոփոխություն, այսինքն՝ ռեոլուցիոն անցում լեզվական մի սխեմայից մյուսին:

2. ԼԵԶՎԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

78. ՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեզվի, ինչպես և մարդու ծագումն զբաղեցրել է մարդկությանը շատ վաղ ժամանակներից, և մարդիկ, տարբեր ժամանակներում, իրենց աշխարհաճանաչողության համապատասխան տարբեր կերպով են բացատրել ինչպես մարդու, այնպես էլ լեզվի ծագումը:

Այս հարցի հնագույն բացատրությամբ լեզուն դիտվում է իբրև որևէ իմաստունի կամ տոտեմի գլուտ, և կամ՝ ուղղակի որպես աստվածային շնորհ: Այդ բացատրությունները պահպանվել են բազմաթիվ ժողովուրդների էպոսներում:

Լեզվի ծագման դիտական բացատրության փորձեր կատարում են հույն փիլիսոփաները: Նրանցից ոմանք գտնում են, որ լեզուն բնականից մարդուն հատուկ և բնականորեն ծագած երևույթ է, ոմանք էլ, ընդհակառակը, գտնում են, որ լեզուն՝ արդյունք է հասարակական պայմանավորվածության, իբրև թե երբեմն իմաստուն մարդիկ պայմանավորվել են առարկաներին ու երևույթներին առնունք տալու:

Հետագայում էպիկուրյաններն առաջ են քաշում «ձայնարկությունների» տեսությունը, գտնելով, որ բոլոր բառերն առաջացել են բնազդական ձիշերից ու բացազանչություններից: Դրան հակառակ, ստոյկիկներն առաջ են քաշում բնաձայնական տեսությունը, պնդելով, թե բոլոր բառերն առաջացել են բնաձայնական բառերից: Հետագայում, միջին դարերում, լեզվի ծագումն ընդհանրապես քննության չի ենթարկվում: Ժամանակի սխոլաստիկ մտածողներն անվերապահորեն ընդունում են Աստվածաշնչի առասպելը, ըստ որի լեզուն աստվածային շնորհ է: Որոշ անհատներ միայն (Գրիգոր Նիսենցի՝ 4-րդ դար, Ռոսցելլին՝ 9-րդ դար և ուրիշներ) այս կամ

այն շահով հակադրվում են դրան, գտնելով, որ աստված մարդուն տվել է միայն խոսելու կարողությունը, իսկ մարդը գործադրել է այդ կարողությունն ու ստեղծել լեզուն:

Լեզվի ծագման հարցի լուրջ քննությունն սկսվում է միայն 18-րդ դարից: Ժամանակի փիլիսոփաները (Լոկկ, Հոբս, Լայբնից) առաջ են քաշում այն տեսակետը, թե լեզուն ստեղծված է մարդկանց կողմից՝ անհրաժեշտության պահանջով:

Սակայն այդ խնդրի գիտական քննությունը հատկապես զարգանում է լուսավորիչների դարաշրջանում՝ 18-րդ դարի երկրորդ կեսին: Նրանցից ոմանք (օր. Ռուսսո) փորձում են գտնել լեզվի հասարակական հիմունքը և բացատրում են նրա ծագումն ու դոլությունը «հասարակական դաշինքով», պայմանավորվածությամբ: Բայց այդ տեսության հիմնադիրները դիտում էին նախամարդուն՝ իր մենության մեջ, իբրև վայրի անտառներում մենակ ապրող վայրենու, որով և լեզվի ծագման իսկական հասարակական հիմունքը մթափնվում էր:

Այս տեսությունը քննադատվեց նույն ժամանակի՝ ուրիշ մտածողների կողմից (Մոնբոգզո, Հերդեր), որոնք առաջ քաշեցին այն դրույթը, որ լեզուն առաջացել է մարդկանց «ներքին կյանքի» պահանջով և առաջացել է մարդկային մտածողության հետ: Այս ճիշտ դրույթի հետ այդ մտածողներն ունեին այն լուրջ սխալը, որ լեզվի ու մտածողության առաջացումը դիտում էին հասարակությանից դուրս, իբրև անհատական երևույթ, իսկ լեզվի անհրաժեշտությունը բացատրում էին մարդու՝ մտածելու և խոսելու բնատուր կարողությամբ:

Այս ինդիվիդուալիզմը գերիշխում է նաև 19-րդ դարի լեզվաբանական տեսությունների մեջ, չհաշված առանձին բացառությունները: 19-րդ դարում էլ՝ ելնելով անհատի մտածողության ու լեզվի իրողություններից՝ լեզուն դիտում են հասարակական կյանքից կտրված. կրկին առաջ են քաշվում «բնաձայնական» և «միջարկությունների» տեսությունները, որ նոր ժամանակի մտածողները փորձում են հիմնավորել անհատի նմանողական ձիշերով (Վիտենլ) կամ անհատի հոգեկան գործունեությամբ (Շտալնբալ): Սրանց զուգընթաց, իհարկե, փորձեր են կատարվում նաև լեզվի ծագման հասարակական նախադրյալները գտնելու ուղղությամբ, բայց այդ փորձերը հաջողությամբ չեն պսակվում: Դրանցից առավել ուշագրավ է Լուդվիգ Նուարեի «աշխատանքային ձիշերի» տե-

սությունը, որի մասին կիսովի ստորև: 19-րդ դարի լեզվաբանություն մատուցած որոշ ծառայությունն այն է, որ նա շեշտում է լեզվի և մտածողության կապը, իհարկե իդեալիստորեն, և, որոշ դեպքերում, լեզվի ծագումը կապում աշխատանքի հետ. բայց նույնիսկ այդ դեպքում էլ 19-րդ դարի լեզվաբանությունը լեզուն կապում է կա՛մ անհատի աշխատանքի հետ, կա՛մ անհատի հոգեկան գործունեության հետ, և կա՛մ բացարձակ ոգու հետ: Այս բոլորը հասցնում են այն բանին, որ 19-րդ դարի վերջում բուրժուական լեզվաբանները հրաժարվում են այդ հարցի քննությունից, «որպես թէ ամենեին այնմ խնդրոյ չիք սպառուած», ինչպես կասեր Եզնիկը:

Մեր ժամանակներում բուրժուական գիտնականներից ոմանք նորանոր փորձեր են կատարում լեզվի ծագումը լուսաբանելու ուղղությամբ: Այսպես՝ անգլիացի Ռ. Պեջետը հաստատում է, որ մարդիկ նախապես խոսել են ժեստերով ու ձեռքի շարժումներով: Հոլանդացի Վան-Գինենկենը գտնում է, որ սկզբից մարդիկ խոսել են ձեռքի շարժումներով, զուգակցելով դրանց նաև որոշ հնչյուններ: Նախնական լեզուն ունեցել է միայն բարդ բաղաձայն հնչյուններ, ձայնավորներն առաջացել են ավելի ուշ: Այս երկու գիտուններն էլ սխալվում են, երբ ձեռքի, իբրև աշխատանքի գործիքի, դերը վերագրում են ավելի ուշ ժամանակներին: Համենայն դեպս, նրանք երկուսն էլ, առավելապես Վան-Գինենկենը, հայտնապես մեծ ազդեցություն են կրել սովետական լեզվաբան Մառի ուսմունքից, բայց իդեալիստորեն աղավաղում են նրա այդ դրույթը:

Ամերիկյան գիտնական Տորնդայկը գտնում է, որ մարդու նախահայրերն սկզբից ևեթ ունեցել են ոչ-կամային թոթովանքներ, այդ թոթովանքները բնազդաբար զուգակցվել են մեր նախահայրերի զգացումների ու ապրումների բնազդական արտահայտություններին, նույնիսկ այն վաղնջական ժամանակներում, երբ նախամարդը գտնվել է դեռևս բնական պայմաններում: Նախնական այդ թոթովանքները հետագայում առանձին նախամարդկանց կողմից հատկացվել են առարկաների կամ գործողությունների հասկացություններին, որով և առաջացել են բառերը: Այնուհետև այդ բառերը յուրացվել են այդ ուրիշների կողմից և այսպիսով դարձել ամբողջ հորդայի սեփականությունը: Տորնդայկն իր այս տեսությունը հիմնովին սխալվում է, մանավանդ երբ այդ թոթովանքների բառացումը վերագրում է

դեռևս առանձին, իրարից անջատ ապրող մարդկանց:

Այսպիսով, բուրժուական լեզվաբանությունը որքան էլ փորձում է «նորանոր» մեկնություններով լուսաբանել լեզվի ծագման հարցը, այնուամենայնիվ չի կարողանում ազատվել բուրժուական գիտության սահմանափակվածությունից և, հետևաբար, չի կարողանում լուծել այդ հարցն ըստ էության. լեզվի ծագման ուսմունքները բուրժուական գիտնականների մոտ հանգում են իդեալիզմին: Դեռ ավելին, կուտակած լեզվական փաստերը ժամանակակից ռեակցիոն բուրժուական լեզվաբանությունը մեկնաբանում է հակագիտական սկզբունքներով՝ ծառայեցնելով ռասայական փտած «տեսությունը»: Այսպիսով, ժամանակակից բուրժուական լեզվաբանությունը հանդես է գալիս իմպերիալիզմի ռեակցիոն քաղաքականությունը արդարացնողի և «գիտականորեն» հիմնավորողի դերում. մինչդեռ այդ «գիտական հիմնավորումը» իրականում ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ լեզվաբանության ճշգրիտ սկզբունքների ֆալսիֆիկացիա:

Եթե բուրժուական գիտության մի քանի ներկայացուցիչներ, մի քանի անհատներ, փորձում են որոշ շափով նոր լուսաբանում տալ լեզվի ծագման հարցին՝ հատկապես սովետական մեծ գիտնական Մառի որոշ դրույթներն օգտագործելով, ըստ որում՝ այդ դեպքում էլ նրանք չեն դուրս գալիս բուրժուական գիտության սահմանափակվածությունից ու գերիշխող ռեակցիոն ուղղությունից, ապա՝ անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմին ծառայող ժամանակակից «լեզվաբանությունը» ամբողջությամբ վերցրած, էլ ավելի ռեակցիոն է ու հակագիտական: Ժամանակակից իմպերիալիզմի ազդեցիվ քաղաքականությունն արդարացնելու համար այդ «լեզվաբանությունը» առաջ է քաշում լեզվի ծագման մասին ամենառեակցիոն, հակագիտական «տեսություններ», որոնց վրա կանգ առնելն, անգամ, ավելորդ է:

79. ԼԵԶՎԻ ԾԱԳՄԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՆԳԵԼՍԻ ԿՈՂՄԻՑ

Լեզվի ծագման և զարգացման ճշգրիտ տեսության հիմնական սկզբունքները տվել են մարքսիզմի կլասիկները, իսկ այդ հիմունքների վրա էլ սովետական մեծ լեզվաբան Մառը ստեղծել է լեզվի նոր ուսմունքը: Մարքսիզմի կլասիկներից լեզվի ծագման հարցով առանձնապես զբաղվել է Ֆրիդրիխ Էնգելսը յուր՝ «Աշխատանք»

քի դերը կապկի՝ մարդու փոխարկվելու պրոցեսում» բրոշյուրում։ Խոսելով ուղեղի և դրա հետ՝ մտածողության ու լեզվի դարգացման մասին՝ Էնգելսը ցույց է տալիս, որ մտածողությունն ու լեզուն իրենց ծագմամբ ու զարգացմամբ պայմանավորված են մարդու հասարակական կյանքով ու հասարակական աշխատանքով։ «Մեր կապկանման նախնիքները, ինչպես արդեն ասված է, հասարակական կենդանիներ էին. միանգամայն ակներև է, որ մարդու բոլոր կենդանիներից այս ամենից ավելի հասարակականի ծագումը չի կարելի հետևցնել ոչ-հասարակական մերձավորագույն նախնիքներից։ Ձեռքի զարգացման հետ միասին, աշխատանքի հետ միասին ըսկաված իշխումը բնության վրա յուրաքանչյուր նոր քայլափոխում, որ արվում էր դեպի առաջ, ընդլայնում էր մարդու մտահորիզոնը։ Բնության առարկաների մեջ նա շարունակ նոր, մինչ այդ անհայտ հատկություններ էր հայտնաբերում։ Մյուս կողմից, աշխատանքի զարգացումն անհրաժեշտաբար նպաստում էր հասարակության անդամների ավելի սերտ համախմբման, որովհետև նրա շնորհիվ ավելի հաճախակիանում էին փոխադարձ աջակցության, համատեղ գործունեության դեպքերը, և յուրաքանչյուր առանձին անդամի համար ավելի պարզ դարձավ այդ համատեղ գործունեության օգտի գիտակցությունը։ Կարճ ասած, ձևավորված մարդիկ հասան այն բանին, որ նրանց մեջ պահանջ առաջ եկավ միմյանց ինչ-որ բան ասելու։ Պահանջը ստեղծեց իր օրդանը. կապկի անդարգացած կոկորդը մոդուլացիայի միջոցով դանդաղ, բայց անշեղորեն փոխակերպվում էր ավելի ու ավելի զարգացած մոդուլացիայի համար, իսկ բերանի օրգաններն աստիճանաբար սովորում էին արտասանել մեկ հոգորոշ հնչյուն մյուսի ետևից։ ...Աշխատանքի պրոցեսից և աշխատանքի հետ միասին լեզվի առաջացման այս բացատրությունը միակ ճիշտն է...»¹։

Էնգելսի այս խոսքերը լույս են սփռում լեզվի ծագման պրոցեսի վրա։ Այդ մեկնաբանությամբ լեզուն օրինաչափորեն առաջացել է մարդկային հասարակության կազմավորման հետ, որպես հասարակական աշխատանքի արդյունք և որպես հասարակության անդամների իրար հետ հաղորդակից լինելու միջոց, որպես հասարակական հաղորդակցման միջոց։ Այսպիսով, հակառակ բուրժուական մտածողներին, որոնք «աշխատանքային» տեսության մեջ

անգամ մարդուն դիտում են հասարակությունից անկախ, Էնգելսը ցույց է տալիս, որ ոչ միայն լեզուն ու մտածողությունը, այլև լեզու ունենալու, իրար մի բան ասելու անհրաժեշտությունը արդյունք է մարդկանց հասարակական կյանքի և հասարակական աշխատանքի։ Այնուհետև, մարքսիստական այդ մեկնաբանությունը ցույց է տալիս, թե որքան սխալ են բուրժուական այն մտածողները, որոնք լեզուն ու մտածողությունը դիտում են իրրև անհատի հոգեկան գործունեության կամ ինչ-որ «բացարձակ ոգու» գործունեության արդյունք։ Մարքսիստական այդ բացատրությունը պարզորեն, ցույց է տալիս, որ լեզուն և մտածողությունը հասարակության վերնաշենքային երևույթներ են և իրենց ծագմամբ ու զարգացմամբ պայմանավորված են հասարակական կեցությունը։

Վերջապես, այդ մեկնաբանությունը ցույց է տալիս, որ լեզվի ծագումը համընկնում է կապկի մարդացման պրոցեսին, այսինքն՝ մարդկային հասարակության կազմավորման շրջանին։ «Լեզուն նույնքան հին է, որքան և գիտակցությունը. լեզուն գործնական, ուրիշ մարդկանց համար էլ գոյություն ունեցող և միայն դրա շնորհիվ ինձ համար ևս գոյություն ունեցող իսկական գիտակցություն է, և, ինչպես գիտակցությունը, լեզուն ևս առաջ է գալիս ուրիշ մարդկանց հետ հաղորդակցելու անհրաժեշտությունից»²։ Այս ցույց է տալիս նաև, որ լեզվի ծագման պրոցեսը միասնական է, անկախ այն բանից, թե նախապես նա մի՞ տեղ է առաջացել, թե՛ բազմաթիվ տեղերում։

80. ՄԱՌԻ ՈՒՄՄՈՒՆՔԸ ԿԻՆԵՏԻԿ ԼԵԶՎԻ ՄԱՍԻՆ

Այժմ էլ, նույնիսկ սովորական խոսակցությունների ժամանակ, մարդիկ իրենց հաղորդածն ավելի տպավորիչ և արտահայտիչ դարձնելու համար հաճախ դիմում են այլևայլ միջոցների, հատկապես դեմքի արտահայտության, գլխի ու ձեռքերի զանազան շարժումների։ Այդ միջոցներն, իհարկե, մեզ համար միայն կողմնակի, երկրորդական նշանակություն ունեն։ Բայց լեզվի առաջացման ու զարգացման նախնական շրջանում այդ միջոցները մարդկանց հաղորդակցման մեջ հիմնական, առաջնակարգ դեր են խա-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, Соч., IV, стр. 21-22.

² Յի Էնգելս, Աշխատանքի դերը կապկի՝ մարդու փոխարկվելու պրոցեսում, Նրեան, 1948, էջ 6-7։

դացել: Ուսումնասիրելով Ամստրալիայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի բնիկների լեզուները, լեզվաբանները հաստատել են, որ այդ լեզուներում չափազանց մեծ դեր են կատարում դեմքի զանազան արտահայտությունները, ձեռքի, գլխի ու մարմնի այլ մասերի շարժումները, չնայած որ այդ լեզուները, այնուամենայնիվ, բաժակա՝ դարգացած միձակի են հասել արդեն: Այդ միջոցները, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում են ձեռք լեզու, գծային լեզու կամ Մառի անվանումով՝ կինեմատիկ լեզու, ժամանակակից ամենացածր աստիճանի վրա գտնվող հնչյունական լեզուներին էլ ուղեկցում են իբրև վերապրուկներ նախնական համամարդկային հաղորդակցման համակարգի: Մակայն մարդու լեզվատեսության պրոցեսի նախնական շրջանում այդ կինեմատիկ լեզուն եղել է գերիշխողը: Սովետական մեծ գիտնական Ն. Յա. Մառը՝ հիմնելով յուր ուսմունքը կինեմատիկ լեզվի մասին՝ ապացուցել է, որ կինեմատիկ լեզվի առաջացումն ու գոյությունը պայմանավորված էր հենց նախամարդու աշխատանքի բնույթով: Նախամարդու աշխատանքի բնատուր գործիքը՝ ձեռքը, հանդես է գալիս նաև որպես հաղորդակցելու միջոց: Յուր այս ուսմունքով Մառը ձեռք լեզվի գոյությունը լուսաբանեց նոր տեսանկյունով, բացատրեց այդ երևույթը մատերիալիստորեն և բարձրացրեց այն մի նոր, ինքնուրույն ուսմունքի աստիճանին: Պատմական տեսակետից կինեմատիկ լեզուն նախորդել է հնչյունական լեզվին: Հասարակական մարդը հաղորդակցել է յուր նմանների հետ ձեռքերի, դեմքի ու մարմնի զանազան մասերի շարժումներով, զուգակցելով դրանց անշուշտ նաև իր ունեցած ճիշերն ու բացազանությունները: Հաղորդակցման համար կատարվող շարժումները չեն եղել բնազդական, ոչ-կամային ռեֆլեքսներ, այլ հանդիսացել են գիտակցական, որոշ իմաստ ունեցող արտահայտչական միջոցներ: հետաքրքիր է հիշել, որ Ամերիկայի հնդկացիների տարբեր ցեղերը միմյանց հետ խոսելու համար դեռ այժմ էլ օգտագործում են կինեմատիկ լեզուն, որ այս դեպքում հանդես է գալիս իբրև միջնեղային հաղորդակցման միջոց: Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ լեզվի ստեղծման նախնական շրջանում գերիշխել է կինեմատիկ լեզուն: Հետևաբար՝ նախնական շրջաններում մարդկային հաղորդակցման սխեման եղել է կինեմատիկ: Կինեմատիկ լեզուն մարդկային հասարակական հաղորդակցման պատմականորեն առաջին սխեման է, առաջին լեզուն:

Այս չի նշանակում, իհարկե, թե այդ շրջանում մարդիկ բոլոր

րովին գուրկ էին հնչյունական լեզվից: Ո՛չ. դեռևս կենդանական միձակից ժառանգած զանազան ճիշերը, որ բնականաբար արդեն որոշ զարգացում ունեցել էին, անպայմանորեն օգտագործվում էին կինեմատիկ լեզվին զուգընթաց: Բայց նախնական շրջանում դրանց դերը երկրորդական էր. նրանք ծառայում էին իբրև օժանդակ, լրացուցիչ միջոցներ կինեմատիկ լեզվի նկատմամբ, ճիշտ այնպես, ինչպես ժամանակակից լեզուներում երկրորդական դեր են կատարում կինեմատիկ լեզվի վերապրուկները: Միայն հասարակության և հասարակական գիտակցության ու լեզվի զարգացման ավելի ուշ շրջանում հնչյունական այդ նախնական լեզվական տարրերի բազմացմամբ, տարբերակմամբ և աստիճանաբար ձեռք բերած գերակշռությամբ է, որ հնչյունային լեզուն հանդես է գալիս որպես հասարակական հաղորդակցման հիմնական, գերակշռող միջոց, որ և հետագայում դառնում է գրեթե բացարձակապես միակը:

81. ՀՆՉՅՈՒՆԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ

Բայց ինչպե՞ս է առաջացել հենց այդ հնչյունական լեզուն: Այս հարցի լուսաբանման համար մեզ անհրաժեշտ է մի թեթևակի ակնարկ ձգել այսպես կոչված կենդանիների «լեզվի» վրա: Նախապես անհրաժեշտ ենք համարում կրկնել ներածության մեջ մեր ասածները այն մասին, որ կենդանիների և ոչ մի տեսակը, նույնիսկ զարգացման ամենաբարձր աստիճանին հասած մարդանման կապիկները, չունեն լեզու այն իմաստով, ինչպիսին է մարդկային լեզուն: Մարդկային լեզվի տարրերին նմանող նույնիսկ այն ճիշերը, որ գտնում ենք կապիկների մոտ, միայն նրանց ֆիզիոլոգիական ունակությունների, բնականաբար, մյուս բոլոր կենդանիների համեմատությամբ առավել զարգացած ունակությունների բնազդական, ոչ-կամային դրսևորումներն են:

Չառվ Դարվինն իր ժամանակին ապացուցել է արդեն, որ մարդն առաջացել է բարձր զարգացման հասած մարդանման կապիկներից: Ֆրիդրիխ Էնգելսն իր «Աշխատանքի դերը կապիկ՝ մարդու փոխարկվելու պրոցեսում» բրոշյուրի մեջ քննության առնելով այդ հարցը՝ գտնում է, որ մարդու նախահայրերն արդեն իսկ կապիկներից մի աստիճան բարձր են եղել: Այստեղ, անտարակույս, հարց է առաջանում, թե մարդ դառնալու պրոցեսում մարդու նախնիները պահեցի՞ն արդյոք և իրենց պրիմիտիվ հաղորդակցումների

համար օգտագործեցի՝ն այն բնական ճիշերը, որ ժառանգել էին իրենց նախորդներից: Այո՛, պահեցին և օգտագործեցին. և ոչ միայն այդքան. նրանք զարգացրին այդ բնական ճիշերն ու մի նոր որակ դարձրին:

Հրաժարվե՛ց արդյոք նախամարդն այն բնական գործիքներից և այն գործողություններից, որոնք կատարում էր նա մարդ դառնալուց առաջ. բնականաբար՝ ոչ: Բայց նա ո՛չ միայն Հրաժարվեց այդ գործողություններից ու բնական գործիքներից, այլև՝ զարգացրեց դրանք. մարդ դառնալու պրոցեսում նա գիտակցեց այդ գործողությունները, այսինքն պատահական գործողություններ կատարելուց անցավ մարդկային աշխատանքին, նա գիտակցեց բնական գործիքների դերը և, որ գլխավորն է, սկսեց պատրաստել իր պրիմիտիվ գործիքները: Նա Հրաժարվեց նաև իր կապիկ նախահայրերից ժառանգած հոտերից, այլ աշխատանքի պրոցեսում գիտակցելով դրանց անհրաժեշտությունը՝ է՛լ ավելի զարգացրեց դրանք և ավելի սերտ ու մշտական համախմբումով ստեղծեց մարդկային հորդանքեր: Ճիշտ այդպես էլ նա Հրաժարվեց բնականից ստացած ճիշերից, այլ ավելի զարգացրեց նրանք: Այդ զարգացումն արտահայտվեց ոչ միայն այն բանում, որ նախամարդը քանակապես ավելի շատ ու բազմատեսակ հնչյունային կոմպլեքսներ ստեղծեց, այլև՝ առաջին հերթին, այն բանում, որ նա գիտակցեց այդ կոմպլեքսները: Այն, ինչ որ կապիկների մոտ գտնում ենք իբրև այս կամ այն բնազդի ոչ կամային ձայնական արտահայտություն, մարդու մոտ դարձավ գիտակցված, փոխադարձ հաղորդակցմանը ծառայող լեզվական տարր: Նշանակում է, մարդ դարձող մեր նախահայրերի առաջին ու խոշորագույն քայլը լեզվի ստեղծման պրոցեսում բնականից ժառանգած ճիշերի գիտակցումն է: Բայց այս յուր հերթին նշանակում է նաև, որ այդ քայլն ինքնին ենթադրում է գիտակցության զարգացումը մարդու մոտ: Անշուշտ գիտակցությունն ու լեզուն ծագում և զարգանում են միասնաբար, և այս այլևս նորություն չէ. մարքսիզմի կլասիկները վաղուց արդեն ապացուցել են այդ: Մյուս կողմից, քանի որ նախամարդու մոտ աշխատանքը հասարակական բնույթ ունի, ապա հասարակական բնույթ ունեն նաև նրա գիտակցությունն ու գիտակցված ճիշերը: Վերջապես, այդ բնական ճիշերի հասարակայնորեն գիտակցումը, նրանք իբրև հասարակական հաղորդակցման միջոցներ օգտագործելը նշանակում է նաև, որ այդ ճիշերն անջատվում են արդեն դրանք առաջացնող բնազդներից:

Կապիկների, ինչպես և բոլոր կենդանիների մոտ բնական ճիշերը նրանց բնազդների անմիջական ձայնական արտահայտությունն են հանդիսանում: Կապիկը չի կարող արձակել այս կամ այն ճիշը, եթե չունի այդ ճիշն առաջացնող բնազդը. մինչդեռ նախամարդը, որ գիտակցում է թե՛ տվյալ բնազդը և թե՛ դրա առաջացրած բնական ճիշը, անշուշտ կարողանում է նաև անջատել դրանք իրարից: Երբ նա գիտակցում է յուր այս կամ այն բնազդը, վերջինս արդեն նրա համար դառնում է գիտակցված մի երևույթ և դադարում է բնազդ լինելուց: Ճիշտ այդպես էլ, երբ նա գիտակցում է երբեմնի բնազդի, այժմ արդեն գիտակցված երևույթի բնական ձայնական ճիշը, վերջինս չի մնում այլևս որպես բնազդական ճիշ, այլ դառնում է տվյալ երևույթի գիտակցված անվանումը: Այսպիսով, նախամարդը գիտակցում է այդ նախնական ճիշերն իբրև անվանումներ և պահում է իր գիտակցության մեջ. այժմ արդեն այդ երբեմնի ոչ-կամային ճիշերը նա կարող է արձակել ոչ միայն այն ժամանակ, երբ տեսնում է դրանց առաջացնող երևույթները կամ գտնվում դրանց առաջացնող հոգեվիճակների մեջ, այլև այն ժամանակ, երբ այդ երևույթները կամ հոգեվիճակներն առկա չեն: Այստեղից հետևում է, վերջապես, որ նախամարդն արդեն կարող է խոսել ոչ միայն այն երևույթների կամ հոգեվիճակների մասին, որոնք առկա են, կարող է հաղորդել իր ընկերներին ոչ միայն այն ապրումները, որ տվյալ հաղորդակցման միջոցին զգում է, այլև այն, ինչ որ զգացել է նախկինում կամ կցանկանար զգալ: Այս էլ, բնականաբար, հանգեցնում է այն բանին, որ նախամարդը կարողանում է ոչ միայն արձակել առանձին ճիշեր, արդեն գիտակցված անվանումներ, այլև կապակցել զանազան ճիշ-անվանումներ: Այսինքն՝ նա հասնում է այն բանին, որ կարողանում է վարել կապակցված խոսակցություն: Այսպիսով էլ, ահա, նա կատարում է վճռական քայլը հնչյունական լեզու ստեղծելու գործում՝ բնատուր ձայնական ոչ-կամային բնազդները վերածելով փոխադարձ հաղորդակցման գիտակցված լեզվական միավորների: Սրանով նա ձեռք է բերում այն հիմնական ատաղձը, որից նա պետք է կառուցեր հետագայի զարգացած հնչյունական լեզվի շենքը: Բնականաբար, այս չի նշանակում, թե հնչյունական լեզվի այդ նախնական տարրերը հաղորդակցման միակ միջոցն են հանդիսացել: Ո՛չ, նախնական շրջանում դրանց հետ միասին մեծ դեր են խաղալի մարմնի, հատկապես ձեռքի շարժումները և դեմքի զանազան արտահայտությունները՝ նույնիսկ այն ժամանակ,

երբ հնչյունական լեզուն արդեն կազմավորվել էր որպես հաղորդակցման հիմնական սիստեմ: Դեռ ավելին. սկզբում դրանք, այդ «ձիշեր», ինչպես ասել ենք, կատարել են երկրորդական, կինետիկ լեզվին ուղեկցող միջոցների դեր: Բայց մի անգամ արդեն որ դրանք գիտակցվում են իբրև հաղորդակցելու, թեկուզ և երկրորդական, միջոցներ, նախամարդն աստիճանաբար զարգացնում ու հարստացնում է դրանք մինչև այն աստիճան, որ կինետիկ լեզուն ինքն է երկրորդական կարգն անցնում: Այդ բանը կատարվում է ձեռքի աշխատանքի զարգացմանը զուգընթաց. «Եթե մեր մազոտ նախնիքների մոտ ուղիղ քայլվածքը սկզբում դարձավ կանոն, իսկ հետո նաև անհրաժեշտություն, պետք էր որ միաժամանակ ձեռքերին գործունեության ավելի ու ավելի շատ այլ տեսակներ բաժին ընկներ: ...Վնասական քայլն արված էր ձեռքը դարձավ ազատ և այժմ կարող էր ավելի ու ավելի նորանոր հմտություններ յուրացնել, իսկ դրանով ձեռք բերված ավելի մեծ ձկունությունը ժառանգաբար փոխանցվում ու սերնդե սերունդ աճում էր: ...Մարդու ձեռքի աստիճանական կատարելագործումը և դրա հետ առկա ունեցողու զարգացումն ու ուղիղ քայլվածքին հարմարվելը, նույնպես հարաբերակցության օրենքի գործությանը, անկասկած հակադարձ ազդեցություն է ունեցել օրգանիզմի մյուս մասերի վրա: ...Ձեռքի զարգացման հետ միասին, աշխատանքի հետ միասին սկսված իշխումը բնության վրա յուրաքանչյուր նոր քայլափոխում, որ արվում էր դեպի առաջ, ընդլայնում էր մարդու մտահորիզոնը»¹:

Այսպիսով աշխատանքի զարգացումը և ձեռքի, որպես աշխատանքի գործիքի, կատարելագործումը երկու ուղղությամբ է ազդում լեզվի վրա: Նախ՝ նրա ազդեցությամբ, աշխատանքի պրոցեսում զարգանում են նաև մարմնի մյուս օրգանները, հատկապես՝ ուղեղը, և շոշափելիքի, տեսողության, լսողության ու հոտառության օրգանները: Դրանց հետ միասին զարգանում են անշուշտ նաև խոսելու օրգանները, և այդպիսով մարդիկ հնարավորություն են ստանում զարգացնելու իրենց հաղորդակցման հնչյունական միջոցները: Մյուս կողմից՝ ձեռքի զբաղվածությունը նորանոր աշխատանքներով՝ անհրաժեշտություն է ստեղծում այդ հնարավորությունների լիակատար օգտագործման: Կինետիկ լեզուն պետք է տեղի տար հնչյունական լեզվին այն պարզ պատճառով, որ չէր

կարող բավարարել մարդկանց փոխադարձ հաղորդակցման զարգացող պահանջներին. այդ լեզվով մարդիկ հնարավորություն չունեին խոսելու, երբ իրարից հեռու էին և չէին տեսնում իրար, դժվար էր խոսելը նաև մութ ժամանակ. բայց կինետիկ լեզվից հրաժարվելու անհրաժեշտությունը է՛լ ավելի ուժեղ է զգացվել առաջին հերթին դարձյալ աշխատանքի պրոցեսում: Ժխտել չի կարելի, որ մարդիկ փոխադարձ հաղորդակցման պահանջն առավել շատ են զգացել աշխատանք կատարելիս: Իսկ եթե ձեռքով աշխատելու ժամանակ անհրաժեշտ էր մի բան հաղորդել մյուսներին, ապա նրանք կինետիկ լեզվով հաղորդակցելու համար ստիպված պիտի լինեին ընդհատել իրենց աշխատանքը: Ուստի և աշխատանքի զարգացումն ինքնին հարկադրում է մարդուն ազատել ձեռքը հաղորդակցման առաջնակարգ միջոցի ֆունկցիայից և զարգացնել հնչյունային լեզվի բնականից ժառանգած, բայց արդեն գիտակցված և գործադրվող առաջը՝ օգտագործելով խոսելու օրգանների զարգացումը: Ի վերջո՝ աշխատանքի շնորհիվ մարդկային կոլեկտիվների արտադրական հարաբերությունների զարգացումը է՛լ ավելի հրամայողական է դարձնում այդ անհրաժեշտությունը: Բնականաբար, այս օգտագործումը, հնչյունական լեզվի հարստացումն ու զարգացումը փոխադարձաբար ազդում են խոսելու օրգանների վրա՝ նրանց զարգացման խթան հանդիսանալով: Այսպիսով՝ աշխատանքի ընթացքում և նրա շնորհիվ զարգանում են թե՛ խոսելու օրգանները, և թե՛ հնչյունային լեզուն, իսկ սրանք էլ փոխադարձաբար ազդելով իրար վրա, մարդուն հնարավորություն են տալիս զարգացնելու և մշակելու յուր լեզուն՝ հասցնելով այնպիսի կատարելության, երբ հնարավոր է դառնում հաղորդակցել միայն հնչյունային լեզվով:

82. ՀնչՅՈՒՆԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ԱՏԱՂՁՐ. ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԷԼԵՄԵՆՏՆԵՐ

Նախորդ գլխում շարադրվածը ցույց է տալիս, որ մարդը, հնչյունական լեզուն ստեղծելու պրոցեսում, օգտագործել է իր բնականից ժառանգած ձիշերը՝ հասարական կյանքում, աշխատանքի մեջ և աշխատանքի շնորհիվ մշակելով դրանք, հարստացնելով ու դարձնելով լեզվական միավորներ՝ իմաստավորված հնչյունական կոմպլեքսներ: Բայց երբ և ինչպե՞ս է տեղի ունեցել այդ արդյոք դա հենց սկզբից և եթե է կատարվել, թե՛, ընդհակառակն,

¹ Ֆ. Էնգելս, Աշխատանքի դերը կապի՝ մարդու փոխաբեկվելու պրոցեսում, Երևան, 1948, էջ 4, 5, 6:

նախնական երկարատև նախապատրաստական շրջանից հետո է տեղի ունեցել: Կինետիկ լեզվի մասին մեր ասածները ինքնին արդեն նշանակում են, որ այդ բանը տեղի է ունեցել մարդու զարգացման ավելի բարձր աստիճանում:

Հիմնադրելով լեզվի ծագման իր ուսմունքը՝ Մառը ցույց է տվել, որ կինետիկ լեզուն ապրել է շատ երկար ժամանակ, որպես հասարակական հաղորդակցման միակ համակարգ: Այդ հաստատվում է այն բանով, որ հասարակության զարգացման նախնական շրջանում մարդու մտածողությունն էլ պատկերային էր, որին համապատասխանում է կինետիկ լեզուն՝ որպես հաղորդակցման միջոց: «Մարդկությունն սկսել է յուր հաղորդակցումը գծային, կամ ձևեր լեզվով, շարժումների ու միմիկաների լեզվով: Նա շարունակեց այն (հաղորդակցումը. — է. Ա.) հնչյունական լեզվով, հոգաբաշխ հնչյունների լեզվով՝ զուգորդված գծային լեզվով, ընդունելով նրա՝ գծային լեզվի միջոցով մշակված նվաճումները: Առաջին լեզուն ստացավ իր զարգացումը այն հասարակացության զարգացումից, որը հիմնված էր բնությունից տրված արտադրության գործիքների օգնությամբ ընթացող տնտեսական կյանքի վրա: Երկրորդ լեզուն, հնչյունականը, առաջացել է միայն այն բանից հետո, երբ մարդկությունը անցավ արհեստական, իր կողմից հայտնագործված արհեստական գործիքի օգնությամբ կատարվող աշխատանքի»¹: Իր երկարամյա ու բեղմնավոր ուսումնասիրությունների շնորհիվ կուտակած լեզվական փաստերի հիման վրա Մառը ապացուցել է, որ մինչև արենակցական տոհմերի կազմավորումը, հետևաբար և՛ մինչև երկրագործության ու խաշնարածության անցումը՝ որսորդական կյանքով ապրող մարդկային կուլտիվները չեն ունեցել հնչյունական լեզու: Հնչյունական լեզուն արդեն որոշ զարգացման հասած մարդկային հասարակության ստեղծագործությունն է: Նախորդ ամբողջ դարաշրջանում, որ հազարամյակներ է տևել, հաղորդակցումը կատարվել է կինետիկ լեզվով. դրան զուգընթաց, նախնական ճիշերը աստիճանաբար վերածվել են հնչյունական կոմպլեքսների, որոնք արտաբերվելով հաղորդակցման պրոցեսում՝ կինետիկ լեզվին զուգընթաց աստիճանաբար գիտակցվել և իմաստավորվել են: Այսպիսով՝ հենց կինետիկ լեզվի մեջ սաղմնավորվում է նոր՝ հնչյունական լեզուն: Արտադրողական ուժերի զարգացման նոր աստիճանի վրա, հասարա-

կության՝ նոր ձևի տնտեսության անցնելուն զուգընթաց՝ այդ սաղմերն ավելի ու ավելի են զարգանում, մինչև որ, վերջապես, կազմավորվում է հնչյունական լեզուն որպես հաղորդակցման մի նոր սիստեմ: Ինքնին հասկանալի է, որ այդ հնչյունական կոմպլեքսները նախապես շատ սահմանափակ են եղել և դեռևս ոչ կայունացած, փոփոխական հնչյունակազմով: Ահա, հենց այդ սահմանափակ կոմպլեքսներն էլ, ու Մառը կոչել է էլեմենտներ, հանդիսացել են հնչյունական լեզվի առաջը: Հիմնվելով բառիմաստի և բառաձևերի առաջացմանն ու զարգացմանը նվիրված իր ուսումնասիրությունների վրա՝ Մառը հանգեց այն եզրակացության, որ նախապես եղել են այդպիսի չորս տարրեր (էլեմենտներ): Ելնելով այն ճիշտ գրությունից, որ պարն ու երգը իրենց նախնական աստիճանում ծառայել են արտադրության ու հաղորդակցման պահանջին՝ Մառը ճիշտ կերպով ցույց է տալիս, որ երգի-պարի, ինչպես և նախնական հնչյունակազմից է տալիս, որ երգի-պարի, ինչպես և նախնական հնչյունական կոմպլեքսների միջոցով մարդիկ հաղորդակցում էին հիմնականում տոտեմի հետ, այն գերագույն զորության հետ, որին մարդիկ համարում էին իրենց գործողությունների աղբյուրը, որից կախված էին զգում իրենց: Այսպիսով՝ հնչյունական լեզուն, երգի-պարի զուգորդությամբ, նախապես հանդես է գալիս որպես մոգական գործողություն, իսկ կուլտիվի ներսում՝ մարդկանց իրար հետ հաղորդություն, իսկ կուլտիվի ներսում՝ մարդկանց իրար հետ հաղորդակցություն, համար գործադրվում է կինետիկ լեզուն: Իսկ եթե այսպես է, ապա հնչյունական լեզվի հնագույն, ամենանախնական տարրերը պետք է լինեն հենց տոտեմների անունները, կամ որ նույն է՝ տոհմերի անունները: Ամերիկյան բնիկներին նվիրված ուսումնասիրություններից հայտնի է, որ տոհմերն անվանվում են իրենց տոտեմների անուններով. «Այս ցեղը (սենեկա ցեղը. — է. Ա.) ունի ութ տոհմ, որոնք կրում են կենդանիների անուններ. 1. գայլ, 2. արջ, 3. կրիա, 4. կուղբ, 5. եղջերու, 6. կտցար, 7. ճայ, 8. քաղե»¹: Ահա այդ տոհմանունները միևնույն ժամանակ հենց նրանց տոտեմների անուններն են: Իսկ եթե այդպես է, ապա՝ տոհմական անունների ուսումնասիրությամբ, նրանց հնչարանական վերլուծությամբ կարելի է գտնել այն նախնական հնչյունական կոմպլեքսները, որոնք մարդկային լեզվի հիմքն ու առաջին են կազմել, որոնցից ստացվել է բոլոր լեզուների բառապաշարը՝ յուր ամբողջ ճոխությամբ ու բազմազանությամբ հանդերձ: Հենց այսպես էլ վարվեց Մառը և հայտնագործեց նախնական այդ չորս

¹ Ֆ. Էնգելս Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1948, էջ 113.

տարրերը՝ էլեմենտները. «էլեմենտներն ընդամենը չորսն են: նրանց թվի բացատրությունը պետք է որոնել առաջացման միջավայրում, երգելու կոլեկտիվ մոգական գործողության կազմում ներառվող տեխնիկայի մեջ: Չորս էլեմենտներից յուրաքանչյուրի, որպես միասնական դիֆուզ հնչյունի, նախնական դիֆուզ արտասանությունը առաջիմ պարզված չէ: Մեզ այս չորս էլեմենտները մատչելի են բազմաթիվ օրինաչափական տարատեսակների մեջ, որոնցից չորս էլեմենտների համար ընտրված են, որպես պայմանական անվանում նրանց չորս ձևերը՝ մեկական յուրաքանչյուր էլեմենտի համար. ապ, բե, յոն, բոշ, որ նշվում է լատինական տառերով՝ բստ նրանց թվարկման կարգի Ա—սալ, В—բեր, С—յոն և Д—բոշ: Ընտրությունը կատարված է բստ հայտնի տոհմական անունների հետ ունեցած համահնչության, որոնց կազմի մեջ նրանք մտնում են առանց փոփոխության կամ հետագա մասնակի վերակազմության մեջ, այն է՝ «սար-մատ»—«սալ» (А), «ի—բեր»—«բեր» (В), «յոն—իացիներ»—«յոն» (С), «էտ—բուսկ»—«բոշ» (Д)¹: Այսպիսով, Մառը բացահայտում է ու սահմանում այդ չորս նախնական էլեմենտների պայմանական հնչյունակազմը, որոնք առկա են մեզ հայտնի տոհմական անունների մեջ և որոնք իրենք էլ նախնական չորս դիֆուզ էլեմենտների տարատեսակներն են հանդիսանում: Այդ բազմաթիվ տարատեսակների դիֆուզ ձևերը, սկզբնական կազմը կամ, կարելի էր ասել, այդ բազմաթիվ սկզբնական ձևը ներկայացնող սինթեզային հնչյունակազմը դեռևս անհայտ է: Բայց այդ կարևոր չէ. հայտնի են արդեն այն հիմնական տարատեսակները, որոնցից բաղադրվել են հետագայի բոլոր բառերը: Կարելի էր, իհարկե, հարցնել, թե ինչու՞ անպայմանորեն չորս տարր է եղել և ոչ ավելին: Բայց այս հարցը առաջին հերթին հենց ինքը՝ Մառն է տվել ու պատասխանել այսպես. «Լեզվի տարրերի ամենասահմանափակվածությունը մեզ բոլորովին էլ չպետք է և չի կարող շփոթել, քանի որ մենք ակնբախտեն տեսնում ենք, թե ինչպես լեզվի զարգացման հետ հնչյունական նոր մատերիալ չի ստեղծվում, միայն օգտագործումն է լինում նոր, և, բնականաբար, որքան նվազ էին պահանջները, այնքան սակավ էին օգտագործումները, և հետևաբար, այնքան սակավ էր հնչյունական կոմպլեքսների կարիքը հասկացությունների ազդանշման համար, այսինքն՝ այնքան քիչ էին բառերը: Հետևաբար, իսկական նախնական, արդեն կազմավորված լեզվի մեջ նրանք չէին կարող ավել լինել մեկ երկու տասնյակից,

¹ Н. Я. Марр. Язык. Избранные работы. т. II. стр. 130.

ասենք՝ մի քանի տասնյակից, իսկ երբ հարցը վերաբերում է հնչյունական լեզվի տարրերին, որոնք սկզբից ոչինչ հատկապես չեն նշանակել, ապա՝ նրանք եղել են բազմիմաստ, և, հասկանալի է, հասկացությունների ու պատկերացումների մի քանի տասնյակ միավորների արտահայտման համար լիովին բավական էին այդպիսի տարրերի մի քանի միավորներ, թեկուզ և միայն չորսը:

Սակայն, լեզվի չորս էլեմենտները ունեցել են, ստանալով նրանք ժամանակի ընթացքում, բազմաթիվ օրինաչափական տարատեսակներ, որոնք առաջացել էին նրանց՝ չորս տարրերի, մարդտեսակներ, որոնք առաջացել էին նրանց՝ չորս տարրերի, մարդկանց՝ տեղանորեն տարբեր սոցիալական խմբերի մեջ առնվելով²: Այսպիսով, այդ չորս էլեմենտները քանակի տեսակետից պայմանական են, իսկ իրականում նրանց տարատեսակները այնքան բազմաթիվ էին, որ լիովին կարող էին բավարարել նախնական հասարակության պահանջները: Բացի այդ, ինչպես ասվում է, Մառը ինքն էլ իր կյանքի վերջին տարիներին ընդունում էր, որ էլեռք ինքն էլ իր կյանքի վերջին տարիներին ընդունում էր, որ էլեմենտները կարող էին ավելի մեծ քանակով լինել³: Բայց, իհարկե, այստեղ կարևորը քանակը չէ, այլ այն, որ լեզվի ստեղծման նախնական պրոցեսում մարդկությունը ունեցել է միատեսակ հնչյունական սահմանափակ թվով կոմպլեքսներ, որոնք և, իրենց տարատեսակների բազմությունը, հնչյունական լեզուների ամբողջ բառապաշարի հիմքն են հանդիսացել: Նախապես այդ հնչյունակոմպլեքսներն, իհարկե, բառեր չեն եղել. նրանք, ինչպես ասել ենք նախադասության առաջացման ու զարգացման մասին խոսելիս, արտահայտել են մի ամբողջական, շտաբորոշված միտք: «Հնչյունական լեզուն չի սկզբնավորվել բառը բաղադրող առանձին հնչյուններից: Նա սկսվել է ամբողջական բառերից, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացրել է մի ամբողջական դիֆուզ հնչյուն... հնչյունական լեզուն ոչ միայն հնչյուններից չի սկսվում, այլև՝ ոչ բառերից, խոսքի մասերից, այլ՝ նախադասությունից... այսինքն՝ սկսվում է շարահյուսությունից, կառուցվածքից, որից աստիճանաբար առանձնանում են նախադասության անդամները, որոնք որոշվում են նախադասության մեջ իրենց գտնվելու տեղով⁴: Թե

² Н. Я. Марр. Общая теория учения об языке. Избранные работы, т. II. стр. 96.

³ См. орինակ. «Вестник Ленинградского университета», 1946, № 1, стр. 132.

⁴ Н. Я. Марр. Общая теория учения об языке. Избранные работы, т. II. стр. 130.

⁵ Н. Я. Марр. Почему так трудно стать лингвистом-теоретиком. Там-же, стр. 417.

Բառաստեղծական պրոցեսի ճշգրիտ լուսաբանությունը տվել է դարձյալ Մաուր: Չորս էլեմենտների տեսությունը այն բանալին է, որով բացվում է բառերի ստեղծման գաղտնիքը: Ինչպես վերնասել ենք, այդ չորս էլեմենտների տարատեսակները, որոնք գործածվել են իբրև հնչյունների միասնական կոմպլեքսներ և արտահայտել մի ամբողջական միտք, սկզբից եղել են բազմիմաստ: Դա բխում էր այն բանից, որ նախ՝ մարդիկ իրենց պրիմիտիվ արտագրական պրոցեսի շնորհիվ դեռևս բազմաթիվ երևույթներ ու առարկաներ չէին տարբերակում իրարից. օրինակ, նախամարդու մտածողության մեջ երկինքը, երկիրը և ծովը գիտակցվում էին որպես տարբեր երկինքներ՝ վերին երկինք, ստորին երկինք և ստորերկրյա երկինք. դրա պատճառն այն էր, որ նախամարդու պրիմիտիվ աշխատանքի արդասիքը՝ մշակված հողի բերքատվությունը կախված էր գերազանցապես բնական պայմաններից՝ տեղումներից, եղանակից և այլն, որոնք նրա մտածողության մեջ գիտակցվում էին որպես երկնային երևույթներ. ուստի և՛ անմիջականորեն պտղաբերողը ոչ միայն երկիրն էր, այլև՝ առաջին հերթին՝ երկինքը, ապա և՛ ջուրը (==ծովը) և այլն: Իսկ եթե այսպես է, ապա՝ միանգամայն հասկանալի է, որ այդ երեքն էլ պետք է կոչվեին մի անունով, հնչյունական մի կոմպլեքսով: Երկրորդ՝ այդ հնչյունական կոմպլեքսները բազմիմաստ էին նաև այն պատճառով, որ լեզվի ստեղծման նախնական շրջանում նրանք դեռևս չէին կայունացել ո՛չ իրենց ձևով, ո՛չ իրենց իմաստով: Այս բազմիմաստությունն էլ, ահա, հնարավորություն էր տալիս միևնույն էլեմենտից կազմել բազմաթիվ նորանոր բառեր. երկինքը, երկիրը կոչվում էին նույն անունով, բայց երբ մարդը կարողացավ տարբերակել նրանք իրարից, ապա՝ տարբերակեց նաև նրանց անունները՝ էլեմենտների նորանոր տարատեսակներ ստեղծելու միջոցով: Դրանով ստացվեցին այսպես կոչված բառային փնջերը, այսինքն՝ բազմաթիվ բառերի խմբեր, որոնք առաջացել են նախնական միևնույն բառ-էլեմենտից: Այդպիսի բառամիջերը, ինչպես ցույց է տվել Մաուր, մեծ

Բայց անթաղրենք, թե աչդ էլեմենտների որոշ տարատեսակներն արդեն կայունացել են որպես իմաստավոր հնչյունակոմպլեքսներ՝ պատմական զարգացման պրոցեսում: Ապա ինչպե՞ս են առաջանում նորերը, չե՞ որ մարդիկ չէին խորհրդակցում, թե գիտակցվող, ճանաչվող երևույթներին ինչ անուն տան, կամ ո՞ր էլեմենտը ինչպե՞ս ձևափոխեն: Ուրեմն նրանք պատահակա՞ն կերպով են կերպարանափոխվել ու դարձել նոր երևույթների անուններ, ինչ-որ բացառիկ ընդունակությամբ օժտված անհատների կամքով, թե՛ այլ կերպ: Ինչպե՞ս են առաջացել նոր կոմպլեքսները, նոր բառարմատները՝ էլեմենտների տարատեսակները: Այս հարցը պարզելու համար մենք պետք է դիմենք իրեն իսկ՝ մարդկային կոլեկտիվին, նրա ստեղծագործական գործունեությանը:

3017

պարբ, երգը և երաժշտությունը...¹ Մառի այս դրույթը միանգամայն ճշմարիտ է. լեզուն մարդկային արտադրական հասարակության ստեղծագործությունն է, այնպիսի ստեղծագործություն, ինչպիսին ֆոլկլորը: Ուստի և բառերի ծագումը, լինեն դրանք նախնական բառ-մտածություններ, թե հետագայի անկախ բառեր, պետք է դիտել իբրև կոլեկտիվի ստեղծագործության արդյունք: Բայց ի՞նչ է նշանակում այդ. նշանակում է արդյոք, որ նախնական արտադրական կոլեկտիվի անդամները հավաքվել ու միասին ստեղծել են այս կամ այն բառը: Ո՛չ, չի նշանակում: Մարդիկ իրար հետ խորհրդակցելով չեն ստեղծագործել բառերը: Նրանք ստեղծագործել են բառերն այնպես, ինչպես ստեղծագործել և ստեղծագործում են ժողովրդական երգերը, էպոսը և այլն: Եվ որովհետև ֆոլկլորի ծագման (ստեղծագործության) ու նրա հետագա զարգացման պրոցեսը գիտության մեջ միանգամայն լավ է ուսումնասիրված, ապա մենք ավելորդ չենք համարում որոշ համեմատությամբ բացատրել բառերի ստեղծագործությունը: Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր ժողովրդական ստեղծագործություն իր ծագմամբ կրում է անհատական բնույթ, այսինքն՝ ժողովրդական ստեղծագործության հեղինակը որևէ անհատն է. անշուշտ հնարավոր է, որ նույն թեման նույն կամ տարբեր ժամանակներում և կամ նույն կամ տարբեր տեղերում ստեղծագործության նյութ դառնա տարբեր անհատների մոտ, և այդ տարբեր անհատներն իրարից անկախ ստեղծագործեն այս կամ այն ժողովրդական ստեղծագործությունը: Կարևորն այստեղ այն է, որ ժողովրդական ստեղծագործությունն իր սկզբնական հեղինակումով կապվում է հասարակական անհատների հետ: Միայն այն բանից հետո, երբ անհատը, կամ անհատները, ավելի ճիշտ՝ մեկերը ստեղծագործում են, հասարակությունը յուրացնում է այդ ստեղծագործությունը, մշակում ու զարգացնում դարերի ընթացքում, դարձնում իր սեփականը. այդ մեկերի ստեղծագործությունն անցնում է ժողովրդի ստեղծագործական բովով և, զրկվելով յուր նախնական ստեղծագործական անհատական բնույթից, դառնում է ժողովրդի ստեղծագործությունը: Որ անհատի ստեղծագործությունը դառնում է ժողովրդական, մի պատահական երևույթ չէ: Հասարակության կյանքի զարգացման տվյալ էտապում այս կամ այն դեպքի, երեւույթի գեղարվեստական մշակումը հանդես է գալիս որպես ան-

հրաժեշտություն, և դրա շնորհիվ էլ ստեղծում է համապատասխան հասարակական տենդենց, հասարակական մտանյութություն: Ստեղծված անհրաժեշտությունն էլ հիմք է հանդիսանում այն բանի, որ ստեղծագործող մեկը հեղինակում է տվյալ ստեղծագործությունը: Տվյալ դեպքում այդ «մեկը» հանդես է գալիս որպես հասարակական կյանքում ստեղծված անհրաժեշտության դրսևորողը, ստեղծված հասարակական պահանջմունքի բավարարողը. այսպիսով նա մարմնացնում է իր մեջ և՛ ստեղծված անհրաժեշտությունը, և՛ տենդենցը, և՛ դրան գործնականում բավարարելու ստեղծագործական ձիրքը: Միայն այս բանի շնորհիվ է, որ անհատի ստեղծագործությունը դառնում է ժողովրդի սեփականությունը և յուր հետագա մշակումների ընթացքում միանգամայն կորցնում իր ծագման անհատական բնույթը: Ծիշտ այսպիսի պրոցես է ներկայացնում նաև բառերի (նախապես բառ-մտածությունների) ստեղծագործությունը: Կոլեկտիվի աշխատանքային պրոցեսում մարդիկ գիտակցում են նորանոր հարաբերություններ, իրեր, առարկաներ ու երևույթներ, ոչ միայն գիտակցում, այլև ստեղծում են այդպիսիք, և, բնականաբար, անհրաժեշտություն է ստեղծվում այդ նոր հարաբերությունները, իրերը, երևույթներն ու առարկաներն անվանելու: Ահա այս անհրաժեշտության արդյունքն էլ լինում է այն, որ մեկը կամ մեկերը՝ իրարից անկախ՝ ստեղծագործում են տվյալ բառը, որ և նույն անհրաժեշտության շնորհիվ ընդունվում է կոլեկտիվի կողմից: Հնարավոր է, որ միաժամանակ մի քանի բառեր ստեղծագործվեն նույն առարկայի համար, և կոլեկտիվը դրանցից մեկը յուրացնի, հնարավոր է նաև, որ այդ անհատական ստեղծագործությամբ ստացված բառը հետագա մշակումների ու փոփոխումների ենթարկվի կոլեկտիվի կողմից: Կարելի է այստեղ այն է, որ բառի ստեղծագործությունն էլ իր ծագմամբ անհատական աղբյուր ունի, բայց հենց այդ դեպքում էլ նա արդյունք է հասարակական կյանքում ստեղծված անհրաժեշտության և իր հետագա գոյության ու գործածության համար անհրաժեշտ է, որ նա դառնա կոլեկտիվի սեփականությունը և հենց դրանով իսկ դադարի իր ստեղծագործության պրոցեսի անհատական բնույթն ունենալուց: Վերջապես, այս նշանակում է, որ այստեղ էլ այդ մեկերը հանդես են գալիս իբրև հասարակական կյանքում ստեղծված անհրաժեշտության կրողն ու դրսևորողը: Որ իսկապես այս ճանապարհով են բառերն ստեղծվում, այդ առթիվ

¹ Н. Я. Марр, Язык. Избранные работы, т. II, стр. 127.

մի հիանալի փաստ ենք գտնում Եսպերսոնի «Լեզու» (Language) գրքում: Այդ գրքի 242-րդ էջում հեղինակը քաղվածորեն բերում է ֆրանսիացի ճարտարապետ Վիկտոր Առնոյի ուսումնասիրությունից՝ վայրենիների մասին մի հետաքրքիր փաստ: Վիկտոր Առնոն երկար ժամանակ ապրել է Հարավային Ամերիկայի Բոտոկուտոս ցեղի մոտ և ուսումնասիրել է մի քանի ցեղերի լեզուները: Նա պատմում է, որ այդ ցեղերի վայրենիների մեջ լինելով, ինքը բազմիցս նկատել է, որ երբ նրանք տեսնում են նոր առարկա, նրանցից մեկը հանպատրաստից մի անուն է տալիս, կարծես թե գտած լինելով մի հանկարծական գաղափար, մյուսներն անմիջապես կրկնում են այդ, և այդպիսով բառը դառնում է ընդհանուր սեփականությունը: Այս նույն բանը, ինչպես պատմում է նա, հաճախ պատահում էր նաև այնպիսի առարկաների նկատմամբ, որոնք արդեն ծանոթ էին նրանց և անուն ունեին: Այս երևույթը տեղի է ունենում միշտ և ամեն տեղ, նաև ամենազարգացած լեզուներում, մեր իսկ առօրյա կյանքում, բայց մեզանից ոչ ոք ուշադրություն չի դարձնում դրան, ոչ ոք չի նկատում, այնքան բնական է այդ երևույթը: Գիր ունեցող լեզուներում ընդհանրապես նոր արմատներ չեն ստեղծվում. բայց չէ՞ որ ստեղծվում են բազմաթիվ նորանոր բառեր: Ովքե՞ր են ստեղծում այդ բառերը. չէ՞ որ դարձյալ անհատները՝ բանաստեղծներ, գիտնականներ, արվեստագետներ, մի խոսքով՝ դարձյալ ինչ որ մեկեր: Մեթադրենք, թե այսինչ երևույթի համար անհրաժեշտ է մի բառ. այս կամ այն բանաստեղծը կամ գիտնականը հորինում է այդ բառը, իսկ այնուհետև մյուսներն էլ, յուրացնելով այն, դարձնում են հասարակության սեփականությունը՝ իրենց և ընդհանուրի լեզվի մի անհրաժեշտ տարր:

Սակայն մեր օրերի այս երևույթը նաև որակական տարբերություն ունի նախնական բառաստեղծական պրոցեսից: Այժմ բառերը կազմվում են արդեն պարտադարձ արմատներից՝ բարդության, ածանցման և այլ միջոցներով: Մինչդեռ բառաստեղծական այդ նախնական պրոցեսում ստեղծվել են արմատները: Բայց ինչպե՞ս են ստեղծվել նրանք: Արդյո՞ք այդ ստեղծագործող մեկերը իրենցից հորինել կամ ինչ որ ներշնչմամբ ոչնչից ստեղծել են դրանք: Իհարկե, ոչ: «Մեկերը» ստեղծագործել են դրանք արդեն եղած առաղձի հիման վրա՝ էլեմենտներից ու նրանց տարատեսակներից՝ ստեղծելով նորանոր տարատեսակներ, նորանոր հըն-

չյունակոմպլեքսներ: Մեր այս դրույթն ապացուցվում է Մառի կողմից առաջ քաշված և հիանալիորեն ապացուցված՝ բառափնջերի տեսությունը, ըստ որի, ինչպես ասացինք, մի նախնական հնչյունական կոմպլեքսը առաղձ է դառնում բազմաթիվ նորանոր բառերի համար:

Այժմ մնում է մի վերջին հարց ևս պարզել՝ բառերի առաջաման մասին: Ե՞րբ են առաջացել բառերը կամ, ավելի ճիշտ, ե՞րբ են էլեմենտները բառեր դարձել: Այս հարցին շատ որոշակիորեն պատասխանել է Մառը: Մենք տեսանք, արդեն, որ հնչյունային լեզուն ստեղծվում է նախնական հասարակության զարգացման որոշ աստիճանի վրա՝ խաշնարածության ու հրկրագործության անցնելու պրոցեսում: Այդ նշանակում է, թե դրան զուգընթաց զարգանում են էլեմենտները, որպես ամբողջական շտաբորորդված, դիֆուզ միտք արտահայտող հնչյունական կոմպլեքսներ: Դիֆուզ լեզվի այս ստադիան համապատասխանում է նախնական որսորդական կոլեկտիվներից տոհմական կազմակերպությանն անցնելու շրջանին, ուստի և՛ դիֆուզ լեզվի ստադիան ինքը ևս ներկայացնում է անցման շրջան՝ կինեմիկ լեզվից՝ հնչյունականին: Երկրագործությանն անցնելու և դրա շնորհիվ նստակյաց դառնալու հետ ամրանում, կայունանում են կազմված տոհմերը, որոնք արդեն ոչ միայն արտադրական կոլեկտիվներ են, այլև արենակցական կապերի վրա հիմնված կոլեկտիվներ: Տոհմերի այս կայունացումը, աշխատանքային պրոցեսի զարգացումը և դրա շնորհիվ օբեկտիվ իրականության ճանաչման զարգացումն, իրենց հերթին, անհրաժեշտաբար կայունացնում են նաև հնչյունական կոմպլեքսները և հարստացնում էլեմենտների տարատեսակները, այսինքն՝ դիֆուզ կոմպլեքսներն աստիճանաբար վերածվում են բառերի: Հետևաբար, էլեմենտների ու նրանց տարատեսակների բառացումը համընկնում է մարդկային կոլեկտիվների ավելի սերտ համախմբման ու կայունացման շրջանին: «Էլեմենտների բառ դառնալը համընկնում է կոլեկտիվների կայունացման հետ, տոհմական կազմավորման վերաճվելու հետ: ...Ազնատիկ կոլեկտիվին սկսում է հաջորդել սեղմ կոգնատիկ կոլեկտիվը, տոհմը՝ արդեն արենակցական հիմունքներով, որ կլանում է իր մեջ կոլեկտիվները տոտեմների հետ միասին, որոնց անունները, իրենց իմաստի ընդլայնումին համաձայն, վերածվում են տոհմային անունների»:¹

¹ Н. Я. Марр, Язык. Избранные работы. т. II, стр. 130, 131.

84. ՀԱՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՅՄԱՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հնչյունաբանությանը նվիրված մասում մենք խոսել ենք հնչյունների կրած փոփոխությունների, հնչյունական օրենքների, ինչպես և հնչյունի ու հնչույթի առաջացման մասին: Սակայն՝ քննելով հնչյունական փոփոխությունները՝ մենք միշտ էլ նկատի ենք ունեցել արդեն իսկ կազմավորված լեզուների հնչյունական երևույթները: Եվ այդպիսով կերպ չէր էլ կարող լինել այն պարզ պատճառով, որ դեռևս ծանոթ չլինելով լեզուների ստադիալ զարգացման հիմնական օրենքներին և մանավանդ էլեմենտներին ու նրանց զարգացման պրոցեսին՝ չէինք կարող ըստ էության քննության առնել հնչյունների առաջացման ու զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները, որոնք բխում են հենց էլեմենտների տեսությունից: Այժմ, երբ արդեն ծանոթացել ենք և՛ ստադիալ դասակարգմանը, և՛ էլեմենտների տեսությանը, մենք կարող ենք անցնել այդ հարցին: Ինչպես ասել ենք հնչյունաբանությանը նվիրված դիսում և նախորդ հատվածում, էլեմենտներն սկզբնապես հանդես են գալիս որպես հնչյունական ամբողջական կոմպլեքսներ, որպես միասնական միավորներ, և ոչ որպես առանձին, իրարից անկախ հնչյունների միացություններ: Սակայն, այդ դիֆուզ ամբողջության մեջ էլ հնարավոր է դրանց տարբերակումը՝ թե՛ նրանց ձայնավորների, և թե՛ բաղաձայնների փոփոխությամբ: Այդ փոխակերպությունները, էլեմենտների տարատեսակումները բխում էին հասարակության կյանքում ստեղծված անհրաժեշտությունից, կոչված էին բավարարելու հասարակական պահանջները և գիտակցվում էին որպես այդպիսիք, որպես հասարակական հաղորդակցման միջոցի՝ լեզվի միավորներ: Ահա, հենց սրանից էլ ինքնին բխում է այն եզրակացությունը, որ էլեմենտների մեջ միասնաբար հանդես եկող բաղադրիչները կարող էին փոփոխվել: Այս բանը կարելի է ցույց տալ նույնիսկ արդեն կազմավորված լեզուների օրինակներով. հնչյունաբանության մեջ մենք խոսել ենք բարդ հնչյունների պարզացման, որպես հնչյունափոխական երևույթի մասին: Օրինակ՝ հայերեն վացում բառի մեջ ց-ն փերածվում է իր բաղադրիչներին ու դառնում է քս (վաթսուն), ծածանել բառից, ծ-ի այդպիսի պարզացման հետևանքով, ունենք

սասանել և տատանել և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, մեզ համար որպես մի ամբողջություն հանդիսացող բարդ հնչյունը կարող է փերածվել իր բաղադրիչներին, կամ կորցնել նրանցից մեկը (ինչպես՝ աղաչել $\rightarrow$ աղոթ-ել, ճանաչել $\leftarrow$ ծանաչել $\rightarrow$ ծանոթ և այլն): Այս նույնը տեղի է ունեցել նաև էլեմենտների, որպես հնչյունական ամբողջական կոմպլեքսային միավորների, զարգացման պրոցեսում: Հիշենք, որ հիշյալ սալ, բեր, յոճ, բոշ էլեմենտներն էլ նախնական դիֆուզ կոմպլեքսների տարատեսակներն են: Ուրեմն, միանգամայն իրավացի էր Մառը, որ ասում էր, թե այդ նախնական էլեմենտները կրում են բաղմատեսակ փոփոխություններ թե՛ իրենց ունեցած ձայնավորների, և թե՛ բաղաձայնների գծով: Ահա, այդ բաղմաթիվ փոխակերպությունները քննության առնելով՝ Մառը կարողացավ գտնել այդ էլեմենտների կրած փոփոխությունների օրինաչափությունները: Սակայն, նախքան այդ օրինաչափություններին անցնելը անհրաժեշտ է ծանոթանալ որոշ նշանների, որոնք կիրառվում են հնչյունային համապատասխանությունները նշելու համար: Այդ նշանները Մառի գործադրածներն են, որոնցով նա հեղաշրջեց նաև լեզվաբանության մեջ ավանդաբար գործածվող նշանները: Դրանք հետևյալներն են. սլաքը ($\rightarrow$) ցույց է տալիս անցումը՝ մեկից մյուսին, ուր որ սուր կողմն է, այստեղ էլ արդյունքն է, հետագա երևույթը (օր. $s \rightarrow z$, $d \leftarrow t$) հնչյունի անկումը (թուլացումը) ցույց է տրվում սուր ծայրով՝ զեպի ցած ուղղված սլաքով $\searrow$, $\swarrow$ (օր. ϕ հայ. $g \searrow s$, հայ. u, III , հայ. $z \swarrow \phi$ հայ. z). հնչյունի վերելքը (ուժեղացումը) նշվում սուր ծայրով զեպի վեր ուղղված սլաքով $\nearrow$, $\nwarrow$ (օր. s , հայ. $u \rightarrow \phi$ հայ. g , ϕ , հայ. $z \nwarrow \text{III}$, հայ. z). երկսայրի սլաքով ($\leftarrow \rightarrow$) նշվում են անխզելիորեն դուգակից տարբերակները (օր. $o \leftarrow \rightarrow u$, $v \leftarrow \rightarrow m$), զույգ ուղղահայաց գծիկներով նշվում է ձայնավորի կամ բաղաձայնի փոխհաջորդումը, և վերջապես, եղջերիկը ($\sim$) ցույց է տալիս հնչյունների տարանցումը (переход), օրինակ՝ $s \sim h$, $t \sim k$ և այլն:

Ուսումնասիրելով հատկապես կովկասյան հարեթական լեզուները, որոնք վերապրուկային ձևով պահպանել են բաղմաթիվ երևույթներ նախորդ ստադիաներից, այդ թվում նաև նախնական ստադիաներին հատուկ բաղմաթիվ հնչյուններ, Մառը կարողացավ

և, նրանց մեջ մտնող առանձին բաղադրիչների, փոփոխությունների որոշ օրինաչափություններ: Այդ ուսումնասիրությունները ցույց տվին, որ, ըստ հնչյունական համապատասխանությունների, կովկասի հաբեթական լեզուները բաժանվում են երկու ճյուղի: պայթական (սիբիրյան) և շփական (սպիրանտ): Պայթական ճյուղն իր հերթին բաժանվում է երկու խմբի. սուլական և շշական:

Ահա այդ ճյուղերի համապատասխանություններով էլ Մառը կարողանում է որոշել էլեմենտների տարատեսակումների, ինչպես և առահասարակ հնչյունական անցումների օրինաչափությունները: Այդ ուղղությամբ կատարված ուսումնասիրությունների հիմնական եզրակացությունները ամփոփվում են հետևյալ ձևով:

Ձայնավորների մեջ կան երեք հիմնական տարատեսակներ, $a, e \leftrightarrow i, o \leftrightarrow u$. Թույլ ձայնավորներ են $\text{ə} \leftrightarrow \text{ɛ}$. ուժեղների թուլացումն են. $\text{ə} \leftarrow o, \text{ɛ} \leftarrow u$. բաղադրյալ (կամ փոփեցած) ձայնավորներն են. $\text{ä} \leftrightarrow \text{ö}$. կիսաձայնավորներ (թույլ) են. $\text{ä}, e \leftrightarrow y$ (փոխանակ ĩ կամ ĩ), $o \leftrightarrow \omega$ (փոխանակ ũ կամ ũ). երկար ձայնավորներն են $\text{ā}, \text{ē} \leftrightarrow \text{ī}$. ռնգային ձայնավորներ են. $\text{ā} (\leftarrow an), \text{ō} (\leftarrow en) \leftrightarrow \text{ĩ} (\leftarrow in), \text{ō} (\leftarrow on) \leftrightarrow \text{ũ} (\leftarrow un)$: Հիշյալ ձայնավորներից y և ω -ն մտնում են նաև բաղաձայնների ցանկի մեջ որպես շփականներ: Այդ միանգամայն հասկանալի է, քանի որ դրանք, ինչպես ասել ենք, կարող են հանդես գալ և՛ որպես ձայնավորներ, և՛ որպես բաղաձայններ (տես ձայնորդներին նվիրված հատվածը): Հաբեթական լեզուների բաղաձայնական սիստեմը ներկայացնում է եռաստիճան կամ քառաստիճան սիստեմ, ինչպես ունենք նաև հայերենում (եռաստիճան). ինչպես օրինակ՝ t, d, θ (տ, դ, թ), $i, \text{ä}, \text{ə}$ (ծ, ձ, ց), $\text{t}, \text{d}, \theta$ (ճ, ջ, չ) և այլն:

Համեմատելով կովկասյան հաբեթական լեզուների հնչյունական սիստեմները միմյանց հետ՝ Մառը տալիս է նրանց միջև եղած համապատասխանությունների հետևյալ տախտակը:

Ա. Սիբիրյան լեզուներ

Սպիրանտ լեզուներ

Ձայնավորներ

$a \parallel o (\leftrightarrow u)$

e

$e \parallel a$

i

¹ Н. Я. Марр, Общая теория учения об языке. Избранные работы. т. II. стр. 62-63.

Բաղաձայններ

$s \parallel \text{ш}$

$\text{ш} \parallel sq \leftrightarrow sk \rightarrow sg \leftarrow \text{ш}q$ և այլն,

$z \parallel j$

$t \parallel t$

$t \parallel tk$

$\text{d} \parallel d$

$\text{d} \parallel dg$

$\theta \parallel \theta$

$\theta \parallel \theta q$

$l \parallel r$

$r \parallel \begin{cases} l \\ [n]d \end{cases}$

$h \parallel q$

$sg \rightarrow zg$

$\gamma \parallel y$

$k \parallel k$

$g \parallel g$

$q \parallel q$

ω
 $d \parallel (1 \leftarrow \text{ш})$

Համեմատելով պայթական ճյուղի սուլական ու շշական խմբերի հնչյունական համակարգերը՝ Մառը տալիս է համապատասխանությունների հետևյալ օրինակները.

Սուլական խումբ

Շշական խումբ

Ձայնավորներ

$\begin{cases} a \\ e \end{cases}$

$o \leftrightarrow u$
 a

Բաղաձայններ

$\begin{cases} \text{թույլ } s \rightarrow z \\ \text{ուժեղ } \text{ } \end{cases} t$

$\text{ш} \rightarrow j$

$t \parallel$

$d \parallel$

$\theta \parallel$

և այլն:

Մեր նպատակը չէ, իհարկե, այստեղ տալ հաբեթական լեզուների հնչյունաբանությունն ամբողջությամբ: Դրա մասին կան Մառի ուսումնասիրությունները: Այստեղ հիշյալ օրինակները մենք բերեցինք ցույց տալու համար այն մոտավոր համապատասխանությունները, որոնք հիմք են ծառայում նախնական էլեմենտների տարատեսակների հնչյունակազմը պարզելուն, մի բան, որ կատարել է Մառը: Ահա այդ համապատասխանություններից մի քանի օրինակներ.

² Н. Я. Марр, Язык. Избранные работы. т. II, стр. 131.

Սուպական խումբ

Նշական խումբ

I. A էլեմենտ

sal→zal || mor(→jor)→mur(→jur)
 ↗ tal→dal→θal || →tor→dor→θor(→tur→dur
 →θur)

առանց շնչեղության առանց շնչեղության
 (tal→dal→θal || tor→dor→θor(→tur→dur→θur)

և այլն:

II. B էլեմենտ

val→mal || vor(→mor)→vur(→mur)
 ↗ pal→bal→θal || por→bor→θor(→pur→bur→θur)

III. C էլեմենտ

san→zan || mon(→jon)→mun(→jun)
 ↗ tan→dan→θan || ↑ ton→don→θon(→tun→dun→θun)

III. D էլեմենտ

las(|| nas)→laz(// naz) || rom(→nom)→rum(→num)
 →roj(→noj)→ruj(→nuy)

և այլն¹

Տարատեսակների այս մի քանի օրինակները, որոնք մի ճյուղից են վերցված և այն էլ ոչ լրիվ, ներկայացնում են համաժամանակյա (հոմոխրոնիկ) համապատասխանությունները: Մինչդեռ, ինչպես ասել ենք, էլեմենտների հարստացումը, նրանց տարատե-

սականքի բազմացումը կատարվում է դիախրոնիկ կերպով՝ պատմական զարգացմամբ: Արդ, եթե այս մի քանի օրինակներն աչքի առաջ ունենալով, պատկերացնենք երկու ճյուղերի ամբողջ բազմությունը, ապա կարող ենք առանց այլևայլության ասել, որ այդ ճյուղն էլեմենտներից ստացվող տարատեսակները լիովին բավական էին մարդկային նախնական հասարակության հաղորդակցման պահանջները բավարարելու: Բացի դրանից, հիշյալ օրինակները ներկայացնում են միայն յուրաքանչյուր էլեմենտի տարատեսակները: մինչդեռ, ինչպես ցույց է տալիս Մաուր, նոր բառեր կազմվում են նաև տարբեր՝ երբեմն երկու, երբեմն երեք, էլեմենտների խաչավորումներով ու միացումներով:

Այսպիսով՝ այդ էլեմենտների տարատեսակումները հենց այն առաջին հնչյունական փոփոխություններն են, որոնք պատմականորեն կատարվել են լեզվի մեջ: Երբ հետագա զարգացման ընթացքում գիտակցվում են այդ էլեմենտների բաղադրիչներն առանձին-առանձին և դրա շնորհիվ էլ առաջանում են հնչյուններն ու հնչույթները, ապա՝ այդ տարատեսակների միջև եղած հնչյունական համապատասխանություններն էլ մթագնվում են: Դրանցից յուրաքանչյուրն արդեն գիտակցվում է որպես մյուսներից անկախ, մյուսների հետ որևէ կապ չունեցող միավոր: Հենց սրա շնորհիվ էլ այդ տարատեսակները կայունանում, արդեն սրա շնորհիվ էլ այդ տարատեսակները հնչյունների կայուն միացություններ հաստատապես ձևավորված հնչյունների կայուն միացություններ են դառնում, որպես բառերի հնչյունակազմ: Ուրեմն՝ լեզուների հնչյունական համակարգի մեջ եղած պատմականորեն նախնական փոփոխությունները, թե՛ որպես արտասանական բազայի կազմավորման ու զարգացման գործոններ, թե՛ որպես առանձին կազմավորման հնչյունախմբերի փոփոխություններ՝ հնչյունական օրենքներ, արդյունք են էլեմենտների տարատեսակումների և այդ տարատեսակների հետագա կայունացման: Մյուս կողմից՝ և այդ տարատեսակների հետագա կայունացման ատաղձն են կազմել այդ ճյուղն էլեմենտները իրենց տարատեսակներով, իսկ այդ մեկ այդ ճյուղն էլեմենտները իրենց տարատեսակներով, իսկ այդ տարատեսակների հնչյունական կազմի միջև օրինաչափ համապատասխանություններ գոյություն ունեն, և եթե տարբեր լեզուներ կազմավորվել են այդ էլեմենտների խաչավորումներով, իսկ հետագայում էլ՝ արդեն կազմավորված լեզուների խաչավորումներով, ապա՝ միանգամայն հասկանալի է դառնում տարբեր լեզուների միջև եղած հնչյունական համապատասխանությունների գոյությունը: «...լեզվի էլեմենտները ունեցել են, ստանալով

¹ Н. Я. Марр, Общая теория учения об языке. Избранные работы, т. II, стр. 96-99.

նրանք ժամանակի ընթացքում, բազմաթիվ օրինաչափ տարա-
սակներ, որոնք առաջացել են նրանց, չորս էլեմենտների՝ մարդ-
կանց տեղայնորեն տարբեր սոցիալական խմբերի մեջ առնվելով:
Վերջիններիս փոխհարաբերությունները տնտեսական շահերի
միացման կամ փոխադարձ համաձայնեցման հետ հասցրեց,
հաղորդակցման սխտեմին համապատասխան, հնչյունական լեզ-
վի միավորման կամ համաձայնեցման սկզբից նրան տիրապե-
տող կազմակերպության, իսկ հետո՝ ամբողջ ժողովրդական
մասնայի մասշտաբով, հասցրեց, հետևաբար, այն հնչյունական
համապատասխանություններին, կամ կորեսպոնդենցիաներին,
որոնք կոչվում են հնչյունական օրենքներ»:¹

Այսպիսով՝ հնչյունների ծագման ու զարգացման այս տեսու-
թյունը լույս է սփռում ոչ միայն հնչյունների նախապատմու-
թյան վրա, նրանց առաջացման պրոցեսի վրա, այլև արդեն
կազմավորված լեզուների միջև առկա հնչյունական համապա-
տասխանությունների վրա: Այն, ինչ որ հնդեվրոպաբանները
գիտում են որպես ամենազոր «նախալեզվի» բնական զարգաց-
ման արդյունք, Մառի այս տեսությամբ ճիշտ կերպով չուսաբան-
վում է հասարակության պատմությամբ, հասարակական կեցու-
թյան և դրա հիման վրա մտածողության ու լեզվի պատմական
զարգացմամբ, բացատրվում է որպես լեզվատեղծական միաս-
նական պրոցեսի արդյունք:

¹ Н. Я. Марр. Общая теория учения об языке. Избранные ра-
боты, т. II, стр. 96.

Է. ԼԵԶՎԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՇԻՄՆԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

85. ԼԵԶՎԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մինչև այժմ, գրեթե բոլոր գլուխների մեջ, մենք արտահայ-
տել ենք այն միտքը, թե լեզուն անընդհատ փոփոխվում ու զար-
գանում է: Այդ, իհարկե, ընդհանուր առմամբ նորություն չէ:
Լեզվաբանության մեջ վաղուց ընդունված է, որ լեզուն փոփոխ-
վում է, և այդ մասին զանազան տեսություններ են առաջ քաշ-
վել, որոնցից մի քանիսին անհրաժեշտ է ծանոթանալ:

Մինչև 19-րդ դարը, երբ դեռ լեզվաբանությունը ձևավորված
չէր իբրև ինքնուրույն մի գիտություն, այլ կազմում էր բանասի-
րության (ֆիլոլոգիայի) մի մասը, իշխում էր այն կարծիքը, որ
լեզվի յուրաքանչյուր փոփոխություն նրա ազավաղումը, փշա-
ցումն է: Սրան համապատասխան էլ յուրաքանչյուր լեզվի պատ-
մության մի շրջանը համարում էին դասական կամ, ինչպես կո-
չում էին, «ոսկեդարյան» շրջան, իսկ մյուս շրջանները համարում
էին ուղղակի լեզվի անկման, աղավաղման շրջաններ, համապա-
տասխանաբար կոչելով «արծաթե դար», «երկաթե դար» և այլն:
Իհարկե, լեզվի պատմության նկատմամբ այսպիսի մոտեցումը
հիմնովին սխալ է: Յուրաքանչյուր լեզվի պատմության մեջ նրա
բոլոր փուլերը հավասար արժեք են ներկայացնում, իբրև այդ
լեզվի զարգացման տարբեր աստիճաններ: Մյուս կողմից՝ ասել,
թե լեզվի զարգացումն ու փոփոխումը նրա ազավաղումն է, նշա-
նակում է ասել, թե մարդկային մտածողությունը հետադիմում է
և ոչ թե առաջադիմում: Իսկ այդ էլ նշանակում է, թե հասարա-
կությունը ևս հետադիմում է իր կեցությամբ, քանի որ, ինչպես
գիտենք, մտածողությունը հիմնված է հասարակական կեցության
վրա:

19-րդ դարի առաջին կեսում, երբ հիմնադրվեց համաժողովրդական լեզվաբանությունը, այդ տեսությունը խստորեն քննադատվեց. նոր լեզվաբանության հիմնադիրները ճիշտ կերպով ցույց տվին, որ լեզվի յուրաքանչյուր փուլը կարևոր է որպես նրա պատմական զարգացման մի հատված: Բայց այդ լեզվաբանները ելնելով իդեալիստական փիլիսոփայության դիրքերից՝ լեզվի զարգացման շարժիչ ուժը համարեցին այսպես կոչված «ժողովրդի ոգին»: Այս տեսությունը, բացի այն հիմնական սխալից, որ լեզուն կտրուկ էր հասարակական կեցությունից, վերնաշենքը՝ բազիսից, դուր էր բացում նաև ռասայական «տեսություն» առջև, լեզուների առանձնահատկությունները կապելով ցեղին, ժողովրդին, ազգին հատուկ «ոգու» յուրահատկություններին հետ:

19-րդ դարի կեսերին առաջ է քաշվում բիոլոգիական, վուլգար-մատերիալիստական այն տեսությունը, թե լեզուն նույն օրինաչափություններով է զարգանում, ինչպես բուսական ու կենդանական աշխարհը: Դարվինիզմը մեխանիկորեն կիրառվում էր լեզվի նկատմամբ, որն, իբրև թե, կենդանի օրգանիզմի նման «ծնվում», «զարգանում», «ծերանում» ու «մեռնում է»: Բայց լեզվի նկատմամբ այդ տեսությունը սխալ է հենց նրանով, որ վերնաշենքային երևույթը նույնացվում է կենդանի օրգանիզմի հետ:

19-րդ դարի երկրորդ կեսում հիմնադրված հոգեբանական ինդիվիդուալիզմի ուղղությունը հերքեց այդ տեսությունը և առաջ քաշեց այն տեսությունը, թե ընդհանրապես լեզվի զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների մասին խոսել կարելի չէ: Քանի որ կան միայն «անհատական լեզուներ», ուստի և կարելի է խոսել այդ լեզուների փոփոխությունների մասին, որոնք արդյունք են անհատի հոգեկան գործունեության: Այս տեսությունն ավելի քան հակադիտական է հենց նրանով, որ լեզուն չի դիտում իբրև հասարակական երևույթ և, հետևաբար, խզում է դարձյալ բազիսից, ամեն ինչ համարելով իրարից կտրված անհատների հոգեբանության արդյունք:

19-րդ դարի վերջում առաջ քաշվեց այն տեսությունը, թե լեզվի մեջ փոփոխություններ մտցնողը և լեզվի զարգացման շարժիչ ուժը սերունդների հաջորդումն է: Իբրև թե, յուրաքանչյուր նոր սերունդ՝ չկարողանալով ճիշտ այնպես յուրացնել, ինչպես նախորդ սերունդը, փոխում է լեզուն: Այստեղ ևս հասարակական կեցությունը անտես է առնվում և շեշտվում սերունդների

դերը՝ որպես լեզուն մեքենայաբար փոփոխողների, մի բան, որ հիմնովին սխալ է:

Ժամանակակից բուրժուական ռեակցիոն լեզվաբանությունը, հրաժարվելով 19-րդ դարի լեզվաբանությունից մեջ արտահայտված խիստ սակավ ճիշտ դիտողություններից, անգամ, առաջ է քաշում լեզվի, որպես պայմանական նշանների հանրագումարի, զարգացման «տեսությունը»: Լեզվական միավորները համարելով պարզապես պայմանական նշաններ՝ անգլո-ամերիկյան ժամանակակից ռեակցիոն տեսարանները գտնում են, որ լեզուների մեջ կատարվող փոփոխությունները սոսկ այդ պայմանական նշանների փոփոխություններն են: Այսպիսով՝ լեզուն միանգամայն կտրվում է գիտակցությունից ու հասարակության կեցությունից ու դառնում մարդկության պատմությունից վերացած մի երևույթ: Բայց այդ զարմանալի չէ. դա հարկավոր է ժամանակակից անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմին: Առաջ քաշելով այդ «տեսությունը», բուրժուական այդ ռեակցիոն «տեսաբանները» գտնում են, որ լեզուները կարելի է փոխարինել ուղղակի թվաբանական նշաններով և ստեղծել մի ընդհանուր, «համաշխարհային լեզու» և կամ, քանի որ լեզուն սոսկ «պայմանական նշանների հանրագումար» է, ապա՝ աշխարհի բոլոր լեզուները պետք է փոխարինել ժամանակակից որևէ լեզվով: Իբրև այդպիսի լեզու այդ «տեսաբանները» առաջարկում են անգլերենը: Դժվար չէ հասկանալ, որ այդ երկու միջոցներն էլ, թե՛ համաշխարհային թվաբանական լեզու հորինելը, և թե՛ անգլերենը համաշխարհային լեզու դարձնելը, ըստ էության նույն են: Մի դեպքում աշխարհի բոլոր ազգերի վզին է փաթաթվում պատրաստի անգլերենը, մյուս դեպքում՝ Ամերիկայում թխված թվաբանական լեզուն, երկու դեպքում էլ մարդկության վզին է փաթաթվում անգլո-ամերիկյան ապրանքը, ինչպես որ նույն անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմի տիրապետությունն են ուզում տարածել ամբողջ աշխարհում: Իսկ այս նշանակում է, որ ժամանակակից բուրժուական լեզվաբանությունն, ինչպես մյուս հարցերում, այնպես էլ այս հարցում, լիովին գլորվել է ռեակցիայի ճահիճը՝ դառնալով անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմի հյուսիս գործիքը:

Վերջապես, բուրժուական նորագույն լեզվաբանության մի քանի ներկայացուցիչներ էլ փորձում են գտնել լեզվի զարգացման որոշ ընդհանուր օրինաչափություններ: Օրինակ, շեշտվում է, որ լեզվի զարգացումը կապված է նրա կառուցվածքի փոփո-

խության հետ, ասենք, համադրականից վերլուծականին անցնելով կամ հակառակը: Առաջ է քաշվում նաև այն տեսությունը, որ լեզուների զարգացումը գնում է կոնկրետից դեպի ընդհանուր— վերացականը: Այստեղ, իհարկե, որոշ ճշմարտություն կա. բայց դա միայն մի կողմն է: Լեզուների պատմությունը ցույց է տալիս, որ ճիշտ նույն ձևով էլ տեղի է ունենում վերացական-ընդհանուրից դեպի կոնկրետ-մասնավորը. դրա լավագույն ապացույցն են հանդիսանում ճոխապես զարդացած և օրավուր զարգացող մասնագիտական լեզուները:

86. ԼԵԶՎԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԶԱ-
ՓՈԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հեղուների ստադիալ դասակարգման մասին խոսելիս մենք
ասել ենք, որ հնչյունական լեզուն անցնում է իր զարգացման
որոշ աստիճանները՝ ստադիաները: Ինչի՞ հետևանք է այդ և ինչ
պե՞ս է կատարվում: Ինչպես բազմիցս ցույց է տրված, լեզուն
և մտածողությունը մի անխզելի միասնություն են կազմում. արդ,
եթե այդպես է, ապա՝ լեզվի զարգացումը սերտորեն կապված
է մտածողության զարգացման հետ: Բայց չէ՞ որ մտածողությունն
ու լեզուն ինքնաբավ, իրենք իրենցով սահմանափակված երևույթ-
ներ չեն: Որպես հասարակության վերնաշենքային երևույթներ
նրանք պայմանավորված են հասարակության նյութական կյան-
քի, հասարակության կեցության զարգացմամբ: Իսկ այդ նշանա-
կում է, որ լեզվի ու մտածողության զարգացումը հիմնված է հա-
սարակության տնտեսության զարգացման վրա, պայմանավոր-
ված է հասարակության էկոնոմիկայով: Յուրյ տանք այս բանը
փաստերով: Մենք արդեն ասել ենք, որ նախնական հասարակու-
թյան մեջ մի շատ երկար ժամանակ իբրև հաղորդակցման մի-

չոց են ծառայել ձեռքերը, մարմնի տարբեր մասերի շարժումներն ու դեմքի միմիկաները: Բայց դա պատահական երևույթ չէր. թյամբ, իսկ այս էլ, իր հերթին, պայմանավորված էր նախնական մարդկային կոլեկտիվների կեցության: Օգտվելով դեռևս բնական մարդկային կոլեկտիվների կեցության (պտուղներ և այլն), զբաղվելով մեծ թյան տված «բարիքներից» (պտուղներ և այլն), զբաղվելով մեծ մասամբ որսորդության՝ որպես գործիքներ մարդիկ օգտագործում էին ձեռքերը և բնության կողմից տրված միջոցները (կոտրված ձյուղեր, քարեր և այլն), այսինքն՝ մարդը դեռևս չէր անցել արհեստական գործիքների պատրաստմանն ու դրանց միջոցով ավելի զարգացած աշխատանքի: Նրա այդ վիճակում բնական է նաև, որ մտածողությունն էլ դեռևս իր ամենանախնական վիճակումն էր գտնվում, կենդանական բնագոյից մի աստիճան արդեն բարձր՝ պատկերային վիճակում: Հետագա զարգացման ընթացքում կարողանում է աստիճանաբար հասնել այն բանին, որ ինքն է պատրաստում գործիքներ. մարդկային կոլեկտիվների կյանքում հանդես են գալիս արհեստական գործիքները. բնական է, որ դրան զուգընթաց էլ ընդարձակվում է մարդու աշխատանքի ասպարեզը. նախկինում պատրաստի բնական «բարիքներ» հավաքող մարդը աստիճանաբար անցնում է «բարիքներ» ստեղծելուն: Այդ կատարվում է հողագործության, անշուշտ ամենապրիմիտիվ հողագործության անցնելով: Իսկ այս անցումը մի ամբողջ հեղաշրջում է առաջ բերում հասարակության կյանքում: Թափառաշրջիկ մարդկային կոլեկտիվները հաստատվում են որոշ տեղում, նստակյաց են դառնում: Այս երկուսին զուգընթաց էլ նախնական կոլեկտիվներն աստիճանաբար վերակազմվում են որպես տոհմեր: Այս բոլորն, ահա, խոշոր հեղաշրջում են առաջ բերում նաև մարդու մտածողության մեջ. աստիճանաբար մարդը ճանաչում է իր շրջապատը, առաջին հերթին իր պատրաստած գործիքները, որոնք փոխարինում են ձեռքին և, հետևաբար, արհեստական «ձեռքեր» են և այլն: Ահա պատկերային մտածողությունից ճանաչողության, իրերի և առարկաների գիտակցման անցնելու այս պրոցեսի արդյունքն էլ հնչյունական լեզվի առաջացումն ու զարգացումն է: Բայց սրանով ամեն ինչ չի վերջանում: Հասարակության էկոնոմիկայի հետագա զարգացման ու դրան համապատասխան՝ մտածողության զարգացման զուգընթաց զարգանում է նաև լեզուն. առաջանում են հողաբաշխ նախագասությունները, նախագասության տարբեր կառուցվածքները, ի-

րենց պատմական հաջորդականութեամբ, նախադասութեան ան-
դամներն ու խոսքի մասերը, քերականական կատեգորիաները
և այլն, և այլն: Նշանակում է, լեզվի զարգացումը պայմանա-
վորված է հասարակութեան նյութական կյանքի զարգացմամբ:
Բայց հասարակական կյանքը, ինչպես գիտենք, սուս է վնասվում
փոփոխություններով չի զարգանում, այլև՝ ռեոլուցիաներով,
հասարակութեան արտադրական հարաբերությունների ռեոլուցիոն
անցումներով: Այդ նույնը վերաբերում է նաև լեզվին ու մտածողու-
թյանը. լեզվի զարգացման ստադիաները, որոնց ծանոթացել ենք
արդեն, հենց այդ ռեոլուցիոն անցումների, թուլիքների արդյունքն
են: Իսկ եթե այդպես է, ապա՝ լեզվի զարգացման հիմնական
օրինաչափությունը նրա ստադիալականությունն է: Առանց դրա
չիակատար գիտակցման անկարելի է խոսել մարդկային լեզվի,
կամ առանձին լեզուների զարգացման մասին:

Մյուս կողմից՝ մենք տեսել ենք արդեն, որ այդ ստադիալ
անցումները, ինչպես և լեզուների անցումը մի սիստեմից մյուսին,
հանդես են գալիս որպես լեզվական կազմավորումներ ու վերա-
կազմավորումներ: Այդ կազմավորումներն ու վերակազմավորում-
ները, ինչպես ասել ենք արդեն, լեզուների միջև եղած հակասու-
թյունների պայքարի արդյունքն է, մի կողմից, և լեզվի ու մտա-
ծողության և հասարակության կեցության միջև եղած հակասու-
թյունների պայքարը՝ մյուս կողմից: Հասարակության տնտեսու-
թյան ու դրա վրա հիմնված հասարակական նոր հարաբերությու-
ններով հակասություն, ճեղքվածք է առաջանում՝ մտածողության
ու լեզվի նախկին սիստեմի և նոր հարաբերություններին համա-
պատասխան գիտակցության միջև, որ և լեզվի ու մտածողության
ռեոլուցիոն հեղաշրջման հիմքն է հանդիսանում: Ուրեմն, լեզվի
զարգացման օրինաչափություն են նաև լեզուների կազմավորում-
ներն ու վերակազմավորումները:

Բայց չէ՞ որ լեզուն զարգանում է նաև թե՛ միևնույն ստա-
դիայի մեջ, թե՛ միևնույն սիստեմի մեջ: Չէ՞ որ յուրաքանչյուր
լեզու իր գոյության ընթացքում զարգացման որոշ ընթացք ունի:
Այո՞, յուրաքանչյուր լեզու զարգանում է և, ինչպես ասել ենք
ներածության մեջ, լեզուն յուրաքանչյուր մոմենտում կազմավոր-
վող ու վերակազմավորվող երևույթ է: Ի վերջո, չէ՞ որ միևնույն
լեզվի մեջ, միևնույն սիստեմի առկայության դեպքում, մենք տես-
նում ենք ոչ միայն բովանդակության, բառապաշարի, այլև ձևա-
բանության մեջ կատարվող որոշ փոփոխություններ, ինչպես են
կատարվում դրանք և ինչի՞ արդյունք են:

Հնչյունական փոփոխությունների մասին խոսելիս մենք
հանգամանորեն բացատրել ենք համաբանության և ընդհանրաց-
ման էությունը: Այստեղ անհրաժեշտ է ավելացնել միայն, որ
այդ վերաբերում է ոչ միայն հնչյունափոխությանը, այլև լեզվի
բոլոր կողմերին: Համաբանությունը հանդիսանում է լեզվի մեջ
ոչ միայն կանոնավորող ու կարգավորող, այլև քայքայող, կոր-
ծանող ու ստեղծագործող երևույթ: Յուրաքանչյուր լեզվի
յուրաքանչյուր փուլում կարելի է տեսնել այդ: Վերցնենք օրինակ-
ներ այժմյան հայերենից, հայտնի է, որ ի-ով վերջացող գոյա-
կանները, իբրև ընդհանուր կանոն ենթարկվում են ու հոլովման,
ինչպես՝ գինի-գինու, այգի-այգու և այլն: Բայց քանի որ ժամա-
նակակից հայերենում ամենից ավելի տարածված է ի հոլովումը,
ուստի և համաբանությամբ այդ բառերն էլ երբեմն, հատկապես
խոսակցության մեջ, ենթարկվում են ի հոլովման (այգիի, գինիի),
մասնավոր հատուկ անունները (Րաֆֆիի, Գորկիի, Թբիլիսիի):
Կամ -ան, -յան հոլովման բառերը եզակի գործիականում ըստ
օրենքի պետք է ունենան -ամբ, -յամբ ձևը (շարժմամբ, ար-
յամբ), բայց այժմ շատ հաճախ գրականության մեջ էլ ունենում
են -ով վերջավորությունը (շարժումով, արյունով և այլն): Այդ-
պիսի բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել նաև բայերի խո-
նարհումներից, երբ մի խոնարհման բայն սկսում է խոնարհվել
մի ուրիշ խոնարհումով (օր. ասացի—ասեցի—ասի, բերի—բերեցի,
նստավ—նստեց և այլն): Ինչու՞ է այդպես կատարվում, ինչու՞
օրինակ գործիականի -ով վերջավորությունն է տարածվում, և
ոչ՝ -ան-ը: Այն պատճառով, որ մեր լեզվի տվյալ փուլում -ով
վերջավորությունը ավելի կենսունակ է, քան որևէ մեկ ուրիշը:
Իսկ լեզվի մեջ որևէ երևույթի կենսունակությունը պայմանավոր-
ված է, հիմնականում երեք բանով՝ որքանով նա շատ է տարած-
ված, որքանով ուժեղ է նրա գիտակցումը խոսող հանրության մեջ
և որքանով է ընդունված հանրության մեծամասնության կողմից:
Այս երեք կողմերով էլ քննենք գործիական հոլովի տարբեր վերջա-
որությունները, կտեսնենք, որ առավել, կամ գուցե միակ, կեն-
սունակը -ով մասնիկն է, որովհետև նրանով է կազմվում ժամա-

՝ կենսունակ տերմինն, իհարկե, պայմանական, փոխաբերական ան-
վանում է: Պայմանական կերպով գործածելով այդ տերմինը, մենք առկա
ենք հետևյալ բացատրությունը. կենսունակ կոչվում են լեզվական այն երե-
վույթները, որոնք լեզվի ավելի փուլում հանդես են գալիս որպես գեղ-
իշխող ու զարգացող օրինաչափություններ:

Այսպիսով լեզվին նույնպես հատուկ են դիալեկտիկայի եր-

«Ավանդույթյան թելադրած ընդհանուր ազգային լեզուն բեկվում, կոնկրետանում, անհատականանում է առանձին անհատների մոտ՝ վերջիններիս, գլխավորաբար և հիմնականում, դասակարգային գոյի, և ապա երկրորդական զանազան գործոնների (ընդհանուր զարգացում, միջավայր, արտաբերական գործարանների վիճակ և այլն) բովի միջից անցնելով:

Լեզվաբանության ներածութիւն—21

«Այսպիսով տեղի է ունենում ավանդախախտում՝ ավանդու-
թյան ընդունման իսկ պրոցեսում...: Ավանդախախտությունը
վերաբերում է լեզվի թե բովանդակությանը, և թե ձևին, ըստ
որում բովանդակության բնագավառում տեղի ունեցող ավանդա-
խախտումը պայմանավորված է անհատի գերազանցապես հա-
սարակական գոյով, արտացոլում է այդ գոյը»¹։

Եթե այդպես է, եթե լեզվական ձևերի փոփոխությունը կամ
նորերի առաջացումը և նրանց ընդհանրացումը համաբանության
միջոցով արդյունք են մարդկանց գոյի, ապա՝ այդ ձևաբանական
կամ հնչյունական փոփոխությունները ևս պետք է դիտել հասա-
րակական մտածողության հետ նրանց ունեցած կապի մեջ, իսկ
այս էլ նշանակում է, թե այդ «ձևական» փոփոխություններն էլ
արդյունք են հասարակության տնտեսական կյանքի զարգացման։
Եվ այլ կերպ մտածել չի էլ կարելի։ Լեզվական յուրաքանչյուր
միավոր, լինի նա բառ, մասնիկ, հնչյուն, թե բերականական
կառուցուրի, յուր առաջացմամբ պայմանավորված է հասարա-
կական մտածողությամբ, իսկ սա էլ՝ հասարակության կեցությամբ։
Ճիշտ է, հասարակության զարգացման շնորհիվ, մտածողության
ու լեզվի զարգացման ավելի բարձր ստադիայում միադնվում է
հասարակական կեցության և լեզվի ու մտածողության անմիջա-
կան կապը, բայց միադնումը չի նշանակում այդ կապի, փոխա-
դարձ պայմանավորվածության վերացում։ Ուրեմն, լեզուն, մտա-
ծողության հետ միասին, իր զարգացմամբ պայմանավորված
է հասարակական գոյով։ Ահա, հենց այդ գոյի շնորհիվ կատար-
վող լեզվի զարգացումը ճիշտ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է,
որ լեզվի պատմության յուրաքանչյուր փուլը դիտենք հասարա-
կական գոյի համապատասխան աստիճանի՝ համապատասխան
ֆորմացիայի հետ ունեցած անխզելի կապի մեջ։ Բայց քանի որ
լեզվական ստադիաների մասին մենք արդեն խոսել ենք, ապա
այստեղ հիմնական շեշտը դրվելու է լեզուների կազմավորման
ու վերակազմավորման պրոցեսի դրսևորումների վրա։

87. ԼԵԶՈՒՆ ՏՈՂՄԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մարդկային հասարակության առաջին ֆորմացիան նախնա-
կան կոմունիզմն է, նախնական անդասակարգ հասարակու-

թյունը։ Բնականաբար, այդ շրջանում լեզուն էլ դասակարգայնո-
րեն տարբերակված չի եղել, բայց դրա փոխարեն եղել են այլ
կարգի տարբերակումներ, որոնք այդ շրջանի հասարակական
գոյի և հասարակական գիտակցության արտահայտությունն են
հանդիսացել։ Այսպես, օրինակ, այդ շրջանի մարդու գիտակցու-
թյանը հատուկ են մոգական, միսթիկական ու դիցաբանական
պատկերացումները. շխարհը անալով ճշտորեն ըմբռնել ու գիտակ-
ցել բնության և հասարակական կյանքի երևույթները, արտա-
կարգ նշանակություն են տվել մարդու հասակին և մի հասակից
մյուսին անցնելը նույնիսկ տոնել են որոշ ծիսակատարությու-
ններով։ Այդ բանը լեզվի մեջ արտահայտվել է այսպես կոչված
հասակային տարբերակումով, այսինքն՝ որոշ հասակի մար-
դիկ ունեցել են լեզվի (բառապաշարի և այլն) որոշ առանձնա-
հատկություններ, այլ հասակի մարդիկ՝ ուրիշ առանձնահատկու-
թյուններ, ինչպես որ կյանքում էլ որոշ հասակի մարդկանց
թույլատրված էին որոշ բաներ, իսկ այլ հասակի մարդկանց՝ ոչ։
Այդ բանը վերապրուկների ձևով պահպանված է բազմաթիվ
լեզուներում։ Այդպիսի տարբերակում եղել է նաև տղամարդկանց
ու կանանց լեզուներում, որ նույնպես վերապրուկային ձևով պահ-
պանվել է շատ լեզուներում։ Այդ վերապրուկների ուսումնասի-
րությունն ու հայտաբերումը բազմաթիվ, նույնիսկ զարգացման
բարձր աստիճանի վրա դրսևող, լեզուներում, ցույց է տալիս, որ
լեզվաստեղծական պրոցեսում և լեզվի զարգացման նախնական
փուլում այդ երևույթն ընդհանուր է եղել բոլոր լեզուներին։

Ինչպես ասել ենք, հետագա զարգացմամբ նախնական մարդ-
կային հորդաններից հետզհետե առաջանում են տոհմերն ու ցե-
ղերը։ Յեղաչին շրջանում լեզվի զարգացման միասնական պրո-
ցեսն ավելի քան ակնբախ է դառնում. ըստ որում այստեղ մենք
հանդիպում ենք երկու հակադիր պրոցեսների. մի կողմից ցեղերը
բազմաանալով բաժանվում և առաջ են բերում նորանոր ցեղեր,
որոնք հետզհետե բոլորովին առանձնանում, օտարանում են իրենց
երբեմնի արենակից ցեղերից։ Այս շրջանում, իհարկե, նրանց
լեզուն էլ աստիճանաբար տարբերակվում, վերածվում է, նախ,
բարբառների, ապա՝ առանձին լեզուների. «Հյուսիս-ամերիկյան
հնդկացիների մոտ մենք տեսնում ենք, թե ինչպես մի սկզբնա-
պես միասնական ցեղ հետզհետե տարածվում է վիթխարի
մայր ցամաքի վրա, թե ինչպես ցեղերը բաժանվելով՝ ժողովուրդ-
ներ ցեղերի ամբողջ խումբ են դառնում, ինչպես լեզուները

¹ Գ. Սեվակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1939
էջ 32-33։

միութնում են՝ դառնալով ոչ միայն միմյանց համար անհասկա-
նալի, այլև կորցնելով սկզբնական միասնության համարյա ամեն
մի հետք»¹ Մյուս կողմից, հետագայում այդ բաժան-բաժան
եղած ցեղերը վերստին համախմբվում են ցեղային միություն-
ների մեջ, և համապատասխան կերպով նրանց լեզուներն էլ
աստիճանաբար խաչավորվում են՝ առաջ բերելով բազմաթիվ
ընդհանրություններ: Որոշ վայրերում ազգակից ցեղերը, հաղթա-
հաբելով բաժան-բաժան եղած վիճակը, կրկին միանում և տեա-
կան դաշինք են կապում և դրանով առաջին քայլն անում դեպի
ազգությունների կազմությունը: Միացյալ Նահանգներում այդ-
պիսի միության ամենազարգացած ձևը մենք գտնում ենք իրո-
կեզներին մեջ... Այդ միության հիմնական գծերը հետևյալներն
էին. 1. Հինգ արենակից ցեղերի հավիտենական դաշինք լիակա-
տար հավասարության ու ինքնուրույնության հիման վրա՝ ցեղի
բոլոր ներքին գործերում: ...Նրանց ընդհանուր ծագման արտա-
հայտությունն ու ապացույցը նրանց ընդհանուր լեզուն էր, որ
միայն բարբառներով էր տարբերվում»² Նույն երևույ-
թը տեսնում ենք հին հույների մոտ, սլավոնների մոտ և այլուր՝
տոհմային կազմակերպության շրջանում: Նշանակում է, այս
երևույթը՝ բաժանում, խաչավորում և ձուլում, նույնպես ընդհա-
նուր, միասնական է լեզվի զարգացման պրոցեսում՝ բոլոր լե-
զուների համար:

Սակայն, եթե տոհմատիրական հասարակարգի զարգացման
նախնական շրջանում տոհմերի ու ցեղերի բաժանումը որոշ դեր
է խաղում, ապա՝ զարգացման ավելի բարձր շրջանում՝ այդ բանն
աստիճանաբար վերանում է, և հիմնականը, օրինաչափորեն գեր-
իշխողը դառնում է ցեղերի ու տոհմերի միացման պրոցեսը:
Ինչպես ասել ենք, հնչյունային լեզվի առաջացումը համընկնում
է տոհմերի կազմավորման պրոցեսին, ուստի և՛ այս նախնադար-
յան կոմունիստական հասարակարգին: Նույն ֆորմացիայում
հնչյունային լեզուն անցնում է իր զարգացման երկու առաջին
ստադիաները՝ դիֆուզ և անձև-համադրական ստադիաները: Այս
վերջինից երրորդ՝ հաբեթական ստադիային անցումը նույնպես
համընկնում է տոհմատիրական հասարակության շրջանին, բայց

¹ Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության
ծագումը, Նրեան, 1948, էջ 126:

² Անդ. էջ 123—124:

նրա վերջին շրջանին, կամ ավելի ճիշտ՝ տոհմատիրականից
ստրկատիրական ֆորմացիային անցնելու շրջանին:

88. ԼԵԶՈՒՆ ԱՆՏԻԿ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Լեզվի զարգացման ձևերը, որպես միասնական պրոցեսի
պրսեկորմաներ, է՛լ ավելի ակնբախ կերպով ներկայանում են մեզ
անտիկ աշխարհի ստրկատիրական հասարակության մեջ: Առա-
ջին մեծ հեղաշրջումը լեզվի մեջ, որ կատարվում է նախնադա-
րյան անդասակարգ հասարակությունից ստրկատիրական հասա-
րակարգին անցնելով, լեզվի երկփեղկումը, տարբերակումն է
դասակարգայնորեն: Ստրկատիրական հասարակության լեզուն
յուր բովանդակությամբ ու ձևով արտահայտում է ստրկատերերի
ու ստրուկների հարաբերությունը: Դրան զուգընթաց առաջ է գալիս
բազմաթիվ ցեղային ու տոհմային լեզուների աստիճանական
ձուլում և ընդհանուր, միջտոհմային լեզվի առաջացումը, որ
արդյունք է ստրկատիրական պետականության ստեղծման: Այդ-
պես, օրինակ, Հունաստանում զանազան տոհմերի նախնական
միությունը հաջորդում է ստրկատիրական կենտրոնական իշխանու-
թյունը, որ ավելի քան ուժեղացնում է այդ տոհմերի խառնվելն
ու ձուլումը: Համապատասխան կերպով էլ ստեղծվում է ստրկա-
տիրական հասարակարգի ընդհանուր լեզուն. զանազան ցեղային
ու տոհմային լեզուների ու բարբառների խաչավորմամբ զարգա-
նում է միջտոհմային կոյնն լեզուն, որ դառնում է ընդհանուր պե-
տական, կուլտուրայի ու գրականության լեզուն՝ հունական պե-
տականության մեջ միավորված ամբողջ տերիտորիայում: Այդ
նույն երևույթը տեղի է ունեցել նաև Հռոմի կայսրության շրջանում,
երբ ընդհանուր պետական ու կուլտուրայի լեզու դարձավ լատի-
ներենը, նույնը կատարվել է նաև հին Հնդկաստանում, որ այդ-
պիսի լեզու է դարձել սանսկրիտը և այլն:

Սակայն ստրկատիրական հասարակարգի այդ ընդհանուր
լեզուն դեռևս կատարելապես ընդհանուր չէ. նա ասպարեզից
դուրս է մղում ցեղային լեզուներն ու բարբառները, բայց դեռևս
լիովին ձուլել իրեն, վերացնել նրանց չի կարողանում: Այսպես,
օրինակ, կոյնն դարձավ ընդհանուր պետական լեզու և ետ մղեց
հունական բարբառները, բայց նրանք դեռևս չվերացան. ավելին, նոր
հունարեն բարբառների մեջ կարելի է գտնել այդ հին բարբառների

(օր. դորիականի) բազմաթիվ հետքերը: Այդպես էլ լատիններենը չկարողացավ վերացնել ցեղային լեզուներն ու բարբառները, և Հռոմի կայսրության կործանումից հետո այդ ցեղային լեզուներին ու ժողովրդական լատիններենին խաչավորմամբ կազմավորվեցին ռոմանական լեզուները: Այս երևույթը նույնպես բնդհանուր է բոլոր լեզուների համար. միայն թե ամեն մի կոնկրետ դեպքում պետք է գտնել դրա պատմահասարակական արմատները:

Տոհմատիրական հասարակության քայքայումը, մասնավոր սեփականության առաջացումը և դրանց հիմքը հանդիսացող արտադրողական ուժերի զարգացումը առաջ են բերում նոր հասարակական հարաբերություններ: Նախնական արենակցական կոլեկտիվի (տոհմի) քայքայումը ու հասարակության կյանքում անհատի դերի ուժեղացումը, մասնավոր սեփականության զարգացումը և այլն, առաջ են բերում նաև լեզվի ու մտածողության զարգացում: Նախնական միասնական կոլեկտիվը, որպես հավաքական ամբողջություն, մարդկանց գիտակցության մեջ փոխարինվում է իրարից անկախ անհատներով կամ նրանց գումարով, և դրան համապատասխան էլ լեզվի մեջ առաջանում են եզակի ու հոգնակի (երկակի, եռակի և այլն) թվերը, նախկին հավաքականի փոխարեն: Առաջանում են դերանունները, հատկապես եզակի թվի դերանունները և հակադրվում նախնական կոլեկտիվն արտահայտող դերանուններին (հավաքական-հոգնակի դերանուններին): Դերանունների առաջացման հետ աստիճանաբար առաջանում են բայի խոնարհումը, գոյականի հոլովումը և այլն, և դերանունները կատարում են նաև սպասարկու, ֆունկցիոնալ դեր՝ աստիճանաբար վերածվելով մասնիկների: Այսպիսով՝ հենց այս ֆորմացիայում էլ կատարվում է հաբեթականից պրոմեթեիդյան ստադիային անցնելու պրոցեսը: Լեզվական ձևավորումն աստիճանաբար հասնում է զարգացման այն աստիճանին, որ դառնում է տեխնիկական միջոց և մթափնվում է այդ ձևերի և դրանց առաջացնող մտածողության անմիջական կապը: Քերականական կատեգորիաները մնում են կարծես թե որպես անկախ միավորներ այդ կապի մթափման շնորհիվ: Լեզվի հետագա զարգացումն արտահայտվում է ոչ այնքան լեզվի տիպաբանական փոփոխության, որքան լեզվի բովանդակության մեջ՝ զուգորդվելով մի սխառեմից մյուսին անցնելով, կամ առանց դրան: Հիմնական շեղումը դրվում է լեզվի իմաստաբանության վրա, նա էլ դառնում

լեզվի բովանդակության ծանրության կենտրոնը, և մտածողության զարգացումն իր անմիջական արտահայտությունն է դառնում լեզվի բառապաշարի մեջ, առաջ է բերում որակական (իմաստաբանական) և քանակական (բառակազմական՝ բառարանի «նորոգում»), հարստացում և այլն) փոփոխություններ բառարանի մեջ՝ երբեմն բոլորովին էլ չազդելով ձևաբանության վրա:

89. ԼԵԶՈՒՆ ՖԵՈՂԱԼԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ֆեոդալական հասարակարգում, ինչպես ինքը հասարակությունը, այնպես էլ լեզուն շարունակում է դասակարգայնորեն երկատված մնալ, բայց եթե նախորդ աստիճանում նա այդ երկատվածությունից ամբողջովին արտահայտում էր ստրկատիրական հասարակարգի հարաբերությունը, ապա այս աստիճանի վրա նա արտահայտում է ֆեոդալական հասարակարգի՝ ֆեոդալների ու ճորտ գյուղացիության հարաբերությունները: Ֆեոդալիզմի շրջանում լեզվի զարգացման մեջ նկատվում են երկու հակադրված երևույթներ, որոնք արդյունք են ֆեոդալական պետական կառուցվածքի:

Կազմավորված ֆեոդալական կենտրոնական իշխանությունը պահպանում է ընդհանուր լեզուն յուր տիրապետության սահմաններում, իբրև այդ պետության տարբեր մասերի՝ իշխանությունների, կուսակալությունների ընդհանուր հաղորդակցման միջոց, իբրև այդ բոլորն իրար կապող օղակ:

Սակայն ֆեոդալական հասարակությանը հատուկ է պետական, քաղաքական ու տերիտորիալ կտրտվածությունը: Նախկին ստրկատիրական հասարակարգի ավերակների վրա բարձրանում են բազմաթիվ մանր ու մեծ իշխանություններ, կուսակալություններ, որոնք վասալական կախման մեջ են կենտրոնական իշխանությունից, բայց և՛ աչքի են ընկնում իրենց կենտրոնախույս, ինքնուրույնության ձգտող քաղաքականությամբ: Այս բանն ուժեղ կերպով արտահայտվում է նաև լեզվի զարգացման մեջ. ընդհանուր պետական լեզվի կողքին ազատորեն զարգաման մեջ. ընդհանուր պետական լեզվի կողքին ազատորեն հանում են տեղական բարբառները, որոնք, եթե քաղաքական համաժամանակները նպաստավոր են լինում, հաճախ այնքան են հեռադամանքները նպաստավոր են լինում, հաճախ այնքան են հեռադամանքները նպաստավոր են լինում, որ կրկին վերստանում են իրենց նում ու տարբերակվում իրարից, որ ունենին տոհմատիրական հասարակարգում, այսինքն՝ սոցիալ-տնտեսական նոր հիմունքներով

վերստին դառնում են անկախ լեզուներ: Նպաստավոր հանգամանք ասելով՝ հասկանում ենք այն, որ տեղական իշխանությունը, տեղի տորիալ ու վարչա-տնտեսական տեսակետից կենտրոնական ֆեոդալական պետության կազմի մեջ մտած մի հատվածը, որ դեռևս լիովին չի ձուլվել տվյալ էթնոսի մեջ, ձեռք է բերում անկախություն, որ և նպաստում է տեղական բարբառի (երբեմնիցեղային լեզվի) ինքնուրույն, անկախ զարգացմանը: Այդպիսի երևույթ կարելի է տեսնել ամեն տեղ: Հռոմեական կայսրության ավերակների վրա բարձրանում են Եվրոպայի ֆեոդալական պետությունները, որոնցից յուրաքանչյուրը շարունակում է ազատորեն զարգացնել իր տեղական լեզուն, որ Հռոմեական կայսրության տիրապետության օրոք իջեցվել էր բարբառի աստիճանին: Վաղ միջնադարին հատուկ են տեղային բարբառների բազմազանությունն ու դրանց զարգացումը: Այսպիսով՝ ֆեոդալական հասարակության մեջ ուժեղանում է լեզվի տարբերակումը՝ և՛ դասակարգայնորեն, և՛ տեղայնորեն: Այդ բանը կարելի է դիտել նաև Հայաստանում, ուր ընդհանուր գրաբար լեզվի կողքին գոյություն ունեն դեռևս բազմաթիվ ցեղային լեզուներն ու տեղական խոսվածքները: Հետագայում, ֆեոդալական հասարակարգի թուլացման, ֆեոդալական կենտրոնական իշխանության անկման զուգընթաց ազատորեն զարգանում են տեղային բարբառները, և միջնադարում մենք արդեն գրականության մեջ էլ որոշակիորեն տեսնում ենք տարբեր բարբառների գոյությունը: Բայց հենց այդ էլ նշանակում է, որ ֆեոդալիզմի ժամանակ դերիշխողը դարձյալ ձուլումը, միացումն է: Ֆեոդալական կենտրոնական իշխանության լծի տակ ցեղային լեզուներն աստիճանաբար մահանում են ու վերածվում բարբառների. այնպես որ բարբառների զարգացում ասելով՝ նկատի է ունեցվում հենց այդ պրոցեսը, ուստի և՛ ավելի ճիշտ է ասել բարբառների առաջացում ու զարգացում: Ըստ որում՝ բարբառների զարգացումը, որպես ընդհանուր կանոն, կատարվում է մի կողմից՝ բազմաթիվ բարբառների միջև, մյուս կողմից՝ բարբառների և իշխող ֆեոդալական լեզվի միջև ընդհանրությունների աճման ուղղությամբ:

Մյուս կողմից՝ պետք է ուշադրության առնել ֆեոդալական հասարակարգի գրական լեզվի առանձնահատկությունը: Նախ՝ գրական լեզուն, ինչպես և ինքը գրականությունը, մատչելի չէ գեղջուկ մասսաներին: Հենց դրա շնորհիվ էլ շատ շուտով նրա և ժողովրդա-

կան-խոսակցական լեզվի միջև ստեղծվում է անանցանելի անջրպետ: Դրա հետևանքովը լինում է այն, որ գրական լեզուն դադարում է խոսակցական լինելուց, դառնում է մեռած, այսպես կոչված միայն գրոց (գրականության) լեզու, որ և իրենց սեփական են դարձնում ֆեոդալներն ու կղերականությունը:

Այդպես է ընթացել, օրինակ, գրաբարի զարգացումը:

Նկատելի է նաև այն երևույթը, որ ֆեոդալական թագավորությունները կարող են իբրև գրական լեզու յուրացնել մի բոլորովին ուրիշ, բայց կուլտուրապես ու քաղաքականապես մեծ դեր խաղացած կամ խաղացող ժողովրդի գրական լեզուն: Այսպես էր, օրինակ, Եվրոպայում, ուր լատիներենը գրական լեզու էր դարձել ֆեոդալիզմի շրջանում բազմաթիվ թագավորությունների համար, միջնադարյան Ռուսաստանում՝ հին սլավոներենը, միջնադարի մահմեդական արևելքում՝ արաբերենը, ապա՝ պարսկերենը և այլն:

Վերջապես, հենց ֆեոդալական հասարակության ներսում զարգանում է մի նոր ուժ՝ առևտրական կապիտալը: Քաղաքների զարգացմամբ և առևտրի ավելի ու ավելի աճմամբ խորտակվում են իրարից կտրված իշխանությունների, կուսակալությունների ու բղջիկությունների միջև եղած մեկուսիչ պատվարները: Առևտրական հարաբերությունների զարգացման շնորհիվ էլ ավելի զարգանում են քաղաքները՝ դառնալով տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական կյանքի կենտրոններ, զարգանում են քաղաքի ու գյուղի և առանձին վասալությունների միջև ամենօրյա տնտեսական ու քաղաքական հարաբերությունները և այդ շփման հետևանքով տարբեր տեղային բարբառների միջև դանդաղորեն, բայց հաստատապես ստեղծվում են որոշ ընդհանրություններ, հետզհետե հիմք հանդիսանալով մի նոր ընդհանուր լեզվի առաջացման:

90. ԼԵՋՈՒՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ:
ԱՋԳԱՅԻՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ. ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒ ԵՎ
ԲԱՐԲԱՐՆԵՐ

Առևտրական կապիտալի զարգացման, արդյունաբերության ու արդյունաբերական կապիտալի զարգացման հետևանքով, տնտեսական կյանքում արդեն իսկ մեծ դեր խաղացող նոր դասակարգը՝ բուրժուազիան, վերջապես հասնում է հաղթանակի՝ ֆեոդալիզմի նկատմամբ: Բուրժուական հասարակարգի հաղթանակը

նշանավորվում է մարդկային հանրության մի նոր ձևի՝ ազգի կազմավորմամբ: Բնականաբար հասարակության կյանքում եղած նոր հարաբերությունները նոր բովանդակություն են տալիս նաև լեզվին, ինչպես և՛ նոր կարգի տարբերակման ենթարկում լեզուն: Կապիտալիզմի դարաշրջանի լեզուն արտահայտում է կապիտալիստական հասարակարգին հատուկ հարաբերությունները: Լեզուն կապիտալիստական հասարակության մեջ ստանում է ընդհանուր ազգային բնույթ. յուրաքանչյուր ազգի կազմավորման հետ կազմավորվում է նաև նրա ազգային լեզուն, որ հանդես է գալիս իբրև ազգի ընդհանուր լեզու: Որպես այդպիսին նա, մի կողմից, հակադրվում է նախորդող շրջանի տոհմական ու ցեղային լեզուներին, մյուս կողմից՝ յուր ներսում եղած բարբառներին, որոնք աստիճանաբար միասնություն են կազմում նրա հետ ու դառնում նրա՝ որպես ընդհանուրի՝ մասնավորները՝ այդպիսով իսկ պահպանելով իրենց գոյությունը: Ազգային լեզուն դասակարգայնորեն տարբերակված է հասարակությանը համապատասխան: Լինելով ընդհանուր առմամբ միասնական իր ձևով, քերականությամբ և, նույնիսկ, բառապաշարի մեծ մասով՝ նա տարբերակված է բնա բովանդակության. այլ բովանդակություն ունի բուրժուական դասակարգի լեզուն, այլ բովանդակություն՝ պրոլետարիատի լեզուն, այլ բովանդակություն՝ մանր բուրժուազիայի լեզուն: Ահա թե ինչու Մարքսն ու Էնգելսը ասում են. «Բուրժուազիան կարող է առանց դժարության իր լեզվի հիման վրա ապացուցել տուր և առի (մերկանտիլ) և անհատական, կամ նույնիսկ հանրամարդկային, հարաբերությունների նույնությունը, քանի որ այդ լեզուն ինքը բուրժուազիայի արտադրանքն է և գրա համար էլ, ինչպես իրականության, այնպես էլ լեզվի մեջ տուր և առի հարաբերությունները մյուս բոլոր հարաբերությունների հիմքն են դարձել»:¹

Ազգային լեզուների կազմավորումը, իբրև մի պատմական պրոցես, տարբեր ընթացքով ու տարբեր ձևով է կատարվում: Դա պայմանավորված է իր իսկ՝ ազգի կազմավորման պրոցեսով: Մարքսը ազգային լեզուների կազմավորման երեք ուղի է նշում. պատրաստի նյութի զարգացում, լեզուների խաչավորում ու խառնում, բարբառների համակենտրոնացում. «Ժամանակակից զարգա-

ցած յուրաքանչյուր լեզվի մեջ նախնական տարերայնորեն առաջ եկած լեզուն բարձրացել է մինչև ազգային լեզվի աստիճանը, մասամբ շնորհիվ լեզվի պատմական զարգացման՝ պատրաստի նյութից, ինչպես այդ տեսնում ենք ռոմանական ու գերմանական լեզուների մեջ, մասամբ շնորհիվ ազգերի խաչավորման ու խառնում, ինչպես տեսնում ենք անգլերեն լեզվի մեջ, մասամբ շնորհիվ բարբառների համակենտրոնացման ի միասնական ազգային լեզու՝ տնտեսական և քաղաքական համակենտրոնացման հետևանքով»:¹

Կապիտալիստական հասարակարգի գրական լեզուն է լինում սովորաբար ազգային լեզուն, որը տիրապետող դասակարգի ձեռքում դառնում է իր իսկ տիրապետությունը պահպանելու լծակներից մեկը: Բուրժուազիան ձգտում է յուր սեփականությունը դարձնել ազգային գրական լեզուն: Դրան հակառակ, շահագործող դասակարգերի ձեռքում լեզուն դառնում է պայքարի դեմք: Նրանք էլ իրենց հերթին պայքարում են հանուն հանրամատչելի գրական լեզվի: Դա արտահայտվում է նրանով, որ տվյալ ազգային լեզվի մեջ առաջանում ու զարգանում է գեմոկրատիայի լեզուն, որ ամփոփում է, ամփոփում հարազատ ժողովրդական մասսաներին և արդահայտում է նրանց պայքարը շահագործող դասակարգի դեմ: Այսպիսով՝ բուրժուական հասարակարգում հենց ազգային գրական լեզվի մեջ իրար են հակադրվում շահագործողների լեզուն և շահագործվողների գեմոկրատական լեզուն՝ կազմելով հակադրությունների դիալեկտիկական մի միասնություն: Հենց այդ գեմոկրատական լեզուն է, որ պրոլետարիատի ռեվոլյուցիոն պայքարի դեմքն է դառնում:

Բացի դրանցից՝ բուրժուական հասարակարգում գրական լեզվի մեջ են թափանցում նաև բարբառները: Գյուղացիական աշխատավոր մասսաներին կամ քաղաքի մանր առևտրական-արհեստավորական խավերին ամփոփում մոտ կանգնած մանրբուրժուական ինտելիգենցիան անխտիր օգտագործում է բարբառները՝ գրական լեզուն իջեցնելով բարբառայնության աստիճանին կամ՝ ձգտելով այս կամ այն բարբառը բարձրացնել գրական լեզվի աստիճանին: Սրա լավագույն օրինակը տալիս է նախառևոլյուցիոն շրջանի հայ գրական լեզուն. ազգային գրական լեզվի կողքին, մի կողմից, ստեղծվում

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, стр. 200.

¹ Архив Маркса и Энгельса, т. IV, стр. 490.

է գլուղագրութեան լեզուն, մյուս կողմից՝ գրականութիւնն է ստեղծ-
վում առանձին բարբառներով (օրինակ՝ Թբիլիսիի, Ղարաբաղի
և այլն):

Վերջապէս, կապիտալիստական հասարակարգում է սկսվում
մասնագիտական լեզուների ուժեղ զարգացումը, ինչպէս և՛ այս-
պէս կոչված պայմանական լեզուների կամ ծածկալեզուների զար-
գացումը: Դրանք, թեև կարող են գոյութիւն ունենալ նաև ֆեոդա-
լիզմի օրոք, բայց բուրժուական հասարակարգում ստանում են
սոցիալական յուրահատուկ բովանդակութիւն: Ծածկալեզու են
ունենում այն հասարակական խմբավորումները, որոնք ձգտում են
հասարակութիւնից առանձնանալ, մեկուտանալ. այսինքն՝ գերա-
զանցապէս ապադասակարգայնացած խմբավորումները (օրինակ՝
գողերը):

91. ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳՈՒՄ

Մինչև այժմ մենք խոսեցինք կապիտալիստական հասարա-
կաբան ազգային լեզվի մասին՝ ցույց տալով նրա ներքին հակա-
սութիւնները: Բայց կապիտալիստական հասարակարգում խիստ
հակասութիւններ են ստեղծվում նաև զանազան ազգային լեզուներ
միջև: Կապիտալիստական գաղութակալական քաղաքականու-
թիւնը բերում է բազմաթիւ ազգերի ու ժողովուրդների ստրկա-
ցում՝ տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական տեսակետից մի
քանի հզոր ազգերի կողմից: Այդ բանը լեզվի մեջ արտահայտվում
է նրանով, որ տիրապետող ազգի լեզուն ճնշում է տիրվող ազգերի
լեզուներին: Այդ հատկապէս կատարվում է պետական լեզվի մի-
ջոցով: Բուրժուական հասարակարգում մի պետութեան հպատակեց-
ված բազմաթիւ ազգերի ու ցեղերի համար պետական լեզու է հան-
դիսանում իշխող ազգի պետական-ազգային լեզուն, որ և աստի-
ճանաբար ասպարեզից դուրս է մղում նվաճված ազգերի ազգային
կամ ցեղային լեզուները:

Բուրժուական հասարակարգում նվաճված ազգերի ու ցեղերի՝
ազգային փոքրամասնութիւնների լեզուների գոյութեան երկու հիմ-
նական ձև է նշվում: Առաջինն է այն, երբ համեմատաբար փոքր
թիւ կազմող ազգային փոքրամասնութիւնը կոպտութեամբ էլ

ցածր լինելով, աստիճանաբար գաղութակալական լծի ճնշման տակ
հարկադրված է լինում յուրացնել տիրողի լեզուն: Դրա հետեանքով
այդպիսի ազգային փոքրամասնութեան լեզուն աստիճանաբար իջ-
նում է միայն խոսակցական բարբառի վիճակին և գնում դեպի
լիակատար մահացում: Այդպիսի վիճակում է գտնվում, օրինակ՝
բրետներենը: Ֆրանսիայում, կամ ամերիկյան բնիկների լեզուները
և այլն:

Երկրորդն այն է, որ նվաճված ազգային փոքրամասնութիւնը
գտնվում է տնտեսական ու կոլտուրական զարգացման բարձր
մակարդակի վրա, թվական տեսակետից նույնպէս անշտան չէ և
յուրացնելով տիրողի լեզուն՝ պահպանում է նաև իրեն: Այս դեպ-
քում էլ, իհարկե, նա զրկված է զարգացման ազատ հնարավորու-
թիւններից և միայն դիմադրութեան շնորհիւ է պահպանում իր
գոյութիւնը: Այդ վիճակի մեջ էին հայերենը, վրացերենը, ուկրաի-
ներենը և այլ լեզուներ ցարական Ռուսաստանի տիրապետութեան
տակ:

Բուն գաղութային երկրներում լեզուների զարգացման երկու
ուղղութիւն է նկատվում: Մի դեպքում, երբ գաղութային ժողո-
վուրդը գտնվում է սոցիալ-տնտեսական զարգացման բարձր
աստիճանի վրա, որի շնորհիւ էլ գաղութացումը չի կարողանում
արգելակել այդ ժողովրդի՝ որպէս ազգ կազմավորվելու պրոցեսը, —
այդ ազգային կազմավորման հետ կազմավորվում է նաև նրա ազ-
գային լեզուն: Այդպէս է, օրինակ, Հնդկաստանում, որտեղ հնդկ-
ները կազմավորվել են որպէս ազգ և ունեն իրենց ազգային լեզուն:
Ինքին հասկանալի է, որ գաղութացման հետեանքով այսպիսի
ազգային լեզուներն էլ զուրկ են ազատ զարգացման հնարավորու-
թիւններից: Մյուս դեպքում, երբ գաղութային ժողովուրդը զար-
գացման ավելի ցածր մակարդակի վրա է գտնվում, գաղութարար-
ները իրենց ճնշման ու ստրկացման քաղաքականութիւնը, իրենց
կոլտուրան ու գաղափարախոսութիւնը նվաճվածների վրէժն փա-
թաթելն ավելի հեշտութեամբ իրականացնելու համար ստեղծում են
արհեստական «խառնուրդ» լեզուներ՝ իրենց և նվաճված ժողովրդի
լեզուների հիման վրա: Այդպիսի լեզուներ են «բիշ-լա-մարը»՝ Խա-
ղաղ օվկիանոսում, «պիշին-ինգլիշը»՝ Հնդկաստանում և այլն,
որոնք արհեստականորեն ստեղծվել են անգլերենի և գաղութացված
երկրների լեզուների հիման վրա: Այդ լեզուների հատկանշական

կողմն է պարզությունը. նրանց բառապաշարը սովորաբար անգլի-
րեն լեզվինն է, քերականությունը տեղական լեզուներինը: Անտա-
րակույս սա նույնպես մի միջոց է նվաճվածների լեզուն աստիճա-
նաբար ասպարեզից հանելու և գաղութարարների լեզվով փոխա-
րինելու համար: Իրականում այդ լեզուները հորինված են՝ նվաճ-
վածների կողմից անգլերենի սովորելը հեշտացնելու համար, և
հենց այդ լեզուների յուրացումը դրա առաջին քայլն է: Իսկ այս
բոլորը ցույց են տալիս, որ բուրժուական հասարակարգում՝ իմ-
պերիալիզմի աշխարհակալական քաղաքականությունը անխզելիո-
րեն գուգակցվում է ճնշված ազգերի լեզուների պարզացումն ար-
գելակելով, հաճախ և՛ ուղղակի ասպարեզից հանելով:

92. ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ ՄԻՆՉՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐ- ԳԵՐՈՒՄ

Մինչև այժմ մենք շատ անգամ խոսել ենք այս կամ այն բար-
բառի մասին, նշել ենք նրանց գոյությունը ֆեոդալական ու բուր-
ժուական հասարակարգերում. բայց ի՞նչ է նա, ո՞րն է նրա որո-
շումը: Բարբառ կոչվում է լեզվական այն համակարգը, որ յուր
բոլոր յուրահատկություններով ընդհանուր է հասարակության այս
կամ այն հատվածին և հակադրվում է ազգային լեզվի ընդհանուր-
թյանը յուր առանձնահատկություններով: Ինքնին հասկանալի է, որ
դասակարգային հասարակության մեջ յուրաքանչյուր բարբառ
կարող է դասակարգայնորեն տարբերակված լինել:

Բարբառների առաջացումը սերտորեն կապված է լեզվի զար-
գացման այն փուլերի հետ, որոնց մինչև այժմ ծանոթացանք:
Ինչպես ասել ենք, նախնադարյան հասարակության մեջ սկզբնա-
կան շրջանում լեզուն տարբերակվում է նոր առաջացող և իրարից
անջատվող տոհմերի մոտ, առաջ բերում նոր բարբառներ և
նույնիսկ լեզուներ, ինչպես և ցեղային միությունների շնորհիվ
կատարվում է հակառակ պրոցեսը՝ տարբեր լեզուների խաչավորում
ու խառնում, որ շարունակվում է նաև ստրկատիրության շրջանում:
Ֆեոդալիզմի օրոք առանձին իշխանությունների ու կուսակալու-
թյունների համախմբումը կենտրոնական պետության շուրջը առաջ
է բերում ցեղային տարբեր լեզուների շփում և խաչավորում, բայց
այդ խաչավորումը և հետևաբար՝ առանձին լեզուների խառնումը
չափազանց դանդաղ է ընթանում, հենց ֆեոդալիզմին հատուկ ան-

ջատվածության հետևանքով: Առանձին ցեղային լեզուները դեռևս
երկար ժամանակ պահպանում են իրենց գոյությունը. այդ պատ-
ճառով էլ ֆեոդալական հասարակարգում սովորաբար նրանք մի
ընդհանուր, միասնական լեզվի մեջ չեն ձուլվում: Պրա արդյունքը
լինում է այն, որ այդ ցեղային լեզուներն աստիճանաբար մոտե-
նալով, վերածվելով մի լեզվի տարբեր բարբառների, հասնում են
բուրժուական հասարակարգին: Այստեղ այդ բարբառների կամ
դրանցից մի քանիսի հիման վրա կազմավորվում է ազգային լե-
զուն, որ, իհարկե, բավականաչափ նեղում է բարբառներին, ձգտում
զեպի նրանց վերացումը: Բայց բուրժուական հասարակարգում ևս
այդ վերացումը հնարավոր չէ այն բազմաթիվ հակասությունների
պատճառով, որոնց մասին խոսեցինք վերը: Այսպիսով՝ բարբառ-
ների տառաջացումը և գոյությունը պետք է դիտել իբրև պատմական
երևույթ, իբրև հասարակական հարաբերությունների արդյունք:

93. ԼԵՂՈՒՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Պրոլետարական ռեուլուցիան և դրա հետևանքով՝ պրոլետա-
րական դիկտատուրայի ստեղծումը նոր հունի մեջ դրեց ինչպես
ժողովուրդների տնտեսական-քաղաքական կյանքը, նույնպես էլ
բոլոր վերնաշենքային երևույթները, այդ թվում և լեզուն: Սովետա-
կան կարգերի գոյության այս երեսունամեկ տարիների ընթացքում
լեզվի զարգացման պրոցեսը կարելի է բաժանել երկու շրջանի:
Առաջինն ընդգրկում է այն շրջանը, երբ մեր երկրում դեռևս գոյու-
թյուն ունեին շահագործող դասակարգերը: Այդ շրջանում, բնա-
կանաբար, մեր խոսակցական ազգային լեզուները դեռևս ըստ
բովանդակության դասակարգայնորեն երկատված էին: Երկրորդ
շրջանն այն է, երբ շահագործող դասակարգերը մեր երկրում վերա-
ցել են, այլևս գոյություն չունեն: Բնականաբար, այս շրջանում մեր
ազգային լեզուներն էլ ըստ բովանդակության երկատված չեն.
նրանք բոլորն էլ սոցիալիստական բովանդակություն ունեն:

Պրոլետարիատի դիկտատուրայի ստեղծման հետ անողորմ պայ-
քար է մղվում շահագործող դասակարգերի դեմ՝ հանուն դրանց վե-
րացման: Այդ պայքարը բացառում էր հակասովետական պրոպա-
գանդային հնարավորությունը: Սրա արդյունքն այն էր, որ ազգային
գրական լեզուները դարձան միայն և միայն պրոլետարիատի և
աշխատավոր գյուղացիության սեփականություն՝ հենց նեպի

շրջանում: Գրական լեզուները դարձան ազգային ըստ ձևի, և պրո-
լետարական՝ ըստ բովանդակության: Սոցիալիզմին անցնելով,
նրանք՝ պահպանելով իրենց ազգային ձևը, բովանդակությամբ
դարձան սոցիալիստական:

Սոցիալիստական հասարակության մեջ լեզուների զարգացման
բնորոշ գծերից մեկն այն է, որ զանազան ազգային լեզուների
միջև այլևս հակամարտություններ չկան: Նրանք մեր երկրում
ստացել են զարգացման ամենամեծ հնարավորություններ: Ավե-
լին. մինչև Հոկտեմբերյան ռեոլուցիան բազմաթիվ ձնշված ազգային
փոքրամասնությունների այբուբենն ընդհանուր լեզուները՝ ստացան
այբուբեն ու դարձան գրական լեզուներ: Միայն սոցիալիստական
հասարակությունն է, որ զարգացման լիակատար հնարավորու-
թյուններ ու իրավական հավասարություն է տալիս մեր երկրի բազ-
մաթիվ լեզուներին:

Այլ ընթացք են ստացել նաև բարբառները. ազգային լեզու-
ները մեզ մոտ աստիճանաբար ավելի ու ավելի ընդհանրանում
են, դառնալով համազգային լեզու: Դրան զուգընթաց բարբառներն
աստիճանաբար մահանում են՝ տեղի տալով համազգային դարձող
գրական լեզվին: Վերջապես, դրան հակառակ միճակ են ապրում
մասնագիտական լեզուները. գիտության ու տեխնիկայի աննախ-
ընթաց զարգացումը ավելի ու ավելի հարստացնում, ճոխացնում
է մասնագիտական լեզուների բառապաշարը. սակայն այդ մասնա-
գիտական լեզուները նույնպես մեր երկրում ունեն սոցիալիստա-
կան բովանդակություն:

Սոցիալիստական հասարակության զարգացումն ընթանում է
դեպի ապագայի համաշխարհային միասնական սոցիալիստական
հասարակարգը, դեպի ազգերի ու ժողովուրդների ձուլումը մի
միասնական հասարակության մեջ: Այդ ուղին են անցնելու նաև
ժամանակակից բազմաթիվ լեզուները: Ազգային լեզուների խաշա-
վորումներով ու խառնումներով պետք է ստեղծվի ապագա միաս-
նական հասարակության համամարդկային մի լեզու, «որը, իհարկե,
չի լինի ոչ վելիկոռուսական, ոչ գերմանական, այլ մի ինչ-որ նոր
բան»:¹

Ինչ վերաբերում է լեզուների զարգացման օրինաչափության
ներին, ապա դրանք ևս այլ են մեր իրականության մեջ: Մենք ասե՛ք

¹ Բ. Վ. Սալիև, *Լեռնինիդի հարցերը*, Երևան, 1937, էջ 638:

ենք արդեն, որ մինչսոցիալիստական հասարակություններում լե-
զուների մեջ եղել է հակասությունների պայքար, դասակարգայնո-
րեն հակամարտ երևույթների հակասությունների պայքար, որը և
լեզվի զարգացման հիմքն է հանդիսացել: Բայց մեր հասարակու-
թյան մեջ այլևս հակամարտ դասակարգեր չոյություն չունեն. մեր
հասարակարգում վերացված են շահագործող դասակարգերը: Իսկ
այդ նշանակում է, որ լեզվի մեջ էլ չեն կարող լինել դասակարգայնո-
րեն հակամարտ բեկումներ ու դրանց պայքարը: Մեր հասարակու-
թյան մեջ հակասությունների՝ ոչ դասակարգայնորեն հակամարտ
հակասությունների՝ պայքարը արտահայտվում է նորի, առաջավորի
և հնի, հետամնացի միջև, զարգացողի ու մահացողի միջև, ընդ-
հանուրի, համազգայինի ու մասնավորի, տեղայնորեն սահմանա-
փակվածի, բարբառի միջև: Բացի դրանից՝ բացասման բացա-
սումը ևս, որ ինչպես ասել ենք, նաև լեզվի զարգացմանն է հա-
տույլ, սոցիալիստական հասարակարգում բոլորովին այլ դրսևորում
և հիմունքներ ունի լեզվի զարգացման մեջ: Բացասման բացասումը
սոցիալիստական հասարակության մեջ հանդես չի գալիս որպես
կուրորեն կամ տարերայնորեն կատարվող երևույթ: Մեր հասա-
րակության մեջ լեզվի զարգացման հարցը՝ լեզվաշինարարությունը՝
հասարակության ու հասարակական վերնաշենքային երևույթների
սոցիալիստական վերակառուցման մի մոմենտը, մեր սոցիալիս-
տական շինարարության մի մոմենտն է կազմում: Ուստի և՛ լեզուն
չի թողնված տարերայնորեն զարգացման պրոցեսում, այլ առնված
է հսկողության տակ, սոցիալիստական հասարակայնության հսկո-
ղության տակ: Վերջապես, մեր լեզվաշինարարությանը մասնակցում
են աշխատավոր մասսաները, իսկ այս նշանակում է, որ լեզվաշինա-
րարությունը ևս հիմնված է մեր հասարակության զարգացման օրեն-
քի՝ քննադատության ու ինքնաքննադատության վրա: Հետևաբար՝
լեզվի զարգացումը մեր հասարակայնության մեջ դրված է սոցիա-
լիստական հունի մեջ, նրան ընթացիկ ու նպատակաւացություն
է տալիս մեր սոցիալիստական հասարակայնությունը, լեզվի
զարգացման հիմքն է հանդիսանում սոցիալիզմի դարաշրջանի
լեզվական փառափառությունը:

Ահա համառոտ նկարագրությունը պատմական այն ուղու, որ
անցել և անցնում են աշխարհիս բազմաթիվ ու բազմազան լե-
զուներ: Այդ նկարագրությունը առաջին հերթին ցույց է տալիս, որ
նախնական հասարակության բազմաթիվ ու բազմազան լեզուների

զարգացումը դեպի ցեղային ու ազգային լեզուները, ապա և՛ դեպի ապագայի համամարդկային լեզուն, ճշտորեն համապատասխանում է մարդկային հասարակության զարգացման ընթացքին՝ նախնադարյան հորդաններից դեպի ցեղերը, ժողովուրդները, ազգերը և ապագայի միասնական հասարակությունը:

Ապա՝ այդ նկարագրությունը ցույց է տալիս, որ զարգացման այդ ուղին հատուկ է բոլոր լեզուներին, ուստի և լեզվաստեղծական (գլոտոգոնիական) ու լեզվի զարգացման օրինաչափություններն ընդհանուր են, միասնական: Այս իր հերթին նշանակում է, որ ամենատարբեր կառուցվածք, ձևաբանական ամենատարբեր համակարգ ունեցող լեզուներն անցնում են զարգացման միևնույն ուղին:

Լեզուն, բոլոր մյուս վերնաշենքային երևույթների հետ, իր զարգացմամբ պայմանավորված է մարդկանց նյութական կյանքով՝ հասարակության կեցությամբ: Հասարակական կեցության կրած փոփոխությունների զուգընթաց, լեզուն էլ ենթարկվում է փոփոխությունների, մի որակական վիճակից մի այլ որակական վիճակի անցնելով: Այդ անցումները կատարվում են թռիչքային ձևով: Այդ որակական անցումների, թռիչքների միջև ընկած լեզվական չորաքանչյուր փուլը, ինչպես ասել ենք, կոչվում է ստադիա: Լեզուների զարգացման ստադիալականությունը լեզվաստեղծական պրոցեսի և լեզվի զարգացման օրինաչափությունների միասնության ամենացայտուն արտահայտություններից մեկն է: Այդ չի նշանակում, իհարկե, թե լեզվի զարգացման ստադիալականությունը պետք է անպայմանորեն արտահայտվի նրա ձևաբանական կառուցվածքի անցումներով. ո՛չ. ստադիալականության այդպիսի ըմբռնումը միանգամայն գոհճիկ է, հակադրական: Միևնույն ձևաբանական կառուցվածքը պահպանելով՝ լեզուն, ինչպես տեսել ենք, կարող է մի ստադիայից մյուսին՝ ավելի բարձրին անցնել. այդպես են սոցիալիստական դարաշրջանի հայերենը, ռուսերենը, վրացերենը և այլն, որոնք պահպանելով նախառևոլուցիոն շրջանի ձևաբանական կառուցվածքը, անցել են մի նոր, ավելի բարձր ստադիայի: Այսպիսով՝ լեզուների առաջացման ու զարգացման ուսումնասիրությունը, ինչպես ցույց է տալիս լեզվի նոր ուսմունքը, կարող է գիտական արժեք ունենալ միայն այն դեպքում, երբ նա

հիմնված է մարքս-լենինյան պատմական ու դիալեկտիկական մատերիալիզմի վրա, երբ լեզուն ուսումնասիրվում է ո՛չ թե իբրև ինքնակա ու ինքնաբավ մի երևույթ, ա՛յլ՝ մտածողության հետ ունեցած անխզելի միասնության մեջ՝ որպես հասարակական կեցությամբ պայմանավորված վերնաշենքային երևույթ, որպես իդեոլոգիա:

Ը. ԳՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՅ

94. ԳՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ. ԳՐԻ ԵՎ ՏԱՌԻ

Ժամանակակից ժողովուրդների մեծ մասի մեջ լեզուն, իբրև հասարակական հաղորդակցման միջոց, հանդես է գալիս երկու ձևով՝ հնչյունային և գրային: Եթե հնչյունային լեզվով հաղորդումը կատարվում է հնչյունների ու հնչյունական խմբերի միջոցով, իսկ ընկալումը՝ լսողական տպավորություններով, ապա՝ գրային լեզվով հաղորդումը և ընկալումը կատարվում են տեսողական նշանների միջոցով: Սակայն, ինչպես գիտենք, տեսողական նշանները կարող են բազմատեսակ լինել. այսպես, տեսողական նշաններ են բազմազան շարժումները՝ կինեմատիկ. լեզվում, տեսողական նշանների վրա են հիմնված ժամանակակից լապտերների «լեզուն» և բազմաթիվ այդպիսի պայմանական միջոցներ, վերջապես, տեսողական նշաններ են նաև գծագրությամբ արտահայտվող նշանները: Առաջին կարգի նշաններն, իհարկե, գրային հաղորդման մեջ չեն մտնում: Գրային լեզուն գծագրական-տեսողական նշանների վրա է հիմնված. հետևաբար, գիր, իբրև սխտեմ, կարող ենք կոչել լեզվական հաղորդակցման համար օգտագործվող գծագրական-տեսողական նշանների համակարգը:

Գրի ամենազարգացած ձևը հնչյունագրությունն է, որի մեջ յուրաքանչյուր նշան արտահայտում է մի հնչույթ: Այդ նշաններից յուրաքանչյուրը կոչվում է տառ: Բայց երկու բան անհրաժեշտ է հիշել. նախ՝ տառը բնական կամ տրամաբանական կապ չունի հնչույթի հետ. յուրաքանչյուր տառ մի պայմանական նշան է որևէ հնչույթ գրի միջոցով հաղորդելու համար: Այդ է ապացուցում այն փաստը, որ նույն հնչույթները տարբեր լեզուներում տարբեր տառերով են հաղորդվում, կամ նույն հնչույթները միևնույն լեզվում

նույնպես տարբեր տառերով են հաղորդվում (օր. ք հնչյունը վարդ և թերթ բառերում): Նշանակում է, տառը հնչույթի պայմանական գծագրական նշանն է: Ժամանակակից լեզուների մեծագույն մասում, պատմական զարգացման հետևանքով, վերի՝ սկզբունքը՝ մի հնչույթին՝ մի տառ, խախտված է: Հաճախ մի տառով մի քանի հնչույթներ են հաղորդվում, կամ մի քանի տառերով՝ մի հնչույթ: Յուրաքանչյուր լեզվի ունեցած տառերի համակարգը կազմում է այդ լեզվի այբուբենը:

Երկրորդ, պետք է հիշել, որ տառերը միայն ընդհանուր ձևեր են գծագրական նշանների. յուրաքանչյուր այբուբենում տրվում է յուրաքանչյուր տառը ընդհանուր և բոլորին պարտադիր ձևով: Մինչդեռ իրականում, գրելու պրոցեսում յուրաքանչյուր տառ տարբեր դրսևորում, տարբեր գծագրություն է ստանում գրողներից յուրաքանչյուրի մոտ: Ինչպես իր տեղում ասել հենք, տառը՝ իբրև ընդհանուր նշան, համապատասխանում է հնչույթին, իսկ տառի կոնկրետ դրսևորումները, տառի տարբերակները՝ հնչյուններին: Ուստի գիտականորեն ավելի ճիշտ կլինի տառը՝ ընդհանուր իմաստով՝ կոչել գրույթ (графема), իսկ նրա յուրաքանչյուր տարբերակը կոչել գիր:

Գրի ծագումը սերտորեն կապված է մտածողության ու լեզվի զարգացման հետ: Մարդու մտածողության ու լեզվի զարգացման հետևանքով, մարդկային կոլեկտիվների ներքին՝ պաշտամունքային հաղորդակցման, այլև՝ մարդկանց կյանքում՝ իրարից հեռու ապրող հանրությունների միջև աստիճանաբար առաջ եկող ու զարգացող հարաբերությունների շնորհիվ անհրաժեշտություն դարձած փոխադարձ հաղորդման պահանջով առաջանում է գիրը: Գրի պատմությունը նույնպես կապված է հասարակության պատմության հետ: Ավելին. գրի զարգացման աստիճանները, ինչպես կտեսնենք, համապատասխանում են լեզվի զարգացման աստիճաններին:

Միմյանց լեզու չհասկացող ցեղերի փոխադարձ հաղորդման համար գրից առաջ և նույնիսկ գրին զուգընթաց օգտագործվել են զանազան միջոցներ, որոնք աչքի են ընկնում իրենց բազմազանությամբ: Այսպես, հայտնի են քարե կամ փայտե նշանները՝ որպես հիշողական կամ գգուշացնող միջոցներ. օրինակ՝ տունգուսների մոտ ճանապարհի լայնքով դրված ճյուղը նշանակում է՝ «Մի գա իմ ետևից»: Տարածված են նաև փայտի վրա կատարած կտրվածք-

ները, որպես հաշվելու նշաններ, կամ թելի վրա արված հանգուց-
ները նույն նպատակով. օգտագործվում են թելի վրա շարված զա-
նազան գույնի քարերը՝ տարբեր բաներ հաղորդելու համար և այլն.
և այլն: Ուշագրավ է նաև սիմվոլային հաղորդումը, երբ որոշ նվեր-
ների միջոցով հաղորդում են այս կամ այն միտքը: Այս բոլորը,
սակայն, դեռևս գրի հետ գործ չունենող տեսողական նշաններ են:

Կյանքի զարգացումը կատարելագործում է տեսողական նշան-
ներով հաղորդելու միջոցները, որոնք և վերջապես առաջացնում
են գրային հաղորդումը:

95. ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳԱՂԱՓԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գրային հաղորդման ամենանախնական ձևն է պատկերագրու-
թյունը (պիկտոգրաֆիա): Պատկերագրերը առարկաների իրական
պատկերներն են, որոնց միջոցով հաղորդվում է հենց այդ առարկայի
հետ կապված որևէ իրողություն: Գրային հաղորդման այս ձևը
հայտնաբերված է բազմաթիվ հին ու նոր ժողովուրդների մոտ:
Այսպես, նոր ժողովուրդներից պատկերագրություն ունեցել են
Հյուսիսային Ասիայի (օր. յուկագիրներ), Արևմտյան Աֆրիկայի
(օր. էկոիներ) և Հյուսիսային ու Կենտրոնական Ամերիկայի (օր.
էսկիմոսներ) շատ ժողովուրդներ: Հին ժողովուրդներից պատկե-
րագրություն ունեցել են եգիպտացիները և Միջագետքի հնագույն
ժողովուրդները, ինչպես և՛ չինացիները:

Պատկերագրությանը հատուկ են երկու բնորոշ առանձնահատ-
կություն: Առաջինն այն է, որ նա հնարավոր է դարձնում հաղոր-
դակցումը երկու տարբեր ցեղերի միջև, որոնք միմյանց լեզու չեն
հասկանում: Այդ հնարավոր է այն պատճառով, որ պատկերագր-
ները՝ լինելով իրական առարկաների նկարներ, ոչ մի կապ չունե-
նալով լեզվի հնչյունական կողմի հետ և զուրկ լինելով պայմանա-
կան-ավանդական բնույթից՝ կարող են նույն պատկերացումը ա-
ռաջացնել այն բոլոր մարդկանց մեջ, որոնց ծանոթ է այդ առար-
կան: Մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ նա խորե հաղորդ-
ման միջոց՝ սահմանափակ է, քանի որ հնարավորություն չի տալիս
արտահայտելու վերացական գաղափարներ:

Հենց այս երկրորդ առանձնահատկությունն էլ պատկերագրու-
թյան մեջ առաջ բերեց մի նոր երևույթ: Իրական առարկաների
պատկերներին զուգընթաց սկսեցին օգտագործել նաև այնպիսի
պայմանական պատկերներ, որոնք արտահայտում էին գործողու-

թյուններ, դեպքեր, երևույթներ ու վերացական հասկացություններ:
Այսպիսով՝ պատկերագրության մեջ հանդես են գալիս նոր տար-
րեր՝ գաղափարագրեր (իդեոգրամներ), որոնք արդեն զանազան
գաղափարներ արտահայտելու նշաններ են: Այս տարրերն աստի-
ճանաբար այնքան շատանում ու զարգանում են, որ, վերջապես,
նախնական պատկերագրերն էլ արդեն վերածվում են գաղափարա-
գրերի՝ զրկվելով իրենց երբեմնի առարկայական պատկերացումից
ու դառնալով պայմանական նշաններ: Սրա հետևանքն է լինում
անցումը՝ գրի նախնական աստիճանից նրա զարգացման երկրորդ
աստիճանին՝ գաղափարագրությանը (իդեոգրաֆիա):

Գաղափարագրության լավագույն օրինակն է չինական գիրը:
Ըստ ավանդության չինացիները գիր ստեղծել են մեր թվ. առաջ
3-րդ հազարամյակում: Այդ գիրը նախապես բաղկացած է եղել
պատկերագրերից, բայց հետզհետե այդ պատկերագրերը վերած-
վել են գաղափարագրերի, որոնք հանդիսանում են ամբողջական
գաղափարներ (մտքեր) արտահայտող նշաններ, անկախ բառերի
հնչյունական կազմից: Դրա արդյունքն այն է լինում, որ ստեղծվում
են հսկայական թվով գաղափարագրեր. բայց հետագայում այդ թի-
վը կրճատվում է գրի ավելի պարզացման հետևանքով, երբ գաղա-
փարագրերն արտահայտում են բառիմաստներ, և այժմյան չինա-
րենում գործածվում են մինչև 13 հազար նշաններ (հիերոգլիֆներ),
որոնցից ամենից գործածական են 4—5 հազարը: Գաղափարագրու-
թյուն ունեցել են նաև եգիպտացիները, սումերները, հաթերը և այլ
ժողովուրդներ:

96. ՀՆՉՅՈՒՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գաղափարագրերի զարգացումը հասնում է այն բանին, որ
յուրաքանչյուր գաղափարագիր համապատասխանում է մի բառի,
այսինքն՝ արտահայտում է մի բառիմաստ: Բայց հենց այս էլ որոշ
շփոթ է առաջ բերում գաղափարագրության մեջ: Միևնույն կամ
գրեթե նույն իմաստն ունեցող բառերը՝ հոմանիշները, արտահայտ-
վում են մի գաղափարագրով, որի հետևանքով միևնույն գաղափա-
րագիրը տարբեր ձևով է արտասանվում: Առաջանում է այսպես
բազմահնչություն (պոլիֆոնիա), այսինքն՝ գաղափարագրի
տարբեր արտասանություններ: Մյուս կողմից՝ տարբեր իմաստ
ունեցող, բայց նույն հնչյունակազմով բառերը՝ համանունները,

արտահայտում են միևնույն գաղափարագրով, որի հետևանքով ստացվում է միահնչություն (հոմոֆոնիա), այսինքն՝ տարբեր գաղափարագրերն արտասանվում են միատեսակ: Այս շփոթից խուսափելու համար ստեղծվում են օժանդակ նշաններ, որոնք ծառայում են բառի ճիշտ ընթերցմանը: Վերջապես, այդ աստիճանին հաջորդում է անցողիկ մի աստիճան՝ վանկագրությունը (սիլաբիկ գիր), երբ բառի վանկատման համապատասխան, գաղափարագրերը՝ էլ բաժանվում են գրային ավելի փոքր միավորների, որոնցից յուրաքանչյուրը համապատասխանում է մի վանկի: Այդ վանկագրերին զուգընթաց առաջ են գալիս նորանոր նշաններ, որոնք մի կողմից՝ ավելի կոնկրետացնում են ընթերցումը, մյուս կողմից՝ ծառայում են բառերի հարաբերությունները նշելուն: Այսպիսով, աստիճանաբար առաջանում է հնչյունական գիրը, երբ մի նշանը ծառայում է մի հնչյութ արտահայտելուն: Զարգացման այս ընթացքը երևում է եգիպտական գրի պատմության մեջ: Ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրողները, եգիպտացիներն սկզբից ունեցել են պատկերագրական ու գաղափարագրական սխառեմ, բայց հետագայում նրանց հիերոգլիֆային գիրն արդեն վանկագրություն է, որի մեջ հին նշաններն արտահայտում են վանկեր, հետագայում նաև տառեր:

Վանկային և հնչյունական գրի առաջացումը հաճախ կապում են թեքական լեզուների հետ և պատճառաբանում են այսպես: Ունենալով բազմաթիվ ու բազմազան քերականական ձևեր՝ այդ լեզուներն անհրաժեշտաբար պահանջում են լրացուցիչ նշաններ, որոնք արտահայտեն քերականական վերջավորությունները. իսկ այդ հնարավոր է արտահայտել միայն հնչյունական գրի միջոցով: Այս բացատրությունն, իհարկե, ճիշտ համարել չի կարելի: Հնչյունական գրի առաջացման մատերիալիստական բացատրությունը տվել է Մառը: Նա ցույց է տվել, որ հնչյունական գրի առաջացման մեջ կարևորագույն դեր է խաղում «անձնական կամ խմբային անհատականության դրսևորման պահանջը»: Պատկերագրությունը ...սահման չէր դնում հարեան տոհմերի միջև և խոչընդոտներ չէր ստեղծում գծագրվածի ըմբռնման մեջ, բոլորի համար նրա միատեսակ ըմբռնելու հնարավորություն ներկայացնելով՝ բոլորին միատեսակ ընդհանուր պատկերացումների հանրամատչելի խորհրդանիշների շնորհիվ: Սեպագրությունը, հնչյունների, վանկերի և ամբողջ բառերի

խմբային արտահայտությամբ նույնպես նշանակալից չափով բազմատոհմային միավորումների գիրն էր, հատկապես գաղափարագրային բնույթի նշանների շնորհիվ: Եկան այն դարաշրջանները, երբ մարդկության զարգացման հետագա փուլերում... տեղայնորեն կամ դասակարգայնորեն՝ առանձնացած խավերի մեջ առավել առաջադիմած առանձին մասերը ուշադրությունը կենտրոնացրին իրենց էթնիկական կազմավորման անհատականության գիտակցման վրա... Այն ժամանակ մշակված հնչյունական գիրը՝ յուրաքանչյուր հնչյունի առանձին արտահայտությամբ ավելի ու ավելի դարձավ հատուկ՝ այս կամ այն հասարակության համար»¹: Հնչյունագրության նախնական ձևն է սեպագիրը՝ նշանների համակարգը, որ հատուկ է եղել շատ ժողովուրդների (պարսիկներին, հրեաներին, հույներին և այլն):

97. ՏԱՌԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Գաղափարագրերի զարգացումն ու վերածումը վանկագրերի աստիճանաբար հանգում են հնչյունագրության. երբեմնի պատկերագրերից ստացված գաղափարագրերը վերջապես արտահայտում են ո՛չ թե բառ կամ վանկ, ա՛յլ մի հնչյուն: Այդ բանը պարզորեն երևում է սեմական այբուբենում, որի տառերի անունները նշանակում են այն առարկաները, որոնց պատկերն են եղել նրանք. ինչպես՝ բեթ՝ «տուն», միմ՝ «ջուր», շին՝ «ատամ» և այլն:

Տառային գրի ամենանախնական գործածությունը վերագրում են սեմական լեզուներին. այդ բանը բացատրվում է նրանով, որ այդ լեզուների տառային գրերը մի անցողիկ վիճակ են ներկայացնում վանկայինից դեպի լիակատար տառային գիրը: Ինչպես ասել ենք, սեմական լեզուների արմատները բաղկացած են բաղաձայններից. նրանց մեջ մտնող ձայնավորներն արտահայտում են քերականական ու բառակազմական իմաստներ: Սրա շնորհիվ էլ այդ լեզուներում բաղաձայնները գիտակցվում են իբրև բառիմաստի կրողներ. այսպիսով՝ վանկագրերն այդ լեզուներում աստիճանաբար վերածվում են բաղաձայն հնչյունների պայմանական նշանների: Ստեղծվում է սեմական լեզուներին հատուկ գրային սխառեմը. գրվում են միայն բաղաձայնները: Բայց այս միաժամանակ և՛ տա-

¹ Н. Я. Марр. Абхазский аналитический алфавит. Избранные работы. т. II, стр. 329.

ռային, և՛ վանկային գիր կարելի է համարել, որովհետև հենց այդ բաղաձայնների հետ ընկալվում է նաև նրանց վանկաբար հնչյունը: Ժամանակի ընթացքում, այդ գրի հարուցած դժվարությունները վերացնելու համար, ստեղծում են նաև օժանդակ նշաններ՝ ձայնակիրներ, ձայնավորները նշելու համար: Սեմական այդ տառերի ծագումը գիտության մեջ կապվում է կամ եգիպտական հիերոգլիֆների, կամ կրետական գաղափարագրերի հետ, որոնք շատ նմանություններ ունեն տառային գրի հետ: Բայց առաջիմ չի հաջողվել վերջնականապես վճռել, թե դրանցից որն է ճիշտ: Սեմական գիրը այժմ էլ գործածական է արաբերեն, պարսկերեն և այլ լեզուներում: Այդ գրի հնագույն գործածողներն են եղել մոավները (9-րդ դար մեր թվ. առաջ), արամեացիները (8-րդ դար մեր թվ. առաջ), փյունիկեցիները (7-րդ դար) և այլն:

Սեմական գրերի հետագա զարգացումը կապված է ուրիշ լեզուների համար այդ գիրն օգտագործելու հետ: Եթե սեմական լեզուներում բաղաձայնների ու ձայնավորների միջև ֆոնկցիոնալ մեծ տարբերություն կար, ապա այլ սիստեմի լեզուներում (օր. հնդկարոպական) այդ տարբերությունը չկար. ձայնավորներն ու բաղաձայնները համասար էին իրենց ֆոնկցիայով: Ուստի և սեմական գիրը շատ ավելի անկատար էր այդ լեզուների համար. այդ պատճառով էլ աստիճանաբար ստեղծվում են տառեր նաև ձայնավորների համար, որով և ստացվում է լիակատար տառային գիրը: Այդ գրային սիստեմն առաջին հերթին զարգանում է հին հույների մոտ, ապա և՛ Փոքր Ասիայի ու Եվրոպայի հնդկարոպական լեզուներով խոսող զանազան ժողովուրդների մոտ:

98. ԳՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ. ԳՐԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՍՍԱԳԻԱԼԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մենք նկարագրեցինք գրի տեսակներն իրենց հաղորդականությամբ, սակայն չշոշափեցինք գրի ծագման և զարգացման հասարակական-պատմական հիմունքները, գրային հաղորդման կապը լեզվի զարգացման հետ և այլն: Այժմ հենց այդ հարցն էլ մեզ զբաղեցնում է: Իրոք, որո՞նք են եղել այն պատմա-հասարակական հիմունքները, որոնք առաջ են բերել գրային հաղորդակցման անհրաժեշտությունը: Այս հարցին կարելի է պատասխանել միայն մի այլ հարց լուսաբանելուց հետո. ե՞րբ է առաջացել գիրը և իրոք

ինչ է առաջացել: Լեզվի նոր ուսմունքի հիմնադիր Ն. Յա. Մառնիքը ուսումնասիրությունների մեջ ցույց է տվել, որ գիրը, որպես հաղորդակցման միջոց, ավելի հին է, քան հնչյունական լեզուն: Իր առաջացմամբ գրային հաղորդակցումը համընկնում է դեռևս կինետիկ լեզվի շրջանին: Ըստ որում, գիրն այդ նախնական շրջաններում հանդես է գալիս ոչ թե որպես կոլեկտիվի անդամների կամ առանձին կոլեկտիվների փոխադարձ հաղորդակցման միջոց, այլ որպես կոլեկտիվի և տոտեմի հաղորդակցման միջոց: Ինչպես երգը և պարը, և ինչպես ինքը՝ կինետիկ լեզուն, գիրն էլ այդ նախնական շրջաններում ծառայում էր արտադրական կոլեկտիվի տոտեմի հետ հաղորդակցելուն, ծառայում էր որպես նրա հովանավորություն ու օժանդակությունն ստանալու միջոց՝ աշխատանքային պրոցեսում: Քարանձավների մեջ, քարաժայռերի վրա փորագրված կենդանիների նկարները, իսկ ավելի հաճախ՝ ձեռքի տարբեր շարժումները՝ այն նախնական գրային նշաններն էին, որոնցով կատարվում էր այդ հաղորդակցումը: Ինքնին հասկանալի է, որ այդ նախնական գիրը պետք է լիներ պատկերագրային, քանի որ նա համապատասխանում էր կինետիկ լեզվին ու պատկերային մտածողությանը: Զարգացման հետագա շրջաններում աստիճանաբար գրային հաղորդակցման սիստեմը կատարելագործվում է ու մշակվում. մյուս կողմից է՛լ ավելի ուժեղանում է նրա դերը մոգական գործողությունների մեջ: Դրա հետևանքն այն է լինում, որ տոհմերի ու ցեղերի մեջ առաջանում է մի որոշ խումբ, որ տիրապետում է այդ արդեն զարգացած հաղորդակցման սիստեմին: Ստեղծվում է գրային հաղորդակցման վարպետների խումբը, որ և վարում է պաշտամունքային, մոգական արարողությունները: Այդ բանը համընկնում է տոհմային կազմավորումների շրջանին, ուստի և՛ կինետիկ լեզվից հնչյունայինին անցնելու շրջանին: Քանի որ, ինչպես տեսել ենք, հնչյունային լեզուն այդ նախնական շրջանում դիֆուզ էր, ապա՝ գրային սիստեմն էլ դեռևս մնում է պատկերագրային, որ առավել համապատասխանում էր մարդու ինչպես պատկերային, այնպես էլ դիֆուզ մտածողությանը. բայց այդ պատկերային գիրն արդեն ենթարկվել էր զգալի մշակման, զարգացել ու հենց դրանով էլ դարձել մարդկանց որոշ խմբին մատչելի: Մոցիալական հարաբերությունների զարգացումը, գիտակցություն ու լեզվի զարգացումը հետագայում ևս առաջ են մղում գրային սիստեմի մշակումն ու կատարելագործումը: Լեզվի անձև-համադրական սիստեմին անց-

նելու հետ միասին այդ նախնական իրական պատկերներն աստի-
ճանաբար վերածվում են պայմանական նշանների: Բայց քանի որ
լեզվի ու մտածողության այդ ստադիայում լեզվի մեջ դեռևս բառե-
րը հանդես են գալիս որպես անուններ՝ բազմիմաստությամբ հան-
դերձ, ապա՝ հասկանալի է, որ այդ պայմանական նշանների վե-
րածվող պատկերազրեքը ևս հանդես են գալիս որպես գաղափարա-
գրեր: Հասարակության զարգացման հետագա շրջանում, երբ կազ-
մավորվում են ցեղային միությունները, երբ ցեղերի միջև ավելի է
ուժեղանում փոխադարձ շփումը, որ իր հերթին ուժեղացնում է ար-
տադրության արդյունքների փոխանակությունը ցեղերի ու ցեղային
միությունների միջև, զարգանում և բարդանում են նաև հաղոր-
դակցման միջոցները: Կատարվում է լեզվի անցումը անձև-համա-
դրականից դեպի հաբեթական ստադիան: Առաջանում են լեզվի մեջ
օժանդակ բառերը, ապա և՛ դրանց հետագա զարգացման շնորհիվ՝
մասնիկները: Լեզվի մեջ զանազան հարաբերություններ արտա-
հայտելու համար գործադրվող այդ լրացուցիչ միջոցներեն իրենց
արտահայտությունն են գտնում նաև գրային սիստեմի մեջ: Ստեղծ-
վում են զանազան նշաններ՝ գրի մեջ ևս այդ օժանդակ բառերի
և մասնիկների արտահայտած հարաբերությունները նշելու համար:
Սա ինքնին արդեն հարստացնում է գրային սիստեմը, բայց և՛ միա-
ժամանակ, աստիճանաբար խախտում է գաղափարադրության
հիմքերը: Նթե առաջ մի պայմանական նշանը (մշակված պատկե-
րը) արտահայտում էր որոշ գաղափար, հասկացություն, ապա՝
այժմ նույն պայմանական նշանն ստանում էր նաև լրացուցիչ նը-
շան՝ հարաբերություն արտահայտելու համար, որով և՛ նախկին
գաղափարագիրը դառնում էր միայն բառիմաստի կրողը: Բայց
քանի որ բառերը դեռևս մեծ մասամբ միավանկ արմատներ են,
ապա՝ այդ գաղափարագրերն էլ ստանում են հենց այդ վանկային
արմատների իմաստը, որով և կատարվում է անցումը գաղափարա-
գրերից դեպի վանկագրերը: Այսպիսով՝ վանկագրության սիստեմի
առաջացումը կապվում է հաբեթական ստադիայի հետ: Վերջապես,
զարգացման ավելի բարձր ստադիայում, դասակարգային հասա-
րակության առաջացման հետ միասին առաջ է գալիս նաև «անհա-
տական կամ խմբային անհատականության դրսևորման պահանջը»:
...Մարդկության զարգացման հետագա փուլերում... տեղայնորեն
կամ դասակարգայնորեն առանձնացած խավերի մեջ առավել ա-
ռաջադիմած առանձին մասերը ուղադրությունը կենտրոնացրին ի-

րենց էթնիկական կազմավորման անհատականության գիտակցման
վրա... Այն ժամանակ մշակված հնչյունական գիրը՝ յուրաքանչյուր
հնչյունի առանձին արտահայտությամբ ավելի ու ավելի դարձավ
հատուկ այս կամ այն հասարակության համար¹: Այսպիսով՝ հըն-
չյունական գրի առաջացումը համընկնում է դասակարգային հասա-
րակության առաջացման հիման վրա հաբեթական ստադիայից
պրոմեթեիդականին անցնելու պրոցեսին: Ամփոփելով մինչև այժմ
ասվածները՝ կարելի է լեզվի ու գրի զարգացման ստադիալակա-
նության համապատասխանություններն արտահայտել հետևյալ
ձևով.

Կիրենտիկ լեզու

Լեզվի զարգացման դիֆուզ
ստադիա

Լեզվի զարգացման անձև-
համադրական ստադիա

Լեզվի զարգացման հաբե-
թական ստադիա

Լեզվի զարգացման պրո-
մեթեիդյան ստադիա

Իհարկե, այս համապատասխանությունը միանգամայն ճիշտ
լինելով, չի նշանակում, թե հաբեթական կամ անձև-համադրական
ստադիայի լեզուներն այժմ չեն կարող ունենալ հնչյունական գիր:
Սա միանգամայն սխալ բացատրություն կլիներ: Այդ համապա-
տասխանությունները ցույց են տալիս գրային սիստեմների առա-
ջացման պատմական ստադիաները: Բայց երբ արդեն հնչյունա-
գրությունը առաջանում է, ապա՝ ոչ պրոմեթեիդական տիպին պատ-
կանող լեզուների համար էլ, հասարակության պահանջներին հա-
մապատասխան, ստեղծվում են հնչյունագրական սիստեմ և այբու-
բեններ: Այստեղ էլ մենք նույն երևույթն ենք տեսնում, ինչ որ նշել
ենք լեզվական տիպերի առաջացման ու հետագայում նրանց լոկ
ձևաբանական նշանակություն ստանալու մասին:

¹ Н. Я. Марр. Абхазский аналитический алфавит. Избранные
работы, т. II, стр. 329.

Գրի ծագման ու զարգացման այս տեսությունը, այսպիսով, պատմամատերիալիստական բացատրություն է տալիս գրային հաղորդակցման առաջացման ու նրա տարբեր սիստեմներին, ջախջախիչ հարված հասցնելով բուրժուական գիտությանը (լեզվաբանություն, հնագիտություն, ազգագրություն և այլն), որը գրի ստեղծումը համարում է առանձին «արտակարգ ընդունակությամբ օժտված ռասաների» գյուտը և դրա վրա հիմնում ռասայական նեխած տեսությունը:²

99. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՐԸ

Հայ գրերի գյուտը կապված է Հայաստանում քրիստոնեության տարածման և քրիստոնեական պրոպագանդայի ծավալման հետ: Մինչև գրերի գյուտը, լավելի քան մեկ հարյուրամյակի ընթացքում, քրիստոնեական պրոպագանդան (քարոզներ, ժամասացություններ և այլն) կատարվում էին հույն և ասորի քարոզիչների կողմից՝ հունարեն կամ ասորերեն լեզուներով, որ, իհարկե, դժվարացնում էր քրիստոնեության տարածումը այդ լեզուները չիմացող ժողովրդի մեջ: Մյուս կողմից՝ ժամանակի կուլտուր-քաղաքական վերելքը նույնպես արդեն գրերի ստեղծման անհրաժեշտություն էր հարուցել: Այս անհրաժեշտ կարիքը բավարարելու համար էր, ահա, որ հայ կղերականությունն ու ֆեոդալիզմը նպաստեցին Մեսրոպի ջանքերին՝ հայ գրերն ստեղծելու համար: Հայկական այբուբենի ստեղծողը՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, ծնված Հացիկ գյուղում, սովորել էր Աշտիշատում և, ուսումն ավարտելուց հետո, նշանակվել արքունական քարտուղար, բայց շուտով, հիասթափված արքունական կյանքից, թողել էր պաշտոնը և մտել մենակյացների շարքը: Հենց այս շրջանում, իր քարոզչական գործունեության մեջ նա զգում է, թե որքան անարդյունավետ է հայ ժողովրդի մեջ քարոզել քրիստոնեություն՝ օտար լեզվով: Նա հղանում է հայ գրեր ստեղծելու միտքը և այդ մասին հայտնում Սահակ կաթողիկոսին, որն ընդունում է այդ առաջարկը և խոստանում աջակցություն: Այդ միտքը հավանության է արժանանում նաև Վաղարշապատի ժողո-

վում, ուր ներկա էր նաև Վռամշապուհ թագավորը: Վերջինս հայտնում է, որ Ասորիքում եղած ժամանակ ինքը լսել է, թե Դանիել անունով մի ասորի եպիսկոպոս հայերենի համար տառեր է հորինել: Ժողովի հանձնարարությամբ ու թագավորի հրամանով Ասորիք է ուղարկվում Վահրիճ իշխանը և, սովորելով այդ տառերը, վերադառնում է Հայաստան: Այդ գրերը, որ Դանիելյան անունն են կրում, հանձնվում են Սահակին ու Մեսրոպին: Մեսրոպն աշակերտներ է համախմբում իր շուրջը և սովորեցնում դրանք. բայց Դանիելյան գրերն անբավարար էին հայերենի համար: Նրանց մեջ չկային ձայնավորներ և որոշ բաղաձայններ: Երկու տարի այդ գրերն օգտագործելով և վերջնականպես համոզվելով, որ հայերենին հարմար չեն, Մեսրոպն ստիպված է լինում ինքը ձեռնարկել հայերենի համար նոր տառեր հորինելուն, որ և կատարում է: Նրա հորինած այբուբենի տառերը մեծ մասամբ հիմնված են հունարեն և ասորերեն տառերի վրա: Բայց շատ տառեր էլ, որոնք չկային հույն և ասորի այբուբեններում, ինքն է հորինել: Մեսրոպի հորինած այբուբենը բաղկացած էր 36 տառից. չկային օ և ֆ տառերը, որոնք հայերեն այբուբենի մեջ ավելացվել են միջին դարերում, իսկ և-ը և ու-ն սովետական կարգերի օրոք: Մեսրոպի հորինած այբուբենը, որ չնչին փոփոխություններով գործածվում է նաև այժմ, կոչվում է Մեսրոպյան այբուբեն:

Այդ այբուբենի տառերը ժամանակի ընթացքում որոշ ձևափոխությունների են ենթարկվել: Առաջին և հենց Մեսրոպի հորինած այբուբենի տառերը կոչվում են երկաթագիր, որն այդպես կոչվել է այն պատճառով, որ գրում էին կամ մագաղաթի վրա երկաթյա գրչով, կամ երկաթի ժանգից պատրաստած թանաքով: 9-րդ դարից գործածության մեջ է մտնում միջին երկաթագիրը, որ հանդիսանում էր երկաթագիր տառերի մի քիչ կարճացրած ու փոքրացրած ձևը: Դրան հաջորդում է փոքր երկաթագիրը, որի տառերն ավելի փոքրացրած, ուղղաձիգ ու լայն ձև ունեին: 12-րդ դարում, այդ տառերի ավելի կարճացմամբ ու փոքրացմամբ, ստեղծվում է բոլորգիրը, որն այսօր էլ գործածական է առհասարակ տպագրության մեջ: Վերջապես, դրան զուգընթաց, արագագրության համար այդ տառերն ավելի ևս պարզեցվում են, տալով նոսր գիր տեսակը, որից և ստացվում են ժամանակակից ձեռագրի տեսակները:

² Գրի ստագիալականության մանրամասն քննությունը տե՛ս Ա. И. И. Мещанинов, К вопросу о стадияльности в письме и языке Л. 1931.

Սլավոնական գրի ստեղծումը սովորաբար վերագրում են մեր թվակ. 9-րդ դարին՝ կապելով սլավոնների մեջ քրիստոնեությունը տարածելու հետ: Սակայն նորագույն ուսումնասիրողներն այն եզրակացության են հանգել, որ դրանից առաջ էլ սլավոններին ծանոթ է եղել գրելու (զծագրությունների) արվեստը:

Համենայն դեպս, այժմյան սլավոնական լեզուների այբուբենների հիմքում ընկած է այն այբուբենը, որ ստեղծվել է 9-րդ դարում: Այդ բանը կապված է արևմտյան սլավոնական Մորավիայի մեծ պետության կազմավորման հետ, որի շնորհիվ սլավոնները մեծ կշիռ ստացան Բյուզանդիայի ու Հռոմի հետ ունեցած հարաբերությունների մեջ: 862 թվին մորավցիները բյուզանդական պետությանը խնդրեցին իրենց մոտ ուղարկել ուսուցիչներ: Բյուզանդական կայսրությունը Մարավիա ուղարկեց Կոստանտին-Կիրիլին (827—869) և Մեթոդիին (մեռ. 885-ին), հանձնարարելով սլավոններին թարգմանել կարևոր գրքերը. դա, իհարկե, արտահայտում էր բյուզանդական կայսրության նպատակները՝ սերտ կապեր ստեղծել մորովցիների հետ:

Կոստանտինը հորինեց սլավոնների համար տառային այբուբենը, որի հիմքում ընկած էր բյուզանդական այբուբենը: Սլավոններին հատուկ հնչյունների համար նա լրացուցիչ տառեր հորինեց՝ օգտագործելով կամ բյուզանդական զանազան գրերը, կամ վերցնելով ժամանակակից հրեաների որոշ տառերը, և կամ ուղղակի ինքնուրույն կերպով հորինելով:

Հնագույն սլավոնական գիրն ուներ երկու տեսակ այբուբեն, որոնցից մեկը կոչում էին կիրիլիցա (кирилица), մյուսը՝ գլագոլիցա (глаголица): Ըստ գիտությունների կարծիքի, վերջինս, որ ավելի դժվար սխտեմ է ներկայացնում, ավելի հին է. դրա հիմքում ընկած է եղել հունական արագագրության սխտեմը: Կիրիլիցան, որի հնչյունական հիմքը հանդիսացել է Սոլուն քաղաքի բարբառը, դարձավ սլավոնների ընդհանուր այբուբենը:

Այդ այբուբենը մուտք գործեց Ռուսիա Կիևյան պետության ժամանակ, երբ Կիևյան Ռուսիան ընդունեց քրիստոնեությունը (988 թ.): Տառերի զծագրային ձևը՝ Կիևյան Ռուսիայում հիմնված էր հունական գրերի ոճի վրա, որով և ստացվեց կիրիլիցայի մի տեսակը՝ ուստավը (устав): Հետագայում դրա զարգացումը հանգեց

կիսաուստավին (полустав), որ մոտենում է արագագրության սխտեմին, և վերջապես՝ այս էլ հանգեց արագագրության (скоропись): Կիրիլիցան այդ վերջին սխտեմով գործածվում է մինչև 18-րդ դարի սկիզբները: Պետրոս Առաջինի օրոք տպագրության, աշխարհիկ գրականության, գործարարական ու առևտրական գրագրությունների զարգացումը առաջ բերեց սլավոնական գրի պարզացման անհրաժեշտություն:

Եվ ահա, 1710 թվին Պետրոս Առաջինը արգելեց աշխարհիկ գրքերի տպագրումը կիրիլիցայով և մտցրեց այսպես կոչված ֆաղագիական գիրը, որ ավելի պարզեցրած էր շնորհիվ մի քանի տառեր ու նշանների դուրս ձգելու: Քաղաքացիական գրի ձևը մոտեցված էր իրեն ժամանակակից լատինական գրին:

Ռուսական քաղաքացիական գիրը մեծ տարածում ստացավ և հիմք հանդիսացավ բազմաթիվ ժողովուրդների այբուբենների համար. նա ընկած է բելոռուսական, ուկրաինական և արևելյան ֆիննական մի քանի լեզուների այբուբենների հիմքում: Որոշ փոփոխումներով այդ ընդունել են բուլղարներն ու սերբերը և այլն:

Հոկտեմբերյան Մեծ Ռեվոլյուցիայից հետո ռուս ժողովրդի և ուկրաինների դերը մեր Միության կյանքում էլ ավելի տարածեց այդ այբուբենը: Ռուսական այբուբենը հիմք հանդիսացավ ոչ միայն մինչև ռևոլյուցիան գիր շունչեղ լեզուների այբուբենի համար, այլև այնպիսի լեզուների համար, ինչպիսիք են ադրբեջաներենը, թաջիկերենը և այլն:

101. ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՍԿՋԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Խոսելով հնչյունական գրի մասին, մենք առաջինը, թե նրա յուրահատկությունն այն է, որ մեկ հնչյունին համապատասխանում է մեկ տառ: Բայց բավական է մի թեթև հայացք ձգել ավանդական գիր ունեցող ժամանակակից որևէ լեզվի գրային համակարգի վրա, և մենք կտեսնենք, որ գրեթե ոչ մի լեզվում էլ այդ սկզբունքը պահպանված չէ: Օրինակ, հայերենում մենք այսօր գրում ենք մառդ, բայց կարդում ենք մաքք, գրում ենք որոշ կարդում ենք վորոշ և այլն: Ավանդական գիր ունեցող բոլոր լեզուներում էլ այդպիսի օրինակներ կարելի է գտնել: Արդյո՞ք դա նշանակում է, որ այդ լեզուների այբուբենները հիմնված չեն եղել հնչյունական համակարգի վրա: Ո՛չ, չի նշանակում: Բանն այն է, որ ըստ մեծի

մասին իրենց ստեղծման ժամանակ այդ այբուբեններից յուրաքանչյուրը համապատասխանել է յուր լեզվի հնչյունական համակարգին, բայց հետագայում, հենց հնչյունական համակարգի մեջ կատարված փոփոխությունների շնորհիվ ստեղծվել է այժմյան անհամապատասխանությունը գրի և արտասանության մեջ: Այդ բանն առաջ է բերում նաև գրելու հատուկ կանոնների անհրաժեշտությունը: Այդ կանոնների նպատակն է օժանդակել ճիշտ գրելուն: Որեւէ լեզվի համար հանրության կողմից ընդունված գրելու կանոնների համակարգը կոչվում է ուղղագրություն: Ուղղագրության երեք սկզբունք գոյություն ունի. հնչյունական, ձևաբանական և պատմական:

Հնչյունական գրի մեջ յուրաքանչյուր տառ մի հնչույթի պայմանական նշանն է և յուրաքանչյուր հնչույթի համար կա միայն մի տառ: Այսպիսով, ըստ հնչյունական գրի, բառերը գրվում են այնպես, ինչպես արտասանվում են: Հնչյունական գրի սկզբունքի վրա է հիմնված լինում այբուբենների մեծ մասը իր ստեղծման ժամանակ: Դրան հակառակ սեմական լեզուների այբուբեններն ու գրանք փոխառած ժողովուրդների այբուբենները իրենց ստեղծման ժամանակ էլ հնչյունական չեն եղել, որովհետև, ինչպես ասել ենք, ներկայացնում են վանկագրից հնչյունական գրին անցնելու միջակա աստիճանը:

Ձևաբանական սկզբունքը հիմնված է բառի միատեսակ գրության վրա, անկախ նրա արտասանությունից՝ թեքման կամ բառակազմության ժամանակ: Շատ լեզուներում բառերը՝ ստանալով իրահարաբերական կամ բառահարաբերական մասնիկներ, փոխում են իրենց արտասանությունը, ենթարկվում են հնչյունափոխության, բայց նրանց գրությունը մնում է անփոփոխ: Որինակ՝ ռուսերեն ДОМ «տուն» հոգնակի սեռականում արտասանվում է ДОМОВ, բայց գրվում է ДОМОВ, այդպես էլ МОЛОД և МОЛОДО՞Й և այլն:

Պատմական սկզբունքը հիմնված է բառերի ավանդական գրության վրա: Դրա շնորհիվ պահպանվում է բառերի հնից ավանդված գրությունը, հակառակ այն բանին, որ նրանց արտասանությունը փոխվել է: Օրինակ, հետևելով հին՝ մենք այսօր էլ գրում ենք վարդ, բառ, քույր, կեղտ, թեև արտասանում ենք վաւր, բաւց, քուխտ, կեխտ: Պատմական գրության մի տեսակն է ստուգաբանական գրությունը, երբ բառը գրվում է համապատասխան յուր

ստուգաբանության. օրինակ՝ հայերենում, հակառակ այն կանոնին, որ է, օ տառերը գրվում են միայն բառասկզբում, մենք գրում ենք նաև բառամիջոցում՝ այսօր, ապօրինի, վայրէջք և նման բազմաթիվ բառերում՝ հիմնվելով այդ բառերի ստուգաբանության վրա և պահպանելով դրանց բաղադրիչների առանձին լինելու դեպքում ունեցած գրությունը (այսօր, վայր-էջք, ապօրինի):

Լեզուների մի մասին հատուկ է մի սկզբունքը, մյուսին՝ մյուս սկզբունքը: Ժամանակակից գրական հայերենին հատուկ է գերազանցապես պատմական գրությունը, թեև ձայնավորների մեջ գերակշռում է հնչյունական գրությունը: Ռուսերենին գլխավորապես հատուկ են հնչյունական և ձևաբանական սկզբունքները և այլն:

102. ԳԵՏԱԿԱՆ ՏԱՌԱԳԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ

Քանի որ գրի պատմական զարգացման ընթացքում առաջանում է անհամապատասխանություն տառերի ու նրանց երբեմն արտահայտած հնչույթների միջև, և բառերն այլևս այնպես չեն արտասանվում, ինչպես գրվում են, ապա՝ գիտական և ուսուցողական նպատակով ստեղծվում են այսպես կոչված գիտական այբուբեններ՝ տարբեր լեզուների համար: Դրանք բոլորն էլ հիմնված են հնչյունական գրի սկզբունքի վրա և դրա շնորհիվ էլ ընդհանուր են բոլոր լեզուների համար: Այդ գիտական այբուբենների համար սովորաբար օգտագործվում են առաջին հերթին լատիներեն տառերը, ապա և՛ լրացուցիչ նշաններ: Թեև այդ տառերն ու նշանները, ինչպես ասացինք, ընդհանուր են բոլոր լեզուների համար, բայց հաճախ տարբեր գիտնականներ տարբեր տառերն ու նշաններն օգտագործում են տարբեր հնչյունների համար. սրա արդյունքն այն է լինում, որ ստացվում են մի քանի գիտական այբուբեններ: Հայերենի համար, օրինակ, կա երկու գիտական այբուբեն՝ Հյուբ-շմանինը և Մառինը, որոնք չնայած իրենց նմանություններին, ունեն նաև զգալի տարբերություններ:

Որեւէ լեզվի տառերի փոխարինումը գիտական այբուբենի տառերով կոչվում է գիտական տառադարձություն:

Լեզվաբանության մեջ սովորաբար այդ տառադարձությունն ընդհանուր է եղել բոլոր լեզուների համար, բայց՝ տարբեր ժամանակներում ընդունված են եղել տարբեր տառադարձություններ:

Մառը՝ հիմնելով լեզվի նոր ուսմունքը՝ տվել է նաև գիտական տա-
ռադարձությունը՝ բոլոր լեզուների համար, որի հիմնական սկզբունք-
ները հետևյալներն են։ Յուրաքանչյուր հնչույթի համար օգտա-
գործվում է միայն մի տառ, տառերը մեծ մասամբ լատինական
են, մի քանիսը հունական, մեկը՝ ռուսական։ Բարդ հնչյունները
նշվում են լրացուցիչ նշանով. ստացվում է, Մառի արտահայտու-
թյամբ, թվանշանների նման մի սխեմա. ինչպես որ ունենք միա-
վորներ, որոնցից կազմում ենք տասնավորները, հարյուրավորները
և այլն, այնպես էլ կան պարզ տառեր, որոնցից կազմում ենք բար-
դերը։

Պարզ տառերից բարդերը կազմելու համար գործադրվում է
ընդամենը երկու նշան՝ կետ (.) և անկյունիկ (v). այդ երկու նշան-
ները տարբեր դեպքերում տարբեր նշանակություն ունեն. նախ՝
կետով արտահայտվում են բարդ բաղաձայնի մեջ մտնող խույ
շփականները (ս, շ, հ և այլն), իսկ անկյունիկով՝ ձայնեղները (զ,
ժ, դ և այլն). այդ երկու նշանները տառի վրա դրվելով՝ ցույց են տա-
լիս, որ բարդության շփական բաղադրիչը սուլական է (ս, զ և
այլն), իսկ տառի տակ դրվելով՝ ցույց են տալիս, որ շփական
բաղադրիչը շշական է (շ, ժ և այլն)¹։ Վերջապես՝ երբ այդ նշան-
ները գործածվում են առաջնալեզվային բաղաձայնների ցույց տվող
տառերի հետ, ապա՝ շփական բաղադրիչները ևս առաջնալեզվային
են, իսկ եթե՝ հետնալեզվայինների հետ, ապա՝ շփականներն էլ
ետնալեզվային են կամ կոկորդային. այսպիսով՝ այդ երկու նշան-
ով արտահայտվում են բոլոր կիսաշփականների մեջ մտնող
շփականները. այսինքն՝ ա(s) —, շ(ш) —, դ(z) —, ժ(џ) —, հ(h) —,
է(аравական «այն»-ը) —, դ(γ) —, յ(y) —, Այժմ փորձենք
գործադրել դրանք. հայերեն դ-ն տառադարձվում ձ, նրա և զ-ի
միացումից է բաղկացած ձ-ն. նշանակում է, ձ-ն պետք է արտա-
հայտենք ձ-ով, ավելացնելով զ-ի նշանը, որ է տառի վրա դրվող ան-
կյունիկը. կստանանք ձկամ՝ ա-ն տառադարձվում է է, ա-ի և ս-ի
միացմամբ ունենք ծ, որի համար է-ի վրա կդնենք կետը և կստա-
նանք ի, և այլն։ Ինչպես տեսնում ենք, այս սկզբունքով շափա-
զանց հեշտանում է բարդ բաղաձայնների տառադարձումը։ Ելնե-
լով տեխնիկական հնարավորություններից ու գործնական նկատա-

ռոմներից, ստորև տալիս ենք Մառի գիտական տառադարձումը՝
առհասարակական միայն հայերենով։

Հայերեն այբուբենի գիտական տառադարձությունը

Հայերեն տառերը	Գիտական տառադարձությունը	Հայերեն տառերը	Գիտական տառադարձությունը
ա	a	յ	y
բ	b	ն	n
գ	g	ու	u
դ	d	օ(օօ)	o(oo)
ե	e	թ	th
զ	z	ք	p
է	e	ծ	d
ը	ə	շ	zh
թ	θ	ս	s
ժ	j	վ	v
ի	i	տ	t
լ	l	բ	r
խ	ch	ց	sh
ծ	i	ա	a
կ	k	ու	u
հ	h	փ	ph
ձ	q	ք	q
շ	z	և	ew
ժ	g (1)	օ	o
է	t	ֆ	f
յ	m		

¹ Քանի որ տառադրվելի կետը (.) գործածվում է հատուկ նշանակությամբ, ապա միանգամայն հասկանալի կերպով ն. Մառի այբուբենի մեջ i և j տառերի վրայի կետերը վերացված են (1) և (1)։

Բ. ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՍՈՍ-ՈՒՄ

103. ՄԱՐԲՍԻԶՄԻ ԿԼԱՍԻՆՆԵՐԸ ԼԵԶՎԻ ՄԱՍԻՆ

Մինչդեռ կապիտալիստական երկրներում, ինչպես գիտությունը բոլոր ճյուղերը, այնպես էլ լեզվաբանությունը նեխած ռեակցիայի ճահիճն է գլորվել, Սովետական Միության մեջ նրա հաստատման օրվանից ծաղկում ու զարգանում է աշխարհի ամենաառաջավոր լեզվաբանությունը: Սովետական լեզվաբանությունը կենսունակ է ու հարաճուն այն պատճառով, որ նա զարգանում է սոցիալիստական հասարակարգում, որ նա հիմնված է սոցիալիստական հասարակության աշխարհայեցողության վրա՝ մարքս-լենինյան գիտելիքիական մատերիալիզմի վրա: Դեռևս մարքսիզմի կլասիկները իրենց աշխատությունների մեջ ավել են մի շարք կարեւորագույն սկզբունքներ, որոնք սովետական-մարքսիստական լեզվաբանության հիմունքներն են հանդիսացել: Ծիշտ է, մարքսիզմի կլասիկներն առանձին ուսումնասիրության չեն ենթարկել լեզուն իր ամբողջությամբ, բայց այն գիտողություններն էլ, որ նրանք արտահայտել են իրենց այս կամ այն աշխատության մեջ՝ այն սկզբունքներն են, որոնցով առաջնորդվում է սովետական լեզվաբանությունը: Դեռևս Կարլ Մարքսը չուր «Քաղաքատնտեսության քննադատության շուրջը» գրքի «Ներածության» մեջ գրում է. «Մեկուսացած անհատի արտադրությունը հասարակությունից դուրս... մի նույնպիսի անհեթեթություն է, ինչպես լեզվի զարգացումը՝ առանց միատեղ ապրող ու իրար հետ խոսող անհատների»¹ Այս համառոտ, բայց խիստ բովանդակալից արտահայտության մեջ նա լիովին ու սպառիչ կերպով բնորոշում է լեզվի

հասարակական բնույթը: Մի այլ տեղ էնգելսի հետ միասին նա սահմանում է լեզուն որպես հասարակության վերնաշերտային երեւույթ՝ ասելով. «Լեզուն նույնքան հին է, որքան և գիտակցությունը. լեզուն հանդիսանում է գործնական, ուրիշ մարդկանց համար էլ գոյություն ունեցող և միայն դրա շնորհիվ ինձ համար ևս գոյություն ունեցող, իսկական գիտակցություն, և, ինչպես գիտակցությունը, լեզուն ևս առաջ է գալիս ուրիշ մարդկանց հետ համագորգակցելու անհրաժեշտությունից»² Սահմանելով լեզուն որպես «իսկական գիտակցություն», Մարքսը ցույց է տալիս, որ, հենց դրանով իսկ, լեզուն արտահայտում է հասարակության կեցությունը, հասարակական գոյը. «Լեզուն որոշ կոլեկտիվի պրոդուկտ է, իսկ մյուս կողմից նա այդ կոլեկտիվի առկա կեցությունն է, այն էլ նրա ինքնախոսող կեցությունը»³ Վերջապես՝ խոսելով լեզվի զարգացման ու լեզուների կազմավորման մասին՝ Մարքսը, ինչպես տեսանք, նշում է երեք ուղի կամ պատմական երեք իրողություն. 1) Պատրաստի նյութի զարգացումը, 2) Ժողովուրդների խաչավորում ու ձուլում, 3) Բարբառների համակենտրոնացում. «Ժամանակակից, զարգացած յուրաքանչյուր լեզվի մեջ նախնական, տարերայնորեն առաջ եկած լեզուն բարձրացել է մինչև ազգային լեզվի աստիճանը՝ մասամբ շնորհիվ լեզվի պատմական զարգացման՝ պատրաստի նյութից, ինչպես այդ տեսնում ենք ուսմանական լեզուների մեջ, մասամբ շնորհիվ ժողովուրդների խաչավորման ու խառնման, ինչպես տեսնում ենք անգլերեն լեզվի մեջ, մասամբ շնորհիվ բարբառների համակենտրոնացման՝ ի միասնական ազգային լեզու տնտեսական ու քաղաքական համակենտրոնացման հետևանքով»⁴:

Յուր հերթին Ֆրիդրիխ էնգելսը առանձին ուսումնասիրությամբ միանգամայն պարզ կերպով բնութագրում է լեզվաբանության համար չափազանց կարևոր հարցի՝ լեզվի ծագման հիմնական մոմենտները: Իր «Աշխատանքի դերը կապի՝ մարդու փոխարկվելու պրոցեսում» բրոշյուրի մեջ, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել համապատասխան տեղում, էնգելսը պարզ կերպով վերլուծում է և՛ մարդկային լեզվի կենսաբանական նախադրյալները,

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, Соч. т. IV, стр. 20-21.

² Կ. Մարքս, Կապիտալիստական աշխատողությանը նախորդող ձևերը, Երևան, 1941, էջ 31:

³ Архив, т. IV, стр. 490.

⁴ Կ. Մարքս, Քաղաքատնտեսության քննադատության շուրջը, Երևան 1946, էջ 233:

և՛ լեզվի ու գիտակցության առաջացման ու զարգացման գործում առաջնակարգ դեր խաղացած մարդկային հասարակական աշխատանքի նշանակությունը: Իր մի այլ ուսումնասիրության մեջ, «Ֆրանկյան բարբառը» գրքում,¹ Էնգելսը որոշակիորեն արտահայտում է այն դրույթը, թե բարբառների հիմքում ընկած են երբեմնի ցեղային լեզուները, մի դրույթ, որ սովետական բարբառագիտության հիմնաքարն է հանդիսանում:

Վլադիմիր Իլիչ Լենինը առաջ է քաշում լեզվի կարգավորման հարցը, խոսելով հատկապես ռուսերեն լեզվի մաքրման մասին. իսկ մի այլ տեղ՝ խոսելով դիալեկտիկայի մասին և նշելով այն գիտությունները, որոնցից պետք է կառուցվի դիալեկտիկան, հատկապես նշում է նաև լեզվի պատմությունը: Խոսելով նախադասության մասին, Լենինը ցույց է տալիս, որ «լուրաքանչյուր նախադասության մեջ կարելի է (և պետք է) որպես «բջիջի» մեջ բացահայտել դիալեկտիկայի բոլոր տարրերի սաղմերը»:² Իր բազմաթիվ աշխատությունների մեջ Լենինը ցույց է տվել լեզվի և գիտակցության կապը, սահմանել լեզուն ու միտքը որպես անխզելի միասնություն:

Վերջապես, Իոսիֆ Վիսսարիոնովիչ Ստալինը պարզաբանում է լեզվի ազգային քաղաքականության և սոցիալիստական ապագա միասնական լեզվի խնդիրը. ՀամԿ(բ) Պարտիայի 16-րդ համագումարում տված զեկուցման մեջ՝ խոսելով ազգային կուլտուրաների նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքի մասին և պարզաբանելով ազգային լեզուների դոլություն ու զարգացման հարցը, ասում է. «Կարող է տարօրինակ թվալ, որ մենք, ազգային կուլտուրաների՝ մի ընդհանուր լեզու ունեցող (թե՛ ըստ ձևի, և թե՛ ըստ բովանդակության) մի ընդհանուր կուլտուրայի մեջ ապագայում ձուլվելու կողմնակիցներս, միաժամանակ կողմնակից ենք ազգային կուլտուրաների ծաղկման տվյալ մոմենտում, պրոլետարիատի դիկտատուրայի ժամանակաշրջանում: Բայց սրա մեջ ոչ մի տարօրինակ բան չկա: Պետք է հնարավորություն տալ, որ ազգային կուլտուրաները զարգանան ու ծաղկեն՝ դառնալով իրենց ներուժակությունները, որպեսզի պայմաններ ստեղծենք՝ մի ընդհանուր լեզու ունեցող մի ընդհանուր կուլտուրայի մեջ նրանց ձուլվելու համար: Չեղով ազգային ու բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրաների ծաղկում մեկ

երկրում պրոլետարիատի դիկտատուրայի պայմաններում՝ մի ընդհանուր լեզու ունեցող (թե՛ ըստ ձևի, և թե՛ ըստ բովանդակության) մի ընդհանուր սոցիալիստական կուլտուրայի մեջ ձուլվելու համար, երբ պրոլետարիատն ամբողջ աշխարհում կհաղթի, և սոցիալիզմը կմտնի կենցաղի մեջ, — հենց այս է ազգային կուլտուրայի լենինյան հարցադրման դիալեկտիկականությունը: ... Պրոլետարիատի դիկտատուրայի ժամանակաշրջանում ազգային կուլտուրաների (և լեզուների) ծաղկում մեկ երկրում՝ նպատակ ունենալով նրանց մահացման և մեկ ընդհանուր սոցիալիստական կուլտուրայի (ու մեկ ընդհանուր լեզվի) մեջ նրանց ձուլվելու համար պայմաններ նախապատրաստել՝ ամբողջ աշխարհում սոցիալիզմի հաղթելու ժամանակաշրջանում»:³ Վերջապես, նույն զեկուցման եզրափակման խոսքում բացատրում է մեկ ընդհանուր լեզվի հարցը. «Ինչ վերաբերում է ազգային կուլտուրաների ու ազգային լեզուների ավելի հեռավոր պերսպեկտիվին, ապա ես միշտ եղել եմ և շարունակում եմ մնալ լենինյան այն հայացքին, թե սոցիալիզմի՝ համաշխարհային մասշտաբով հաղթելու ժամանակաշրջանում, երբ սոցիալիզմը կամրանա ու կենցաղի մեջ կմտնի, ազգային լեզուներն անխուսափելիորեն պետք է ձուլվեն մի ընդհանուր լեզվի մեջ, որը, իհարկե, չի լինի ո՛չ վեկիդոուական, ո՛չ գերմանական, այլ մի ինչ-որ նոր բան»:⁴ «Մեկ պետության շրջանակներում՝ սոցիալիստական ծավալուն շինարարության ժամանակաշրջանում, մեկ երկրում սոցիալիզմ լինելու ժամանակաշրջանում ազգային լեզուների մահանալու և նրանց՝ մի ընդհանուր լեզվի մեջ ձուլվելու թեորիան սխալ, հակամարքսիստական, հակալենինյան թեորիա է: ... Ազգային լեզուների մահանալու և նրանց՝ մի ընդհանուր լեզվի մեջ ձուլվելու հարցը ներպետական հարց չէ, մեկ երկրում սոցիալիզմի հաղթելու հարց չէ, այլ միջազգային հարց է, սոցիալիզմի՝ միջազգային մասշտաբով հաղթության հարց է»:⁵

Այսպես ուրեմն, մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկները, ինչպես տեսնում ենք վերոհիշյալ մեջբերումներից, որոնք հեռու են նրանց բոլոր գիտություններն ընդգրկելուց, հիմնականում նշել են այն սկզբունքային դրույթները, որոնց հիման վրա պետք է բարձ-

¹ Ռսալիճ, Լենինիզմի հարցերը, Երևան, 1937 թ., էջ 630-631:

² ԱՆԳ, էջ 631-632:

³ ԱՆԳ, 633:

⁴ ԱՆԳ, 639-640:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 13, Երևան, 1933, էջ 422:

բանար մատերիալիստական լեզվաբանությունը: Սակայն, ինչպես ճիշտ կերպով նշել է Մառը, «չի կարելի... Մարքսին, էնգելսին, Լենինին համարել լեզվաբաններ՝ ըստ պրոֆեսիայի»:¹ Մարքսիզմի կլասիկները տվել են այն ընդհանուր, փոխնփոխակից սկզբունքները, որոնցով պետք էր առաջնորդվել լեզվի ուսումնասիրության մեջ, և լեզվական երևույթների ամբողջական ուսումնասիրության մտեղծել մարքսիստական լեզվաբանական ուսմունքը: Այդ բանը վիճակված էր սովետական մեծ գիտնական, նորարար ու գիտության ղեկավարներ Ա. Ն. Յա. Մառին, որ հիմնադրեց լեզվի նոր ուսմունքը՝ մարքսիստական լեզվաբանությունը: Բայց նախքան (նոր ուսմունքի) հիմնադրման պատմությանն անցնելը, մենք անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի շարադրել Մառի կենսագրությունը:

104. ՆԻԿՈԼՍՅ ՅԱԿՈՎԼԵՎԻՉ ՄԱՌ

Նիկողայ Յակովլևիչ Մառը ծնվել է 1864 թվին Վրաստանի Քութայիսի քաղաքում։ Նախնական կրթությունն ստանալով հայ-լենի քաղաքում՝ 1884 թ. գնացել է Պետերբուրգ (Լենինգրադ) և ընդունվել համալսարանի արեևելյան լեզուների բաժինը։ Ավարտելով համալսարանը արժաթյա մեդալով՝ 1889 թվից՝ լուր. ուսուցիչ Քերովբե Պատկանյանի մահվանից հետո՝ հայերենի ամբիոնն է ստացել նույն համալսարանում։ 1890-ին առաջին անգամ եկել է Հայաստան՝ տեղում ծանոթանալու էջմիածնի և Սեանի ձեռագրերին, ինչպես և ընդհանրապես՝ հայ ժողովրդի կյանքին ու կենցաղին, խոսակցական հայերենին և այլն։ 1891-ին Պետերբուրգի համալսարանում պրիվատ դոցենտ է նշանակվել։ Հաջորդ տարին թուրք-աթուրքյուն է ստանում Հայաստան դալու՝ պեղումներ կատարելու նպատակով, և 1893-ին, կրկին գալով Հայաստան, պեղումներ է կատարում Երևանի, Շիրակի և Բորչալուի գաղառներում, այնուհետև պարբերաբար գալիս է Հայաստան և իր արդյունավետ պեղումներով բազմաթիվ արժեքավոր նյություններ հայտնաբերում։ Շատ ուղևորություններ է կատարել գեպի Կովկաս, ինչպես և Սովետական Միության զանազան վայրերն ու դեպի արտասահման դարձյալ գիտահետազոտական նպատակներով։ Մառի ամբողջ կյանքը

¹ Н. Я. Марр, Сдвиги в технике языка и мышления. Избранные работы, т. II, стр. 439.

լափագրւոյն պատկերն է անխոնջ գիտնականի աշխատանքի- յոր
կշանքի մեծ մասը նա նվիրել է հնագիտական ուսումնասիրութեան-
ների՝ բազմաթիւ տեղերում պեղումներ կատարելով և հնամենի
փլատակների տակից դիտութեան համար անսպառ նոր նյութեր
հայտնաբերելով: Իր շափազանց բեղմնավոր գրական - գիտական
գործունեութեամբ նա թողել է սերունդներին մի հարուստ ժառան-
գութիւն: Սակայն նա միայն գիտնական չի եղել բառիս նեղ իմաս-
տով. նա եղել է նաև նշանավոր գործիչ գիտութեան պսպարեզում:
Բաժական է հիշել նրա վարած պաշտօններից մի քանիսը միայն.
որպեսզի պատկերացում կազմենք նրա ակտիւ և բնդարձակ գոր-
ծունեութեան մասին: Մտքը եղել է ՍՍՌՄ Գիտութեանների Ակա-
դեմիայի վիցե-պրեզիդենտ, Նյութական կուլտուրայի պատմու-
թեան պետական Ակադեմիայի նախագահ, Թբիլիսիի Կովկասագի-
տական ինստիտուտի դիրեկտոր և այլն և այլն: Նա է հիմնադրել
«Христианский Восток» համալսա հանդեսը (1912—1920), «Тексты и
разыскания по армяно-грузинской Филологии» (т. т. I—II, СПб, 1900—
1910) և „Bibliotheca armeno-georgica“ (т. I—V, 1911-1915)
ժողովածուները, նա է հիմնադրել ՍՍՌՄ Գիտութեանների Ակադե-
միայի աշխ մ իր անունը կրող էնզիի ու մտածողութեան ինստիտու-
տը և այլն և այլն: ՍՍՌՄ կառավարութեանը բարձր գնահատելով
նրա բեղմնավոր գիտական գործունեութեանը՝ նրան շնորհեց գի-
տութեան վաստակավոր գործչի կոչում: Մտքը վախճանվեց 1934
թվի դեկտեմբերի 20-ին¹

Զափազանց բեղմնավոր ու բազմակողմանի գիտական-հետազոտական գործունեություն է ունեցել Մանուկը՝ նրա՝ հրատարակված աշխատանքների (գրքերի և հոդվածների) թիվը հասնում է 523-ի, այդ աշխատությունների մի մասը (թվով 109) հրատարակված են «Избранные работы» ժողովածուով՝ հինգ հատորում, որոնցից յուրաքանչյուրն ըստ իր պարունակած առումնասիրությունների բովանդակության վերնագրված է.

1) Этапы развития яфетической теории. Ընդգրկում է 25 աշխատանք, որոնք ներկայացնում են լեզվի նոր ուսմունքի հիմնադրման ու զարգացման պատմությունը:

2) Основные вопросы языкознания. *ընդգրկում է 31 աշխատանք, որոնք լուսարարնում են լեզվի նոր ուսմունքի հիմնական հարցերը*

² Ն. Յա. Մալի ընդարձակ հենարաններին Վ. А. Муханкова.
Николай Яковлевич Марр. М.—Л. 1948 г.

րը: Այս հատորի մեջ մտած գլխավոր աշխատություններից է Բաքվի համալսարանում 1927 թվին կարդացած դասախոսությունը՝ «Общий курс учения об языке» (էջ 3—126):

3) Язык и общество. ընդգրկում է 14 աշխատանք, որոնք նույնպես լեզվի նոր ուսմունքին են վերաբերում և հանդիսանում են նախորդի տրամաբանական շարունակությունը այն տարբերությամբ միայն, որ այստեղ լուսաբանվում են այդ հարցերն ընդհանուր հասարակագիտական տեսանկյունով:

4) Единство глоттогонического процесса. ընդգրկում է 14 աշխատանք, որոնք նվիրված են աշխարհի բոլոր լեզուների միջև եղած փոխադարձ կապի տեսության հիմնավորմանը:

5) Этно-и глоттогония восточной Европы. ընդգրկում է 25 աշխատանք, որոնք լուսաբանում են արևելյան եվրոպայի ցեղերի, ժողովուրդների ու լեզուների կազմավորման և հնագույն շրջանում նրանց միջև եղած փոխհարաբերությունների հարցը:

Այս հակիրճ նկարագրությունն իսկ արդեն ցույց է տալիս, թե որքան ընդարձակ է հեղինակի հետազոտությունների ասպարեզը: Բայց այս հինգ հատորում ամփոփված է Մառի աշխատությունների միայն մի մասը՝ նրա լեզվաբանական կարևորագույն աշխատությունները. մինչդեռ նա ոչ միայն լեզվաբան էր, այլև մեծ բանասեր, հնագետ ու պատմաբան, և այդ ասպարեզներում էլ նա յուր մեծահմուտ ուսումնասիրություններով շատ նշանավոր արդյունքների է հասել և հենց դրանց հիմամբ հիմնադրել լեզվի նոր ուսմունքը, որին և անցնում ենք:

105. ԼԵԶՎԻ ՆՈՐ ՈՒՍՄՈՒՆՔԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ

Դժվարին ստեղծագործական ուղի է անցել Մառը, մինչև որ վերջնականապես հիմնադրել է յուր նոր ուսմունքը լեզվի մասին: Յուր գիտական-լեզվաբանական ուսումնասիրությունները Մառն սկսում է հնդեվրոպաբանության ոգով: Այս առաջին շրջանում նա ընդունում է լեզուների ցեղակցությունը և, հետևաբար, առանձին լեզվական ընտանիքների գոյությունը: Ծիշտ է, հենց առաջին իսկ հոգևածում («Վրացերեն լեզվի բնությունն ու առանձնահատկությունները», 1888 թ., վրացերեն լեզվով, տպված «Իվերիա»-յում) նա արդեն համեմատական լեզվաբանության ընդհանուր սկզբունք-

քից որոշ չափով հեռանում է: Ուսումնասիրելով արաբերեն, վրացերեն ու հայերեն լեզուները որպես տարբեր «լեզվական ընտանիքների» ներկայացուցիչներ, նա գտնում է «ցեղակցական» կապեր այդ լեզուների միջև ու հենց դրանով էլ հակադրվում առանձին լեզվական ընտանիքների մեկուսացած լինելու տեսակետին. բայց այդ հակադրությունը դեռևս սահմանափակվում է նրանով, որ նա հաստատում է տարբեր «լեզվական ընտանիքների» միջև եղած փոխադարձ կապը, որ լեզուների ավելի հեռավոր անցյալից է գալիս: Մյուսպիսով նա միայն ընդարձակում, ավելի ընդլայնում է լեզուների միջև եղած կապերի ու դրանց հիման վրա կատարվող խմբավորումների շրջանակները, բայց դեռևս առանձին լեզվական ընտանիքների գոյությունը չի ժխտում: Հետագայում էլ, 1908 թվին հրատարակած «Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка с предварительным сообщением о родстве грузинского языка с семитическими» աշխատության մեջ ևս նա դեռևս չի մերժում առանձին լեզուների ցեղակցությունը, թեև խուսափում է «ընտանիք» տերմինի գործածումից: Այստեղ էլ նա՝ խոսելով վրացական ու սեմական լեզուների կապի մասին՝ գրում է. «Մինչդեռ սեմականները եղբայրորեն ցեղակից են իրար հետ, հաբեթական ճյուղի արդի ներկայացուցիչները, այդ թվում նաև վրացերենը, սեմականների հետ երկու հարազատ եղբայրների, այսինքն նախասեմական ու նախահաբեթական լեզուների որդիների՝ խորթ եղբայրների հարաբերության մեջ են գտնվում»:¹

Սեմական ու հաբեթական լեզուների միջև եղած այդ ցեղակցական կապերի վրա հիմնվելով՝ նա գտնում է, որ «վրացական լեզուն ամենից բնորոշ ներկայացուցիչն է հատուկ լեզվաբանական ճյուղի, որը յուր հերթին ծննդաբանական ցեղակցության մեջ է գտնվում լեզուների սեմական ճյուղի հետ: ...Նա դիտմամբ գործածում եմ «ճյուղ» տերմինը և ոչ՝ «ընտանիք», որովհետև սեմական լեզուները, ինչպես և հաբեթականները, ինքնըստինքյան առանձնացած մասերը, ճյուղերն են մի ընտանիքի. սեմական ճյուղը հաբեթականի հետ միասին միայն կազմում է մի լեզվաբանական ընտանիք, որի համար դեռևս անուն պետք է ստեղծվի, եթե չենք ուզում հետևողականության համար կոչել այն «նոյական» շարունակելով հիմնվել աստվածաշնչական տերմինաբանության վրա, որից վերցված են «սեմական» և «հաբեթական» տերմինները:

¹ Н. Я. Марр. Избранные работы, т. I, стр. 26.

Քրիստոսը: Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը դեռևս սկզբունքորեն ընդունում է համեմատական բեզվաբանության կողմից սահմանված լեզուների ծննդաբանական դասակարգումն ըստ էության՝ գտնիյով, սակայն, առանձին ընտանիքների միջև եղած կապը:

¹ *U. 7, 49 23:*

2 Uen, 59 223:

չեն գնում, սեպագործությունների լեզուներին, ն. Բ. 6-րդ, այլև
 8—9-րդ դարերի, իսկ երբեմն էլ շատ ավելի հին հուշարձաննե-
 րի լեզվին դառնալով, ես սկզբից կարծում էի, թե կգտնեմ նրանց
 մեջ մեծ անաղարտություն, ձևերի ամբողջականություն, շոշափելի
 հաստատումն տեսականորեն վերականգնվող այն բոլոր թերի
 օղակների, որոնք չեն պահպանվել, օր. վրացերենում»¹ Բայց հա-
 կառակ իր սպասածին՝ այդ հնավանդ, սակայն բոլորովին ոչ նա-
 խառիկ լեզուների մեջ էլ նա չգտավ այդ կորած «օղակները».
 այդ բանն, ահա, հեղինակին այն եզրակացության բերեց, թե
 հաբեթական լեզուների քայքայման շրջանն սկսված է եղել տա-
 ներորդ դարից առաջ նախքան մեր թվականությունը. «Միայն առ-
 կա հաբեթական լեզուների ու նրանց բարբառների համեմատա-
 կան ուսումնասիրությունը, նրանց կազմության մեջ խորանալը
 պարզեց, որ հաբեթական լեզուների համար էլ նոր շրջանը, քայ-
 քայման շրջանը, սկսվել է ն. Բ. մի հազարամյակ առաջ, որ հա-
 բեթական լեզուների ամենաառաջին կոլտուրական ներկայացու-
 ցույցիչներն ավելի են տուժել ձևաբանությամբ, որ նաև այդտեղ
 երևան եկան այնպիսի փոխհարաբերություններ, ինչպիսին դիտ-
 վում է սեմական լեզուների միջև, ուր հին հուշարձանների լեզու-
 ները բոլորովին չեն կարող ձևերի հարստությամբ, նրանց անա-
 զարտությամբ մրցել կոլտուրապես այնպիսի երիտասարդ լեզվի
 հետ, ինչպիսին է արաբերենը: Հաբեթականների մեջ վրացական
 լեզուն որոշ աստիճանով գտնվում է այն վիճակում, ինչ որ արա-
 բերենը՝ սեմականների միջև»² Ինչպես տեսնում ենք, այս շրջա-
 նում էլ գեոևս հեղինակը համեմատական մեթոդով է կատարում
 յուր հետազոտությունը և յուր եզրակացությունները հիմնում է
 համեմատական ժամանակագրության վրա: Այստեղ դեռևս չկա
 ստադիալ ժամանակագրություն, որի հիմամբ նա հետազոտում
 ուսումնասիրեց լեզվական զարգացումը: Բայց մյուս կողմից՝ հենց
 այս շրջանում արդեն, գտնում է, որ հին լեզուներից ոչ միայն
 խաղվեցնեն ու նոր-էլամերենը, այլև նույնիսկ սումերականը չի
 ներկայացնում այնպիսի վաղնջական ձևեր, որոնք կան Կովկասի
 կենդանի լեզուներում: Բացի այդ, այս շրջանում Մաուր հատուկ
 եռանդով ձեռնարկում է հնէաբանական հետազոտություններին,
 յուր պեղումներով երևան հանած պատմական հուշարձանների ու-

1. 457, 52 56-57:

2 U. 57;

սումնասիրությանը, որ և իր հերթին նոր լույս է սփռում լեզվաբանական հետազոտությունների վրա:

Հնէաբանության օգտագործումը հատկապես մեծ նշանակություն է ստանում նրա ուսումնասիրությունների մեջ 1916 թվից, երբ հաբեթական տեսության մեջ նոր բեկում է կատարվում: Ուսումնասիրելով Պամիրի վերջին կյան լեզուն և գտնելով նրա ու հաբեթական լեզուների միջև եղած կապերը՝ հակառակ այն բանին, որ այդ լեզուները աշխարհագրորեն կտրված են իրարից, Մաունսկսում է քննության առնել նաև Կովկասից դուրս գտնվող լեզուները՝ ձգտելով գտնել նրանց և հաբեթական լեզուների միջև եղած կապերը: Այդպիսի լեզուներ եղան առաջին հերթին էտրուսկերենը և բասկերենը, որոնց ուսումնասիրությամբ էլ նա պարզաբանում է հաբեթական լեզվի տարածումը. այստեղ էլ ավելի դարգանում է պատմական մոտեցումը լեզվական երևույթներին, էլ ավելի նշանակալից դեր է խաղում հնէաբանությունը, իսկ «համեմատական լեզվաբանական» մեթոդն աստիճանաբար հետին տեղն է մղվում: Այս շրջանի համար նշանավոր աշխատությունն է 1920 թվին հրատարակված «Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в создании средиземноморской культуры» գիրքը, որ հեղինակի խոսքերով իսկ՝ բացատրությունների մեջ տրամաբանորեն հակադրվում է մինչ այդ տրված բացատրություններին: Այս աշխատության մեջ յուր հնէաբանական ուսումնասիրությունների վրա հիմնվելով՝ Մաունսկ էլ ավելի ընդարձակում է հաբեթական լեզվի տարածման շրջանը, սակայն այստեղ էլ դեռևս նա չի հրաժարվում նախալեզվի գոյությունն ընդունելուց և գտնում է, որ հաբեթական լեզվի շատ տեղերում հայտնաբերվելը ցույց է տալիս միայն այդ ցեղի տարածումը գաղթի միջոցով: Այստեղից էլ նա ընդունում է միացյալ նախացեղի գոյությունը, որ կոչում է «երրորդ էթնիկական տարր»: Այդ ցեղի նախահայրենիքը, — ինչպես նա ընդունում էր այն ժամանակ, — եղել է Կովկասը, որտեղից երկու ճանապարհով գաղթել են բասկերն ու իբերները, էտրուսկները, պելասգները և այլն: Ետրուսկներով յուր ուսումնասիրությունները՝ լեզուների հնէաբանական վերլուծությունների առավել օգտագործմամբ նա հաբեթական տարրը գտավ նաև այնպիսի լեզվում, ինչպիսին ֆրանսերենն է: Ֆրանսիայի տեղի հատուկ անունների ուսումնասիրությամբ նա հանգում է այն եզրակացության, թե «Ֆրանսիայի վերաբերյալ կարելի է, այնուամենայնիվ, վստահությամբ հաստատել, որ Սենի

և Սոնի շրջաններում մենք ունենք ավելի հին, քան լիգուրները» էթնիկական շերտ, այսինքն պելասգյան ու էտրուսկյան»¹ Այս ուսումնասիրությունները վերջապես հեղինակին բերեցին այն համոզման, որ հաբեթականները տարածվել են ամենուրեք, հաբեթականները ներկա են ամեն տեղ: Եվ թեպետ այդ տարածումը նա դիտում էր դեռևս իբրև գաղթականության արդյունք և բոլոր այդ ճյուղավորումների բուն էր համարում հաբեթական նախացեղը: Բայց այդ էլ շուտով այլ բացատրություն ստացավ նրա մոտ:

1923 թվի նոյեմբերին ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Պատմական-Բանասիրական գիտությունների բաժնում կարդացած զեկուցման մեջ նա հայտնում է յուր միանգամայն նոր տեսակետը հենց նախալեզուների գոյության մասին: Զեկուցումը լույս տեսավ 1924 թվին «Индоевропейские языки средиземноморья» վերնագրով: Այդ փոքրիկ (մեկ ու կես էջ) զեկուցման մեջ հեղինակը հայտնում է, թե յուր ուսումնասիրությունները նոր դրույթների են հանգեցրել իրեն. «Իրենց իսկ հաբեթական լեզուների մեկնաբանված փաստերի ու ոչ հաբեթական լեզուների մեջ նրանցից յուրացված տարրերի վրա հիմնված՝ խոսքի հնէաբանության վրա կատարված վերջին ամիսների աշխատանքը ինձ համար անսպասելի կերպով երևան հանեց մի դրույթ, որն ավելի հղի է հետևանքներով, քան մինչև այժմ իմ կողմից արտահայտվածները՝ հաբեթականների ու միջերկրածովյան քաղաքակրթության ստեղծման մեջ մինչպատմական (доисторический) և անդրպատմական (протоисторический) դարաշրջաններում նրանց դերի մասին»² Այդ դրույթն այն էր, որ չեն եղել նախամայր ցեղեր ու նախալեզուներ, որ սկզբից շատ ավելի լեզուներ են եղել, որոնց ձուլմամբ ու խաչավորմամբ էլ կազմվել են հետագայի լեզուները, և որ «հնդեւրոպական ցեղերը» ոչ մի տեղից էլ չեն գաղթել. այստեղից էլ եզրակացնում է, վերջապես, որ ցեղովին տարբեր հնդեւրոպական ընտանիք գոյություն չունի. «Հաստատում եմ, որ ցեղապես առանձին հնդեւրոպական ընտանիք գոյություն չունի: Միջերկրածովյան հնդեւրոպական լեզուները երբեք ու ո՛չ մի տեղից չեն հայտնվել ո՛չ մի հատուկ լեզվական մատերիալով, որը գար ինչ-որ ցեղապես ուրույն ընտանիքի լեզուներից կամ, առնվազն, ծագել ցեղապես ուրույն նախալեզվից: Ի դեպ, սկզբում եղել է ո՛չ թե մեկ (լեզու), այլ բազմաթիվ ցեղային լե-

¹ Сена, Сонан. т. д. Անդ, էջ 147:

² Անդ, էջ 185:

զոններ, մի նախալեզուն յուր ծառայությունը մատուցած գիտական պատրանք է»¹ Ժխտելով նախալեզվի գոյությունը՝ Մառը հիմնում է յուր տեսությունը լեզուների ստադիալ զարգացման մասին և ըստ այդմ էլ լեզուների միջև եղած նմանությունները դիտում ո՛չ թե իբրև «ծննդաբանական ցեղակցության» արդյունք, ա՛յլ զարգացման աստիճանների (ստադիաների) արտահայտություն:

Այսպես, ահա, յուր զարգացման այս էտապներն անցնելով՝ վերջնականապես հիմնադրվում է լեզվի նոր ուսմունքը: Այդ սկզբունքներով այնուհետև հեղինակն արդեն քննության է առնում լեզվական բոլոր երևույթները (ծագում, զարգացում և այլն) և ամբողջացնում յուր ուսմունքը. հետագա շրջանում նա հատուկ ուշադրություն է դարձնում առանձնապես լեզվի ու մտածողության փոխհարաբերությանը, որի շնորհիվ էլ կարողանում է դիտել լեզուն յուր բարդ ու բազմապիսի երևույթների ամբողջությամբ՝ կապված մարդկային մտածողության հետ: Այդ նույն շրջանում նրա ուսումնասիրությունների մեջ մեծ տեղ են գրավում նաև բառերի քննություններն իմաստաբանական տեսակետից, որոնք է՛լ ավելի հարուստ նյութ են մատակարարում իր ուսմունքին: Այդ նոր ուսմունքը, կամ հարեթական տեսությունը յուր վերջնական ձևավորմամբ հետևյալն է.

Իր ուսումնասիրությունների հիմքում Մառն ընդունում է այն սկզբունքը, որ լեզուն հասարակական երևույթ է, և որ, իբրև այդպիսին, իր զարգացմամբ պայմանավորված է հասարակական կեցության զարգացումով. այս հիմնական սկզբունքից էլ ելնելով՝ նա գտնում է, որ լեզուն մարդկանց ստեղծագործությունն է, ստեղծագործություն, որ միայն երկար հազարամյակների ընթացքում յուր բարձր աստիճանին է հասել. «Լեզուն ստեղծվել է բազմաթիվ հազարամյակների ընթացքում՝ տնտեսական կարիքների ու տնտեսական կազմակերպությունների նախադրյալների վրա հիմնված հասարակության մասնայական բնադղով: Լեզվի մեջ կարևորն են ո՛չ այնքան ֆիզիոլոգիական տվյալները, որքան հասարակական աշխարհայացքը և կազմակերպող գաղափարները»:²

Դիտելով լեզուն մտածողության հետ ունեցած նրա անխզելի կապի մեջ և երկուսն էլ ուսումնասիրելով՝ հասարակական գոյի հետ ունեցած փոխադարձ պայմանավորվածությամբ՝ նա այն

ճիշտ սկզբունքն է առաջ քաշում, որ տնտեսական ձևերի ու սոցիալական հարաբերությունների փոփոխություններն իրենց արտահայտությունն են գտնում մարդու գիտակցության մեջ, իսկ այդ էլ յուր հերթին արտահայտվում է լեզվի մեջ բովանդակության ու ձևի միջև եղած փոխազդեցությամբ: Այստեղից էլ հետևում է, որ հենց ձևի ու բովանդակության միասնական զարգացումն ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել լեզվի զարգացման առաջնակարգ գործոնի՝ սոցիալական կացության ընթացքը: Սոցիալական կացության արտահայտությունը Մառը գտնում է ամենից առաջ հենց բառիմաստների մեջ. այսպես, օրինակ, «սեփականություն» բառը քննելով իր «Право собственности по значению языка» հոդվածում՝ նա միանգամայն ճիշտ կերպով ցույց է տալիս, որ այդ բառը յուր ծագմամբ կապվում է դերանունների հետ: «Սեփականություն» բառը հնչյունական լեզվում և ըստ հարեթաբանական վերլուծության հանդում է դերանվանը, ավելի ճիշտ՝ օրգանապես կապված է դերանվան հետ, առաջին հերթին այսպես կոչված անդրադարձ (возвратный) դերանվան հետ»:³

Կապելով սեփականության գոյությունը հասարակական ֆորմացիաների հետ՝ նա հաստատում է, որ այդ բառը փոխում է իր իմաստն ըստ սոցիալական հարաբերությունների զարգացման. սկզբում՝ նա արտահայտում էր կոլեկտիվի ունեցվածքը, ապա՝ կոլեկտիվի մի խմբավորման և վերջապես՝ անհատի. «Սեփականությունն իր սկիզբն է առնում մարդկային կոլեկտիվների արտադրա-հասարակական խմբավորումների մինչ-ցեղային վիճակից, բայց այն ժամանակ, մեր ըմբռնումներով, բոլորովին էլ սեփականություն չէր. այդ բացարձակապես տոտեմական սեփականություն է առանց նույնիսկ որևէ պատկերացման այս կամ այն խմբավորման սեփականության մասին և դրա հետ միասին կոմունիստական, հասկանալի է, նախնական կոմունիստական: Եվ այն ժամանակ չկային ո՛չ միայն դերանուններ, այլև՝ ընդհանրապես հնչյունական լեզու:

«Սեփականությունը փոխում է յուր բովանդակությունը՝ դառնալով ընդհանուր կոլեկտիվի այս կամ այն խմբի ստացվածք, և է՛լ ավելի փոխում է իր բովանդակությունը, երբ նա վերածվում է մասնավոր կամ անհատական սեփականության, բայց բոլոր

¹ Ահդ, էջ 186:

² К происхождению языка. Ահդ, էջ 218:

³ Избранные работы, т. III, стр. 182.

է, որ բոլոր լեզուների բոլոր բառերը բաղկացած են միևնույն շոբա տարրերից. «Բոլոր լեզուների բոլոր բառերը, որքանով նրանք միևնույն ստեղծագործական աշխատանքի արդյունքն են, բաղկացած են ընդամենը շոբա էլեմենտներից, յուրաքանչյուր բառը մեկ կամ երկու, հազվադեպ՝ երեք էլեմենտից. որեւիցէ լեզվի բառամթերքի մեջ չկա բառ, որ պարունակի նույն այդ շոբա էլեմենտներից բացի ուրիշ որեւէ բան: Այդ շոբա տարրերը նշանակում ենք լատիներեն մեծատառերով՝ A, B, C, D, նրանք, որ առաջ մեր կողմից կոչված են ցեղային անուններով՝ Sal, Ber, yon, Rom — յուրաքանչյուր բառի ձևական հնէաբանական վերլուծության հիմքն են հանդիսանում. առանց նախապես այդպիսի վերլուծություն կատարելու, առանց բառի տարրալուծմանը՝ յուր մեջ եղած էլեմենտների քանակին, մեկ, երկու կամ ավելի, չի կարելի համեմատել. առանց այդպիսի վերլուծության համեմատական մեթոդը գործուն չէ»:¹ Տալով այդ էլեմենտները և ցույց տալով, որ միայն նրանց օգնությամբ հնարավոր է խոսքի հնէաբանական վերլուծությունները կատարել, Մառը միաժամանակ զգուշացնում է, որ այդ էլեմենտներով համեմատություններ կատարելու համար դեռևս ձևական համապատասխանությունները բավական չեն. այդպիսի համեմատությունները «կարող են ամեն քայլափոխում անսահման մոլորությունների մեջ գցել և իսկապես գցում են»:² Ուտի և՛ պետք է կատարել այդ վերլուծությունները երկու կարգով. «Մեկը՝ պարզորակական, որպես թե ֆիզիկական, վերլուծությունը, երբ համահնչությունը (созвучие) ստուգվում է բառի նշանակությամբ», այսպես կոչված իմաստային վերլուծությունը, ըստ որում նշանակությունը հաստատվում է ո՛չ թե այն հաստատված պատկերացումներով, որոնք հիմնված են այս կամ այն գրավոր կամ ընդհանրապես դասակարգային լեզվի մեջ ունեցած գործածության վրա, — ինչպես այդ ընդունված է հնդեվրոպական լեզվաբանության մեջ, ա՛յլ խոսքի հնէաբանության օրենքներով: Մյուս վերլուծությունը ավելի բարդ, որպես թե քիմիական, վերլուծություն է՝ դարձյալ իմաստային, երբ նշանակությունը ստուգվում կամ վավերացվում է ամենից առաջ նյութական կուլտուրայի պատմությամբ, հավասարապես՝ հասարակական ձևերի պատմությամբ և ապա՝ վերնաշենքային սոցիալական կատեգորիաների՝ արվեստի, գեղարվեստի և այլն՝ պատմությամբ»:³

Իր այս տեսությունը Մառն ապացուցում է բազմազան լեզուների բազմաթիվ բառերի հնէաբանական վերլուծություններով. որոնց միջոցով նա ցույց է տալիս և՛ բառերի կազմը՝ ըստ նրանց պարունակած էլեմենտների, և նրանց նախնական իմաստները: Իր այդ հնէաբանական վերլուծություններով Մառը պարզունեն ապացուցում է, որ սկզբնապես այդ տարրերը եղել են բազմիմաստ և հասարակական կյանքի հետագա զարգացման շնորհիվ միայն նրանց այդ բազմաթիվ իմաստները տարբերակվել են, հիմնականում նախապես առաջ բերելով նոր բառեր: Սրա արդյունքն է եղել այն, որ միևնույն բառէլեմենտից հետագայում ստացվել են բազմաթիվ նորանոր բառեր, որոնք և կազմում են բառափնջերը:

Մառը դիտում է լեզուն իր պատմական զարգացման մեջ՝ մտածողության հետ անխզելիորեն կապված, ուսումնասիրում է լեզուն և մտածողությունն իբրև հասարակական կյանքում գոյություն ունեցող վերնաշենքային երևույթներ: Եվ քանի որ ներկայից լեզուներից և ո՛չ մեկն էլ չի ներկայացնում մեզ նախնական, լեզվատեսական վիճակը, ուտի և ներկա լեզուների, իբրև ամբողջական սիստեմների, համեմատական ուսումնասիրությունն էլ ի վիճակի չէ բացատրելու լեզվի ստեղծման ու զարգացման նախնական վիճակը: Պետք է գտնել լեզուների ամբողջական կառուցվածքի մեջ պահված վերապրուկային հնագույն տարրերը և նրանց ուսումնասիրությամբ թափանցել լեզվի պատմության խորքերը: Այդ բանը հնարավոր է դառնում խոսքի հնէաբանական ուսումնասիրությամբ. «Պատմական հետազոտության մեջ մեթոդը տանում է միշտ մոտավորից դեպի հեռավորը, ցեղակցից՝ օտարին, ծանոթից՝ անծանոթին, լեզուների մեջ՝ նորերից հին, կենդանի անգիր (լեզուներից)՝ մեռած գրավոր-դասակարգային լեզուներին»:²

Այսպես ահա, ուսումնասիրելով լեզուն իր ոչ միայն ներկա, այլև նախնական վիճակներով՝ Մառը ցույց է տալիս, որ լեզուն իր զարգացման աստիճաններով համապատասխանում է մտածողության զարգացման աստիճաններին: Այնուհետև նա՝ հենվելով մտածողության զարգացման վրա՝ տալիս է նաև լեզվի տառգիտ զարգացումը և դրան համապատասխան՝ լեզուների տիպաբանա-

¹ էլեմենտների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս սույն գրքի մեջ §§ 82,

¹ Общая теория учения об языке. Избранные работы, т. II, стр. 16.

² Անդ. էջ. 17.

³ Անդ:

կան դասակարգումը, որի մասին հանգամանորեն խոսված է սույն գրքի համապատասխան գլխում:

Վերջապես, Մառի ուսմունքի մեջ արժանի տեղ է գրավում նաև կինետիկ լեզվի ուսմունքը: Ուսումնասիրելով մարդկային հասարակության ամենանախնական ձևերը, հասարակական աշխատանքի նախնական միջոցներն ու եղանակները և այդ նախնական ժամանակների մտածողությունը՝ Մառը ճիշտ կերպով կարողացավ բնորոշել կինետիկ լեզուն, որպես մարդկային հասարակական հաղորդակցման պատմականորեն առաջին ու միակ համակարգը: Կինետիկ լեզվի ուսմունքին, նույնպես, սույն գրքում նվիրված է առանձին գլուխ:

Ահա Ն. Յա. Մառի լեզվի նոր ուսմունքի հիմնական սկզբունքները՝ չափազանց համառոտակի շարադրությամբ: Ինչպես տեսնում ենք, իր սկզբունքներով Մառը կանգնած է մարքս-լենինյան դիալեկտիկական մատերիալիզմի վրա, և հենց դա էլ այդ ուսմունքի կենսունակության գրավականն էր: Իր լեզվաբանական ուսումնասիրություններով Մառը ո՛չ միայն կիրառում էր մարքսիզմ-լենինիզմը լեզվաբանության մեջ, այլ հենց լեզվական մատերիալով մի անգամ ևս հաստատում էր մարքսիզմի կլասիկների բազմաթիվ ասույթները լեզվի ու մտածողության մասին: Բայց, ինչպես ասել ենք, Մառը միայն գիտնական չէր. նա մարտիկ էր, ռևոլյուցիոն մարտիկ գիտության մեջ և սոցիալիստական շինարարության ասպարեզում: Նրա բոլոր աշխատությունները, որոնք գրված են սովետական կարգերի օրոք, հագեցված են լենինյան-ստալինյան պարտիականությամբ ու կոչված են մեր երկրի սոցիալիստական շինարարությանը ծառայելուն: Եվ այդ դերը Մառի աշխատությունները կատարել և կատարում են: Հենց այդ է պատճառը, որ կապիտալիզմի ռեակցիոն գործակալները՝ բուրժուական լեզվաբաններն այնքան թշնամանքով էին վերաբերվում Մառի նոր ուսմունքին և այժմ էլ շարունակում են այդ գիծը: Բայց դա չէր շփոթում մեծ գիտնականին. նրա ողջ գիտական գործունեությունը ընթացել է ավանդական, բուրժուական ռեակցիոն լեզվաբանության դեմ պայքար մղելով. նա երբեք չի թուլացրել իր այդ պայքարը և կործանիչ հարված է հասցրել բուրժուական լեզվաբանությանը:

Մառի նոր ուսմունքը միանգամից շրջադարձեց բոլորի կողմից նաև Սովետական Միությունում: Բուրժուական լեզվաբանության

հիմունքներով դաստիարակված հին սերնդի շատ ներկայացուցիչներ բացարձակապես հրաժարվեցին այդ ուսմունքն ընդունելուց. մի քանիսը դրանցից մինչև այժմ էլ համառորեն շարունակում են չուղթյամբ հրաժարվել դրանից: Եղան և մարդիկ, որոնք նենգափոխելով Մառի սկզբունքները, փորձեցին հակադրել դրանք մարքսիզմին և դրանով իսկ «հաստատել», որ իբրև թե Մառի ուսմունքը հակասում է մարքսիզմին, և, հետևաբար, պետք է հրաժարվել նրանից: Բայց Մառը դրանից էլ չշփոթվեց. նա, որպես աննկուն մարտիկ, հերոսաբար կանգնեց այդ հարվածների առջև և իր ամբողջ վճռականությամբ ետ մղեց այդ հարձակումները: Իր աշակերտների ու հետևորդների հետ մի հակատ կազմած՝ Մառը մերկացրեց այդ «քննադատությունների» հակամարքսիստական էությունն ու դեմագոգիկ բնույթը և Կոմունիստական Պարտիայի օգնությամբ ջախջախեց այդ թշնամիներին: Կոմունիստական Պարտիայի և անձամբ ընկեր Ստալինի օգնությամբ լեզվի նոր ուսմունքը հաղթեց բոլորովն պայքարում ու նվաճեց իր իրավունքները մեր երկրում, դարձավ մեր սոցիալիստական հասարակարգի լեզվաբանական գիտությունը: Դեռ ավելին. նա բազմաթիվ հետևորդներ ունեցավ արտասահմանյան առաջավոր պատմաբանների, լեզվաբանների, հնագետների ու հնէաբանների մեջ: Մառը դարձավ սովետական լեզվաբանության հայրը, նրա Միշուրինը, իսկ իր ուսմունքը՝ լեզվի նոր ուսմունքը՝ զաղափարական մի հզոր զենք՝ կոմունիզմի կառուցման գործում: Մառի աշակերտներն ու հետևորդները շարունակեցին ու հավատարմորեն շարունակում են Մառի գործը և նորանոր ուսումնասիրություններով հարստացնում ու զարգացնում լեզվի նոր ուսմունքը՝ սովետական, մարքս-լենինյան մատերիալիստական ուսմունքը լեզվի մասին: Ինքը Մառն արդեն դաստիարակել էր մի ամբողջ սերունդ, որը պատրաստ էր շարունակելու նրա ռևոլյուցիոն գործը գիտության մեջ և շարունակեց: Այդ սերունդից առանձնապես պետք է հիշել ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի իսկական անդամ, Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոս, Ստալինյան Մրցանակի լուրեւատ Ակ. Իվան Իվանովիչ Մեշչանինովին, որն իր բազմաթիվ ուսումնասիրություններով հարստացրել ու զարգացրել է լեզվի նոր ուսմունքը: Առանձնապես արժեքավոր են նրա ուսումնասիրությունները նախադասության առաջացման ու զարգացման, նախադասության անդամների ու խոսքի մասերի առաջացման ու զարգացման մասին: Իր տեղում մենք արդեն ասել ենք,

որ Մառը յուր կյանքի վերջում հատուկ նշանակություն տվեց շարահյուսությանը, բայց մահն ընդհատեց նրա ուսումնասիրություններն այդ ուղղությամբ: Ահա հենց այդ ընդհատված գործը շարունակեց Ակ. Մեշչանինովն ու զարգացրեց լեզվի նոր ուսմունքը այդ ուղղությամբ կատարած հետազոտություններով և, կարելի է ասել, մի նոր էջ բացեց լեզվի նոր ուսմունքի մեջ:

Այժմ, երբ անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմին ծառայող ռեակցիոն բուրժուական լեզվաբանությունն ամեն տեսակ հակադիտական բարբառանքներով քարոզում է անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմի տիրապետությունը ամբողջ աշխարհում, լեզվի նոր ուսմունքի դերը ևս առավել մեծանում է: Նա է այն հատուկ զենքը, որով սովետական լեզվաբանները կործանիչ հարվածներ են հասցընում իմպերիալիստական ռեակցիոն լեզվաբանությանը, հնագիտությանը, հնէաբանությանը և այլն: Ահա թե ինչու լեզվի նոր ուսմունքը, մտնելով իր զարգացման մի նոր փուլը, այժմ արդեն վերջնական ու վճռական պայքարի է ելնում ո՛չ միայն արտասահմանյան ռեակցիոն լեզվաբանության դեմ, այլև՝ մեր երկրում որպես թափթիռներ մնացած առանձին կոսմոպոլիտների, հնդեվրոպաբանների և ֆորմալիստների դեմ, հասցնելով դրանց վերջին, կործանիչ հարվածը: Մեր սոցիալիստական հայրենիքը որևէ ուրիշ լեզվաբանական ուսմունք չի ճանաչում, բացի լեզվի նոր ուսմունքից, որ անընդհատ զարգանում է և ո՛չ միայն զարգանում, այլև՝ դառնում աշխատավորական լայն մասսաների սեփականությունը: Ահա թե ինչու մենք վճռական հարված պետք է հասցընենք լեզվաբանության մեջ արտահայտված յուրաքանչյուր խորթ տեսակետի, որով հայրենադուրս կոսմոպոլիտներն ու ֆորմալիստները փորձում են մոլորության մեջ ձգել սովետական քաղաքացիներին, ահա թե ինչու այժմ է՛լ ավելի մարտականորեն պետք է պայքարենք լեզվի նոր ուսմունքի նկատմամբ կատարվող յուրաքանչյուր ոտնձգության դեմ, անաղարտ պահենք լեզվի նոր ուսմունքը աղավաղման յուրաքանչյուր փորձից և նոր, արժեքավոր ուսումնասիրություններով հարստացնենք ու զարգացնենք լեզվի նոր ուսմունքը: Այս են պահանջում Սովետական կառավարությունն ու Կոմունիստական պարտիան, այս է պահանջում մեր հանճարեղ առաջնորդ ընկեր Ստալինը, և սովետական լեզվաբանությունը պատվով կարողարացնի իրեն՝ կատարելով այդ մեծ գործը, ինչպես արդարացրել է նաև մինչև այժմ:

Ա Ն Վ Ա Ն Ա Ց Ա Ն Կ

Ապլեյար 157.

Առնո, Վիկտոր 304.

Բլոխ 148.

Բոաս 36.

Բրյուլ, Լևի 35.

Գրիգոր Նիսեցի 282.

Գաևիել Աստուրի 351.

Դարվին, Չարլզ 289.

Եսպերսըն 304.

Եդիշ 279.

Եզնիկ 284.

Էնգելս, Ֆրիդրիխ 19, 20, 21, 24, 25, 28, 34, 38, 89, 139, 148, 151, 158, 159, 169, 202, 233, 255, 256, 275, 285—287, 289, 292, 295, 324, 330, 331, 359—360.

Լայբնից 283.

Լենին, Վլադիմիր Իլիչ 19, 20, 25, 31, 38, 123, 124, 164, 167, 187, 360.

Լոկկ 283.

Կոմոնով 193.

Կոստանդին-Կիրիլ 352.

Հերդեր 283.

Հյուբշման 355.

Հոբս 283.

Հումբոլդտ 33.

Ղարիբյան, Աբաբա 105, 270.

Ղափանցյան, Գրիգոր 94, 270.

Մառ, Նիկոլայ Յակովլևիչ I—IV, 14, 90, 144—148, 165, 173, 222, 223, 229, 230, 235, 238, 239—253, 259, 260, 261, 264, 268, 269, 270, 279, 285, 287—289, 294—297, 300, 301—302, 305, 306—312, 344—345, 347—350, 355, 356—357, 362—378.

Մարտի, Կարլ 17, 20, 25, 34, 38, 119, 120, 125, 147, 148, 151,
158, 159, 171, 233, 277, 287, 330, 331, 358—360.
Մեթոդի 352.
Մեշանիով, Իվան Իվանովիչ 169, 170, 175, 176, 177, 178, 179,
201, 211, 212, 213, 215, 216, 242, 247, 253, 350, 377—378.
Մեսոպ 350—351.
Միխանկովա 363.
Մյուլլեր, Մախ 156, 197, 237.
Մոնթեղո 283.
Յուպիտեր 165.
Նազարյան, Ստեփաննոս 280.
Նալբանդյան, Միքայել 280.
Նուարե, Լյուդվիգ 283—284, 299—300.
Շիրվանզադե, Ալեքսանդր 171.
Շլայխեր, Ավգուստ 5, 234.
Շուր, Ռոզալիա Օսիպովնա 39, 58, 75, 130, 185, 237.
Շտայնբալ 283.
Չեմոդանով 39, 58, 75, 130, 185, 237.
Պառլ, Հերման 163.
Պեչետ, Ռ. 284.
Պետրոս Ա. 353.
Պոռչյան, Պերն 280.
Ռոսցելլին 282.
Ռուստ, Ժան-Ժակ 283.
Սահակ 350, 351.
Սեպիր 36, 237.
Սեվակ, Դուրգեն 47, 161, 184, 321—322.
Ստալին, Իոսիֆ Վիսսարիոնովիչ 11, 31, 32, 231, 232, 336, 360.
Սոսյուր, Ֆերդինանդ 34.
Վազենե, Ադոլֆ 119.
Վան-Գինենկեն 284.
Վանդրիեն 58.
Վաներին 351.
Վիտենյ 283.
Վոամշապուր 351.
Տուրնայի 284.
Ֆոյերբախ, Լյուդվիգ 123, 139.
Ֆուկս 23.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան

Ա. ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1. Լեզվաբանությունը և նրա խնդիրները	3
2. Ընդհանուրն ու մասնավորը, վերացականն ու կոնկրետը	6
3. Մեթոդը	9
4. Լեզվի որոշումը	12
5. Լեզու, մտածողություն, հասարակություն	17
6. Լեզվի ընդհանրությունն ու լեզուների բազմազանությունը	25
7. Ձև և բովանդակություն	28
8. Լեզվի ըմբռնումը լեզվաբանության մեջ	32
9. Լեզվաբանության բաժինները	39
10. Խոսողություն, արտասանվածքի վերլուծություն	42

Բ. ՀՆՉՅՈՒՆ ԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

11. Լեզվի հնչյունական-նյութական կողմը	50
12. Խոսելու գործարանները, արտասանական ապարատ	51
13. Ձայն և աղմուկ, ուժգնություն, բարձրություն և տեմբր	55
14. Հնչյունների դասակարգումը	57
15. Ձայնավորներ	59
16. Բաղաձայնների դասակարգումը	63
17. Պարզ բաղաձայններ	65
18. Բարդ բաղաձայններ	69
19. Հնչյունի երկարություն և կարճություն	71
20. Վանկ	74
21. Երկբարբառներ	77
22. Շեշտ	79
23. Հնչյունական շղթա	81
24. Հնչյուն և հնչույթ	84
25. Հնչույթի ծագումն ու զարգացումը, արտասանական բազա	88
26. Հնչյունափոխություն	91
27. Փոխազդեցական հնչյունափոխություններ	92
28. Համաբանություն և ընդհանրացում, ընդհանուր կամ պատմական հնչյունափոխություն	99
29. Հնչյունական օրենք	105

Գ. ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

30. Բառի հասկացությունը	113
31. Բառիմաստ, առարկայական վերաբերություն	116

32. Բառիմաստ և պատկերացում	117
33. Հասկացության դոյացումը	118
34. Չգացական խոսք	125
35. Բառի ստուգաբանությունը	129
36. Բառի փոխարենական իմաստ	140
37. Բառիմաստի փոփոխությունները	143
38. Մառի տեսությունը՝ բառիմաստի փոփոխությունների մասին	144
39. Բառապաշարի պատմական փոփոխությունները, հնարանություն, նորարանություն	148
40. Բառապաշարի տարրերակումը, մասնագիտական բառապաշար	152
41. Պուրիզմ, էվֆեմիզմ	154
42. Բառապաշարի միասնականացում (ունիֆիկացիա), բառապաշարի միջազգային տարրերը	157

Գ. Ք Ե Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

43. Լեզու և խոսք, մտածողություն և մտածություն	161
44. Նախադասությունը և նրա որոշումը	162
45. Նախադասության տեսակները	164
46. Բայական և անվանական նախադասություն	166
47. Նախադասության երկրորդական անդամներ	170
48. Նախադասության պատմական զարգացումը	173
49. Չև և ձևույթ, բառի ձևաբանական կազմը	182
50. Քերականական իմաստ և քերականական արտահայտություն կամ քերականական ձև	185
51. Քերականական արտահայտության միջոցները	188
52. Քերականական կարգեր (կատեգորիաներ)	199
53. Քերականական սեռ	200
54. Քերականական թիվ	201
55. Հոլով	203
56. Քերականական դեմք և բայական սեռ	205
57. Կերպ, ժամանակ, եղանակ	207
58. Հասկացական կատեգորիաներ	208
59. Բառն իբրև քերականական միավոր, բառակազմություն	213
60. Բառակազմի պատմական փոփոխությունները	218
61. Նախադասության անդամներ և խոսքի մասեր, խոսքի մասերի դասակարգումն ու նրանց որոշումը	219
62. Խոսքի մասերի ծագումը	222

Ե. ԱՇԽԱՐՀԻ ԼԵՃՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

63. Աշխարհի լեզուները և նրանց համեմատական տախտակը՝ ըստ նրանցով խոսողների թվի	224
64. Լեզուների դասակարգումը	225
65. Լեզուների ծննդաբանական դասակարգումը	226
66. Լեզուների ձևաբանական դասակարգումը	235
67. Լեզուների ստագիալ (տիպաբանական) դասակարգումը	239

68. Լեզուների դասակարգումն ըստ սիստեմների	252
69. Լեզուների համամասնակցություն	254
70. Հնդեվրոպական սիստեմ	264
71. Հարևանական սիստեմ	268
72. Հայկական լեզուներ	269
73. Ուգրո-ֆիննական, թյուրքական, մոնղոլական, տունգուս-մանջուրական սիստեմներ	271
74. Սեմական, համիտական և աֆրիկյան սիստեմներ	272
75. Դրավիդյան, բիրմանական և չին-տիբեթական սիստեմներ, արևելյան ասիական և օվկիանոսյան լեզուներ, պալեոասիական լեզուներ, ամերիկյան լեզուներ	273
76. Լեզուների անհետացում և լեզուների առաջացում	274
77. Լեզուների կառուցվածքի փոփոխությունը	279

Զ. Լ Ե Ջ Վ Ի Ծ Ա Գ Ո Ւ Մ Ը

78. Հարցի պատմությունը	282
79. Լեզվի ծագման լուսաբանությունը Էնգելսի կողմից	285
80. Մառի ուսմունքը կինետիկ լեզվի մասին	287
81. Հնչյունական լեզվի առաջացումը	289
82. Հնչյունական լեզվի ատաղձը, լեզվական էլեմենտներ	293
83. Բառի առաջացումը	298
84. Հնչյունների առաջացման ու զարգացման հիմնական օրինաչափությունները	306

Է. ԼԵՋՎԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

85. Լեզվի զարգացման տեսությունները	313
86. Լեզվի զարգացման հիմնական օրինաչափությունները	316
87. Լեզուն տոհմատիրական հասարակության մեջ	322
88. Լեզուն անտիկ հասարակության մեջ	325
89. Լեզուն ֆեոդալական հասարակության մեջ	327
90. Լեզուն կապիտալիստական հասարակության մեջ, ազգային լեզուների առաջացումը, գրական լեզու և բարբառներ	329
91. Ազգային փոքրամասնությունների և գաղութային ժողովուրդների լեզուները կապիտալիստական հասարակարգում	332
92. Բարբառները մինչև սոցիալիստական հասարակարգերում	334
93. Լեզուն սոցիալիստական հասարակության մեջ	335

Ը. Գ Ր Ի Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ի Ց

94. Գրի ծագումը, գիր և տառ	340
95. Պատկերագրություն և գաղափարագրություն	342
96. Հնչյունագրություն	343
97. Տառերի ծագումը	345
98. Գրի ծագման սոցիալ-պատմական հիմունքները, գրի զարգացման ստադիալականությունը	350
99. Հայկական գիրը	350
100. Սլովոնական գիրը	352

101. Ուղղագրությունը և նրա սկզբունքները	353
102. Գիտական տառագրություն	355
Թ. ԼԵՋԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՍՈՄ-ՈՒՄ	
103. Մարքսիզմի կլասիկները լեզվի մասին	358
104. Նիկոլայ Յակովլևիչ Մառ	362
105. Լեզվի նոր ուսմունքի հիմնադրումը և նրա զարգացման արդի վիճակը	364
Ա. Ն. Վ. Ա. Ն. Ա. Ն. Ա.	379

Պատ. խմբագիր՝ Գ. ՍԵՎԱԿ
Տեխ. խմբագիր՝ Կ. ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ
Մեքագրիչ՝ Գ. ՄԻՐՉՈՅԱՆ
Կոնցրոլ սրբագրիչ՝ Գ. ՊԱՐԻՍ

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պեստ է լինի
34	վ. 1	հասարակության	հասարակական
36	ն. 9	Բոսա	Բոսա
72	վ. 1	բաղաձայնների առխառակի 3-րդ սյունակի առաջին տողում (կոկորդային խուլ) կարդալ է, իսկ երկրորդ տողում (եռնալեզվային-խուլ) կարդալ չի:	
80	ն. 15	О' КНЫ	О' КНА
149	ն. 8	հնաբանություն	հնաբանություն
196	ն. 13	taqdub	taqtub
204	վ. 1	լեզվականության	լեզվաբանության
220	ն. 9	փոխաբերվող	փոխաբերվող
272	ն. 13	բանական	բանական
273	վ. 10	եզրույթական	եթույթական
323	ն. 1-2	ժողովուրդներ	ժողովուրդներ
329	վ. 2	հեռանքով	հեռանքով
349	վ. 16	վանկազրային	զաղափարազրային
372	վ. 1	շարունակվում է	շարունակվում է

ՎՅ 02361.

պատմ. № 142.

տիրաժ 1500

Տպագրական 24 1/4, հեղ. 20 մամուլ.
Հանձնված է արտադրության 12/III 1949 թ.
Ստորագրված է տպագրության 13/VI 1949 թ.

Վ. Մ. Մոլոտովի անվան Երևանի Պետական համալսարանի
տպարան, Երևան, Կիրովի № 12, 1948 թ.:

101. Ուղղագրությունը և նրա սկզբունքները	353
102. Գիտական տառագրություն	355
Թ. ԱՆՁՎԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՍՌՄ-ՈՒՄ	
103. Մարքսիզմի կրթիկները լեզվի մասին	358
104. Նիկոլայ Յակովլևիչ Մառ	362
105. Լեզվի նոր ուսմունքի հիմնադրումը և նրա զարգացման արդի վիճակը	364
Ա. ն վ ա ն ա ց ա ն կ	379

ՎՅ 02361.

պատվ. № 142.

տիրաւ 1500

Տպագրական 24 1/4, հեղ. 20 մամուլ.
Հանձնված է արտադրության 12/III 1949 թ.
Ստորագրված է տպագրության 13/VI 1949 թ.

Վ. Մ. Մուրտուզի անվան Երեանի Պետական համալսարանի
տպարան, Երեան, Կերովի № 12, 1948 թ.:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0235980

